

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De affaire De Lalande-Lestevenon: feit en fictie over een spraakmakend schandaal in het zeventiende-eeuwse Amsterdam
Hekman, B.

Citation

Hekman, B. (2010, September 28). *De affaire De Lalande-Lestevenon: feit en fictie over een spraakmakend schandaal in het zeventiende-eeuwse Amsterdam*. LUP Dissertations. Leiden University Press (LUP), Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15993>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15993>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De affaire De Lalande-Lestevenon

De affaire De Lalande-Lestevenon

Feit en fictie over een spraakmakend schandaal
in het zeventiende-eeuwse Amsterdam

Proefschrift
ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 28 september 2010
klokke 16.15 uur

door
Bauke Hekman
geboren te Stadskanaal
in 1940

Leiden University Press
2010

Promotiecommissie:

Promotor Prof. dr. W. van Anrooij

Copromotor Dr. K.J.S. Bostoën

Overige leden:

Prof. dr. J.M. Koppenol (VU Amsterdam)

Dr. A.M.Th. Leerintveld (KB Den Haag)

Prof. dr. J.S. Pollmann

Prof. dr. M.J. van der Wal

Titre en français: *L'affaire De Lalande-Lestevenon. Faits et fiction à propos d'un scandale à sensation dans l'Amsterdam du dix-septième siècle.*

Omslagillustratie: Zinneprent (*Tribunal injuriae & Amoris*) van Crispijn de Passe de Jonge, voorstellende Gabriel de Lalande en Elisabeth Lestevenon in een pseudo-proces voor de godin Themis (Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-76.934).

Omslagontwerp: Victor Notermans, Uden

ISBN 978 90 8728 101 4

NUR 685

© B. Hekman / Leiden University Press, 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Men neemt somwijl iet voor dat licht schijnt, maer in 't ent
Bedriegt de schijn, dan wert de sake eerst bekend
Hoe swaer sy is.
(*De rampsalige min*, deel 1, A7v).

*aan Irene
en
mijn vader en moeder
die het fundament hebben gelegd
voor mijn rijke leven*

Inhoud

Woord vooraf	11
Inleiding	13
De affaire De Lalande-Lestevenon	13
Het Amsterdamse decor	14
De sociale stratificatie	16
Zijdelingse aandacht van historici	18
Recente aandacht	21
Bronnen	22
Het onderzoek	27
DEEL I FEIT EN FICTIE	
1 De betrokken families	31
Het geslacht De Lalande	31
Herkomst	31
Gabriel de Lalande (1629-?)	39
Het geslacht Lestevenon	45
Herkomst	45
Genealogieën	47
Familiwapen en stamreeks	48
Michiel Lestevenon (1550-1615)	49
Abraham Lestevenon (1592-1652)	52
Mattheus Lestevenon (1633-1693)	58
Elisabeth Lestevenon (1642-1710)	60
Daniel Lestevenon (1623-1666)	63
Het geslacht Cloeck	64
Hendrick Cloeck (1633-1670)	66
2 De regering van Amsterdam	69
Inleiding	69
Het Hof van Holland en de Hoge Raad	69
De Amsterdamse magistratuur	72
Burgemeesters	73
Schepenen	74
Schout	75
Colleges van regering en rechtsoefening	76
Rechtspraak	77
3 De reconstructie van de affaire op basis van de archivalia	81
Inleiding	81
De reconstructie	82
Onbeantwoorde vragen	100

4	De Heren van het Gerecht van Amsterdam: corrupt en arrogant	103
	Inleiding	103
	Geconfronteerd met wetten en fatsoen	104
	Geconfronteerd met de burgerij	108
	Op straat	109
	In pamfletten	110
	In treurspel en klucht	114
5	De reconstructie van de affaire op basis van de fictionele literatuur	119
	Inleiding	119
	De reconstructie	119
6	De verhouding tussen feit en fictie in de fictionele literatuur van de affaire	133
	Inleiding	133
	Fictie	134
	Feiten	135
	Geloofwaardigheden	137
	De verhouding tussen feit en fictie in de affaire	138
7	Rondom de trouwbelofte	141
	Inleiding	141
	Verloving van Gabriel en Elisabeth	147
	“Eer is het Lof des Deuchts”	149
	“‘t Was beter t’saem getrouwt”	151
	De verbroken trouwbelofte: gemeend of geveinsd?	153
8	Het complot tegen Gabriel: een scenario	157
9	Gabriels arrestatie, gevangenschap en vrijlating	163
	Inleiding	163
	Arrestatie	164
	Gevangenschap	166
	Vrijlating	170
10	Mattheus Lestevenon: elitair en onbuigzaam	173
	Afkeer van Gabriel	173
	Een eenmansactie?	174
	Mattheus’ motieven	176
	Hoeder van de eer	179
11	Elisabeth Lestevenon: verguisd en in ere hersteld	181
	Inleiding	181
	Verguisd en gerehabiliteerd	183

DEEL II DE FICTIONELE LITERATUUR

12 De fictionele literatuur en haar producenten	189
Inleiding	189
Identiteit en anonimiteit	190
Johannes van den Bergh: samensteller en uitgever van <i>De soete vryagie?</i>	202
Een levensschets	202
Verscholen achter V.J.B.v.A.	206
Johannes van den Bergh: drukker en uitgever van <i>De rampsalige min?</i>	208
Verscholen achter Jan Pietersz. van Dam	208
Cornelis de Bruyn: drukker van <i>De soete vryagie?</i>	212
Een levensschets	212
Het vermeende co-schap bij het drukken van <i>De soete vryagie</i>	213
Argumenten voor De Bruyns drukkerschap van <i>De soete vryagie</i>	214
Jan Neuye: dichter van <i>De rampsalige min</i> en de <i>Tribunal injuriae & Amoris?</i>	227
Een levensschets	227
Verscholen achter M.S.D. en M.S.N.	233
Neuyes oeuvre	243
13 De pamfletten	263
Inleiding	263
Materiaal	265
Bijzondere exemplaren	266
Vorm in materieel opzicht	267
Werkwijze en mentaliteit	269
Anoniem en bij name	269
Verspreiding en receptie	276
14 <i>De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande</i>	283
Inleiding	283
Materiaal	284
Bijzondere exemplaren	285
Aantekeningen van de anonymus	294
Weggelaten impressa en andere ingrepen	302
Betekenis	306
Inhoud	311
Drie kernteksten	311
Gedichten	312
Liederen	313
Nieuwstijdingen	316
Samenspraken in proza	320
(Pseudo-)sententies	321
Verspreiding en receptie	322
15 <i>De rampsalige min. Treurspel voor Cupido</i>	335
Inleiding	335
Materiaal	335
Bijzondere exemplaren	336
Structuur	338

Inhoud	344
Betekenis	345
Initiatief	346
Het opvoeringsverbod	350
Verspreiding en receptie	354
16 <i>Klucht van koddige Koert</i>	357
Inleiding	357
Materiaal	358
Bijzondere exemplaren	359
Structuur	360
Inhoud	360
Betekenis	363
Verspreiding en receptie	366
17 <i>Tribunal injuriae & Amoris</i>	369
Inleiding	369
Materiaal	370
Bijzonder exemplaar	374
Structuur	377
Inhoud	377
Betekenis	381
Verspreiding en receptie	383
Slotbeschouwing	387
Bijlagen	391
1 Titels en vindplaatsen van de pamfletten	391
2 Verschijningsvormen van <i>SV</i> , <i>RM</i> en <i>KK</i>	397
3 Edities van <i>SV</i> , <i>RM</i> en <i>KK</i>	403
4 Akte notaris Hellerus van 21 november 1662 (beknopte versie)	406
5 Akte notaris Hellerus van 21 november 1662 (uitgebreide versie)	408
6 <i>Tribunal injuriae & Amoris</i>	413
7 Brief ambassadeur De Thou van 20 juni 1661 aan burgemeesters	417
8 Weggelaten impressa en ondertekeningen in de <i>SV</i>	419
Bibliografie	421
Lijst van afkortingen	449
Verantwoording van de afbeeldingen	451
Résumé	453
Register	465
Curriculum vitae	480

Woord vooraf

Tijdens mijn doctoraalstudie stuitte ik in de Leidse universiteitsbibliotheek op een vijftiental pamfletten over de affaire De Lalande-Lestevenon. De inhoud ervan intrigeerde me. Nader onderzoek wees uit dat de erin beschreven gebeurtenissen en personen historisch waren. Ik koos het schandaal tot onderwerp van mijn doctoraalscriptie. Die kreeg een inleidend en inventariserend karakter. De affaire had meer te bieden. Ik besloot er een proefschrift aan te wijden. De omvangrijke en gedifferentieerde primaire en secundaire literatuur vereisten intensieve nasporingen. Het transcriberen van de vele met verschillende hand geschreven documenten was een tijdrovende maar noodzakelijke bezigheid, evenals het genealogisch en biografisch onderzoek. Met het voortschrijden van de tijd en de ontdekking van steeds weer nieuwe informatie veranderde ook regelmatig het perspectief op personen en zaken. De voorbereiding van het proefschrift heeft acht jaar gevegd.

De grote bereidheid van vakgenoten en anderen om te helpen, heeft mij vaak verwonderd doen staan en natuurlijk verblijd. Ik ben dan ook iedereen die mij op enigerlei wijze heeft gesteund dankbaar. Mijn promotor Wim van Anrooij dank ik voor het vertrouwen dat hij in mij stelde en voor zijn fijne en geruststellende begeleiding bij het afronden van mijn dissertatie. Bijzonder verplicht ben ik mijn copromotor Karel Bostoën, die al die jaren van voorbereiding mijn mentor en criticus is geweest. Een beter en betrokkener leermeester-begeleider had ik me niet kunnen wensen. Zeer erkentelijk ben ik mevrouw dr. Madeleine van Strien-Chardonneau van de Universiteit Leiden voor haar hulp en inzicht bij de vertaling en controle van het résumé. Veel dank ben ik verschuldigd aan mevrouw dr. Jeanine De Landtsheer van de Universiteit Leuven die al mijn Latijnse teksten heeft vertaald en waar zij dat gewenst achtte van beschouwingen voorzien. Onmisbaar was de steun van mevrouw Monique Peters van het Stadsarchief van Amsterdam die mij niet alleen wegwijs heeft gemaakt in dat omvangrijke archief, maar zonder wier hulp ik beslist ook enkele essentiële elementen zou hebben gemist. Hartverwarmend was de toewijding van mevrouw Fatima Arai die door de jaren heen in mijn uitgebreide Franse correspondentie het Groningse hart verving door de Franse ziel en daarbij – en passant – corrigerend optrad.

Je remercie monsieur Olivier Ribeton, conservateur du musée Basque et d'histoire pour l'information historique de Bayonne, madame Martine

Dubos, l'archiviste municipale, pour sa rôle de coordination, madame Eveline Bacardatz l'archiviste de la bibliothèque municipale et madame Cervera Marzal de l'Association Généalogie et Histoire des Familles pour son aide à rechercher la généalogie de la famille De Lalande.

Mijn allergrootste dank gaat uit naar mijn vrouw Irene die al ruim vier decennia lang de consequenties van mijn ongebreidelde 'lust tot leer' ervaart en steeds weer tracht te aanvaarden. Aan haar en mijn ouders draag ik dan ook vol dankbaarheid mijn 'magnum opus' op.

Inleiding

De affaire De Lalande-Lestevenon

De intieme relatie tussen Elisabeth Lestevenon en de rijke, uit Bayonne afkomstige koopman Gabriel de Lalande eindigt in mei 1661 abrupt. De Amsterdamse advocaat mr. Hendrick Cloeck heeft zich als haar nieuwe vrijer aangediend. Als Elisabeth zich anders tegenover Gabriel gedraagt dan hij van haar gewend is, raakt hij misnoegd en laat hij zich ontvallen dat hij seksuele omgang met haar heeft gehad. Bijzonderheden daarvan worden publiek en de eer van de Lestevenons is geschonden. Spottdichters grijpen naar hun pen om de ex-geliefden, de familie Lestevenon en Hendrick Cloeck in pamfletten aan de kaak te stellen en tevens de Amsterdamse overheid en enkele van haar aanzienlijke burgers. Moeder Elisabeth van Thije en broer Mattheus Lestevenon weten de schepenen te bewegen Gabriel te arresteren en op te sluiten. De Heren van het Gerecht houden hem ruim zeventig dagen in arrest, wat tot veel commotie leidt die tot op de dag van zijn vrijlating duurt. Juridische pogingen tot eerherstel slepen zich jarenlang voort. Met het verstrijken van de tijd geraakt de geschiedenis in de vergetelheid.

Over dit schandaal gaat het proefschrift dat ik de titel heb gegeven: *De affaire De Lalande-Lestevenon. Feit en fictie over een spraakmakend schandaal in het zeventiende-eeuwse Amsterdam*.¹ Het beschrijft de rampzalig geëindigde liefde tussen Gabriel de Lalande en Elisabeth Lestevenon en de rol die het stadsbestuur van Amsterdam daarin heeft gespeeld, zodat een privézaak die normaliter slechts voor enig leedvermaak zou hebben gezorgd, kon uitgroeien tot een stedelijk schandaal. Het onderzoekt ook de mogelijke betrokkenheid bij deze geschiedenis van de dichter Jan Neuye, de drukker en boekverkoper Johannes van den Bergh, de drukker Cornelis de Bruyn, de graveur Crispijn de Passe en de schouwburgregent Jan Vos. Al deze verwickelingen en betrekkingen maken de affaire De Lalande-Lestevenon tot een literatuurhistorische belevens.

Velen werden in de kwestie gemoeid: producenten van boeken en pamfletten, vooraanstaande families, notarissen, schouwburgregenten, de Amsterdamse overheid, het Hof van Holland, de Hoge Raad van Holland,

¹ In de meeste gevallen duid ik de affaire De Lalande-Lestevenon kortheidshalve aan als de LL-affaire. De LL-initialen gebruik ik ook in combinaties als: LL-teksten, LL-pamfletten en LL-literatuur.

Zeeland en West-Friesland, de ambassadeur van Frankrijk en zelfs de Franse koning Lodewijk XIV. De affaire De Lalande-Lestevenon groeide uit tot een van de meest spraakmakende schandalen in het zeventiende-eeuwse Amsterdam.

Geen van de hoofdpersonen kwam ongeschonden uit de strijd. Gabriel werd de maatschappelijke verliezer. Hij failliede eind september 1661 en werd op 7 oktober 1661 door de commissarissen van de desolate boedelkamer onder curatele gesteld.² De hoge proceskosten en de verslechtering in zaken hadden hem financieel volledig uitgeput. Hij verloor in Amsterdam zijn geliefde, zijn geld, zijn status en zijn eer. Er is weinig bekend over hoe het hem verder is vergaan.

De Lestevenons werden ernstig in hun eer aangetast maar behielden hun posities binnen de elite van Amsterdam. Elisabeth huwde in 1666 haar neef Isaac van Thije, heer van Opmeer; broer Mattheus trouwde enige maanden later met Elisabeth Backer, dochter van de rijke aristocraat, oud-burgemeester en raad van Amsterdam, ridder Willem Backer.

Hendrick Cloeck werd de tragische figuur van de affaire. Hij werd een mikpunt van spot voor velen en boette aan geloofwaardigheid en eer in. In augustus 1663 trad hij in het huwelijk met de zeventienjarige Anna Pers. In 1667 werd hij na intensief lobbyen aangesteld als raadsheer bij het Hof van Holland te 's-Gravenhage waar hij in oktober 1670 overleed.

Het Amsterdamse decor

De Republiek ontwikkelde zich in de zeventiende eeuw in een hoog tempo. Vele buitenlanders vestigden zich in de grote steden. Het was Nederlands werkelijke bloeitijd onder raadpensionaris Johan de Witt (1625-1672). De stad Amsterdam telde rond 1661 meer dan 200.000 inwoners, onder wie mannen van grote reputatie als Joost van den Vondel (1587-1679), Rembrandt van Rijn (1606-1669) en Michiel Adriaansz. de Ruyter (1607-1676). Ze was in die tijd de voornaamste handelsstad ter wereld. De Dam vormde met zijn stadhuis, Beurs, Waag en Nieuwe Kerk het centrum van de stad. In een straal van ongeveer achthonderd meter rond die kern woonden en werkten de meeste aanzienlijken, kooplieden, drukkers, boekverkopers en andere ambachtslieden en neringdoenden. Daar bruiste de economie in winkels, op markten, langs het water en op Beurs en wissel-

² *Register van de curatelen E*, 17 (SAA 5072-474).

bank. Daar bevonden zich de belangrijkste ontmoetingsruimten: scholen, kerken, herbergen, schouwburg en stadhuis. Daar waren de vertrek- en aankomstplaatsen van schepen, trekschuiten en koetsen. Daar ook troffen de mannen elkaar tijdens hun werk, in het Herenlogement en op plaatsen waar nieuwsverspreiding plaatsvond. Boekproducenten en auteurs waren op elkaar aangewezen. Familiebetrekkingen, maatschappelijke en culturele netwerken met diverse overlappings zorgden voor lijnen en contacten in vele richtingen. Men verplaatste zich hoofdzakelijk te voet. Het levens-tempo was relatief laag. Er was volop tijd om nieuws en nieuwtjes uit te wisselen. Voor de gewone man was het leven van alledag doorgaans een kummervol bestaan, dat zo nu en dan werd opgevrolijkt door voordrachts-kunstenaars of liedjeszangers. Schandalen onder de elite zorgden voor extra vermaak of beroering zoals bij de geveinsde zwangerschap van Margriete Bas in het voorjaar en tijdens de affaire De Lalande-Lestevenon in de zomer van 1661. In beide kwesties speelden bekende aanzienlijken niet te benijden hoofdrollen.

In het openingsgedicht ‘Verkonding [= Bekendmaking], van de soete vry-agie tusschen monsr. G.L. en juffr. L.S.’ (SV-01) van de bundel *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande; of d’afgevalle roos van juffr. Elisabeth l’Estevenon*,³ waarin tientallen spotdichten over de affaire zijn verzameld, laat de anonieme dichter weten dat het einde van de wereld in zicht is als de elite zich zo dwaas gedraagt:

Den Amstel noch niet moe om aen de goegemeente
Te schenken meer gelag, want onder al gesteenten
De diamant munt uyt, soo munt oock uyt die geen,
Die groot van aensien is, in ’t oogh van het gemeen [= gepeupel]:
[5] Want het lachgierich volck, tot lachen staeg [= voortdurend] genegen,
Dat heeft tot lachen nu bequame [= passende] stof gekregen,
Lach, maer hout u buik vast, terwijl dat gy noch kent,
Neem nu u tijt vry waer, de werelt is ten ent,
En hout dat voor gewis, s’ en kan niet staende blijven,
[10] Nu men van sulke lien hoor sulck een dwaes bedrijven [= handelen], [...].

In figuren als Symon Pis, Leen de Snapper, Iuriaan de Snoeck, Frick de Kevelkin en Coert Panvet⁴ die aan de zelfkant van de maatschappij leef-

³ De zevenenvijftig teksten die deel uitmaken van genoemd werk duid ik in volgorde aan met de codes SV-01 tot SV-57.

⁴ De namen zijn ontleend aan het spotdicht ‘Lalants nieuw gewonnen Haagsche recht’ (SV, 98-99).

den in hun eigen subcultuur stelde niemand belang, met uitzondering van de schout en zijn dienaren. Eer en eerverlies speelden slechts een rol binnen hun eigen wereld.⁵ Spotdichters waren niet in hun dwaasheden geïnteresseerd, wel in die van de aanzienlijken. Die konden aan de kaak worden gesteld, zorgden voor leedvermaak onder de burgerij en het grauw en lieten de kassa van drukker en boekverkoper rinkelen. En volgens Everard Meyster was die selectieve aandacht van de ‘pers’ al eeuwenoud:

Het is van outs, als noch, dat men pasquillen maekt,
Op grooten maar alleen, en zelden kleynen raekt.⁶

De sociale stratificatie

De Amsterdamse makelaar Joris Craffurd (?-1733) schreef een uitvoerig verslag over het Aansprekers - of Biddersoproer van januari 1696 te Amsterdam.⁷ Hij vangt dat aan met de opmerking dat er in Amsterdam “om so te rekenen vierderley soort van volk wordt gevonden”:

De eerste dat zijn de heeren van de regeringe en die daaraan dependeerden [= daaronder vallen] en die gene die staan tot de regeringe gevordert te werden, de tweede, dat zyn seer voorname aensienelycke en reycke coopluyden die ook in groot getal hier wonen, het derde dat zyn winkeliers ofte winkelhouders daer onder meede moet gerekent worden veele meesters van ambagten en handwerkcluyden, en het vierde dat is het gemeen en daar wij het woordt vant gemeen gebruycken, daar verstaan wy de geringste slag van volk bij, dog nog uytgesondert alle de waag en koorn draagers, schuytvoerders turf en bierdragers die ook een groot getal uijtmaacken, en alle benificanten [= gunstelingen] zijn, maar sommige vandie zyn juyst daarom niet vande discreetste en civielste [= beschaafdsten].⁸

Frijhoff en Spies duiden Craffurds indeling als de enige echt duidelijke in-

⁵ Zie ook Lotte van de Pol: *Het Amsterdams hoerdom*. Amsterdam, [1996], 83.

⁶ [Eduard Meyster]: *Drooge buckens*. Utrecht, 1676, 17. *Pasquillen*: paskwillen, spot- of schimpdichten.

⁷ R.M. Dekker heeft Craffurds verslag integraal weergegeven in zijn: *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten*. Assen, 1979, 37-107.

⁸ Joris Craffurd: *Een generaal en kort verhaal van de schrickelycke beroerte binnen Amsterdam voorgevallen en begonnen op den 30 januarij des savonds, ende volcomen t'ondergebracht ende gestilt op den 6de februarij 1696* (SAA B 365; ZKW 6 E 3 p. 20-21). Zie ook: Oldewelt, die aan Craffurds indeling refereert en stelt dat het gemeen of geringste slag van volk de antipode vormde van de vroedschapsleden. (W.F.H. Oldewelt: 'De zelfkant van de Amsterdamse samenleving en de groei der bevolking (1578-1795)'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 77 (1964), 39).

deling van de samenleving als sociale hiërarchie, die bovendien klassiek is geworden voor heel de zeventiende eeuw. Wel steken ze Craffurds ‘vier soorten van volk’ in een modern jasje: het *patriciaat* (de bestuurselite, de regenten), de *brede burgerij* (de niet-bestuurselite, vele aanzienlijken, rijke kooplieden, grote en kleine ondernemers, academici, onder wie advocaten en stadspredikanten, hoge ambtenaren, hoge en lage officieren, betere ambachtsmeesters, leraren, notarissen en klerken), de *smalle burgerij* (kleine winkeliers en ambachtslieden, lagere ambtenaren, schoolmeesters, kleine schippers, boeren en de grote massa van werklieden in loondienst, de zogenaamde loonafhankelijken) en het *grauw* (de eerlozen: de bezitslozen, de zwervers, bedelaars en invaliden, gedroste soldaten, zeelui en losse werklieden). Frijhoff en Spies benadrukken dat het patriciaat niet zonder meer samenviel met de elite. Voor aanzienlijke families uit katholieke, remonstrantse, lutherse of doopsgezinde kringen was toetreding tot het patriciaat vrijwel uitgesloten en veel vermogende geslachten in gereformeerde kring bleven hetzij door gebrek aan ambitie buiten de bestuurselite, hetzij omdat de ‘familie regering’ al was dichtgetimmerd.⁹

Ik ga ervan uit dat de vele duizenden die zich in woord, gebaar en geschrift gedurende ruim twee maanden met de LL-affaire hebben ingelaten voornamelijk afkomstig waren uit de brede en smalle burgerij; ik sluit het patriciaat en het grootste deel van het grauw hiervoor uit. De regenten hadden door hun handelen zelf de commotie veroorzaakt terwijl het grauw slechts bezig was om te overleven en geen band had met de hoofdpersonen van de affaire, hoewel het natuurlijk niet is uitgesloten dat onder deze bezitslozen ook enkele Susannedichters schuilgingen (zie hfst. 13). Het is de Amsterdamse burgerij geweest die voor de grote literaire neerslag heeft gezorgd, die de commotie in stand heeft gehouden, die kritiek heeft geleverd op de Heren van het Gerecht, die Gabriel heeft gesteund en Elisabeth heeft geridiculiseerd. Ze bezat daarvoor de geestelijke en materiële middelen. Het gros van die duizenden is anoniem. Slechts een fractie van hen is bij name bekend uit aantekeningen van Bontemantel, uit notariële akten, processtukken en enkele pamfletten.

⁹ Willem Frijhoff en Marijke Spies: *1650 Bevochten eendracht*. Den Haag, [1999], 189-190.

Zijdelingse aandacht van historici

Ondanks de intrigerende omstandigheden van een bedenkelijk optredend stadsbestuur, een langdurige stedelijke commotie en een omvangrijke literaire neerslag van ambtelijke en fictionele teksten, bleef de geschiedenis van de affaire De Lalande-Lestevenon ruim drie eeuwen lang buiten de belangstelling van historici.

Omstreeks 1672 maakte de informele kroniekschrijver van Amsterdam Hans Bontemantel¹⁰ zijn laatste aantekening over de affaire. Dat deed hij naar aanleiding van een herhaalde, maar in dit geval vergeefse poging van een schepen om, zoals in mei 1661 ook met Gabriel was gebeurd, op 2 oktober 1671 een poorter uit zijn huis te laten halen en te laten opsluiten in de gijzelskamer. Bontemantel verwijst uitgebreid naar het wederrechtelijke optreden jegens Gabriel, die immers ook poorter was.¹¹

De eerste die na Bontemantel kort herinnerde aan de affaire was de Rotterdamse archivaris-bibliothecaris Johannes Hendrikus Scheffer (1832-1886). Hij schrijft in zijn *Genealogie van het geslacht Lestevenon* (1878) in een voetnoot bij Elisabeth:

Over eene verkeering van deze jonkvrouw met een Fransch edelman Gabriel de Lalande, koopman te Amsterdam, waarbij zelfs eene sententie van het Hof Provinciaal van Holland, den 21 Julij 1661, te pas kwam, is in 1661 te Amsterdam heel wat te doen geweest; er zijn daarover een aantal blaauwboekjes en vuile pasquillen uitgekomen, welke echter voor de kennis der zeden van dien tijd hunne waarde hebben. Men vindt ze vermeld in P.A. Tiele, *Bibliotheek van [Nederlandsche] pamfletten*, Amsterdam, F. Muller. 1860, dl. II, blz. 143, no. 4949, 4950, 4951, (a) 4952, 4954, 4955.

Alle die stukken en vele anderen zijn herdrukt in een hoogst zeldzaam boekje in

¹⁰ Hans Bontemantel (1613-1688), zoon van Heinrik Barentsz. Bontemantel en Aeltje Gerrits Delft, trouwde in 1646 met Maria Snoecks. Bontemantel bekleedde talrijke functies in de Amsterdamse stadsregering, zoals: lid van de vroedschap (vanaf 1653), president-commissaris van huwelijkszaken (1656-1657), president van accijnsmeesteren (1660-1664), president van assurantiemeesteren (1665), schepen (1659, 1668, 1671) en presidentschepen (1669, 1672). De collectie-Bontemantel bevat niet alleen Bontemantel-aantekeningen, waarover kan worden getwist of deze al of niet ambtelijk zijn, maar ook veel handgeschreven notities en verslagen van overheden en rechtscolleges. Een belangrijk deel van zijn aantekeningen is in druk verschenen in: G.W. Kernkamp: *De regeering van Amsterdam soo in 't civiel als crimineel en militaire (1653-1672)*. Ontworpen door Hans Bontemantel. 's Gravenhage, 1897. 2 dln. Ik verwijs verder naar de afzonderlijke delen van Kernkamps werk met: Kernkamp I en Kernkamp II.

¹¹ Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*. III-1, 57-60 (SAA 5059-29). Zie ook hfst. 3 en 4.

12°, waarvan een exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage berust, getiteld: *De soete vryagie van mons. Gabriel de Lalande* enz. Gedrukt in 't jaar van 't Haegse Pleydoy 1661. Ook de navolgende stukken hebben betrekking op die verkeerig: *De rampzalige min, Treurspel voor Kupidō*. Quot sunt in amore dolores? 's Gravenhage, voor de liefhebbers van Amsterdam, A°. 1661, 12°. *De rampzalige min, Treurspel voor Kupidō*. Het tweede deel. Miseri nondum tibi finis amoris. 's Gravenhage, by Jan Pietersz. van Dam, boeckverkooper, in 't Martelaersboeck, 1661, 12°. *Klucht van Koddige Koert*, gedrukt voor de liefhebbers, in 't jaar 1661, 12°. ¹²

In 1897 merkt G.W. Kernkamp in een voetnoot bij zijn transcriptie van een van Bontemantels aantekeningen op:¹³

Over dit proces van Elisabeth van Thyen, weduwe van Abraham le Stevenon (Lestevenon of l'Estevenon) contra Gabriel de la Lande vindt men nog allerlei stukken in Bontemantels *Civ. en Jud. Aant. IV* p. 139 sqq. – Tal van pamfletten over deze geruchtmakende zaak zagen het licht; men vindt ze alle bijeen – zes en vijftig! – in den bundel, getiteld “De soete vrijagie van monsr. Gabriel de Lalande; of d'afgevalle roos van juffr. Elisabeth l'Estevenon. Bestaende in alle de gedichten, sententiën en samen-spraken, die er, van 't begin tot den einde, uitgekomen zijn. Door een liefhebber, tot dienst der Amstelsche jonckheid. Gedrukt in 't jaer van 't Haegse pleidoy, 1661”. – (Knuttel, Catal. pamfl. no. 8554.) In deze pornografische collectie ontbreekt nog het pamflet, dat in den catalogus van Petit vermeld wordt onder no. 3218.¹⁴

Omstreeks 1904 schetst de historicus Johan Engelbert Elias (1875-1960) de affaire in *De vroedschap van Amsterdam*, eveneens in een voetnoot bij

¹² J.H. Scheffer: *Genealogie van het geslacht Lestevenon*. Rotterdam, 1878, 14. In 1877 begon Scheffer met het publiceren van genealogieën van voorname geslachten. Aan het slot van de voetnoot merkt Scheffer op dat hij de wetenschap van een en ander aan zijn geachte vriend dr. M.F.A.G. Campbell te danken heeft. Scheffer noemt wel de sententie van het Hof van Holland van 21 juli 1661 maar niet de voor Gabriel beslissende sententie van de Hoge Raad van 30 juli 1661. Er zijn geen aanwijzingen dat er exemplaren van de genoemde werken in duodecimo zijn verschenen. In noot (a) bij het pamflet 4951 merkt Scheffer terecht op dat Tiele abusievelijk van een schaking spreekt. F. Muller, Louis D. Petit en W.P.C. Knuttel zullen later dezelfde vergissing begaan als Tiele.

¹³ Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*. III-1, 58 (SAA 5059-29).

¹⁴ Kernkamp I, 43-44 (voetnoot). Kernkamp noemt zesenvijftig pamfletten; hij heeft waarschijnlijk het ambtelijke pamflet getiteld: ‘Sententie, gewesen by 't Hof Provinciael van Hollandt, in de sake van sr. Gabriel de Lalande contra juffr. Le Stevenon’ (SV-33) niet meegerekend. Het pamflet Petit 3218 getiteld ‘Al weer een paar andre, Se slaan op mal-kandre’ ontbreekt terecht in de *SV*. Het behoort niet tot de primaire LL-literatuur; het spotdicht heeft betrekking op een ander paar dan Gabriel en Elisabeth.

Elisabeth:

Vijf jaren vóór haar huwelijk, in 1661, had Elisabeth Lestevenon eene “soete vryagie” aan de hand gehad met den als koopman te Amsterdam gevestigden Bajonnees Gabriël de Lalande. Deze minnarij was door de moeder en den broeder van Elisabeth gestuit, die de minzieke jonge dame opsloten en haar “galant” den bons gaven. De reden van dit medoogenlooze optreden van hare familie was, dat zich onderwijl eene betere partij voor juffrouw Lestevenon aangeboden had, n.l. de advocaat Cloeck (denkelijk mr. Hendrick Cloeck, zie bij no. 155), wien de vrijster niet onwelgezind was en die haar dan ook spoedig met haar lot wist te verzoenen. Uit wraak over de ontrouw zijner beminde maakte thans Lalande de zeer intieme betrekking, waarin hij tot Elisabeth gestaan had, wereldkundig. Door hare moeder wegens laster aangeklaagd, werd hij daarop gearresteerd en in de gevangenis geworpen. Hij appelleerde echter aan ’t Hof van Holland en werd bij vonnis van dit college van 21 juli 1661 tegen een borgtocht van f 20.000 weder op vrije voeten gesteld. Deze geheele zaak gaf te Amsterdam tot vrij wat opspraak aanleiding – zoodat Cloeck er van afzag om met een meisje, dat zoo “over de tong reed” te trouwen – en werd in tal van vuilaardige pamfletten toegelicht en uitgeplozen. Deze pamfletten zijn herdrukt in een hoogst zeldzaam boekje in 12°, getiteld: “De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande; of d’afgevalle roos van juffr. Elisabeth l’Estevenon, gedrukt in ’t jaer van ’t Haegse pleidoy, 1661”. Een exempl. daarvan berust op de Koninkl. Bibliotheek te ’s-Hage.¹⁵

Achttien jaar na Elias zegt Cornelis Jacobus Gimpel (1871-1922), conservator van de *Historisch-topografische atlas* van het Stadsarchief van Amsterdam in de periode 1913-1922, er iets over in het *Algemeen Handelsblad* van zaterdag 1 oktober 1921. In zijn artikel ‘Amsterdamsche curiosa. In ’t Witte Paard’, beschrijft hij de drukte rond dit pand op de Herengracht in december 1631 toen Hugo de Groot het betrok. De professoren Gerardus Vossius (1577-1649) en Caspar van Baerle (1584-1648) en de rechtsgeleerde mr. Pieter Cloeck, de vader van mr. Hendrick Cloeck, behoorden tot de notabelen die hem welkom heetten. Het was daar een komen en gaan van respectabele heren. Gimpel schrijft dat een dertigtal jaren later *Het Witte Paard* opnieuw veel publiek trok, maar dat er toen een “verdachte” woonde van geheel ander allooi:

Hij [= de eigenaar mr. Johannes Uitenbogaert] bewoonde het huis niet zelf, maar

¹⁵ J.E. Elias: *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*. Ongewijz. herdr. Dl. 2 (Amsterdam, 1963), 721, noot “v”. De oorspronkelijke editie van de *Vroedschap* dateert van 1903-1905 (Haarlem). Johannes E. Elias werkte van 1892-1897 op het Stadsarchief van Amsterdam. Ik verwijs verder naar de afzonderlijke delen van Elias’ werk met: Elias I en Elias II.

had het blijkbaar verhuurd aan een koopman uit Bayonne, Gabriël de la Lande. Deze had kennis gemaakt met een juffrouw Lestevenon, maar de moeder en de broer van het meisje hadden een andere partij op het oog en werkten den omgang van het jonge paar tegen. Dit was echter reeds te ver gegaan op het pad der liefde en toen nu de la Lande zag, dat de 19-jarige schoone, die uit de rijke koopmanskringen kwam, voor hem verloren was, vertelde hij zulke schokkende bijzonderheden uit zijn “soete vryagie” met de jeugdige Elisabeth, dat hij wegens laster werd aangeklaagd, gevat en in “de boeien” (de gevangenis aan ’t stadhuis) geworpen. Een en ander had echter ten gevolge, dat de begeerde partij van de bruid afzag, en dat er een heirleger pamfletten verschenen, die, in een intusschen zeldzaam geworden bundeltje vereenigd, een paar honderd bladzijden vormen. Zoo waren de samscholingen voor het Witte Paard in 1662 wel van geheel anderen aard dan in 1632.¹⁶

De handboeken op het gebied van de oudere Nederlandse letterkunde, waaronder die van J. te Winkel, J.A. Worp, G. Kalff, W.J.A. Jonckbloet, G.D.J. Schotel, J. van Vloten, J. ten Brink, G.A. van Es, G.S. Overdiep en E. Rombauts stellen teleur wat informatie over de affaire betreft. Alleen de eerste twee auteurs hebben er even bij stilgestaan.

Recente aandacht

In 2001 vertelt Ilja Veldman in haar artikel ‘Een riskant beroep’¹⁷ hoe de graveur Crispijn de Passe de Jonge in 1662 in moeilijkheden geraakte toen Mattheus Lestevenon erachter kwam dat De Passe de maker was van de zinneprent (zie hierna en hfst. 17). Veldman geeft een korte schets van de affaire en verklaart vervolgens de zinnebeeldige voorstelling met het ondersteunende pseudo-proces in verzen. Louis Peter Grijp bespreekt in zijn artikel ‘Spotliederen in de Gouden Eeuw’ enkele gevallen van spotliederen op grond waarvan iets te reconstrueren is van de gebeurtenissen, van de beleving van betrokkenen en van het functioneren van het lied binnen het toenmalige stelsel van eer en belediging.¹⁸ In de paragraaf ‘Spot-

¹⁶ Corn. J. G[impel]: ‘Amsterdamsche curiosa. In ’t witte paard’. In: *Algemeen Handelsblad* 1922 (1 oktober), 5. Gimpel vergist zich in het jaartal: 1662 moet zijn 1661. J.W. Enschedé publiceerde Gimpels artikel in *Amstelodamum* 9 (1922), 3-4 in de rubriek ‘Langs de weg’ onder de titel ‘In het witte paard’. Hij verwijst abusievelijk naar het *Handelsblad* van 10 oktober en laat het jaartal achterwege. *De 19-jarige schoone*: de leeftijd is onjuist, Elisabeth was op het moment van de breuk met Gabriel achttien jaar.

¹⁷ Ilja Veldman: ‘Een riskant beroep. Crispijn de Passe de Jonge als producent van nieuwsprenten’. In: *Prentwerk 1500-1700*. Zwolle, [z.j.], 167-171 en Ilja Veldman: *Crispijn de Passe and his progeny (1564-1670)*. [Z.p.], 2001, 360-363.

¹⁸ Louis Peter Grijp: ‘Spotliederen in de Gouden Eeuw’. In: *Schimpen en schelden*. [Am-

liederen rond een verbroken huwelijksbelofte (affaire Lalande, 1661)' geeft hij een korte beschrijving van de affaire om vervolgens in te gaan op de betekenis van twee spotliederen daaruit: 'Nieu liedje van een Frans heer en een Amsterdamse joffer' (SV-14) en 'Een nieuw Amsterdams liedeken, van [= over] juffrouw Stevenon' (SV-23). In het eerste treft Gabriel de Lalande het verwijt een erecode van de vrijerij: discretie, te hebben overtreden; in het tweede wordt Elisabeth afgeschilderd als een meisje dat zich door seksuele verlangens laat leiden. Grijp merkt op dat de kritiek van de auteurs niet alleen Gabriel en Elisabeth geldt maar ook haar familie en de Amsterdamse overheid. In 2008 staat Rudolf Cordes zes pagina's lang stil bij de affaire in de omvangrijke biografie *Jan Zoet, Amsterdammer*. Na een beknopte uiteenzetting van de kwestie en van de bundel *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande* in de paragraaf 'De Lalande-affaire', bespreekt hij eerst twee gedichten die Zoet erop heeft gemaakt: 'Op 't affronteeren van het hol' (SV-12) en 'Lalandes quatertemperdagen' (SV-38) om daarna commentaar te geven op enkele teksten waarin op Zoets epistels wordt gereageerd.¹⁹

Bronnen

De belangrijkste bronnen voor dit onderzoek zijn de archivalia en de fictionele LL-literatuur. Tot de eerste reken ik voornamelijk:

- Aantekeningen van Hans Bontemantel.
- Notariële akten.
- Documenten van de Amsterdamse stadsregering.
- Processtukken van de drie rechtscolleges: het Gerecht van Amsterdam, het Hof van Holland en de Hoge Raad.
- Brieven van de Franse ambassadeur Jacques-Auguste de Thou aan de burgemeesters en schepenen van Amsterdam.
- Documenten van de Bayonnese stadsregering.

Hoewel de archivalia in het algemeen betrouwbaar worden geacht, zijn ze toch niet vrij van leemten en subjectiviteit. Machiel Bosman schrijft dat hij de geschiedenis van Elisabeth de Flines heeft gebaseerd op bronnen en niet op feiten. Hij merkt verder op dat het verhaal in sterke mate leunt op

sterdam], 1992, 347-351. (Volkskundig bulletin 18,3).

¹⁹ Rudolf Cordes: *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674*. Hilversum, 2008, 450-455.

de rechtbankstukken die echter opportunistisch zijn en de waarheid versluieren.²⁰ Aart van Zoest schrijft dat niet-fictie soms op een bepaalde manier liegt.²¹ Een illustratie daarvan geeft Bontemantel in zijn twee aantekeningen over de geveinsde zwangerschap van Margriete Bas.²² Niet alle informatie is bewaard gebleven of getraceerd. Bepaalde gegevens werden door tijdgenoten niet relevant geacht voor de kern van de zaak en weggelaten. De resolutieboeken van de Amsterdamse vroedschap bijvoorbeeld vermelden alleen het genomen besluit, niet de gevoerde debatten.²³

De Amsterdamse notaris Joannes Hellerus nam de producenten van de anoniem uitgebrachte *Tribunal injuriae & Amoris* – die de Lestevenons onwelgevallig was – in bescherming door in eerste instantie hun namen in een notariële akte over de overdracht van de kopergravure weg te laten.²⁴ Bontemantel had de neiging dezelfde gebeurtenis meerdere keren aan te tekenen, waarbij de ene versie van het verhaal completer was dan de andere, wat impliceert dat aan zijn eenmalige aantekeningen over een gebeurtenis ook informatie kan ontbreken. Zonder Bontemantels aantekeningen zou het evenwel onmogelijk zijn geweest tot een enigszins getrouw beeld van de LL-affaire te geraken. Hij wijdde maar liefst dertien zelfgeschreven pagina's aan het schandaal en voegde daar nog zeventien van andere hand aan toe. Zijn vaak unieke aantekeningen zijn gedetailleerd en dikwijls bijzonder door de 'flarden straatbeeld' erin. Ze vormen niet alleen de basis voor een reconstructie van de affaire maar zijn ook een toetssteen voor de fictionele LL-literatuur. Zonder zijn aantekeningen zou het bijvoorbeeld onmogelijk zijn geweest om de populariteit van Gabriel te verklaren en bepaalde manipulaties van de schepenen en details van de interventie door ambassadeur De Thou te achterhalen. Kernkamp benadrukt de historische waarde van Bontemantels aantekeningen. Hij be-

²⁰ Machiel Bosman: *Elisabeth de Flines. Een onmogelijke liefde in de achttiende eeuw*. Amsterdam, 2008, 124.

²¹ Aart van Zoest: *Waar gebeurd en toch gelogen. Over fictie en niet-fictie*. Assen, 1980, achterplat.

²² Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1670)*. I-1, 432-433 (SAA 5059-27) en *Resolutien van den Raad der stad Amsterdam (1658-1667)*. II-1, 492-493 (SAA 5059-25). Bontemantels vrouw Machtelt Snoecks was de nicht van Margriete Bas. Bontemantel verzweg gevoelige persoonlijke informatie, zoals de reden van Margrietes bedrog, wat blijkt na toetsing aan de fictionele literatuur over dit schandaal (zie hfst. 14).

²³ Kernkamp I, LVI.

²⁴ Akte notaris Joannes Hellerus d.d. 21 november 1662 (SAA 5075-2069 p. 258).

schrijft hem als een man die in alles belangstelde wat de regering van stad en land betref, van zijn liefhebberij om alles op te tekenen, zowel gebeurtenissen die hij zelf had bijgewoond als die hij uit de mond van anderen had leren kennen; als een man die levend in een kring van regenten, waar zelfzucht en partijschap alle edele gevoelens verstikten, aan het slot van een mededeling over een of andere kuiperij, zonder goed- of afkeuring, de egoïstische motieven noemde waardoor de heren zich lieten leiden.²⁵ En hoewel volgens Kernkamp Bontemantels stijl foutief en duister is, zijn spelling allerzonderlingst, verdienen zijn mededelingen het volste vertrouwen.²⁶

Tot de fictionele LL-literatuur reken ik:

- Vierendertig van de in totaal negenendertig overgeleverde afzonderlijke pamfletten. Eén pamflet bevat geen fictie: ‘Geestelicke vragen, op het apprehenderen van Lalande, tot Amsterdam’ (SV-41) en vier pamfletten hebben een ambtelijk-juridische inhoud.²⁷ In totaal zijn er minstens eenenzestig pamfletten over de affaire verschenen.
- *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande of d’afgevalle roos van juffr. Elisabeth l’Estevenon* (1661). Deze bundel bevat de herdrukken van zevenenvijftig pamfletteksten, waarvan er twee niet fictioneel zijn: de ‘Sententie, gewesen by ’t Hof van Hollandt’ (SV-33) en de SV-41, die alle betrekking hebben op de affaire. Hoewel de samensteller ervan in de ‘Opdracht, aen de Amstelse jonckheydt’ aangeeft met het werk een moreel doel na te streven, strookt dat niet met de titel en opgenomen teksten. Wat de pamfletteksten betreft, baseer ik me op die in het exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag onder signatuur Pflt 8554. Ik duid deze bundel verder aan als de *SV*.
- *De rampsalige min. Treurspel voor Cupido* (1661). Dit gelegenheids-

²⁵ Kernkamp I, LX.

²⁶ Kernkamp I, LVI en CLXXIV.

²⁷ In de pamflettencatalogi (zie hierna) worden ook ambtelijke documenten als sententies, tractaten, octrooien en plakaten tot de pamfletten gerekend. Het spreekt voor zich dat deze pamfletten een feitelijke en geen fictionele inhoud hebben. Het begrip pamflet is in de loop der tijd verschillend gedefinieerd. De meest recente definitie is van Joost Vrieler: “Een pamflet is een gedrukt, niet-periodiek populair medium dat zichzelf met verschillende benamingen kan afficheren, gebonden is aan de actualiteit, dikwijls anoniem verschijnt, allerlei vormen van fictie en non-fictie kan bevatten en inhoudelijk de lezer probeert te overtuigen van een bepaald standpunt”. (Joost Vrieler: *Het poëtisch accent*. Hilversum, 2007, 18).

spel in verzen bestaat uit twee delen. De hoofdpersonen van de affaire zijn in de personages te herkennen. Het is ten detrimente van de Lestevenons geschreven. Als bron voor deze studie heeft het exemplaar gediend dat zich bevindt in de Koninklijke Bibliotheek onder signatuur 459 C 42: 1-2. Ik duid dit treurspel verder aan als de *RM* en de afzonderlijke delen ervan als de *RMI* en *RM2*.²⁸

- De *Klucht van Koddige Koert* (1661), een gelegenheidsspel in verzen. Ook hierin zijn de hoofdpersonen in de personages te herkennen. Hoewel de inhoud ervan evident anti-Gabriel is, worden toch ook de Lestevenons en Hendrick Cloeck door de anonieme dichter aangevallen. Ik baseer mij op het exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek onder signatuur 459 C 42: 3. Ik duid deze klucht verder aan als de *KK*.
- De *Tribunal injuriae & Amoris* (1661), een pamflet dat bestaat uit een prent met daaronder een pseudo-proces in verzen. De prent stelt een allegorisch rechtsgeding voor waarin Gabriel en Elisabeth partij zijn. Themis, de godin van recht en orde, presideert de zitting. In het proces, dat mede ter verklaring dient van de gravure, tracht Gabriel zich aan zijn verantwoordelijkheid voor zijn loslippigheid te onttrekken. Ik baseer mij op het exemplaar in het Rijksmuseum te Amsterdam met het objectnummer RP-P-OB-76.934, dat daar beschreven staat als: *Zinneprent op de minnehandel en de daaruit gevolgde procedure van de onteerde mej. E. Lestevenon tegen dhr. Gabr. Lalande*.²⁹ Ik duid het pamflet verder aan als de *TI*.

De fictionele LL-literatuur bevat fictie en feiten, wat impliceert dat ze minder betrouwbaar is dan de archivalia. Desondanks is de waarde van deze literatuur als historische bron groot, zoals door verscheidene geleerden krachtig wordt onderstreept. Zo wijst P.A. Tiele (1834-1889) in het ‘Voorbericht’ van zijn *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten* (1858)

²⁸ Op de titelpagina van de *RMI* en *RM2* ontbreekt de auteursnaam. De auteur heeft de ‘Opdracht’ in de *RMI* ondertekend met de initialen M.S.D. of M.S.N. en de ‘Opdracht’ in de *RM2* met de initialen M.S.N. In de bibliografie worden de delen onderscheiden, hoewel niet consequent, door in de titelbeschrijving de aanduiding (door M.S.D.) en (door M.S.N.) op te nemen. Ik hanteer de volgende aanduiding: *RM1* (door M.S.D.), *RMI* (door M.S.N.) en *RM2* (door M.S.N.). Ik onderscheid de M.S.D.-exemplaren in alle gevallen met de toevoeging (door M.S.D.).

²⁹ De omschrijving is ontleend aan F. Muller: *De Nederlandsche geschiedenis in platen*. Dl. 1. (Amsterdam, 1863-1870), 317, nr. 2186.

op het grote belang van de vele blauwboekjes³⁰ die in de zeventiende eeuw zijn verschenen. Ze zijn rijk aan historische bijzonderheden en geven uitdrukking aan de gevoelens en zeden van hun tijd. Volgens hem bestaat er geen bron waaruit men de stem van het volk beter kan leren kennen, en waaruit de geschiedenis van kerk en godsdienst beter kan worden verklaard.³¹ Impliciet zegt hij dat de lezer en onderzoeker de inhoud van deze blauwboekjes serieus moeten nemen.

Ook L.D. Petit (1847-1918) is overtuigd van het belang van pamfletten voor de geschiedenis en kennis van land en volk. In zijn *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzameling Thysius* (1882) omschrijft hij ze als kleinere of grotere vlugschriften over staatkundige, kerkelijke en maatschappelijke gebeurtenissen van de dag. Hij noemt speciaal de dunne, vaak onoglijke blauwboekjes die niet zelden belangrijke, door ooggetuigen meegedeelde bijzonderheden bevatten. Wel waarschuwt hij deze omzichtig te raadplegen, omdat ze doorgaans partijdig zijn. Toch achtte hij het belangrijk dat ze gelezen werden:

Genoeg zij het hier te herinneren, dat geen tijdvak onzer geschiedenis sedert het midden der 16de eeuw ernstig kan beoefend worden, zonder kennisneming van den inhoud dezer geschriften.³²

Floris Prims (1882-1954), de Antwerpse stadsarchivaris, benadrukt in de *Antwerpiensia* van 1946 eveneens het historische belang van pamfletten en de equivalenten daarvan:

Blauwboekje, pamphlet of pasquille, manifest of schimpschrift, naamloos of onderteekend, het dient al tot de geschiedenis; om de geest des tijds te leeren kennen is dit materiaal vaak dienstiger dan officieele bescheiden.³³

Bij voorkeur verschenen deze vlugschriften naamloos. Het was vooral die

³⁰ *Blauwboekje*: ontleent zijn naam aan de slappe, blauwe papieren omslag waarin het in de zeventiende eeuw verhandeld werd. Het was een meerbladig pamflet dat doorgaans het kwartoformaat bezat. De vier grote samenspraken in de fictionele LL-literatuur zullen ook als blauwboekje zijn verschenen.

³¹ P.A. Tiele: *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzameling Frederik Muller*. Eerste deel 1500-1648. (Amsterdam, 1858), [z/pag.].

³² Louis D. Petit: *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzameling Thysius*. Eerste deel 1500-1648. ('s-Gravenhage, 1882), V.

³³ Floris Prims: 'De pasquille van "den praeltryn". April 1788'. In: *Antwerpiensia* 17 (1946), 108-109. *Praeltryn*: een programma of beschrijving van een (ingebeelde) zinnebeeldige praaltrein of stoet.

anonimiteit die de producenten ervan volledige vrijheid van handelen bood.

In de (pamfletten)catalogi van H.W. Tydeman (1778-1863), Joh. Hilman (1802-1881), F. Muller (1817-1881), J.K. van der Wulp (1820-1867), P.A. Tiele (1834-1889), L.D. Petit (1847-1918), W.P.C. Knuttel (1854-1921), Emma Dronckers (1889-1979) en Lucie J.N.K. van Aken (1947-) zijn *De rampsalige min*, *de Klucht van koddige Koert*, *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande* en de overgeleverde LL-pamfletten met uitzondering van de *Tribunal injuriae & Amoris*, beschreven. Geen van deze catalogi biedt een compleet beeld doordat elk ervan een afzonderlijke collectie of werken uit verschillend bezit beschrijft. Het daarin vermelde totale aantal LL-pamfletten bedraagt negenendertig. Mede dankzij de *SV* is bekend dat er minstens eenenzestig zijn verschenen. Bontemantel heeft het zelfs over meer dan honderd paskwilen. Dat kan een overdrijving zijn maar evengoed realiteit, in welk geval tientallen pamfletten verloren zijn gegaan. Zijn bewering dat alle teksten ten faveure van Gabriel zijn, is onjuist, er zijn er ook die tegen hem gericht zijn.³⁴

Het onderzoek

De omvangrijke en gedifferentieerde archivalische en fictionele bronnen over de affaire De Lalande-Lestevenon bieden de mogelijkheid haar geschiedenis via twee lijnen te benaderen. In de archivalia zijn vooral stemmen uit de overheid te beluisteren, in de fictionele literatuur die van de burgerij. In deel I wordt een reconstructie van de geschiedenis gegeven op basis van archivalisch bronnenmateriaal. Aansluitend wordt de fictionele literatuur in de beschouwing betrokken. In die fictionele literatuur komen – naast feiten die ook in het archivalisch bronnenmateriaal te vinden zijn – meningen en zienswijzen tot uitdrukking die de feitelijke gebeurtenissen in het openbaar van commentaar voorzien.³⁵ In deel II wordt de fictionele literatuur geïnventariseerd, haar betekenis voor de affaire geduid en de identiteit en rol van enkele boekproducenten vastgesteld.

³⁴ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 280 (SAA 5059-32). Dat Bontemantel over paskwilen in plaats van pamfletten spreekt, hoeft niet te verbazen; de term pamflet was in die tijd nog geen gemeengoed in de Republiek. Met het begrip “comédie” doelt Bontemantel op het treurspel (*RM*). In die tijd was het begrip komedie synoniem voor toneelspel. (Zie Mieke B. Smits-Veldt: *Het Nederlandse renaissance-toneel*. Utrecht, [1991], 20).

³⁵ Het bestaan van genoemde meningen en feiten is op zichzelf natuurlijk ook een historisch feit.

Het onderzoek is in twee fasen uitgevoerd. Eerst heb ik in binnen- en buitenland het materiaal dat op de affaire betrekking heeft, getraceerd en de visu geïnventariseerd en onderzocht. Om zo goed mogelijk ingevoerd te raken in de leefomgeving van de hoofdpersonen heb ik Amsterdam en Bayonne verkend en de gebieden van oorsprong van de Lestevenons in de Châtellenie de Lille doorkruist en in al die plaatsen op verschillende binnen- en buitenlocaties onderzoek verricht. In de tweede fase zijn de bevindingen geanalyseerd, geëvalueerd en vervolgens verwerkt. Het gaat het bestek van deze studie te buiten alle LL-teksten inhoudelijk te bespreken. Wel zijn er talrijke episoden aan ontleend die passim als illustratie of context dienen en vaak in die situaties zijn becommentarieerd.

De affaire De Lalande-Lestevenon is een Amsterdamse geschiedenis met een Bayonnese component. Het Stadsarchief van Amsterdam en de Archives municipales de Bayonne waren dan ook de eerst aangewezen plaatsen voor onderzoek. In Bayonne strekte zich dat uit over de genealogieën van de Lalandes, doopboeken, ambtelijke documenten, stadsplattegronden en historische studies over de stad en zijn inwoners. In Amsterdam voerde het tot diep in het notarieel archief, de doop-, trouw- en begraafregisters,³⁶ archieven van de weeskamer, archieven van burgemeesters, schout en schepenen, in kwijtscheldings- en verpondingsregisters, in kohieren, in de collecties handschriften, begraafbriefjes en aansprekersregisters, in familiearchieven en genealogieën en in talrijke andere bronnen. Zeer tijdrovend maar beslist noodzakelijk was het genealogisch-biografisch onderzoek, dat ertoe moest leiden dat personen na eeuwen weer een gezicht en sociale omgeving kregen. Doordat de Lestevenon-genealogieën verre van volmaakt bleken te zijn, werd ik gedwongen tot uitgebreid nieuw basis- en vervolgonderzoek naar dit geslacht.

De LL-literatuur biedt ruime mogelijkheden voor verder onderzoek in disciplines als: analytische bibliografie, retorica en rechtswetenschap. Om praktische redenen is daar in deze studie slechts zijdelings aandacht aan besteed.

³⁶ Aan deze DTB-registers zijn de meeste genealogische gegevens ontleend. Ik heb in voetnoten alleen de vindplaatsen verantwoord van hen wier namen moeilijk in deze registers zijn te traceren en van hen die in DTB-registers van buiten Amsterdam voorkomen.

DEEL I FEIT EN FICTIE

1 De betrokken families

Het geslacht De Lalande

Herkomst

De Lalandes behoorden tot de aristocratische bourgeoisie van Bayonne. Velen van hen waren gefortuneerde kooplieden, maakten deel uit van het stadsbestuur of bekleedden hoge posities in het leger en aan het Franse koninklijke hof. Edouard Ducéré schrijft over hen:

Les Lalande étaient une des familles les plus nombreuses et les plus distinguées de la vieille bourgeoisie bayonnaise. [...]. A Bayonne ils possédaient presque tout entières les rues Douer, de Luc et de Montaut [...].¹

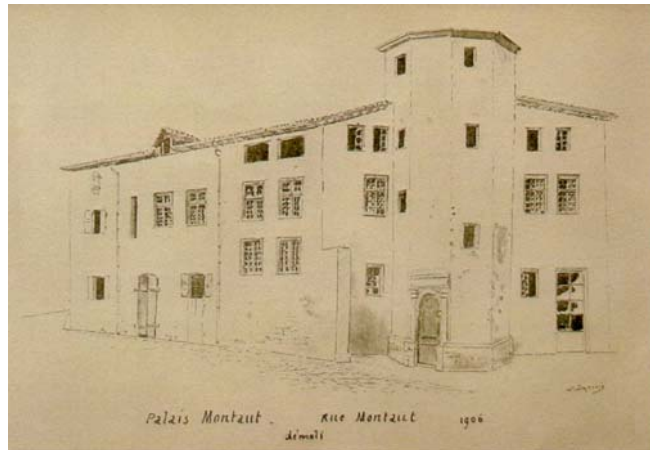

Afb. 1 Détail: Plan de Bayonne en l'état qu'il estoit en 1674. [= Kaart van Bayonne naar de situatie in 1674]. De brede rivier links [= noordzijde] op de foto is de Adour. (Deshoulières. Médiathèque de Bayonne, France).

Het geslacht De Lalande bestond uit verschillende lijnen. Gabriel stamde uit die van de Lalande-Gaillat. Tot de adellijke tak van De Lalandes

¹ Edouard Ducéré: *Le vieux Bayonne*. Marseille, 1981, 209.

behoorden de baronnen van Hinx en Montaut.² Pierre de Lalande, baron de Montaut, was in 1627 bevelhebber van het Château-Neuf, een belangrijk fort van de stad.³ Bayonne is een vestingstad in Baskenland, in het uiterste zuid-westen van Frankrijk. Het ligt aan de plek waar de rivieren de Nive en de Adour samenkomen. Via de Adour is de stad verbonden met de Golf van Biskaje. De bruggen over de Nive verbinden de beide middeleeuwse stadsdelen. In de oude stad is de glorie van weleer nog voelbaar en zichtbaar. De fraai gerestaureerde vestingwerken, de rijke koopmanshuizen, de statige stadsgebouwen en de prachtige kathedraal Sainte-Marie zijn stille getuigen van die tijd.

Afb. 2 Palais Montaut. (Ducéré: *Le vieux Bayonne*, 85. Médiathèque de Bayonne, France).

Vlakbij de kathedraal ligt de Place Montaut; de korte en smalle Rue Montaut verbindt het plein met het godshuis. In deze straat stond eens het grote herenhuis van de Lalandes dat in de zestiende eeuw van de Bayonzen de naam Palais Montaut had gekregen. Het is in 1908 afgebroken. Jean-Marie en Raymond Chabaud berichten daarover in hun *Les rues de Bayonne*:

Rue et Place Montaut: La famille de Montaut possédait une imposante demeure dans cette rue qui prit son nom au début du XVIème siècle. Cette maison Montaut,

² Scheffer spreekt ten onrechte van de edelman Gabriel de Lalande in zijn: *Genealogie van het geslacht Lestevenon*, 14.

³ A. Foltzer: *Au temps jadis de Bayonne*. Bayonne, 1932, 94 tableau 4.

que le peuple appelait le Palais, servit de résidence à de nombreux visiteurs de la ville dont la reine Anne d'Autriche et Marie-Anne de Neubourg.⁴

Bayonne was in de Frans-Spaanse oorlog (1635-1659), maar ook na de Vrede der Pyreneeën in 1659, een belangrijke pleisterplaats voor Franse bestuurders en hun gevolg. Kardinaal Mazarin, Frans staatsman, deed in 1659 Bayonne aan en Lodewijk XIV deed dat in 1660. De stad ontwikkelde zich in de zeventiende eeuw tot een van de belangrijkste handels- en havensteden van Frankrijk. E. Goyheneche schrijft dat 60% van de handel tussen Frankrijk en Spanje via Bayonne verliep waarbij de wolhandel de eerste plaats innam.⁵ De handel tussen Bayonne en Amsterdam kreeg omstreeks 1635 een extra impuls toen de Franse koning Lodewijk XIII een “consul de Hollande” in Bayonne installeerde.⁶ Pierre Hourmat rept daarvan in zijn *Histoire de Bayonne*:

Vers 1635 le roi établissait à Bayonne un consul de Hollande – au temps d’une alliance entre la France et les Pays Bas, dirigée contre l’Espagne. La présence de marchands hollandais à Bayonne – certains, bien que protestants, s’y naturalisèrent – et de marchands bayonnais en Hollande dont certains jeunes se formaient aux pratiques du grand commerce, attestaient dès le milieu du siècle, l’importance et la qualité de ces rapports.⁷

Jan Wagenaar beschrijft in zijn *Amsterdam in zyne opkomst* hoe intensief het handelsverkeer per vloot tussen Amsterdam en Frankrijk in die tijd was:

De voornaamste zeesteden in Frankryk worden, geduuriglyk, door Amsterdamsche koopvaardyschepen, bevaaren, met naame Rouan, Dieppe, Nantes, S. Malo,

⁴ Jean-Marie & Raymond Chabaud: *Les rues de Bayonne*. Biarritz, [z.j.], 94. Anna van Oostenrijk (1601-1666) was een dochter van koning Filips III van Spanje. Zij huwde in 1615 met koning Lodewijk XIII van Frankrijk en was koningin van Frankrijk van 1615-1643. Zij schonk in 1638 het leven aan de latere Lodewijk de XIV. Marie-Anne van Neubourg (1667-1740) was de tweede echtgenote van de Spaanse koning Karel II (1661-1700). Zij verbleef van 1706-1738 in Bayonne.

⁵ E. Goyheneche: *Le Pays Basque. Soule – Labourd – Basse-Navarre*. Pau, 1979, 322.

⁶ Waarschijnlijk betreft het hier Ludovicq van Verssen die op 16 augustus 1624 tot consul te Bayonne en Saint-Jean-de Luz werd aangesteld en die functie tot zeker 1638 bekleedde. Of Hourmat ook op hem doelt, blijft ongewis. (O. Schutte: *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584-1810*. 's-Gravenhage, 1976, 69-70. Zie verder ook: www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BesluitenStaten-generaal/1626-1651/silva/sg/resoluties?advanced=1&persoon_ids:int=148047: Het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING) onder het zoekwoord: *Verssen (Ludovicq van)*).

⁷ Pierre Hourmat: *Histoire de Bayonne*. Bayonne, 1986, 318.

Bordeaux, Bajonne, Marseille en anderen [...]. Men voert, van hier, veelerlei waaren, die hier te lande vallen, gemaakt of gebragt worden, ook zoutenvisch, haring, traan en balynen van de visscherye deezer landen naar Frankrijk, en brengt wynen, brandewynen, azynen, gedroogde en ingelegde vrugten, papieren, en geweven stoffen, in overvloed, herwaards. Ook is 'er groote scheepvaart, van hier [= Amsterdam], op verscheiden' Fransche havens, om van daar zout en andere waaren te voeren naar de Oostzee. De Amsterdamsche schepen vaaren ook sterk van de eene Fransche haven op de andere.⁸

Er was sprake van wederzijdse emigratie. Leden van de familie De Lalande en andere Bayonnezen vestigden zich in Amsterdam, Hollandse families als de Van Oosteroms en Van Düffels kozen domicilie in Bayonne.⁹ De Republiek en in het bijzonder Amsterdam maakte intensief gebruik van de internationale positie van Bayonne als schakel tussen Noord en Zuid.¹⁰ Het notarieel archief van Amsterdam biedt vooral in de bevrachtingscontracten en in de akten die betrekking hebben op wisselbriefkwesties een schat aan informatie over de handelsbetrekkingen tussen beide steden, de betrokken kooplieden, de goederen, de schippers en schepen, laad- en losplaatsen, scheepvaartroutes en zelfs over de scheepsbewapening. Het is een rijke bron voor studies over de Republiek in de zeventiende eeuw. Ik laat het geslacht De Lalande beginnen bij Gabriels overgrootvader Pierre de Lalande, Sieur de Luc et Berriotz.¹¹ Na de dood van zijn eerste vrouw Madeleine du Prat hertrouwde hij met Gentine de Marqua. Uit deze verbintenissen werden elf zonen, onder wie Abel en Jacob, en zes dochters geboren. Zoon Jacob de Lalande huwde Marthe Dibarboro. Uit dit huwelijk sproten negen kinderen. Vier van hen komen hierna ter sprake: Pierre l'aîné (de vermeende vader van Gabriel), Pierre le jeune (20-05-1611), Charles (29-01-1616) en François (06-08-1618).¹²

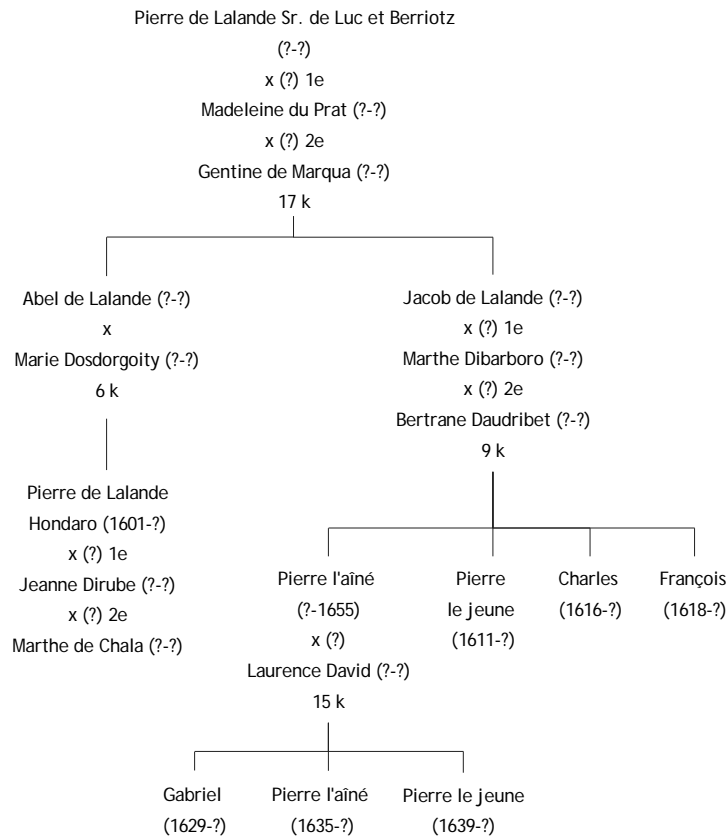
⁸ Wagenaar II, 531. Zie ook J.G. van Dillen: *Van rijkdom en regenten*. 's-Gravenhage, 1970, 94-95.

⁹ Zie Olivier Ribetons (directeur du Musée Basque) handgeschreven genealogische overzichten.

¹⁰ E. Goyheneche: *Le Pays Basque. Soule – Labourd – Basse-Navarre*. Pau, 1979, 323.

¹¹ De personalia heb ik voornamelijk ontleend aan A. Foltzer: *Au temps jadis de Bayonne*. Bayonne, 1932, 94, tableau 2 en 4 en aan het *Registre de la paroisse de Bayonne. Eglise Notre-Dame de Bayonne. Acte de baptême nr 26GG160 Lalande*. De data tussen haken zijn de doopdata. De doopaktes van Bayonne starten in 1586, de trouwaktes pas in 1668. Om de kinderen met gelijke namen uit hetzelfde gezin te onderscheiden voegde men vaak aan hun naam "l'aîné" (de oude) of "le jeune" (de jonge) toe.

¹² De namen en doopdata van de vijf overige kinderen zijn: Estebenote (04-05-1608), Catherine (04-07-1609), Marie (16-12-1612), Louis (30-03-1614) en Catherine (25-06-

Afb. 3 Fragmentgenealogie Pierre de Lalande – Madeleine du Prat/Gentine de Marqua.

Over de identiteit van Gabriels vader, Pierre de Lalande Dapitois,¹³ zoals hij later werd genoemd, bestaat grote onzekerheid. A. Foltzer presenteert hem als een van de zonen van Jacob de Lalande. Hij vermeldt dat hij ontvanger van de belastingen op wijnen is geweest en enkele jaren tot de “jurats de la cour” van Bayonne heeft behoord.¹⁴

1617).

¹³ *Dapitois*: ook geschreven als D’Apitois en D’Apitoitz.

¹⁴ *Jurat de la cour*: eigenlijk gezworene van het hof. Het schepencollege of tribunaal van schepenen bestond uit de burgemeester, twaalf schepenen en twaalf raadgevers. De schepenen en de raadgevers stonden bekend onder de naam “jurats de la cour”. (Edouard Ducéré: *Dictionnaire historique de Bayonne*. Vol. 1. Marseille, 1976, 298).

Mijn onderzoek te Bayonne in 2004 bracht aan het licht dat Pierre de Lalande Dapitois noch jurat, noch schepen is geweest¹⁵ en dat zijn naam in geen enkel doopboek voorkomt. Dat laatste kan zijn oorzaak vinden in het ontbreken van de jaren 1590-1598 in die registers.¹⁶ Het is niet bekend waaraan Foltzer zijn gegevens over de openbare functies van Pierre de Lalande Dapitois heeft ontleend. Nauwkeurige bronvermeldingen ontbreken veelal in zijn werk. De archieven van Bayonne kunnen het mysterie Pierre de Lalande Dapitois niet oplossen. Wel zijn er Amsterdamse bronnen die – in onderling verband gebracht – de bewering van Foltzer ondersteunen dat Pierre de Lalande Dapitois Gabriels vader kan zijn geweest.

Charles de Lalande, een broer van Gabriels vader, speelde in de affaire een importante rol. De dichter van de *RM2* verwijst vier keer naar een oom van het personage Wilhelmo [= Gabriel]. Ik geef die referenties in hun ruime context weer omdat ze essentiële elementen van de affaire bevatten, zoals de innerlijke tweestrijd van Gabriel en de strijd om eerherstel tussen de families De Lalande en de Lestevenons, zodat de lezer al vroeg tot de zaak geraakt. De eerste aanwijzing staat in de (korte) ‘Inhoudt’:

Wilhelmo, na dat hy door ’t raetbesluyt van ’t hooge Hof [= Hoge Raad] een uyt-spraeck hadde ontfanghen om op borghtocht uyt te gaen, is na lange hechtenis in vrydom weer herstelt, waer over sijn bloetverwanten, en voornamentlijck sijn vaders broeder verstoort zijnde, heeft de saecke ter herte genomen en begeert niet dat hy sijn liefde sal toonen, aen haer wiens broeder en vrienden hem als een misdadiger hebben verongelijckt [= onrecht aangedaan]; [...]. (*RM2*, A2v).

De tweede staat in het eerste bedrijf waarin Wilhelmo zegt:

[245] Maar veyns my om de eer, en voor de tegensin
Van mijne vrinden die my trecken van de min,
Daer is een bloet-verwant, daar ik aan ben verbonden
Mijn vaders broeder, die hier nu niet toe verstonde
Om dat Henrico [= Mattheus] my door redeloose smaat
[250] Tot nadeel van sijn eer soo lange heeft gehaat, [...]. (*RM2*, A6v).

De derde komt voor in het vierde bedrijf waarin de dichter de oom posi-

¹⁵ Zie de registers BB20, BB22 en BB23 in de Bibliothèque Municipale de Bayonne. Ze vermelden zeer nauwkeurig wie lid is geweest van het stadsbestuur en welke functie betrokkene heeft bekleed.

¹⁶ Foltzer: *Au temps jadis de Bayonne*. Bayonne, 1932, 85. De auteur spreekt van “une fâcheuse interruption entre 1590 et 1598”.

tionneert als een man die bereid is voor de eer van de familie te strijden en die niet zal accepteren dat zijn neef de hem aangedane schande verdraagt. In dat geval hoeft Gabriel niet meer op zijn steun te rekenen:

Sijn vaders broeder, die de hechtenis met smerten
 |985| Heeft in geknaegt, die neemt de sake seer ter herten,
 Hy heeft wel middelen tot vordering van recht,
 Maer heeft geen middelen, soo hy sijn neef in echt
 Soo eereeloos onteert met Leonoor [= Elisabeth] siet treden. (RM2, C2r).

De vierde staat aan het einde van het vijfde bedrijf waarin Wilhelmo kiest voor eerherstel en de gerechtelijke strijd daarvoor aangaat:

Ick volgh de raet die my een vaders broeder geeft,
 En vordere mijn recht, al sou ick moeten derven
 |1370| Haer minnelijck gesicht, [...]. (RM2, C8r).

‘Vaders broeder’ alleen biedt geen uitkomst. Het is uiterst moeilijk de juiste personen van het geslacht De Lalande te identificeren. De gezinnen waren groot, twaalf of meer kinderen was geen zeldzaamheid en dezelfde voornamen kwamen in alle vertakkingen regelmatig voor.

In een akte van 13 oktober 1649 van de Amsterdamse notaris Joachim Thielmans¹⁷ worden Charles en François de Lalande genoemd als *compagnons* in de onderneming *Charles en François de Lalande en compagnie*. Ze zijn kooplieden te Amsterdam en treden op voor rekening van Pierre de Lalande Hondaro, koopman te Bayonne, als bevrachters van een lading zout die in Le Pouliguen¹⁸ moet worden ingenomen en naar Bayonne vervoerd. In een akte van 9 maart 1663 van de Amsterdamse notaris Emanuel de Lavello¹⁹ worden Charles, François en Pierre le jeune de Lalande expliciet als broers aangemerkt en worden Charles en François als kooplieden te Amsterdam en Pierre de Lalande le jeune als koopman te Bayonne genoemd. In de vorenstaande fragmentgenealogie zijn deze familiale betrekkingen geïllustreerd.

¹⁷ Akte notaris Joachim Thielmans (SAA 5075-2109 p. 477).

¹⁸ Akte notaris Joachim Thielmans (SAA 5075-2109 p. 588). *Le Pouliguen*: havenplaats ten westen van Nantes; in akten ook geschreven als: Le Pouligain.

¹⁹ (SAA 5075-3008/3009 film 3016 [ongepag.]). Emanuel de Lavello verkreeg zijn aanstelling als notaris in Amsterdam op 13 januari 1657. Op 12 september 1668 werd hij failliet verklaard en uit zijn ambt ontzet wegens insolventie en bovenmatig drinken. Hij is zeer miserabel en arm in het Pesthuis gestorven (SAA *Inventaris van de notariële archieven van Amsterdam*. Dl. 2, 294).

Vooralsnog ga ik ervan uit dat Pierre l'ainé (*?), Pierre le jeune (*1611), Charles (*1616) en François (1618-?) de vier zonen waren van Jacob de Lalande en Marthe Dibarboro.²⁰ Er is geen andere familie uit het geslacht De Lalande bekend die vier zonen telt die deze zelfde namen dragen en bovendien qua leeftijd passen in de periode van de aangehaalde akten. De broer van Gabriels vader uit de *RM2* kan Charles (*1616) of François (*1618) zijn geweest. Voor de hand ligt dat Charles als oudste de verantwoordelijkheid voor Gabriel op zich heeft genomen. Ook wordt hij als een van de borgen van Gabriel genoemd in het *Extract uyttet schepenen minut register der stad Amstelredamme*.²¹

Charles (*1616) en François (*1618) hebben zich vóór augustus 1648 in Amsterdam gevestigd.²² Dat kan worden afgeleid uit een akte van notaris Joachim Thielmans van 18 augustus van dat jaar.²³ Ze zullen later ongetwijfeld als wegbereider voor hun neven Gabriel (*1629) en Pierre (*1639) hebben gediend. In een brief van 8 september 1661 van de Amsterdamse advocaten Paulus de Ligne en Paulus Buys aan de schepenen van Amsterdam is er nog sprake van een Carel de Lalande:

[...] dat ick Gabriel de La Lande serieuselijck hebbe gerecommandeert dat hij de quitantie van de somme van fl. 3000: van zijn oom Carel de La Lande zoude gaen affhaelen, omme daermede deselve betalinge te connen verifiëren en dat hij oock speciaelijck daeromme na Weesp, alwaar zijn oom woonachtigh is, gegaen is, doch deselve niet heeft weten te becomen.²⁴

Deze Carel de Lalande moet oom Charles zijn geweest, die te Weesp woonde en handel dreef vanuit Amsterdam. Hij verhuisde later naar Naarden. In 1672 collaboreerde hij met het aldaar gelegen Franse garnizoen,

²⁰ In de genealogieën van De Lalandes worden broers met dezelfde voornaam aangeduid met l'ainé (de oude) en le jeune (de jonge) of met I (le premier) en II (deux), ongeacht of de oudste van de twee nog in leven is of niet. Als er in een gezin sprake is van een Pierre le jeune, impliceert dat de aanwezigheid of een eerder bestaan van een Pierre l'ainé.

²¹ *Sententie van de Hooge Raeden van Hollandt, Zeelandt ende West-Vrieslandt. Als mede d'ontslagingh van de heere schepenen der stadt Amsterdam, des arrest van Gabriel de la Lande tot synen kosten. Extract uyttet schepenen minut register der stadt Amstelredamme* (UBL Thyspf 7277/Petit 3217).

²² De Association Généalogie et Histoire des Familles, Pays-Basque et Adour Maritime te Bayonne beschikt niet over de namen van ingezetenen die in de zeventiende eeuw naar Amsterdam of de Republiek zijn geëmigreerd.

²³ Akte notaris Joachim Thielmans (SAA 5075-2109 p. 588).

²⁴ *Stads gemeene missiven* 6. (1661-1662), 77r (SAA 5024-56).

waarop hij in 1673 door het Hof van Holland werd gevonnist voor collaboratie en spionage.²⁵

Gabriel de Lalande (1629-?)

Pierre de Lalande Dapitois was gehuwd met Laurence David. Ze kregen vijftien kinderen, acht zonen en zeven dochters, onder wie Gabriel (6-10-1629), Pierre l'aîné (14-03-1635) en Pierre le jeune (30-08-1639).²⁶ De familie schijnt gefortuneerd te zijn geweest. Toen vader Pierre op 5 maart 1655 stierf, erfde zijn vrouw Laurence zijn bezittingen. Zoon Pierre (*1635) zette het werk van zijn vader voort.²⁷

Gabriel (*1629) en Pierre le jeune (*1639) emigreerden naar Amsterdam. Ik veronderstel dat ze daar in 1656/1657 zijn aangekomen. Gabriel werd namelijk op 19 april 1657 als poorter van Amsterdam beëdigd.²⁸ Een vreemdeling die zich in Amsterdam vestigde en eerlijk en onbesproken van gedrag was, verkreeg tegen betaling zonder veel moeite het poorterschap, dat met het afleggen van de eed werd bekrachtigd.²⁹ Gabriel zal niet al te lang hebben gewacht met zijn aanvraag. Er waren interessante privileges aan verbonden, zoals tolvrijheid na één jaar en het verzekerd zijn van hulp van de Heren van het Gerecht van Amsterdam als in het buitenland met justitie in aanraking werd gekomen.³⁰ Een ander groot privilege was het recht, dat een poorter die in hechtenis was genomen voor een civiel vergrijp – ‘een zaake van gemeene middelen’ – en die borg kon stellen, terstond behoorde te worden vrijgelaten.³¹ Gabriel kon toen nog niet vermoeden dat hij zich daarop – weliswaar vergeefs – vier jaar later zou moeten beroepen.

²⁵ *Crimineele ordonnantiën van den Hove van Holland*. 10^e boeck: 22 december 1673, 453 (SAA doos no F. serie 74). De bijgevoegde *Korte deductie* vermeldt dat hij vanuit Amsterdam zijn handel dreef.

²⁶ De data zijn de doopdata; de namen en doopdata van de twaalf overige kinderen zijn: Laurence (11-02-1626), Gentine (25-02-1627), François (30-11-1630), Jeanne (14-05-1632), Jean (15-04-1634), Jeanne (13-05-1636), Charles (6-05-1637), Claire (19-06-1638), François (23-10-1640), Gentine (21-05-1642), Louis (17-09-1643) en Joseph (17-07-1647).

²⁷ Aldus de brief in mijn bezit van de conservator van de Bibliothèque municipale de Bayonne d.d. 21 februari 1991.

²⁸ Generael poorterboek (SAA 5033-1).

²⁹ Wagenaar III, 155 en 157.

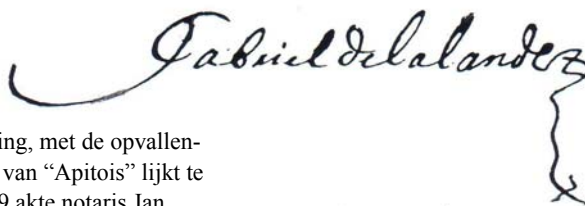
³⁰ Wagenaar III, 147-148.

³¹ Wagenaar III, 148-149.

Afb. 4 Portret van Gabriel de Lalande. Vergroot detail uit de *TI*. Graveur: Crispijn de Passe. (Rijksmuseum Amsterdam RP-P-OB-76.934).

Gabriel en Pierre verbonden zich in de handelsonderneming *Gabriel en Pierre de Lalande en compagnie*. Gabriel was daarin de drijvende kracht. Vooral hun buitenlandse handel floreerde. Uit bevrachtingscontracten en talrijke notariële documenten, vooral die wisselbriefkwesties betreffen, blijkt dat de Lalandes in Amsterdam succesvolle ondernemers waren. Binnen de familie vonden talrijke transacties plaats. In Amsterdam zetelden Charles (*1616) en François (*1618) en Gabriel en Pierre, in Bayonne het duo Pierre le jeune de Lalande (*1611) en Pierre de Lalande Hondaro (*1601). Vanzelfsprekend onderhield het Bayonnees-Amsterdamse viertal nog diverse andere handelscontacten. Toen Gabriel eind mei 1661 gevangen werd gezet, stagneerden de zaken ogenblikkelijk en liepen de inkomsten dramatisch terug. De dekking op wissels kon niet meer worden gerealiseerd en de borgsom voor zijn vrijlating kon hij niet zelf opbrengen.

Afb. 5 Gabriels handtekening, met de opvallende 'staart', die met de "A" van "Apitois" lijkt te beginnen. (SAA 5075-1209 akte notaris Jan Vos d.d. 2 september 1661).

Johannes Phoonsen (1631-1702), in de Amsterdamse handelswereld rond 1670 een erkende autoriteit op het gebied van de wisselhandel, beschrijft in zijn *Wissel-styl tot Amsterdam* de onderlinge afhankelijkheid tussen de koop- en wisselhandel. Als de een stagneert heeft dat direct gevolgen voor de ander. En aangezien de meeste betalingen in de buitenlandse handel met wissels plaatsvonden, raakte Gabriel na zijn arrestatie financieel al snel in de problemen.

Gelykerwys de koophandel de zenuw van ons land is, even zo is de wissel de zenuw van den koophandel, en deze twee zyn dermaten aan den anderen verknogt, dat de eene niets kan lyden, of de andere heeft daar straks gevoel van. Zo de koophandel hinkt, aanstonds ziet men de wissel qualyk gaan.³²

Kooplieden failleerden frequent, vooral zij die handel dreven met het buitenland en op zeetransport waren aangewezen. De risico's daarvan waren groot. Averij aan schip of lading opgelopen door stormen, piraterij of anderszins en protesterende wissels zorgden vaak voor grote financiële verliezen. Enkele klappen achtereen konden voor minder draagkrachtige kooplieden dan ook fataal zijn. Wagenaar schrijft:

De koophandel, die, hier ter stede, niet altoos en door allen, met voordeel, gedreeven werdt, gaf, dikwils, aanleiding, dat veele ingezetenen, en kooplieden inzonderheid, buiten staat geraakten, om hunne schulden te voldoen.³³

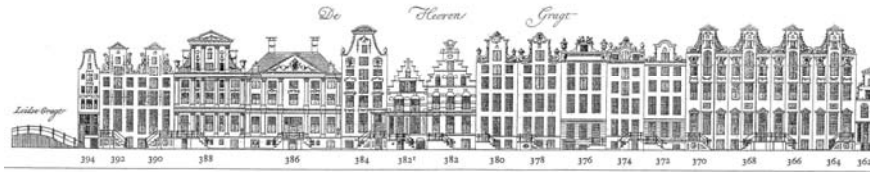
Veel Franse immigranten-kooplieden in Amsterdam zaten in de internationale handel. Ook onder hen vielen slachtoffers, onder wie: François Bardoel, in 1661, Charles en François de Lalande in 1663 en Claude Blot in 1667.³⁴ *Daniel en Mattheus Lestevenon en compagnie* was

³² J. Phoonsen en Isaac le Long: *Wissel-styl tot Amsterdam*. Dl. 1. (Rotterdam, 1755), *3r.

³³ Wagenaar III, 461.

³⁴ Zie voor François Bardoel: *Register van de curatelen E* (SAA 5072-474); voor Charles

een sterk solvente onderneming die voor een faillissement nauwelijks hoefde te vrezen. Bovendien sprongen beide vennoten verstandig met hun vermogen om.

Afb. 6 De Herengracht 362-394. Fragment uit het *Grachtenboek* (1768-1771) van Caspar Philips Jacobsz. Gabriel woonde op nummer 376. De nummers 364-370 zijn de zogenoemde ‘buurhuizen van Cromhout’, die in opdracht van de koopman Jacob Cromhout (1608-1669) zijn gebouwd in de periode 1660-1662.

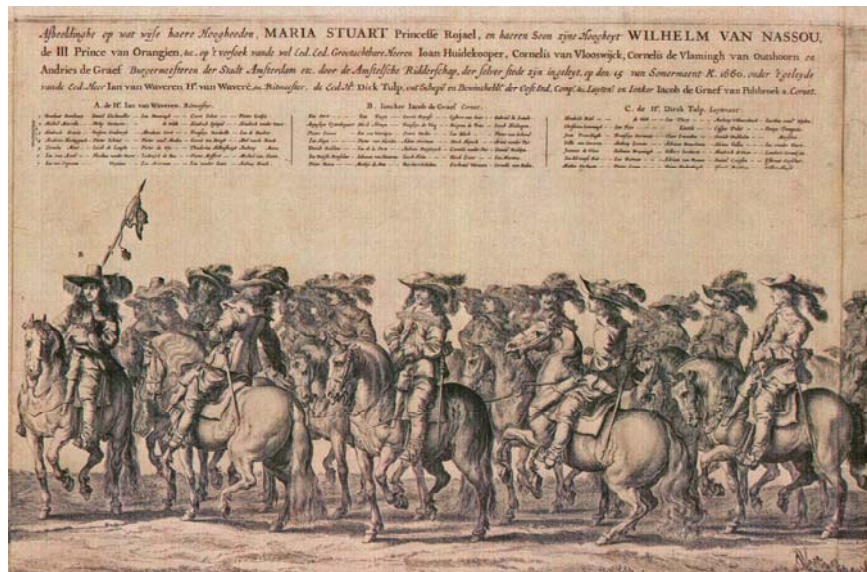
Gabriel woonde in 1661 samen met zijn broer Pierre op de Herengracht 376, toen herkenbaar aan het uithangbord met de naam *In 't Witte Paert*. Ze huurden dat pand voor twaalfhonderdtwintig gulden en zeventien stuivers per jaar van de stadsontvanger mr. Johannes Uytenbogaert.³⁵ Waar Gabriel vanaf zijn aankomst in Amsterdam heeft gewoond, is niet bekend. In 1660 maakte Gabriel samen met Dirck Pietersz. Heynck, Johan Banninck en Philip Verhoeven deel uit van het ere-escorte ter gelegenheid van het staatsiebezoek van Maria Stuart en Willem van Nassau III aan Amsterdam. Rembrandt schilderde daarvan een episode: het moment waarop de prins in zijn koets voor de Heiligewegspoort uitgeleide wordt gedaan.³⁶ De afbeelding geeft een gedeelte van groep B weer, waarbij Gabriel en Dirck Heynck waren ingedeeld en waarvan Jacob de Graeff de commandant was. Gabriel is er niet op te herkennen; hij reed – volgens de onderstaande groepsindeling – in het voorste gelid op de rechtervleugel, wat een markante positie was. Om zaken te doen bevond Gabriel zich bijna dagelijks op de Beurs en waarschijnlijk ook op de Nieuwe Brug, die op de kop van het Damrak lag en direct grensde aan het IJ. Daar trof hij zijn collega-kooplieden, reders en andere ondernemers.

en François De Lalonde: Akte Emanuel de Lavello d.d. 16 januari 1663 (SAA 5075-2994 p. 376); voor Claude Blot: *Register van de curatelen* F (SAA 5072-475).

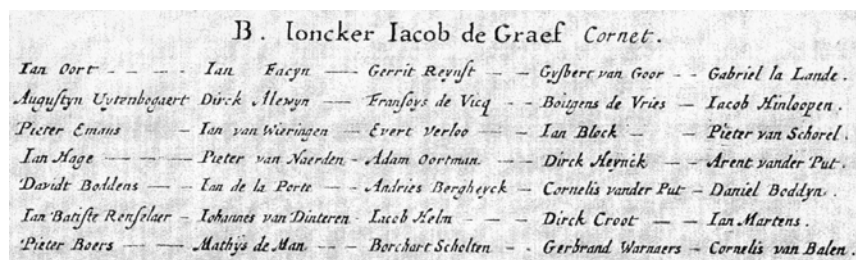
³⁵ *Rolle van de desolate boedels* 9 [17 mei 1662], 41v (SAA 5072-1012).

³⁶ I.H. van Eeghen: ‘Frederick Rihel een 17de eeuwse zakenman en paardenliefhebber’. In: *Amstelodamum* 45 (1958), 73.

Die brug toch was altijd even vol; geen wonder men had er het schoonste gezicht over het IJ, en het trotsche schouwspel der tallooze menigte schepen die op den stroom ankerden, hield menig wandelaar staande. Maar bovendien waren de kooplieden en reeders gewoon daar te komen om vrachten af te sluiten en de nieuwtjes uit zee te hooren, die de pas aangekomen schepen medebrachten; [...].³⁷

Afb. 7 Fragment van het ruiterportret van Rembrandt. Het gehele portret geeft de situatie weer voor de Heiligewegspoort. "Afbbeeldinghe op wat wijze [...] Ioncker Iacob de Graef van Polsbroek &c. Cornet". (Datering 15 juni 1660; SAA collectie Atlas Dreesmann).

Afb. 8 De uitvergroete namen van de ruiters van groep B, onder wie die van Gabriel en Dirck Heynck.

³⁷ D.C. Meijer: 'Groei en bloei der stad'. In: *Amsterdam in de zeventiende eeuw*. 's-Gravenhage, 1897, 15.

Volgens Bontemantel en De Thou genoot Gabriel in Amsterdam een uitstekende reputatie en populariteit. Hij moet vele aanzienlijke families niet alleen beroepshalve, maar ook via Elisabeth hebben gekend. Als paardenliefhebber kwam hij in contact met hen die dezelfde dure hobby hadden. Het is dan ook logisch dat hij in de aanzienlijke kringen zijn vrienden heeft gevonden. Vrijwel zeker waren dat mr. Joris Croock, mr. David de Willem, mr. Ricardus Carsseboom, Joan van Lier, David Becker, Philip Verhoeven, Johan Banninck en de dichter Dirck Heynck. Dit achttal is Gabriel door alle processen tegen de Lestevenons heen trouw gebleven (zie hfst. 3). Ook zijn er aanwijzingen dat Heynck het pro-Gabriel gedicht ‘Aen den poët van de tandestoocker, voor d’hr G. Laland (SV-04) heeft geschreven (zie hfst. 14).

De Thou zal zich onder druk van zijn koning extra hebben ingespannen om Gabriels vrijlating te bewerkstelligen (bijl. 7). Het is ondenkbaar dat een doorsnee Fransman dezelfde hoge aandacht zou hebben gekregen. Lodewijk XIV kende Bayonne en het geslacht De Lalande uit de verhalen van zijn moeder en regentes koningin Anna van Oostenrijk (1601-1660), die in november 1615 in het Palais Montaut van de familie De Lalande had gelogeerd,³⁸ en uit de verslagen van kardinaal Mazarin uit 1659 en uit eigen ervaring toen hij er verbleef na zijn huwelijksvoltrekking op 3 juni 1660. Op die datum huwde hij zijn nicht, de Spaanse infante Marie-Thérèse van Oostenrijk in Saint-Jean-de-Luz, een klein vissersdorp aan de Golf van Biskaje.

Gabriel moet zakelijk en sociaal beslist een aansprekende persoonlijkheid zijn geweest, anders valt niet te verklaren dat hij als vreemdeling in nog geen vijf jaar tijd een groot deel van de Amsterdammers, van hoog tot laag, voor zich wist in te nemen. Voornaam ook, gelet op de persoonlijke bemoeienissen met zijn zaak van de Franse ambassadeur en de Franse koning. Bontemantel bevestigt Gabriels populariteit als hij verhaalt dat kooplieden, burgemeestersvrouwen, burgemeesterszonen en zelfs jonge dames Gabriel tijdens diens gevangenschap in de cel hebben bezocht en onthaald; dat zich op 8 augustus 1661 al vroeg een menigte in de zaal op het stadhuis heeft verzameld om de beslissing van de schepenen af te wachten Gabriel wel of niet vrij te laten, en dat Gabriel door een grote menigte met gejuich wordt ontvangen als hij rond het middaguur als vrij man het stadhuis verlaat. Ook notaris Emanuel de Lavello heeft die gene-

³⁸ Edouard Ducéré: *Le vieux Bayonne*. Marseille, 1981, 80-82.

genheid voor Gabriel geconstateerd toen hij hem in zijn cel bezocht en hem daar aantrof in gezelschap van een aantal heren, onder het genot van een glas wijn.³⁹

Het geslacht Lestevenon

Herkomst

De Lestevenons zijn oorspronkelijk afkomstig uit het gebied dat ligt tussen Lille (Rijsel) en Pont à Vendin . J.H. Scheffer heeft van dit geslacht een genealogie gemaakt die de periode bestrijkt van de dertiende tot einde achttiende eeuw.⁴⁰ In zijn voorwoord zegt hij:

Het geslacht Lestevenon, oorspronkelijk uit Waalsch Vlaanderen uit de Casselenye⁴¹ van Rijsel, is afkomstig van de geslachten van Herren of Hierin en Gondecourt. Zij voeren hun naam van de heerlijkheid Estève, Estevelne of Lestevelne , gelegen in de gemelde Casselenye op de grenzen van Artois, aan de rivier de Haute Deulle, dicht bij en beoosten pont Andin.⁴²

De dorpen Marquillies, Herrin en Gondecourt liggen ongeveer tien kilometer ten zuid-westen van Lille, vrijwel op één lijn van west naar oost. Ongeveer 8 kilometer zuidelijker ligt Pont à Vendin en enkele kilometers ten oosten daarvan het dorpje Estevelles – het vroegere Estève of Etève. Op de geografische kaarten van de dertiende tot de achttiende eeuw staan deze dorpen als nauwelijks waarneembare stippen getekend. In die tijd zullen ze niet meer zijn geweest dan een heerlijkheid met kerkje of kapel en enkele huisjes of hutten, of alleen maar een heerlijkheid. Van al die plaatsen is in de archieven geen spoor terug te vinden.⁴³

³⁹ Akte Emanuel De Lavello d.d. 10 mei 1662, 158 (SAA 5075-2995 film 3013).

⁴⁰ J.H. Scheffer: *Genealogie van het geslacht Lestevenon*. Rotterdam, 1878.

⁴¹ *Casselenye*: een gerechtelijk district dat in de plaats was gekomen van de Frankische gouw. Of het Vlaamse *kasselrije* hiervan een verbastering is of van het nog steeds in gebruik zijnde *châtellenie*, waarvan de vertaling luidt: kastelenij d.i. burggraafschap is niet helemaal duidelijk. Het lijkt erop dat het steeds om hetzelfde fenomeen gaat. Nu nog zijn er de Châtellenies de Lille, Douai en Orchies.

⁴² *Pont Andin*: deze schrijfwijze van Pont à Wendin of Pont à Vendin (de huidige schrijfwijze) trof ik nergens elders aan.

⁴³ Mijn onderzoek ter plaatse in november 2003 heeft uitgewezen dat er geen contemporaine tekst- en beeldmateriaal over deze heerlijkheden aanwezig is in de archieven van Marquillies, Herrin, Gondecourt, Estevelles, Pont à Vendin, Lille (Archives Départementales

Afb. 9 Fragment van de: *Carte d'Artois, et des environs; où l'on voit le ressort du conseil provincial d'Artois*: Par Guillaume de l'Isle géographe de l'Académie Royale des Sciences à Paris 1704. Se trouve à Amsterdam chez L. Renard libraire prez de la Bourse. (Archives départementales du Nord 59 Fi 282). De groene stippen markeren de plaatsen Marquillies, Gondécourt, Herrin, Estevelles en Pont à Vendin.

De twee impressies uit de *Albums de Croÿ* geven een indruk hoe deze oorden er omstreeks 1600 hebben uitgezien.⁴⁴ De afstanden tussen de heerlijkheden die alle in een ruig en bebost gebied lagen, zullen hoofdzakelijk per karos en te paard zijn afgelegd. De heerlijkheid Marquillies (oude schrijfwijze: Merquillis) lag enigszins geïsoleerd, doordat ze ten westen van de Haute Deule lag. Om vandaar uit de heerlijkheid Estève te bereiken, werd de route stroomopwaarts gevolgd en bij Pont à Vendin de rivier overgestoken. Ook nu nog is het gebied dun bevolkt en biedt het een landelijke aanblik met verspreide ruigten. In vroegere eeuwen moet het daar een donker, eenzaam en zwaar bestaan zijn geweest, zelfs op de heerlijkheden. De namen van de eigenaars waren gekoppeld aan hun bezit,

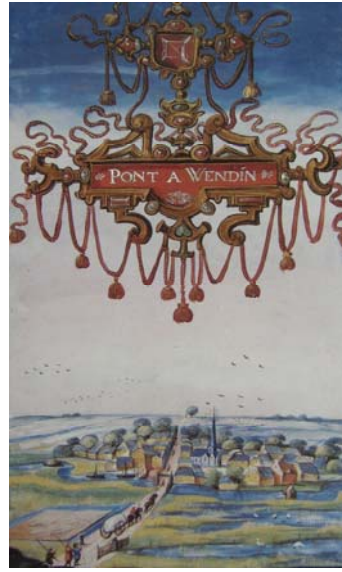
du Nord) en Arras/Dainville (Archives Départementales du Pas-de-Calais).

⁴⁴ *Albums de Croÿ. Châtellenies de Lille, Douai, Orchies II*. Tome 13. Lille [etc.], 1986. Hertog Charles de Croÿ (1560-1612) was heer van Avesnes, Lillers, Quiévrain en talloze andere gebieden. Hij was een verzamelaar en archivaris van kaarten en stadsplattegronden.

zoals die van Colard de Gondécourt en Marion de Marquillies, dame de Lestevéne.

Afb. 10 Gondécourt. (*Albums de Croÿ III*, planche 103).

Afb. 11 Pont à Vendin. (*Albums de Croÿ III*, planche 100).

Genealogieën

De genealogieën van het geslacht Lestevenon zijn alle fragmentair. De meeste ervan zijn handgeschreven. Ze verschillen inhoudelijk en bevatten talrijke onjuistheden. Andere storende elementen zijn het onvermeld laten van de bronnen en het inconsequente gebruik van de begrippen geboorte- en doopdatum, ondertrouw- en trouwdatum en van sterf- en begraafdatum. Een drastische herziening en detaillering was noodzakelijk om een goed inzicht te verkrijgen in de familiale en sociale verbanden. Als belangrijkste bronnen voor de genealogische beschrijvingen hebben gediend: Scheffers *Genealogie van het geslacht Lestevenon*, de fragmentgenealogieën van de Lestevenons in het *Archief van de familie Martini Buijs*,⁴⁵ een uniek memoriaal⁴⁶ en doop-, trouw- en begraafregisters (de zogenaam-

⁴⁵ HUA 43-25 en 43-26.

⁴⁶ 'Extract uyt een memoriael' (SAA 5276-871).

de dtb-registers). Incidenteel is gebruik gemaakt van notariële akten kwijtscheldingsregisters en van inbrengregisters van de weeskamer.⁴⁷ Sommige genealogieën bevatten fraai verwoorde, van de tijdgeest doordrongen informatie, zoals in de *Geslacht-lijst van Van Thije* waarin de opsteller over Abraham van Thije (1603-1645), de schoonvader van Elisabeth Lestevenon 1642-1710), schrijft:

[...] Abraham van Thije, luitenant collonel in dienste der Verëenigde Nederlanden, in sijn leven een braaf [= dapper] soldaat en groot ingenieur die den Bosch, Breda, Hulst, Grol, Wesel &c. heeft helpen winnen en is in die qualiteit gestorven anno 1645 en in Den Haag op 't coor vlack over [= tegenover] de deur van de consistorie camer begraven met zijne wapenen.⁴⁸

En die waar hij over Pelgrom van Thije, de grootvader van Elisabeth van Thije, aantekent:

[...] Pelgrom van Thije, capitijn te paert onder den Grave van Senooij, gouverneur van Noortholland,⁴⁹ die in 't jaar 1569 op sijn eigen beurs ter afweringe van het Spaenssche jock heeft geworven 25 paerden en die onderhouden, waer door hij sijne familie sodanigh ten agteren seltede [sic, BH], dat sijnen eenigen soone Mattheus van Thije getrouwt met Magtelina Bogaert genootsaect was sijne huisvrouw sijde laken-winckel te laten doen binnen s'Gravenhage in de Veenestraat, 't geene God almagtig seer gesegent heeft.⁵⁰

Familiewapen en stamreeks

De basis van het geslachtswapen van de Lestevenons is een schild in rood met een zilveren wassenaar en een gouden schildhoofd beladen met drie horizontaal geplaatste zwarte Andreaskruisen. De voet van het schild heeft de vorm van een liggende accolade. Boven het schild is een bevederde helm geplaatst. Er bestaan tientallen varianten van dit wapen. Het is onbekend wie de wapenvoerder is van het wapen dat Scheffer presenteert als het geslachtswapen van de Lestevenons in zijn *Genealogie van het geslacht Lestevenon*. De vroegst bekende voorvader van de Lestevenons

⁴⁷ In het inbrengregister – eerder weesboek geheten – werden de processen-verbaal van overdracht der goederen door voogden geregistreerd. (W.F.H. Oldewelt: *Amsterdamsche archiefvondsten*. Amsterdam, 1942, 123).

⁴⁸ *Geslacht-lijst van Van Thije*. [Z.p.], 1789, ongepag. (HUA 43-25).

⁴⁹ *Grave van Senooy*: Diederik van Sonoy (ook geschreven Snoey) (1529-1597). Medeondertekenaar van het Verbond der Edelen (1566). Aanvoerder van de watergeuzen en gouverneur van Noord-Holland. Een dappere maar ook zeer wrede strijder.

⁵⁰ *Geslacht-lijst van Van Thije*. [Z.p.], 1789, ongepag. (HUA 43-25).

was ridder Colard de Gondcourt (twaalfde eeuw). Hij gebruikte als eerste het schild met de drie Andreaskruisen. De zilveren wassenaar ontbrak toen nog. Die werd twee generaties later aangebracht door Jean seigneur de Hierin de la Prée en vloeide voort uit zijn huwelijk met Marion de Marquillies, dame de Lestevenne. Ik begin de beschrijvende genealogieën bij Michiel Lestevenon (1550-1615) van de veertiende generatie en besluit die met Mattheus (1633-1693) en Elisabeth Lestevenon (1642-1710) van de zestiende generatie.⁵¹

Afb. 12 Het wapen van de Lestevenons volgens Scheffer. Datering onbekend. (De verticale zwarte arcering stelt in de heraldiek de kleur rood voor).

Afb. 13 Het wapen van de Lestevenons volgens een anonieme tekenaar. Datering onbekend. (HUA 43/26).

Michiel Lestevenon (1550-1615)

Michiel Lestevenon was het achtste kind van Martin Lestevenon en Jeanne de Moringes. Hij werd in 1550 te geboren.⁵² Hij was aanvankelijk advocaat. Hij trouwde met Jeanne de Monstreuil, die in Arras (Atrecht)

⁵¹ *Généalogie de la Famille de Lestevenon, originaire de la Chastellenie de Lille [...]* (SAA 5276-871).

⁵² *Genealogie Lestevenon* (SAA 5276-871).

werd geboren. Haar vader Adrien de Monstreuil was Heer van Arras en raadsheer aan het Hof van Rijsel.⁵³ De Lestevenons waren Waals-gereformeerd. De meesten van hen verlieten Lille in of direct na 1579. Op 6 januari van dat jaar was namelijk de Unie van Atrecht tot stand gekomen, een overeenkomst tussen een aantal Waalse gewesten waaronder Lille, die zich verzoenden met de koning van Spanje, door tussenkomst van Alexander Farnese, hertog van Parma. Onder andere werd overeengekomen dat in de gewesten geen andere godsdienst dan de katholieke was toegestaan.

Michiel en zijn vrouw namen de wijk naar Antwerpen. Na de val daarvan op 27 augustus 1585 trokken ze naar Amsterdam. Op 12 september 1586 werd Michiel poorter van Amsterdam.⁵⁴ In een loterijlijst van 1606 wordt hij vermeld als Michel Staeyens of Staevens, als bewoner van het huis met de naam *De Santlooper* in de Warmoesstraat.⁵⁵ In dat huis heeft hij tot zijn dood gewoond.⁵⁶ Toen in 1875 in Amsterdam het (huidige) huisnummer-systeem werd ingevoerd, kreeg dit pand het huisnummer 179. Om de panden scherper te kunnen duiden, gebruik ik hier en daar ook de huisnummers, hoe anachronistisch dat ook moge zijn. Waarschijnlijk werd de naam *De Santlooper* ook al vanaf 1647 gebruikt voor de Herengracht 314 en vanaf 1665 voor de Warmoesstraat 182. Michiel Lestevenon en Jeanne de Monstreuil kregen drie kinderen: Jeanne (1582-1643), Sara (1588-ca. 1668) en Abraham (1592-1652).

Michiel Lestevenon werd op 7 maart 1615 in de Waalse Kerk te Amsterdam begraven. Hij had in de zijdehandel enig vermogen opgebouwd. Zijn zoon Abraham erfde bij zijn dood zesduizend gulden, zijn dochters Jeanne en Sara hadden een evenredig deel reeds bij hun huwelijk in 1610 ontvangen.⁵⁷ Jeanne de Monstreuil is waarschijnlijk kort na 21 april 1618 overleden; op die datum liet zij, ziek zijnde, haar testament opmaken.⁵⁸

⁵³ Akte notarissen Pieter en Simon Ruttens (SAA 5075-612 p. 69).

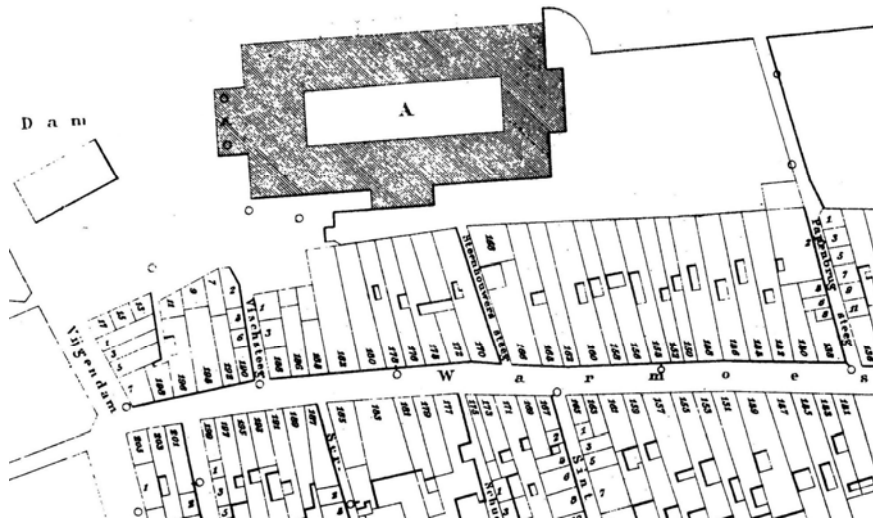
⁵⁴ *Poorterboek* B fol. 43 (SAA 5033).

⁵⁵ *Loterijlijsten 1606*. Dit betrof een loterij ten behoeve van het Haarlemse oudemannen- en vrouwenhuis. Ze wordt ook wel de Haarlemse loterij genoemd (SAA *Register 4*, fotoblad 25, 3).

⁵⁶ Weeskamer DTB, begraafregisters Waalse Kerk (SAA 5004-2 film 5041 p. 181).

⁵⁷ *Inbrengregisters* (SAA 5073-16, fol. 294v).

⁵⁸ Akte notaris Jacob Gijsbertz (SAA 5075-31, 580-581).

Afb. 14 Buurtkaart Warmoesstraat (voor het jaar 1875). De Servetsteeg loopt tussen de huisnummers 185 en 187. (SAA Atlas J.C. Loman jr. 1876).

Sara Lestevenon trouwde in 1610 met Jan Tiellens (1584-1633), enig kind van mr. Jan Tiellens en Tanneken le Thor. Ze kregen twaalf kinderen. Het echtpaar dreef een zijdehandel in *De Santlooper* (Warmoesstraat 179). Het schijnt dat Abraham Lestevenon, die zelf ook zijdehandelaar was, direct na de dood van zijn zwager Jan Tiellens in 1633, de voortzetting van diens zijdehandel wilde beletten, waarmee hij zijn zus en haar kinderrijke gezin volledig zou hebben geruïneerd. Neef Daniel Hendrick Lestevenon, die grote schande voor de familie voorzag, voorkwam dat.⁵⁹ Mogelijk duldde Abraham geen concurrentie dichtbij huis. Hij had namelijk in 1622 het schuin tegenoverliggende pand Warmoesstraat 174, waar *De Gulden Claeuw* uithing, gekocht. Mogelijk duldde Abraham geen concurrentie dichtbij huis. Hij had namelijk in 1622 het schuin tegenoverliggende pand Warmoesstraat 174, waar *De Gulden Claeuw* uithing, gekocht. Het pand is na de dood van moeder Elisabeth van Thije (ca. 1665) geërfd door haar zoon Mattheus Lestevenon en haar dochter Elisabeth, die het huis verhuurden. Vanaf 1684 huurden Elisabeth en haar man mr. Isaac van Thije het zelf.⁶⁰ Toen Mattheus eind 1693 stierf, kwam het volledig in

⁵⁹ Archief familie Martini Buijs. *Geslacht-register der Lestevenons* (HUA 43/25).

⁶⁰ J.G. Kam: *Waar was dat huis in de Warmoesstraat*. Amsterdam, 1968, [ongepag.].

handen van Elisabeth. Op 7 mei 1710 verkocht mr. Isaac van Thije jr. met speciale procuratie van zijn moeder het pand aan de Amsterdamse koopman Jan Clincquet.⁶¹ Sara Lestevenon moet omstreeks begin 1669 zijn overleden, wat uit een notariële akte kan worden afgeleid.⁶²

Abraham Lestevenon (1592-1652)

Afb. 15 Abraham Lestevenon (1592-1652). Door Paulus Moreelse 1630. (Den Haag Collectie RKD/IB 44064).

Afb. 16 Elisabeth van Thije (1608-ca. 1665). Door Paulus Moreelse 1630. (Den Haag Collectie RKD/IB 44065).

Abraham Lestevenon was het derde kind van Michiel Lestevenon en Jeanne de Monstreuil. Hij werd op 18 oktober 1592 te Amsterdam geboren.⁶³ Hij ondertrouwde op 16 april 1628 met Elisabeth van Thije. Op 30 april werd hun huwelijk kerkelijk ingezegend door dominee Byerius in de Grote Kerk te Den Haag. Ze namen hun intrek in de *Gulden Claeuw*, Warmoesstraat 174. Daar werden hun zes kinderen geboren, die allen in de Waalse Kerk zijn gedoopt.⁶⁴ In 1647 verhuisden ze naar de Herengracht

⁶¹ J.G. Kam: *Waar was dat huis in de Warmoesstraat*. Amsterdam, 1968, [ongepag.].

⁶² Akte notaris Jacobus Snel d.d. 18 april 1669 (SAA 5075-3584).

⁶³ Archief familie Martini Buys. *Genealogie van Lestevenon*, 7 (HUA 43/26).

⁶⁴ Elias spreekt van vijf kinderen van wie hij er drie noemt: Machtelina, Mattheus en Elisabeth.

314. Aanvankelijk lijkt Abraham Lestevenon dit pand eerst van Jacqueline Cocq en vervolgens van de nieuwe eigenaar Pieter de Marees te hebben gehuurd.

E. van Houten schrijft in het *Grachtenboek* dat het omstreeks 1620 is gebouwd, dat het de naam *De Santlooper* had – helaas geeft hij niet aan vanaf welk jaar – en dat het in 1647 gezamenlijk eigendom was van Abraham Lestevenon en Pieter de Marees.⁶⁵ Van Houten zal dat gezamenlijke eigendom hebben geconcludeerd uit het verpondingskohier 1648-1649 waarin Pieter de Marees samen met Abraham Lestevenon voor dit pand staat aangeslagen.⁶⁶ Echter, soms werd de verponding (mede) door de huurder betaald.⁶⁷ Helaas zijn de verpondingskohieren van de Herengracht uit de periode 1650-1659 verloren gegaan. In het overzichtswerk *Vier eeuwen Herengracht* schrijft H.F. Wijnman:

Na haar dood [= Jacqueline Cocq stierf in 1648] verkochten haar schoonzoon, de genoemde Hieronymus Victori (die er in 1631 woonde) en Isaack l'Heureux het pand in 1649 voor f 21.000,- aan de koopman Pieter de Marez Abrahamsz. (1615-1666). Het heette toen *De Santlooper*: in 1647 werd het namelijk bewoond door de zijdehandelaar Abraham Lestevenon (1592-1652) die tevoren in *De Santlooper* in de Warmoesstraat 182 had gewoond en sinds 1628 getrouwd was met Elisabeth van Thije (1608-ca. 1665).⁶⁸

Elisabeth van Thije (1608-ca. 1665) was het zesde kind van dr. Mattheus Pelgromsz. van Thije en Machtelt Boogaerts.⁶⁹ Zij werd op dinsdagavond 9 september 1608 te Den Haag geboren.⁷⁰ Het is niet uitgesloten dat zij Abraham Lestevenon heeft leren kennen via de zijdehandel van haar moeder. Machtelt Boogers dreef met veel succes een zijdelakenwinkel in de Veenestraat te Den Haag. Die handel was in de tweede helft van de zestiende en in de zeventiende eeuw zeer lucratief. Vele families onder

⁶⁵ Caspar Philips Jacobszoon: *Grachtenboek*. Naar de oorspronkelijke tekeningen. Amsterdam, [ca. 1767]. Geschied-bouwkundige beschrijvingen door E. van Houten. Amsterdam, 1962, 86.

⁶⁶ Verpondingskohieren van de achtste penning Herengracht/Wolvenstraat 1648-1649 (SAA 5044-284).

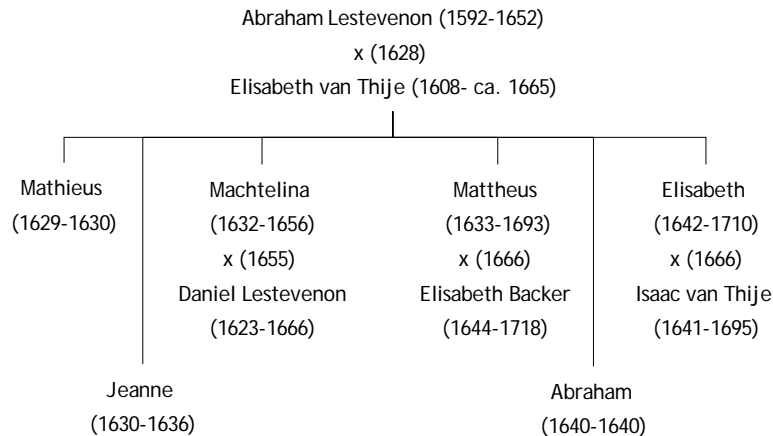
⁶⁷ *Handleiding voor huizenonderzoek in Amsterdam*. Amsterdam, 1999, 29.

⁶⁸ *Vier eeuwen Herengracht*. Amsterdam, 1976, 504. De auteur vergist zich, Abraham Lestevenon woonde op de Warmoesstraat 174, vandaar verhuisde hij naar de Herengracht 314.

⁶⁹ Mattheus Pelgromsz. van Thije was in 1618 raad in de vroedschap van de Den Haag. (Elias II, 713).

⁷⁰ 'Extract uyt een memoriael' (SAA 5276-871). Haar doopakte bleek onvindbaar.

wie die van Van Thije, Lestevenon, Tiellens en Denijs hebben daarin hun fortuin gemaakt.

Afb. 17 Fragmentgenealogie Abraham Lestevenon – Elisabeth van Thije

Abraham Lestevenon was vele jaren afwisselend ouderling en diaken van de Waalse Kerk; van 1635 tot 1651 was hij met enkele onderbrekingen regent van het Walenweeshuis.⁷¹ Hij was een vermogend man en behoorde met zijn echtgenote tot de rijke elite van Amsterdam. Hij stierf op zijn zestigste verjaardag, op vrijdag 18 oktober 1652 om vijf uur 's middags en werd op donderdag 24 oktober in de Zuiderkerk te Amsterdam begraven.⁷² Zes dagen voor zijn dood legateerden Abraham en zijn vrouw duizend gulden aan het weeshuis. Notaris Albert Eggericx stelde de schenkingsakte op. De legatie vond plaats op zaterdag 12 oktober 1652 ten huize van de Lestevenons op de Herengracht. Abraham was toen fysiek niet meer in staat buitenshuis te gaan. Eggericx geeft een 'levendige' beschrijving – die in die tijd gebruikelijk was – van de fysieke en psychische toestand van het echtpaar:

⁷¹ *Kopstukken. Amsterdammers geportretteerd. 1600-1800*. Red. Norbert Middelkoop. [z.p.], [z.j.]. Cat.nr. 63, 188.

⁷² 'Extract uyt een memoriael' (SAA 5276-871). Zie ook SAA DTB begraven 1652 (1091-15).

In den name Godes amen. Op huijden den 12 dach in october 1652 compareerden voor mij Albert Eggericx, notaris publicq, bij den Hove van Hollandt geadmitteert, te Amsterdam residerende, in presentie van de ondergestelde getuijgen d'eer-same sieur Abraham Lestevenon, coopman binnen deser stede en juffr. Elisabeth van Tije, te saemen echteluijden mijn notaris bekendt, de voorsz. Lestevenon sieckelijck te bedde leggende ende de gemelte Elisabet van Tije, cloeck ende gesondt van lichame, doch beijde haer [= hun] verstant ende sinnen machtich sijnde ende volcomentlijck gebruijckende. Ende verclaerden etc.⁷³

Eggericx besluit met: “Alles oprecht gedaen ten huijse van haer [= hen] testateuren op de Heeregraft ende ter presentie etc.”

Elias vermeldt dat Elisabeth van Thije is gestorven in de periode 1661-1669. Dat had wat preciezer gekund.⁷⁴ Het staat vast dat zij niet bij de ondertrouw van haar kinderen Elisabeth (18 januari 1666) en Mattheus (8 april 1666) aanwezig was. In de ondertrouwakte van Mattheus is de aanwijzing “ouders doot” opgenomen. Die gebruikelijke vermelding ontbreekt in de ondertrouwakte van Elisabeth, wat zou kunnen betekenen dat moeder Elisabeth toen nog leefde maar om redenen afwezig was, of dat de commissaris van huwelijkse zaken heeft verzuimd de ‘ouders doot’ aantekening te maken. Op 24 april 1664 leefde zij nog. Op die datum verkocht zij aan Marinus van Crommon, ridder enz. een “huys, erf en stal” voor 16.000 gulden.⁷⁵ Zeker is dan ook dat Elisabeth van Thije na 24 april 1664 en vóór 8 april 1666 is gestorven. Bloys van Treslong Prins vermeldt als sterfdatum 27 februari 1656.⁷⁶ De laatste twee cijfers van het jaartal zouden door de zetter verwisseld kunnen zijn; het sterfjaar 1665 is immers niet uitgesloten. Ambtelijke bewijzen van de dood of begrafenis van Elisabeth van Thije heb ik nergens aangetroffen; waarschijnlijk is zij in Den Haag begraven.

Mathieus Lestevenon was het eerste kind van Abraham Lestevenon en Elisabeth van Thije. Hij werd op 4 juli 1629 's avonds om halftien geboren en op zondag 8 juli gedoopt door monsieur Mourois.⁷⁷ De doopgetuigen waren zijn tante Sara van Thije, de zus van Elisabeth van Thije, en zijn oom Jean de la Vigne, de man van Jeanne Lestevenon. Grootmoeder

⁷³ ‘Extract van de schenkingsakte’ (SAA 201-3652).

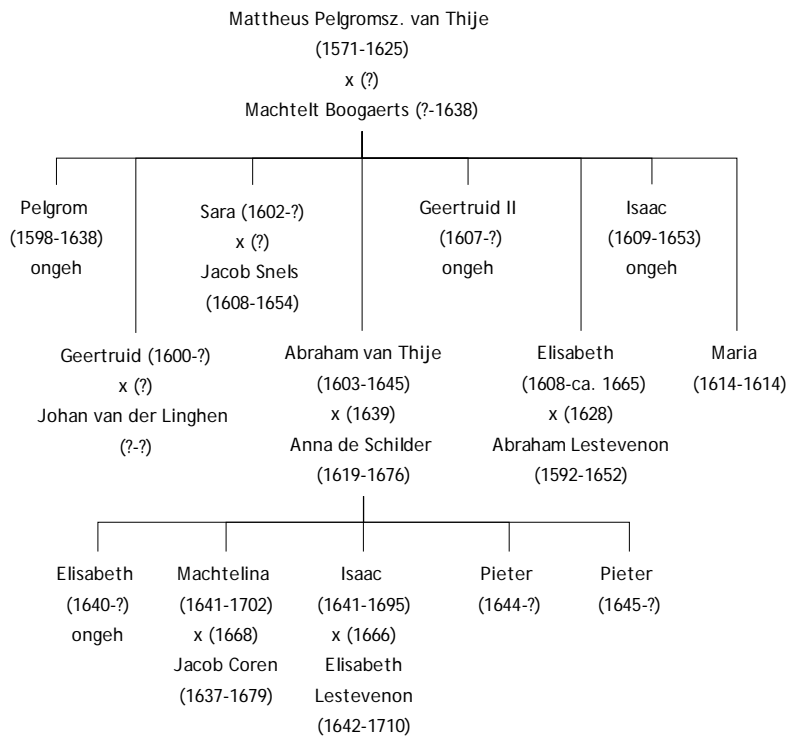
⁷⁴ Elias II, 713.

⁷⁵ *Jaarboek Die Haghe* 1945. Red.: W. Moll. 's-Gravenhage, 1946, 22.

⁷⁶ P.C. Bloys van Treslong Prins: ‘De geslachten Van Thije en Van Thije Hannes’. In: *De Nederlandsche Leeuw* 21 (1903), 264.

⁷⁷ ‘Extract uyt een memoriael’ (SAA 5276-871).

Machtelt van Thije was om onbekende redenen verhinderd, vandaar de aanwezigheid van haar dochter Sara. Mathieus leefde slechts een jaar. Hij overleed op 6 juli 1630.⁷⁸ Scheffer en Heemskerck vermelden hem niet, Elias noemt slechts zijn naam.

Afb. 18 Fragmentgenealogie Mattheus Pelgromsz. van Thije – Machtelt Boogaerts

Jeanne Lestevenon was het tweede kind van Abraham Lestevenon en Elisabeth van Thije. Zij werd op woensdag 13 november 1630 gedoopt. De doopgetuigen waren haar tante Sara Tiellens en haar oom Jacob Snels.⁷⁹ Zij werd op 13 februari 1636 in de Waalse kerk begraven. Het is opmerkelijk dat zij niet in het *Extract uyt een memoriael* wordt genoemd. Bij Elias en van Heemskerck komt zij niet voor. Scheffer vermeldt alleen haar naam en doopdatum.

⁷⁸ 'Extract uyt een memoriael' (SAA 5276-871).

⁷⁹ SAA DTB 1630 (130-297).

Machtelina Lestevenon was het derde kind van Abraham Lestevenon en Elisabeth van Thije. Zij werd op 16 mei 1632 's ochtends om halfzeven geboren en op woensdag 19 mei als Machellyne gedoopt door Monsieur Bassecourt. De doopgetuigen waren haar oma Machtelt Boogers en haar oom Jan Tiellens.⁸⁰ Het Amsterdamse doopregister vermeldt als doopnaam Michaelle en als getuigen Jean Thyelen en Michaelle Joan Thije. De laatste is oma Machtelt Boogers, waarnaar Michaelle/Machtelina is vernoemd. Michaelle/Machtelina heeft bij de 'genealogen' voor verwarring gezorgd, ze konden haar niet thuisbrengen. Scheffer vermeldt op pagina 13, dat Machtelina in 1629 werd geboren en op pagina 21 dat haar geboortejaar 1625 is.⁸¹ Dat laatste jaar is natuurlijk onjuist, Abraham Lestevenon en Elisabeth van Thije rouwden pas in 1628. Op pagina 13 schrijft hij dat Michaelle op 19 mei 1632 werd gedoopt en jong stierf. Hij was dit meisje plotseling kwijt, dus zou zij wel jong gestorven zijn. Elias hanteert voor Machtelina eveneens het geboortejaar 1625. De naam Michaelle Lestevenon komt niet voor bij Elias, noch in de andere genealogieën, noch in de Amsterdamse trouw- en begraafregisters uit die tijd. Er bestaat geen begraafakte op naam van Machtelina Lestevenon, wel een op naam van Catarina. Die naam moet een ambtelijke vergissing zijn geweest; de overige personalia stemmen volledig overeen.

Machtelina ondertrouwde op 15 april 1655 met haar neef Daniel Lestevenon en trouwde met hem op 18 mei.⁸² De ondertrouwakte vermeldt dat zij toen 21 en hij 30 jaar oud was. Haar werkelijke leeftijd was echter 22 jaar. Leeftijdsofouten kwamen in deze registers vaker voor. Ook Elisabeth Lestevenon gaf een jongere leeftijd op toen zij ondertrouwde. S. Hart merkt hierover flegmatiek op: "Soms wordt de leeftijd verkeerd opgegeven, de ene keer jonger, een ander maal ouder".⁸³

Machtelina overleed kinderloos op vrijdagavond 28 januari 1656 om elf uur, vierentwintig jaar min drie maanden oud. Zij werd op woensdag 2

⁸⁰ 'Extract uyt een memoriael' (SAA 5276-871). Abraham Lestevenon noemt zijn schoonmoeder gewoon moeder. Abraham Lestevenon spreekt van "moeder en mon frère Jan Tiellens" en van "ma soeur Sara Snels" en "mon frère Abraham van Thije". Hij duidt de leden van zijn schoonfamilie consequent niet als zodanig aan in tegenstelling tot zijn vrouw Elisabeth die dat wel doet. Waarschijnlijk golden hiervoor geen vaste regels. Ook valt op dat hij zijn schoonzus Sara van Thije die getrouwd was met Jacob Snels, steeds met de naam van haar man aanduidt, wat in die tijd ongebruikelijk was.

⁸¹ Scheffer: *Genealogie van het geslacht Lestevenon*, 13 en 21.

⁸² 'Extract uyt een memoriael' (SAA 5276-871).

⁸³ S. Hart: *Geschrift en getal*. Dordrecht, 1976, 117.

februari begraven.⁸⁴ Het is onbekend waaraan zij is gestorven, mogelijk was zij een van de 16.727 slachtoffers van de pest die in Amsterdam hevig heerste vanaf de zomer 1655 tot de zomer van 1656.⁸⁵

Mattheus Lestevenon (1633-1693)

Afb. 19 Mattheus Lestevenon (1633-1693). Door Caspar Netscher. Getekend en gedateerd 1670 (Witt Library box 1675. Courtauld Institute of Art London).

Mattheus Lestevenon was het vierde kind van Abraham Lestevenon en Elisabeth van Thije. Hij werd op dinsdag 29 november 1633 's avonds om halfelf geboren en op zondag 4 december 1633 als Mathieus gedoopt door monsieur Botton van Limborch. De doopgetuigen waren zijn opa Mattheus Pelgromsz. van Thije en Ester Looten (het memoriaal vermeldt Hester Loote), echtgenote van Daniel van Liebergen.⁸⁶ Mattheus ondertrouwde op 8 april 1666 met Elisabeth Backer (1644-1718), dochter van Willem Cornelisz. Backer (1595-1652) en Bregje Spiegel (1606-1668).

⁸⁴ 'Extract uyt een memoriael' (SAA 5276-871).

⁸⁵ Merkwaardig is dat zij pas op de vijfde dag na haar dood werd begraven, terwijl een speciale keur om uitbreiding van de pest tegen te gaan, voorschreef dat lijken binnen drie etmalen begraven moesten worden (Wagenaar I, 593).

⁸⁶ 'Extract uyt een memoriael' (SAA 5276-871). Deze bron noemt als doopnaam Mathieus, het doopregister vermeldt Mathieu.

Mattheus Lestevenon en Elisabeth Backer kregen tien kinderen. Hun dochter Elisabeth (1671-1747) huwde op 11 november 1692 mr. Willem Buys (1661-1749), pensionaris en schepen van Amsterdam, secretaris van de Staten van Holland en West-Friesland, etc.⁸⁷

Afb. 20 Mattheus Lestevenon (1633-1693). Door Constantijn Netscher 1693. (Den Haag Collectie RKD/IB 20558).

Afb. 21 Elisabeth Backer (1644-1718). Door Constantijn Netscher 1693. (Den Haag Collectie RKD/IB 20559).

Na de affaire ontwikkelde Mattheus zich tot een respectabel koopman en bankier. Tot eind 1666 was hij de compagnon van zijn tien jaar oudere en rijke neef Daniel Lestevenon in de handelsonderneming *Daniel en Mattheo Lestevenon*. Na Daniels dood in december 1666 zette hij de zaak onder eigen naam voort. Hij was achtereenvolgens vaandrig, luitenant en kapitein bij de burgerij⁸⁸ en trad op als commissaris van de buitenlandsvaarders (1689)⁸⁹ en als bewindhebber van de Oost-Indische Compagnie (1690). Als groothandelaar in zijde en grof zeezout op Frankrijk, Spanje,

⁸⁷ *Inventaris van de archieven van de familie Martini Buys 1559-1966*. Door G.M.J. de Meij. Utrecht, 1984 (HUA 43/25). De ironie wil dat Willem Buys werd geboren op vrijdag 27 mei 1661 omstreeks de tijd dat de LL-affaire begon en dat zijn vader mr. Paulus Buys als advocaat van Gabriel optrad.

⁸⁸ J.A. Jochems: *Amsterdams oude burgervendels. (Schutterij)*. 1580-1795. Amsterdam, 1888, 14, 60 en 65.

⁸⁹ *Buitenlandsvaarders*: de reders waarvan de schepen buiten de 'territoriale wateren' van de Republiek en buiten het Oostzeegebied voeren.

Italië en de Levant was hij een concurrent van de Lalandes. Ook was hij assuradeur en bankier. Johannes Phoonsen droeg op 28 mei 1676 zijn *Wissel-styl tot Amsterdam* op aan zijn vroegere werkgever Mattheus Lestevenon, die hij karakteriseert als een internationaal gezaghebbend man in de goederen- en wisselhandel:

't Is een verhandeling van wisselstijl tot Amsterdam; aan wien kan hetselve eygentlijcker toe-geëygent werden, als aan een van de voornaamste banquiers of wisselers die aldaar gevonden werden? Die, sonder flattery gesproocken, niemandt behoeft te wijcken, noch in den omslagh [= omzet], noch in de ervarentheid van dien handel. [...], soo wanneer het selve met Uw' E. naam, door de geheele Christen waerelt (immers overal, daar genegotieert, en in wissel getracteert werdt) bekent en beroemt, op 't voorhoofd proncken en praalen mocht.⁹⁰

Abraham Lestevenon was het vijfde kind van Abraham Lestevenon en Elisabeth van Thije. Hij werd op woensdag 15 februari 1640 omstreeks zeven uur 's ochtends geboren en op zondag 19 februari 1640 gedoopt door monsieur Mourois. De doopgetuigen waren tante Sara van Thije, echtgenote van Jacob Snels, en oom Abraham van Thije, echtgenoot van Anna de Schilder. Het jongetje overleed op woensdag 27 juni 1640 's middags om vijf uur en werd op 30 juni 1640 begraven.⁹¹ Scheffer, Elias en Van Heemskerck vermelden zijn naam niet. In het *Archief van de Familie Martini Buys* komt hij wel voor. Zijn personalia zijn daarin correct weergegeven.

Elisabeth Lestevenon (1642-1710)

Elisabeth Lestevenon was het zesde kind van Abraham Lestevenon en Elisabeth van Thije. Zij werd op vrijdag 26 september 1642 's middags om halfdrie geboren en op woensdag 1 oktober 1642 gedoopt door monsieur Mourois.⁹² Zij ondertrouwde op 18 januari 1666 met mr. Isaac van Thije, heer van Opmeer.⁹³ Hun getuigen waren Anna de Schilder, zijn moeder, en Mattheus Lestevenon, haar broer. Elisabeth overleed te Amsterdam kort vóór of op 16 juli 1710⁹⁴ en werd op 19 juli in Den Haag begraven.

⁹⁰ J. Ph[oonsen]: *Wissel-styl tot Amsterdam*. Rotterdam, 1677, *2v-*3r.

⁹¹ 'Extract uyt een memoriael' (SAA 5276-871).

⁹² 'Extract uyt een memoriael' (SAA 5276-871).

⁹³ De akte vermeldt voor Elisabeth de foute leeftijd van 22 jaar.

⁹⁴ Een zekere Jacobus Steen betaalde op 16 juli 1710 te Amsterdam dertig gulden impost voor het begraven, het maximum bedrag, wat impliceert dat zij vermogend was, hoe rijker de dode hoe hoger de 'begraafbelasting' (*Stukken betreffende het middel op trouwen*,

Afb. 22 Isaac van Thije (1641-1695). Toegeschreven aan Ferdinand Bol. Jaar onbekend. (Den Haag Collectie RKD/IB 37666).

Afb. 23 Elisabeth Lestevenon (1642-1710). Toegeschreven aan Ferdinand Bol. Jaar onbekend. (Den Haag Collectie RKD/IB 37667).

Mr. Isaac van Thije was de zoon van Abraham van Thije en Anna de Schilder. Na zijn huwelijk met Elisabeth op 6 februari 1666 heeft hij eerst enkele jaren als advocaat in Amsterdam gewerkt. Op 28 oktober 1666 werd hij poorter van die stad. Vóór april 1668 verhuisde het gezin naar Den Haag, waar het zeker tot oktober 1677 heeft gewoond om vervolgens terug te keren naar Amsterdam; de doopdata en -plaatsen van de kinderen doen die periodes veronderstellen. Isaac van Thije stierf te Amsterdam op 20 juni 1695. Volgens Elias werd hij in Den Haag begraven.⁹⁵ Voornamelijk blijft zijn begraafakte verborgen.

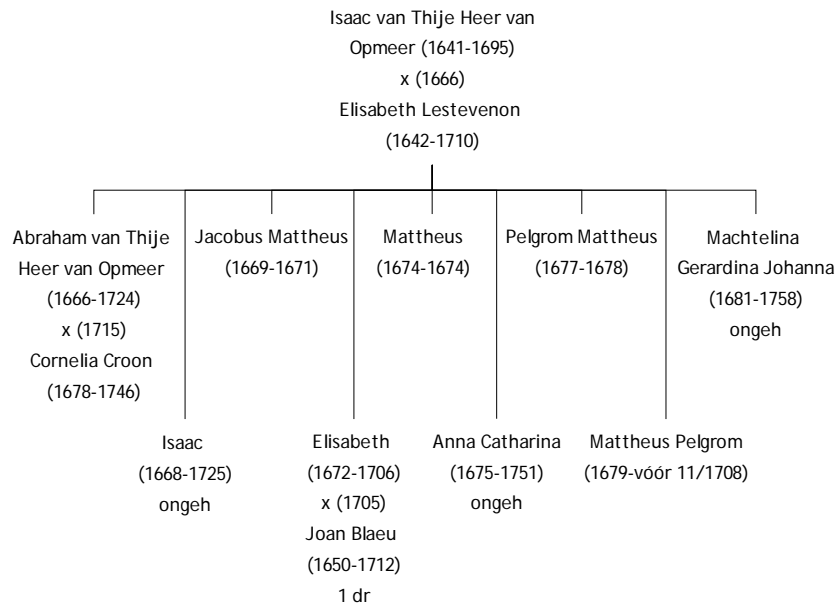
Elisabeth was waarschijnlijk pas vijftien jaar toen zij verkering kreeg met de twaalf jaar oudere Gabriel. Haar jonge leeftijd was niet in het geding. Een meisje kon al op haar twaalfde in de echt worden verbonden, mits ze daarvoor de toestemming van beide ouders of voogden had verkregen.⁹⁶

begraven en advertentiën (M.O.B.) (SAA 5048-23)).

⁹⁵ Elias I, 713.

⁹⁶ Bontemantel: *Civ. en judic. aantekeningen. Merkwaaardige stukken 1671-1782*. Dl. 16 (SAA 5059-31, film 8941 p. 7). "Tot houwelyck moet een jongman 25 jaeren en dochter 20 jaeren weesen volgens de Instructie van de matrimoniaale saecken artyckel 8. H. Grotius 1. bouck het 5. deel. Met consent van ouders ofte voochde mach den dochter met 12.

Het is niet uitgesloten dat Elisabeth in de jaren na de affaire een wat teruggetrokken leven heeft geleid, voordat zij in Isaacs armen belandde. Wat hem ertoe heeft bewogen haar te trouwen, zal wel altijd geheim blijven. Haar blazoen vertoonde smetten en hij behoorde bepaald niet tot de Adonissen. Zo het al een verstandshuwelijk mocht zijn geweest – en dat was binnen de rijkere families beslist geen uitzondering en in dit geval zelfs een goede oplossing – hoeft dat wederzijdse genegenheid of liefde niet uit te sluiten. Elisabeth Lestevenon en Isaac van Thije kregen negen kinderen.

Afb. 24 Fragmentgenealogie Isaac van Thije – Elisabeth Lestevenon

Zoon Abraham was een geval apart. Zijn moeder had hem onterfd omdat zij gekant was tegen zijn relatie met de twaalf jaar jongere Cornelia Croon met wie hij in concubinaat leefde. Abraham bleef Cornelia trouw tot aan zijn dood, ondanks de afkeer die zijn moeder van haar had. Cornelia was afkomstig van Arnhem. Ik veronderstel dat zij niet zal hebben gepast in de sociale omgeving van de Lestevenons. Elisabeth schijnt niets geleerd te hebben van haar eigen ervaringen uit 1661. Zij stemde niet toe in het hu-

jaaren en jongman 14. jaeren trouwen.”

welijk dat haar zoon wenste. Door niet te trouwen, hoopte Abraham niet te worden onterfd. Maar de hardvochtigheid van zijn moeder was groter dan verwacht.

Toen haar testament op 4 augustus 1710 werd geopend, bleek dat zij hem zijn erfdeel had onthouden.⁹⁷ Alleen huize Opmeer viel hem rechtens toe en enkele participatiebewijzen van de Oost-Indische compagnie ter waarde van vijftienhonderd gulden.⁹⁸ In meedogenloosheid deed zij niet onder voor haar broer toen het om eer en status ging. Cornelia Croon werd in 1678 geboren. Zij trouwde pas met Abraham van Thije op 7 juli 1715 te Sloterdijk. Volgens de ondertrouwakte woonde het paar toen (tijdelijk?) te Amsterdam in de Gravenstraat. Op haar trouwdag was zij zwanger van haar achtste kind, Daniel Pelgrom, die op 2 februari 1716 te Rees werd gedoopt.

Daniel Lestevenon (1623-1666)

Daniel Lestevenon was de zoon van Daniel Hendrick Lestevenon en Anna Margaretha Venturin. Hij werd op 3 november 1623 te Amsterdam gedoopt. Hij trouwde twee keer. De eerste maal in 1655 met Machtalina Lestevenon (1632-1656). Met haar woonde hij in de Nieuwe Doelenstraat. In juli 1659 hertrouwde hij met Elisabeth le Gillon (1637-1703), dochter van dr. Willem le Gillon en Christina Balestel. Het pas getrouwde paar ging wonen op het Singel tegenover de brouwerij De Swaen.⁹⁹ Op 19 augustus 1660 werd Daniel Lestevenon luitenant in wijk 39.¹⁰⁰ Vanaf 1662 tot zijn dood was hij regent van het Burgerweeshuis. Jan Vos maakte een bijschrift bij een portret van Daniel waarin hij hem een steunpilaar van de Amsterdamse Beurs noemt en hem roemt om zijn zorg voor het weeshuis.¹⁰¹ Daniel was een voornaam koopman op Spanje en Italië. Johannes

⁹⁷ ‘Testament van vr[ouw]e Van Thije 22 octob: 1708 geopent 4 aug[ustu]s 1710’ (SAA 5073-1428, lade 324).

⁹⁸ ‘Extract uyt het transportboeck van de Oostindische Compagnie d.d. 18 december 1710’ (SAA 5073-1428, lade 324).

⁹⁹ In 1657 kocht het echtpaar Adam Oortmans-Petronella de la Court brouwerij *De Swaen*. Petronella, ook bekend als juffrouw Oortmans (1624-1707), was een groot kunstverzamelaarster. De brouwerij bestaat niet meer. Op de plek staat nu het Bungehuis. (Zie het Instituut voor Nederlandse geschiedenis (ING): Internetbron: www.inghist.nl; zoekwoord: *Court, Petronella de la*).

¹⁰⁰ J.A. Jochems: *Amsterdams oude burgervendels*. Amsterdam, 1888, 66.

¹⁰¹ Jan Vos: ‘Op d’afbeelding van den E. heer Daniel Stevenon’. In: *Alle de gedichten*. Dl. 2. (Amsterdam, 1662), 172. Zie ook Wagenaar II, 286, de naamlijst van de regenten.

Gerard van Dillen (1883-1969) spreekt in *Een boek van Phoonsen van de "beroemde firma Daniel en Mattheus Lestevenon"*.¹⁰² Daniel verrekende in 1666 door bemiddeling van de wisselbank een bedrag van fl. 2.152.000. Helaas zijn de gegevens over de periode 1661-1663 verloren gegaan, maar notariële akten uit die tijd vermelden talrijke transacties van hun firma. De samensteller van het *Geslacht-register der Lestevenons* (HUA 43/25) schrijft:

Deeze Mattheus Lestevenon is door zijn zwager Daniel Lestevenon die een groot comptoir [= kantoor] van negotie heeft opgerecht in zijn compagnie genoomen welke negotie hij na deszelvs dood lange heeft gecontinueerd.

Twee willekeurige contracten bevestigen Daniels positie. Het eerste is vastgelegd in een akte van 27 november 1657 van de Amsterdamse notaris Bernard Coornhart waarin staat dat Daniel en Mattheus een contract van compagnieschap zijn aangegaan voor handel op Venetië voor de tijd van 4,5 jaar. Dat ze daarvoor respectievelijk 90.000 en 30.000 carolusgulden hebben gestort en dat Daniel 4/5 en Mattheus 1/5 deel van de winst zal krijgen.¹⁰³ Het tweede contract is beschreven in een akte van 10 juli 1662 van de Amsterdamse notaris Nicolaes Listingh. Ook hier betreft het een compagnieschap tussen Daniel en Mattheus waarbij de inleg respectievelijk is: 96.000 en 24.000 gulden.¹⁰⁴ Daniel was dus duidelijk de 'grootaandeelhouder' van de handelonderneming. Hij werd op 17 december 1666 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam begraven.¹⁰⁵

Het geslacht Cloeck

Het voert te ver hier het geslacht Cloeck in extenso te presenteren. Alleen het gezin van mr. Pieter Cloeck en Jannetje Cornelisdr. Hooft wordt voorgesteld. Pieter Cloeck trouwde twee keer. De eerste maal in juli 1612 met Margaretha Noyen, die ruim een jaar later kinderloos stierf.¹⁰⁶ De tweede maal in juni 1615 met Jannetje Cornelisdr. Hooft. Uit dit huwelijk werden

¹⁰² J.G. van Dillen: *Een boek van Phoonsen over de Amsterdamsche wisselbank*. Overdruk uit het Economisch-historisch jaarboek. Dl. 7. ('s-Gravenhage, 1921), 2.

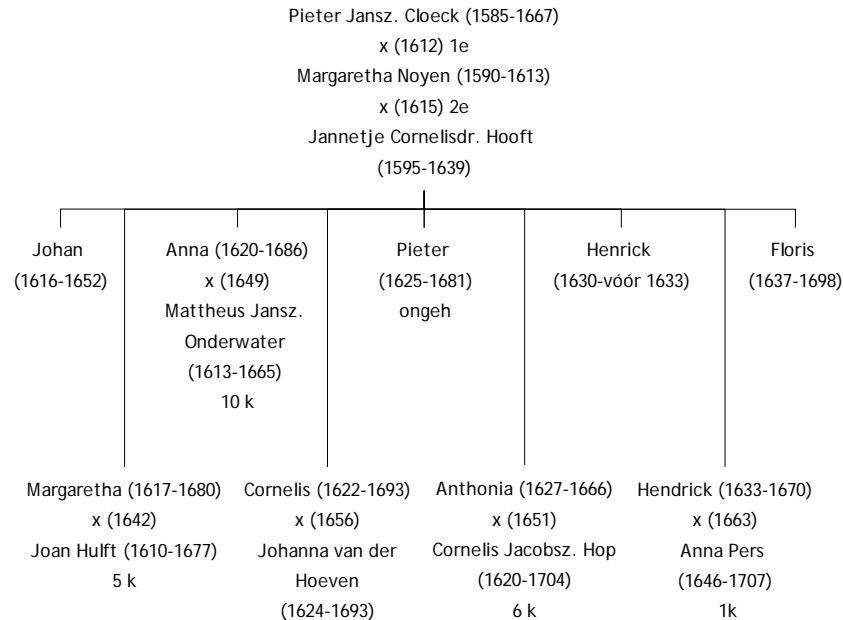
¹⁰³ Akte Bernard Coornhart (SAA 5075-2859 p. 396v).

¹⁰⁴ Akte Nicolaes Listingh (SAA 5075-2617 p. 1214).

¹⁰⁵ SAA DTB begraven 17 december 1666 (1055-174v).

¹⁰⁶ Elias I, 450.

negen kinderen geboren.¹⁰⁷ Vader Pieter Cloeck werd in 1649 raad van Amsterdam zonder ooit schepen te zijn geweest, wat in strijd was met de gewoonte.¹⁰⁸ Pieter Cloeck had in 1666 de grootste advocatenpraktijk van Amsterdam. Zijn schoonzoon mr. Cornelis Hop (1620-1704) prijkte op de tweede plaats. Hop was in 1651 met Anthonia Cloeck getrouwd. Ze kregen zes kinderen. Zij stierf in 1666. Hij hertrouwde in 1676 met Anna Pers, de weduwe van Hendrick Cloeck. Hop werd in 1666 pensionaris van Amsterdam en twee jaar later raadsheer bij de Hoge Raad.¹⁰⁹

Afb. 25 Fragmentgenealogie Pieter Jansz. Cloeck – Jannetje Cornelisdr. Hoof

¹⁰⁷ Elias I, 450-451 en 533 en Elias II, 594-595. *Stamboom van 't geslacht Cloeck. Collectie genealogie-handschriften*, tabula 47-49 vermeldt abusievelijk acht kinderen en dat Hendrick Cloeck “Raadsheer in den hoogen Rade” is geweest (SAA 5015 C 37).

¹⁰⁸ Kernkamp I, 43 en Elias I, 451.

¹⁰⁹ Een pensionaris werd in de zeventiende eeuw ook wel raad en pensionaris of kortweg raadpensionaris genoemd. Hij was een voornaam ambtenaar in de stadsregering, die hij diende als raadsman en die de afgevaardigden van de vroedschap naar de Statenvergadering vergezelde. Hij werd aangesteld en afgezet door de burgemeesters.

Hendrick Cloeck (1633-1670)

Hendrick Cloeck werd op 12 juli 1633 te Amsterdam gedoopt. Hij ondertrouwde op 26 juli 1663 met Anna Pers die op 3 juni 1646 ook aldaar werd gedoopt. Zij was de dochter van Lubbert Dircksz Pers, lakenkoper, en Maria Verpoorten. Cloeck stierf in Den Haag, waar hij op 25 oktober 1670 in de Kloosterkerk met “elf poozen beluid”, werd begraven.

Hendrick Cloeck was tot 1667 advocaat te Amsterdam. Daarna diende hij tot aan zijn dood als raadsheer aan het Hof van Holland. Aan zijn benoeming ging het nodige vooraf. In 1663 stelden de burgemeesters van Amsterdam hem kandidaat voor de vrijgekomen plaats van wijlen raadsheer mr. Gualterus de Raet. Ze gaven Joan Hulft en Cornelis Hop toestemming – op eigen kosten – de voordracht van hun zwager persoonlijk onder de aandacht van de leden van de Staten van Holland te brengen. Hun inspanningen waren vergeefs. Cloeck stond derde op de kandidatenlijst. Mr. Johan van den Honaert uit Dordrecht bezette de eerste positie en mr. Adriaan Backer uit Haarlem de tweede. Van den Honaert werd de uitverkorene en werd op 2 maart 1663 benoemd.¹¹⁰ Men kan zich afvragen hoe het mogelijk was dat Hendrick Cloeck wiens reputatie nog geen twee jaar geleden zo ernstig was geschaad,¹¹¹ toch werd gekandideerd.

Op 21 april 1667 besloot de Amsterdamse vroedschap Cloeck van stadswege aan te bevelen voor de opengevallen raadsheerplaats van de overleden mr. Johan van den Honaert. De heren gedeputeerden werd verzocht en gelast alle mogelijke moeite te doen voor de kandidatuur van Cloeck. Kernkamp schrijft dat noch in de vroedschapsresolutiën, noch in het daarbij behorende muniment-register, noch in de dagelijkse notulen van burgemeesters, noch in de resolutiën van den oudraad, noch in het groot-memoriaal,¹¹² ook maar iets vermeld wordt over de manier waarop Cloeck

¹¹⁰ Kernkamp II, 408-410 en 431.

¹¹¹ Wat alleen uit de fictionele literatuur kan worden afgeleid.

¹¹² *Vroedschapsresolutiën*: besluiten van de raad Amsterdam; *muniment*-register: een muniment is een aanhangsel bij een hoofddocument, dat is toegevoegd als waarborg of bewijs van het daarin gestelde; *resolutiën van den oudraad*: besluiten van de oud-raad van burgemeesters; deze resoluties zijn eerst vastgelegd in de grote memorialen en later in de resolutieboeken van de vroedschap en in aparte registers (Wagenaar III, 296); *groot-memoriaal*: historische naslagwerken om de herkomst van kleine ambten en functies te leren kennen. In de oudste zijn ook vele brieven van burgemeesters en overeenkomsten van de stad opgenomen (Wagenaar I, XIV).

aanbevolen werd.¹¹³ Dat blijkt wel uit de “stadsmissiven” van 1667.¹¹⁴ Allereerst uit een minuut-missive van de burgemeesters van Amsterdam aan de ridderschap en stemmende steden van Holland van 24 april 1667 waarin ze voor de vacante raadsheerplaats mr. Hendrick Cloeck aanbevelen omdat ze deze uitstekend geschikt achten:

[...] die, soo vermits sijne capaciteyt en veeljaerige oeffening in de practijck van rechten, als insonderheyd ten opsichte van sijne sinceriteyt [= oprechtheid] en affectie tot het welwesen van den staet deser provincie.

Vervolgens uit een minuut-missive van de burgemeesters van Amsterdam aan de ridderschap en stemmende steden van Holland van 6 mei 1667. Het is de minuut van de geloofsbrief voor Joan Hulft, oud-schepen en bewindhebber van de Oost-Indische Compagnie en mr. Cornelis Hop, pensionaris van Amsterdam, die de kandidatuur van Cloeck persoonlijk kwamen aanbevelen. Het lobbyen van Hulft en Hop had nu een officiële status. In 1663 was dat niet het geval. Toen reisden ze op eigen kosten en zonder opdracht van de stadsregering van Amsterdam. Bovendien was Hop in die tijd nog geen pensionaris – dat ambt bekleedde hij pas vanaf 29 april 1666 – en vervulde hij geen overheidsfuncties.¹¹⁵ Tenslotte uit een minuut-missive van de burgemeesters van Amsterdam aan de oud-burgemeester Gerard Hasselaer, die toen vanwege Amsterdam zitting had in het college van gecommiteerde raden van 9 mei 1667, waarbij deze wordt verzocht alle mogelijke moeite te doen voor de kandidatuur van Cloeck. De lobbyisten slaagden in hun opzet: Cloeck kreeg zijn aanstelling en verhuisde kort daarna naar Den Haag. Mr. Pieter de Groot was de tegenkandidaat. Hij was enige maanden eerder uit zijn ambt van pensionaris ontzet. De burgemeesters wilden hem ook niet als raadsheer aan het Hof van Holland, vandaar hun inspanningen Hendrick Cloeck benoemd te krijgen.¹¹⁶ Het schijnt dat burgemeester mr. Symon van Hoorn, die sedert 1659 deel uitmaakte van het burgemeesterskwartet van Amsterdam, in het raadslid mr. Jan Corver een betere kandidaat zag dan in Cloeck. Toen hij Corver daarover polste, vroeg deze hem of hij de macht bezat om hem benoemd te krijgen. Van Hoorn antwoordde daarop bevestigend. Maar Corver repliceerde: “Eveneens als laest [= in 1663], doen ghij Hendrick Cloeck

¹¹³ Kernkamp II, 412-413.

¹¹⁴ *Stadsmissive*: officieel schrijven, brief van het stadsbestuur.

¹¹⁵ Kernkamp II, 409.

¹¹⁶ Kernkamp II, 413.

daertoe niet cont bevorderen". Corver voelde er niets voor en zei Amsterdam boven Den Haag te verkiezen.¹¹⁷

¹¹⁷ Kernkamp II, 411-412.

2 De regering van Amsterdam

Inleiding

Om de reconstructie van de affaire en de beschouwingen daarover goed te kunnen volgen, is inzicht vereist in de zeventiende-eeuwse bestuurlijke en rechterlijke organisatie van Amsterdam. Faber, Huisken en Lammertse hebben daarover een zeer toegankelijk werk geschreven: *Van heeren, die hunn' stoel en kussen niet beschaemen. Het stadsbestuur van Amsterdam in de 17^e en 18^e eeuw*.¹ Uitvoerig is het werk van de stadsgeschiedschrijver Jan Wagenaar: *Amsterdam in zyne opkomst [...]*² en specifiek dat van de Amsterdamse stadssecretaris Gerard Rooseboom: *Recueil van verscheyde keuren, en costumen. Midtsgaders maniere van procederen binnen de stad Amsterdam*.³ In de processen rond Gabriel speelden ook de twee gerechtshoven van de Republiek een rol: het Hof van Holland en de Hoge Raad, reden om daar even bij stil te staan.

Het Hof van Holland en de Hoge Raad

De affaire speelde zich af midden in het eerste stadhoudersloze tijdperk (1650-1672), de periode waarin Johan de Witt van 1653-1672 als raadpensionaris van Holland zijn elitaire machtsstreven etaleerde. Zijn staatsrechtelijke visie was uitgesproken anti-democratisch, hoewel ook een reactie op de autocratie van Willem II. Hij stond een oligarchie voor, opgebouwd uit leden van de gegoede koopmansklasse, die door verwantschap en later krachtens akten of contracten van correspondentie⁴ onder-

¹ Sjoerd Faber [e.a.]: *Van Heeren, die hunn' stoel en kussen niet beschaemen*. [Z.p.], [z.j.].

² Wagenaar III, 269-502.

³ Gerard Rooseboom: *Recueil van verscheyde keuren, en costumen*. Den tweeden druck. Amsterdam, 1656. *Keuren en costumen*: eigenlijk: *keuren* en *coustumen*: stadsverordeningen en gewoonten; vergelijk het Franse *coutume*: gewoonte, gewoonterecht.

⁴ *Contracten van correspondentie*: in de Statenbond der Verenigde Nederlanden waren dit overeenkomsten waarbij posten in de stedelijke regeringscolleges, doorgaans bij beurt, aan leden van verdragsluitende families werden vergeven, ongeacht bekwaamheid en leeftijd. De excessen van deze familieregering die alle macht inclusief het beheer over de inkomsten van de stad binnen een steeds kleiner wordende kring van families concentreerde en waarop alle controle ontbrak, manifesteerden zich vooral in de periode 1650-1747. Geen wonder dat dit nepotisme veel corruptie met zich meebracht. *Grote Winkler Prins Zevende geheel nieuwe dr. Dl. 5* (Amsterdam [enz.], 1968), 772.

ling hecht verbonden waren. Hij achtte de belangengemeenschap van een regentelélite een waarborg voor de rust van staat en stad. Hij streefde er bewust naar de functies binnen de regering en justitie te bemannen met zijn geestverwanten, die maar al te vaak zijn bloed- of aanverwanten waren. Maar hij was huiverig van blinde bevoorrechting van familieleden. Ze moesten competent zijn.⁵ Cornelis Schmidt maakt er in zijn dissertatie over het geslacht Teding van Berkhout een elitair gezelschap van door op te merken:

Wat we dus in de zeventiende eeuw zien gebeuren is de ontwikkeling en consolidatie van een relatief stabiel staatsbestel dat gedomineerd werd door een ‘naar binnen toe steeds meer onderling samenhangend, naar buiten toe zich afsluitend’ bestuurlijk *establishment* van Hollandse burgers met een aristocratisch air.⁶

In 1655 verzekerde Johan de Witt zich van de hechte steun van de Amsterdamse regenten voor zijn oligarchische politiek, door zijn huwelijk met de regentendochter Wendela Bicker (1635-1668). Luc Panhuysen noemt het “De Amsterdamse alliantie”.⁷ Of er van ware liefde sprake was, blijft gissen. Velen zullen zich over dit huwelijk hebben verbaasd. Velen ook zullen hebben begrepen dat het doel de middelen heiligde. De intelligente Johan de Witt stelde zich tevreden met iemand die in vrijwel alle opzichten veruit zijn mindere was. Zij was een trouwe, zorgzame, wat onderontwikkelde huisvrouw met een zwakke gezondheid, die voor rust en steun zorgde voor Johan de Witt.⁸ Veelbetekenend merkt Panhuysen op dat zij wel een vrouw was van wie de familie aanzienlijk was.⁹

Het Hof van Holland dateert van 1428. In dat jaar werd bij het Vredesverdrag van Delft tussen Filips van Bourgondië en Jacoba van Beieren overeengekomen dat ter behartiging van zaken van wetgeving, bestuur en rechtspraak een Raad of Hof zou worden ingesteld. Eigenlijk was er sprake van een reorganisatie van de grafelijke curia (= rechtbank). De belangrijkste instructies en wetten over de bevoegdheden en de organisatie van het Hof, dateren van 1462 en 1531. Het Hof sprak onder andere recht in

⁵ Luc Panhuysen: *De ware vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt*. 5^e dr. Amsterdam [enz.], [2006], passim.

⁶ C. Schmidt: *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950*. [Amsterdam], [1986], 68.

⁷ Luc Panhuysen: *De ware vrijheid*, 180.

⁸ Els Kloek: ‘Bicker, Wendela’. In: *Digitaal vrouwenlexicon van Nederland*. ([Http://www.inghist.nl/onderzoek/projecten/dvn/lemmata/data/bicker](http://www.inghist.nl/onderzoek/projecten/dvn/lemmata/data/bicker)).

⁹ Luc Panhuysen: *De ware vrijheid*, 185.

hoger beroep van de beslissingen van de stedelijke rechters of plattelandsrechtscollages in civiele zaken en soms ook in speciale gevallen in strafzaken. Het oefende toezicht uit op het doen en laten van de lagere gerechten en hun officieren, zoals schout en baljuw. Het Hof was sedert 1434 gevestigd in het Haagse Binnenhof.¹⁰ In het Hof van Holland hadden acht raadsheren zitting,¹¹ waarvan twee door Zeeland waren benoemd. Twee van de acht behoorden tot de ridderschap. Na 1650 geschiedde de benoeming van de raadsheren door de Staten van Holland¹² met uitzondering van de twee edelen, die werden benoemd door de ridderschap.

In de Nederlanden bestond voor inwoners van de graafschappen Holland, Zeeland en West-Friesland de mogelijkheid om bij de Grote Raad van Mechelen te appelleren tegen sententies van het Hof van Holland of om daar een proces in eerste aanleg in te stellen. Na het uitbreken van de Opstand werd de Grote Raad van Mechelen praktisch onbereikbaar. Dat leidde in 1582 tot de oprichting van de Hoge Raad die in 1586, nadat Mechelen definitief in Spaanse handen was gevallen, de naam kreeg: ‘Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland’. De hoge rechtspraak werd bovendien losgemaakt van het landsheerlijk gezag en de Staten van Holland namen het gezag over als soeverein. De vonnissen van de Hoge Raad werden analoog daaraan uitgesproken in naam van de ‘Hoge Overicheyt’ dit is de ‘Hoge Overheid’, en niet meer in naam van de vorst. Die overeenkomstigheid is ook terug te vinden bij de rechtsvordering door de schout of hoofdofficier van Amsterdam, die het recht vorderde “vanwege de hooge Overheid, de Heeren Staaten van Holland en Westfriesland”.¹³

De vroegere Hoge Raad was een appelrechter die zo nu en dan ook kennis nam van zaken in eerste aanleg. De huidige Hoge Raad is een zogenoem-

¹⁰ *Grote Winkler Prins*. Zevende geheel nieuwe dr. Dl. 9 (Amsterdam [enz.], 1969), 446.

¹¹ Medio 1661 waren dat: Johan Dedel (president), Hugo Block, Frederick van Dorp heer van Maesdam, Diderick Sicxti, Gualther de Raet, Adriaen Paeuw heer van Bennebroek, Jacob vander Graef, Pieter Ockers en Cornelius Fannius (*Dingtalen vanden 4e july 1661 totten 28e october anno voorsz. inclus* (NA-HvH 3.03.01.(01) inv.nr. 2443 d.d. 21 juli 1661)).

¹² De Staten van Holland en West-Friesland waren het hoogste bestuursorgaan van de gewesten Holland en West-Friesland. Na 1648 bestonden ze uit de ridderschap en de afgevaardigden van de zes grote steden. De kleinere steden en het platteland werden geacht vertegenwoordigd te worden door de ridderschap. De vergaderingen van de Staten van Holland werden geleid door de raadpensionaris.

¹³ Wagenaar III, 279.

de cassatierechter die beziet of een lagere rechter de juridische regels correct op het bijzondere geval heeft toegepast. De Hoge Raad zetelde evenals het Hof van Holland in het Haagse Binnenhof. Hij bestond oorspronkelijk uit negen, later uit tien vaste raadsheren en een president. Zeven raadsleden werden door de Staten van Holland benoemd, drie door Zeeland. De griffier van de Hoge Raad vervulde een sleutelpositie. Hij en zijn plaatsvervanger waren verantwoordelijk voor de administratie van de rechtspraak, waaronder het bijhouden van de rol en andere registers en het opstellen van akten en sententies (arresten).¹⁴

De Amsterdamse magistratuur

De magistratuur of regering van Amsterdam bestond uit een wethouderschap van een schout, vier burgemeesters, negen schepenen waarvan twee presidenten-schepenen, een permanente raad of vroedschap van zesendertig raden en uit dertien ondergeschikte kamers van commissarissen. Schout, schepenen en burgemeesters vormden het college van “Myne Heeren van den Gerechte der stadt Amsterdam” of wat moderner aangeduid als de “Heren van het Gerecht van Amsterdam”. Een belangrijke taak van dit college was het maken en uitvaardigen van keuren. Deze werden ten overstaan van de schout, een burgemeester en twee schepenen van de pui van het stadhuis afgekondigd, om daarna gedrukt en op verschillende plaatsen in de stad aangeplakt te worden.¹⁵ De regenten van de stadsregering moesten goede vaderlanders zijn, de gereformeerde godsdienst belijden of deze voorstaan en behoren tot de rijkste en aanzienlijkste poorters van de stad.¹⁶ Bovendien dienden ze godvrezend, oprecht en niet hebzuchtig te zijn en elkaar in verwantschap niet te na.¹⁷ De eerste condities zorgden ervoor dat de macht in handen kwam en bleef van vaak dezelfde aanzienlijke families. Aan niemand was buiten hun kring enig direct of indirect aandeel in het stadsbestuur vergund. Een dergelijke oligarchie leidt onafwendbaar tot arrogantie en nepotisme. In de LL-affaire hebben deze zich dan ook mar-

¹⁴ De gegevens over de Hoge Raad heb ik voornamelijk ontleend aan M.-Ch. Le Bailly en Chr. M.O. Verhas: *Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland (1582-1795)*. Hilversum, 2006 en aan Chr. M.O. Verhas: *De beginjaren van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland*. Den Haag, 1997. Diss Leiden.

¹⁵ Wagenaar III, 327.

¹⁶ *Poorter*: stadsbewoner met burgerrecht. Het poorterschap impliceerde privileges en verplichtingen.

¹⁷ Wagenaar III, 273-274.

kant gemanifesteerd. Om voor de benoeming tot schout, schepen, raad of burgemeester in aanmerking te komen, diende men minstens onafgebroken zeven jaar poorter en inwoner van Amsterdam te zijn geweest. Als minimum aanstellingsleeftijd gold voor de eerste drie ambten vijftien en voor dat van burgemeester veertig jaar.¹⁸

Burgemeesters

Het belangrijkste ambt van de stad was dat van burgemeester; Amsterdam telde er vier. Burgemeesters konden tegelijkertijd vroedschapsraad zijn. Ze waren altijd hoofd van de vroedschap en traden bij de raadsvergaderingen als voorzitter op. De vroedschap diende de burgemeesters in gewichtige zaken van advies. De burgemeesters waren de opperste voogden van de armen- en godshuizen en waren bevoegd de kerkmeesters en regenten daarover aan te wijzen. Ook hadden zij de oppervoogdij over weduwen en wezen en voerden ze het opperbevel over het krijgsvolk in de stad. Ze bezaten geen rechtelijke macht.

(Art. 7). Burgermeesteren en hebben binnen de stadt van Amsterdamme noch hare vryheydt gheen judicature [= bevoegdheid tot berechting], noch over poorteren ende ingesetene, noch over vremde luyden soo in criminele als civile saecken.

(Art. 8). Maer soo wanneer by den schout van Amsterdamme capitale conclusie [= besluit] ghenomen sal worden tegens misdadige, soo worden burgermeesteren by den schout ofte schepenen veeltijds [= veelal] versocht, daer over niet resolutive [= beslissend] maer deliberatie te willen adviserer sonderlinghe [= in het bijzonder] als de misdadige zijn poorters deser stede.¹⁹

Jaarlijks vonden in februari de burgemeestersverkiezingen plaats. Een van de vier burgemeesters bleef twee jaar achtereen in functie. De drie nieuwe werden door de Kiezers van Burgemeesteren, ook de Groote Oud-Raad genaamd, gekozen. De Kiezers van Burgemeesteren waren alle regerende en oud-burgemeesters en schepenen met uitzondering van de schout van Amsterdam, ook al was deze burgemeester of schepen geweest.

De burgermeesters stonden in rangorde boven de schepenen. In de stadhouderloze periodes van 1650-1672 en van 1702-1747 benoemden de burgemeesters de schepenen.²⁰ Ze konden een schepen “om wettige oor-

¹⁸ Wagenaar III, 272-273.

¹⁹ Rooseboom: *Recueil van verscheyde keuren, en costumen*, cap. III p. 14-15: ‘Van den burgermeesteren’.

²⁰ Wagenaar III, 307.

zaaken” uit zijn ambt ontzetten. Dat geschiedde “by raade van de vroedschap”.²¹ Volgens Wagenaar schijnt een dergelijke ontzetting zo nu en dan te hebben plaatsgevonden.²² Echter niet in 1661 toen daar dwingende reden voor was. De macht van de burgemeesters was groot. Met uitzondering van de rechtspraak hadden ze in wezen bij alles het laatste woord. Bij belangrijke rechtzaken werd van de schepenen zelfs verwacht, dat zij hun (zwaarwegende) advies inwonen.²³ Over dit laatste punt werd verschillend gedacht.

Schepenen

De schepenen waren belast met de rechtspraak in civiele en criminele zaken die in het rechtsgebied van Amsterdam waren voorgevallen en die voor hun rechtbank waren gebracht. Ze traden op als rechters en velden vonnis, zoals bij Rooseboom valt te lezen:

(Art. 10). Item, schepenen van Amsterdam, hebben ter eerster instantie kennis ende judicature over alle poorteren ende inwoonderen der voorsz. stadt ende hare vryheid, [...].²⁴

De schepenen vormden een invloedrijk college binnen de magistraat. Ze waren volledig autonoom en voelden zich onaantastbaar. Zo manifesteerden ze zich althans in de LL-affaire. Het ambt van schepen stond in hoog aanzien door het belang van de rechtspraak, het feit dat schepenen een stem hadden bij het kiezen van burgemeesters en dat de regerende burgemeesters heel vaak al burgemeester of schepen waren geweest.²⁵ Jaarlijks stelden de zesendertig vroedschapsraden op 28 januari de nominatie voor de nieuw te kiezen schepenen op. Vervolgens werd deze de burgemeesters aangeboden, die daaruit op 2 februari de nieuwe schepenen kozen.

²¹ *By raade van*: op advies van of na overleg met. De juiste betekenis is essentieel, want die bepaalt bij wie het initiatief ligt. De eindbeslissing voor het royement lag zonder twijfel bij de burgemeesters.

²² Wagenaar III, 326-327.

²³ Faber [e.a.]: *Van heeren, die hunn' stoel en kussen niet beschaemen*. [Z.p.], [z.j.], 26.

²⁴ Rooseboom: *Recueil van verscheyde keuren, en costumen*, cap. IV p. 20-21: ‘Van schepenen’.

²⁵ Faber [e.a.]: *Van heeren, die hunn' stoel en kussen niet beschaemen*, 48. Faber noemt expliciet de oud-schepenen, maar ook de regerende schepenen maakten deel uit van de Grootte Oud-Raad.

Afb. 26 Het stadhuis van Amsterdam. Aan de noordzijde [= rechterzijde afbeelding] is het hek te zien dat voor de Boeyen is geplaatst. Later werd het tot aan de voorpui doorgetrokken. Datering: ca. 1665. Kunstenaar onbekend. (SAA 010097002630).

Schout

De schout of hoofdofficier vorderde het recht uit naam van de ‘Hoge Overicheyt’. Hij was belast met de opsporing en vervolging van verdachten. Zijn belangrijkste taken waren erop toe te zien dat de landsplakaten en stadskeuren werden nageleefd, de overtreders daarvan te straffen en de boetes in te vorderen en “zorg [te] draagen, dat de stad van geboefte gezuiverd worde”.²⁶

De schout werd door burgemeesters en vroedschap aangesteld. Hij legde in de vroedschap de eed van gehoorzaamheid aan de burgemeesters af. Meestal werden oud-schepenen, raden of oud-burgemeesters tot schout benoemd. De schout kon ook tegelijkertijd raad zijn.²⁷ Hij genoot geen vast salaris, maar kreeg onder andere de helft van de civiele boetes op het overtreden van keuren en een derde van het bedrag dat de stad verkreeg uit criminele zaken. De duur van zijn dienstverband varieerde. Officieel werd hij voor twee of drie jaren aangesteld maar in werkelijkheid vervulde hij het ambt vaak langer, zoals dat het geval was bij dr. Jan ten

²⁶ Wagenaar III, 282.

²⁷ Wagenaar III, 281-282.

Grootenhuys die schout was van 1621-1645 en bij mr. Lambert Reynst (1613-1679) die het schoutsambt van 1656-1666 bekleedde.²⁸ De schout werd bijgestaan door twaalf schoutsdienaren, ook wel diefleiders genoemd, en enkele substituut-schouten en hun dienaren.

Colleges van regering en rechtsoefening

De groei van Amsterdam deed de bezigheden voor burgemeesters en schepenen zozeer toenemen, dat ze gedwongen waren ondergeschikte banken of colleges van regering en rechtsoefening in te stellen. Daarmee werd al in de vijftiende eeuw aangevangen.²⁹ In 1659 werd de laatste van de dertien ondergeschikte banken of colleges opgericht, die van de desolate boedelskamer. Sedert dat jaar bestonden er acht politieke banken en vijf banken van justitie of rechtsoefening. Soms werden deze colleges ook als kamer aangeduid. De politieke banken ontvingen hun instructies en opdrachten van de regerende burgemeesters, de banken van rechtsoefening van de regerende burgemeesters en schepenen. De acht politieke banken waren die van: de thesaurieren ordinaris (het oudste en voornaamste ondergeschikte college, opgericht in 1500, beheerde de financiën en droeg zorg voor openbare werken), de thesaurieren extra ordinaris (belast met het ontvangen van de verponding, een gewestelijke belasting op onroerend goed), de weesmeesters (belast met het toezicht op alle minderjarigen die één of beide ouders hadden verloren en met de administratie van hun bezittingen), de rekenmeesters (ontvangers van penningen uit vonnissen), de commissarissen van de wisselbank, de commissarissen van de bank van lening, de accijnsmeesters of commissarissen van de grote accijns en de commissarissen tot de ontvangst van de honderdste en andere penningen der huizen enz.

De vijf banken van justitie of rechtsoefening waren die van: de commissarissen van huwelijkse zaken en injuries, de assurantiemeesters, de commissarissen van kleine zaken, de commissarissen van zeezaken en de commissarissen van de desolate boedelskamer.

Voor deze studie zijn drie van deze ondergeschikte colleges relevant: de weesmeesters, de commissarissen van huwelijkse zaken en injuries en de commissarissen van de desolate boedelskamer.³⁰ Een akte van de wees-

²⁸ Wagenaar III, 285. Hij bedoelt daarmee tot februari 1667 (Kernkamp I, 2 voetnoot).

²⁹ Wagenaar III, 366.

³⁰ Wagenaar III, 366-367.

meesters van 23 juli 1665 leverde het definitieve bewijs voor de identificatie van de dichter Jan Neuye. De commissarissen van de desolate boedelskamer stelden Gabriel en zijn broer Pierre op 7 oktober 1661 onder curatele en voerden vanaf die datum het beheer over hun boedel. De commissarissen van huwelijkse zaken en injuriers registreerden de verloofde paren – zij die de trouwbelofte hadden afgelegd – en zagen erop toe dat de betreffende huwelijkse voorschriften in acht werden genomen. Alle civiele zaken die bestonden uit bedreiging, handgemeen of belediging kwamen in eerste aanleg voor deze rechters, vandaar hun naam.³¹ Gabriel had voor deze commissarissen van injuriers moeten worden gedaagd en niet voor de bank van schepenen. Zowel eiser als gedaagde konden tegen het vonnis van de ondergeschikte rechter appelleren bij de schepenen.

Rechtspraak

Er bestond onderscheid tussen civielrecht en strafrecht. Er waren hogere en ondergeschikte rechtbanken. Bij de eerste traden de schepenen als rechter op, bij de tweede de commissarissen (zie hiervoor). De rechtspraak in de schepenkamer bestond uit de vierschaar en de volgende kleinere banken, meestal rollen genaamd: de ordinaris rol, de extraordinaris rol, de geprivilegieerde rol, de kleine-rol, de beneficierol, de impostrol, de schoutenrol en de keurrol.³² Eigenlijk is de rol het register van aanhangige zaken bij het rechtscollege. De eerste vijf worden hierna kort besproken. De resterende vier zijn in dit kader niet relevant. De relaties tussen en de verantwoordelijkheden van de onderscheiden colleges zijn niet altijd duidelijk. In het algemeen presideerden twee of drie schepenen op de rollen. Veel zaken begonnen op de vierschaar.³³ Deze bank in eerste aanleg behandelde alle zaken die niet tot de competentie van andere colleges behoorden. Elke maand werd een vierschaar gehouden. Elke vierschaar had drie zittingsdagen: dinsdag, donderdag en vrijdag. Er waren per zitting drie schepenen als rechters vereist.³⁴ De vierschaar als ruimte werd slechts gebruikt voor het uitspreken van het doodvonnis en waarschijnlijk ook voor het oplezen van de stadsrekening ten behoeve van het volk. Links en

³¹ Wagenaar III, 427.

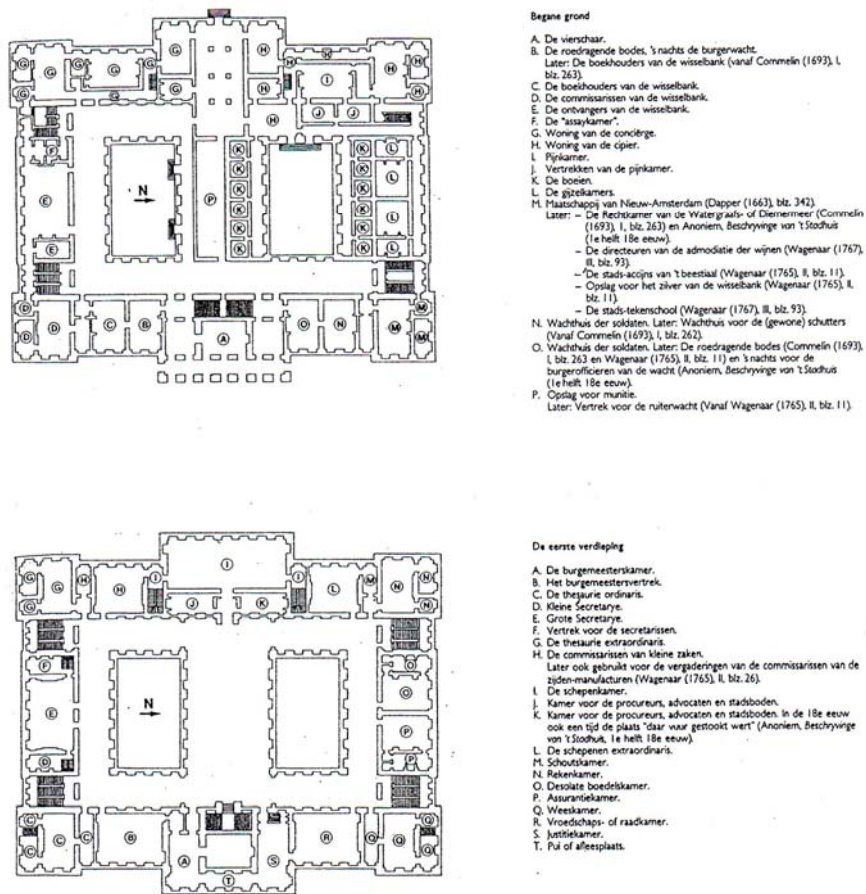
³² Wagenaar III, 322.

³³ *Vierschaar*: rechtbank, de naam verwijst naar de vier deelnemende partijen: “een schaar van vierderlei soort van personen”: schout, rechters, eiser en gedaagde. De vierschaar funtioneerde tot aan de Franse tijd.

³⁴ Wagenaar III, 318-319.

rechts van de vierschaar kon men het stadhuis binnengaan.³⁵

Op de ordinaris rol werden alle zaken van arrest en andere vervolgd die op de vierschaar bij provisie waren afgedaan, of die in opdracht van de vierschaar nog moesten worden afgepleit.³⁶

Afb. 27 Stadhuis van Amsterdam: begane grond en eerste verdieping. (Faber [e.a.]: *Van heeren, die hunn' stoel en kussen niet beschamen*, resp. p. 15 en 25).

³⁵ Faber [e.a.]: *Van heeren, die hunn' stoel en kussen niet beschamen*, 16.

³⁶ *Bij provisie*: voorlopig. Een vonnis uitvoerbaar *bij provisie*: een vonnis dat bij voorbaat kan worden ten uitvoer gelegd zonder de termijn voor de tegen het vonnis openstaande rechtsmiddelen af te wachten. *Afpleiten*: door het houden van een pleitrede van een straf bevrijden, doen vrijspreken of tot een lichtere straf doen veroordelen.

Op de extraordinaris rol werden uitsluitend zaken gebracht waarin door schepenen ‘citatie extra’ was verleend.³⁷ Eiser en gedaagde moesten dan wel vrijwillig instemmen met de beslissing van de schepenen de behandeling van de zaak op deze rol te doen plaatsvinden.³⁸

Op de kleine rol werden personen gedagvaard om getuigenis der waarheid te geven. Als een gedaagde dat weigerde, kon de tegenpartij het gerecht verzoeken – ‘by requeste’ – hem hiertoe te veroordelen. In de LL-affaire doet deze situatie zich enkele keren voor (zie hfst. 4). Daarin wordt echter niet over de kleine maar over de extraordinaris rol gesproken.

In de praktijk werd niet altijd onderscheid gemaakt tussen deze twee rollen. Rooseboom schrijft daarover: “By de welcke de kleyne rolle eensdeels gesurrogeert is, in plaetse van de extra ordinaris rolle”.³⁹

Op de geprivilegieerde rol dienden appenzaken of protesten tegen onder andere lijfelijke arresten. De vaste zittingsdagen van de rol waren de dinsdag en de woensdag. De gegijzelde kon de impetrant of eiser van de gijzeling op deze rol roepen om redenen van de gijzeling te geven.⁴⁰ Ook Gabriel maakte hiervan gebruik.

Processen werden ordinair of extraordinair gevoerd. In het ordinaire of gewone proces stonden twee partijen tegenover elkaar die door tussenkomst van procureurs of advocaten de strijd voerden. Nadat de conclusies waren uitgewisseld, leidde dat proces tot het vonnis van de rechter. Als iemand rechtsbijstand ontving, was er sprake van een ordinair proces.⁴¹ Zo ook de processen van Gabriel en Elisabeth. In een extraordinair proces bleef de beklaagde verstoken van gerechtelijke bijstand en werd zijn zaak niet in het openbaar behandeld, zodat hij geheel weerloos stond tegenover de aanklager [= schout of baljuw]. Uiteindelijk vonniste in beide processen de rechter. In een extraordinair proces werd de beslissing terstond genomen, in een ordinair proces geschiedde dat na een schriftelijk en soms mondeling debat tussen de schout en de verdachte en zijn raadsman. In een ordinair proces werd dus veel meer geschreven dan in een extraordi-

³⁷ *Citatie extra*: extra dagvaarding.

³⁸ Wagenaar III, 323.

³⁹ Rooseboom: *Recueil van verscheide keuren, en costumen*, cap. XXIII, art. 2 p. 94. ‘De forme van procederen op de kleyne rolle’. *Gesurrogeert*: vervaagd.

⁴⁰ Wagenaar III, 322-323.

⁴¹ Faber: *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1681*. Arnhem, 1983, 263.

nair proces. Replieken, duplieken, triplieken etc. zijn het resultaat van een ordinair proces en komen niet voor in een extraordinair proces.⁴²

⁴² J. Monballyu: 'Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extraordinaire strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de 16^e eeuw.' In: *Misdaad, zoen en straf*. Hilversum, 1991, 132. *Tripliek*: het antwoord op de dupliek.

3 De reconstructie van de affaire op basis van de archivalia

Inleiding

De reconstructie van de geschiedenis van de LL-affaire wordt als een chronologisch feitenrelaas gepresenteerd, vergezeld van commentaar in voetnoten. Hans Bontemantel heeft de beginsituatie op vier verschillende manieren beschreven. Haar volgorde is onzeker; de vierde notitie zal omstreeks het voorjaar van 1672 zijn gemaakt, want sluit aan op een aantekening uit die tijd. Tezamen vormen deze vier aantekeningen de basis voor het begin van de reconstructie.

(1) In Mey 1661: Gabriel de La Lande, poorter, inwoonder en coopman, opt versoeck van de weduwe Abram Stevenon, aen schepenen gedaen van in gyseling gebracht te werden alsoo, hy haer dochter Elisabeth pretendeerde [= aanspraak maakte op], en den advocaet Hendrick Cloeck (naederhant raetsheer int Hof van Hollant) comende van haer te vryen, hy Lalande, soo men syde een gerucht liet loopen als dat haer had beslapen. Is door den schout Rynst by daech uyt syn huys hem stellend aen syn syde, in gyseling, gebracht, inde Boeyen. En alhoewel versocht by avont overgebracht te werden en gelogeert in een civilder plaets, heeft sulx gedeclineert, niettegenstaende dat versocht op borgtocht als een poorter en inwoonder uyt gelaten te werden, soo is sulx, en op de gepriveligeerde rol of geslagen. Ten opsicht de privilegie in atroce iniurie geen plaets heeft.¹

(2) Gabriel de La Lande, seer familiaer verkeert hebbende met Elisebeth Le Stevenon; is alsoo Hendrick Cloeck haer quam vryen misnoecht geworden door dien soo van haer niet is beyegent als gewoon was. En heeft gesyt teghen eergesyde Cloeck en ander geselschap dat haer had beslaepen. De broeder en moeder haer [= zich] daer over [= namelijk de laster] verstoort vindende en raet pleegende met den advocaet Hop swaeger van den meer gemelden advocaet Cloeck, hebben scheepenen soo weeten te induceeren [= overreden] dat den officier is gelast hem Lalande in gyseling te haelen, op haer perijckel [= op hun risico]. Twelck den officier selfen in persoon heeft gedaen, hem haelende uyt syn huys, en aen syn syde gestelt hebbende lyde hem inde ordenaren gyselcamer inde boeyen, niet tegenstaende versocht geexcuseert te worden tot het doncker mochte weesen, ende in een sivielder plaets gebracht te moeghen worden.²

(3) Int begin van Juny is Gabriel Lalande hebbende veel onelelycke discoursen van

¹ Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*, III-1, 54a (SAA 5059-29).

² Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 276 (SAA 5059-32).

een juffrouw Lysbet Stevenon gepraet in gyseling gebracht door den officier Rynst met communicatie van de heele scheepenen banck, wesende een poorter deser stadt Amsterdam. En is inde ordenaaren gyselcamer gehouden niet tegenstaende versoect op borgtocht uyt te gaen. Leest myn [onleesbaar woord] van judicature. B. foli 276.³

(4) In de maend Mey 1661. Gabriel de La Lande, poorter en inwoonder en coopman, opt versoeck van de weduwe Abram Stevenon, van in gyselinge gebracht te mogen werden op haeren perykelen, alsoo hy haer dochter pretendeerende, Hendrick Cloeck advocaet (naederhant raatsheer inden Hogen Raat)⁴ mede comende om de juffrouw te vryen, hy La Lande soude uyt gestroyt hebben, van met haer vleeselyck te hebben geconverceert. Den schout Rynst tot de gyselinge geauthoriseert, heeft by lichten dagen, hem uyt den huysse gehaelt aen syn syde gestelt ende in gyselinge gelyt: en alhoewel versoect by avont over gebracht te werde en geloogert in een civielder plaats, heeft sulx gedeclineert. La Lande versoect volgens de privilegien op borgtocht uyt gelaten te werden.⁵

De reconstructie

Eind mei 1661.

Gabriel de Lalande die een zeer innige relatie met Elisabeth Lestevenon onderhoudt, treft zijn geliefde aan in het gezelschap van Hendrick Cloeck. Zij gedraagt zich anders tegenover hem dan hij van haar gewend is. Hij raakt daarover zo misnoegd dat hij Cloeck en ‘ander geselschap’ vertelt dat hij seks met haar heeft gehad.⁶ De Lestevenons zijn in hun eer aange-

³ Bontemantel: *Resolutien van den Raad der stad Amsterdam (1658-1667)*, II-1, 496. (SAA 5059-25). *Int begin van Juny*: Bontemantel is hier abuis. De arrestatie vond in mei plaats zoals hij in de drie andere aantekeningen ook juist aangeeft. De exacte datum van de arrestatie is onbekend, die moet hebben gelegen tussen 21 en 31 mei 1661. Op 21 mei verschenen Gabriel en zijn broer Pierre nog in persoon voor notaris Emanuel de Lavello (SAA 5075-2984 film 3010 p. 216).

⁴ *Naederhant raatsheer inden Hogen Raat*: Bontemantel vergist zich hier. Cloeck is raadsheer in het Hof van Holland geweest, zoals hij eerder wel correct vermeldde. Deze fout is aan de aandacht van Kernkamp ontsnapt bij zijn transcriptie van het hs. (Kernkamp I, 43).

⁵ Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*, III-1, 58 (SAA 5059-29).

⁶ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 276 (SAA 5059-32). Dat “ander geselschap” betreft mogelijk de vriendengroep van Gabriel die naast hem uit de volgende personen heeft bestaan: Johan Banninck, David Becker, mr. Richardus Carseboom, mr. Joris Croock, Dirck Heijnck, Joan van Lier, Philips Verhoeven, mr. David de Willem en Cau, allen leeftijdgenoten en mannen van goeden huize. De eerste acht zijn voor het Gerecht van Amsterdam en/of voor het Hof van Holland en/of voor de Hoge Raad gedaagd om “getuygnisse der waerhey” te geven, te verklaren wat Gabriel hun over zijn intieme relatie met Elisabeth

tast. Ze gaan te rade bij mr. Cornelis Hop, zwager van Hendrick Cloeck Elisabeth van Thije en haar advocaten doen de schepenen geloven dat ze de bewijzen voor Gabriels leugenachtige laster kunnen leveren.⁷ Hendrick Cloeck verstrekt de schepenen een onderhandse akte waarin hij heeft vastgelegd wat hij bij geruchte over Gabriels indiscretie heeft vernomen. Pas na de arrestatie van Gabriel bevestigt hij die onder ede. Met deze illegitieme ‘bewijslast’ weet Elisabeth van Thije de schepenen te overreden Gabriel te doen arresteren en op te sluiten.⁸ Op last en risico van de hele schepenenbank, maar zonder toestemming van de burgemeesters, haalt schout Lambert Reynst Gabriel op klaarlichte dag uit zijn huis en brengt hem te voet op naar de Boeyen,⁹ waar hij hem opsluit in een van de normale gijzelkamers.¹⁰ Hij verwerpt Gabriels verzoek om bij donker te worden opgebracht naar een “sivielder” plaats.¹¹

De opinie van veele waeren dat in deese saecke wat passie [= emotie] liep, doordien den advocaet Cloeck susterling is met den president van scheepenen Geret Hasselaer. Dat wat te veel werckx maecten van den advocaet Hop, die daer op al te stout [= driest] en assuraat [= astringent: brutaal] is, gelyck de advocaeten gewoonlyck sonder dat, haer genoch imagineeren. Dat alsoo wat te yverich de apprehentie of gyselinge hebbende toe gestaen de saecke, soo styf hebben gehouden als haer doenelyck is geweest.¹²

had verteld. Het feit dat ze als getuigen à charge van Gabriel zijn gedaagd en zijn blijven weigeren die getuigenis af te leggen, impliceert hun trouw en vriendschap jegens Gabriel. Cau heeft wel tegen Gabriel getuigd (zie voor het motief de *RMI*, C7v).

⁷ Voor zover viel na te gaan, zijn deze bewijzen nooit geleverd.

⁸ Zie voor deze inbreuk op het poortrecht Gerard Roosebooms *Recueil van verscheyde keuren, en costumen*, cap. VI art. 5 p. 25 en cap XL art. 33 p. 202.

⁹ Zie voor deze inbreuk op het gewoonterecht Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*, III-1, 57 (SAA 5059-29).

¹⁰ Het was nooit eerder voorgekomen dat een poorter wegens belediging werd gegijzeld. Zie Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 279 (SAA 5059-32) en (Wagenaar III, 283 en 313).

¹¹ Het was niet ongebruikelijk personen van gegoede huize civiele gijzeling te laten ondergaan in daarvoor aangewezen herbergen, vandaar Gabriels verzoek om te worden gebracht in een “sivielder plaats”. Dini Helmers geeft in voetnoot 42 op p. 120 van haar dissertatie *Gescheurde bedden* twee voorbeelden van zo’n civielere plek: de herberg Malta op het Cingel en de herberg De Visscher te Vlaardingen; Casparus Commelin schrijft dat in de Jan Roodenpoorts toren “[...] by wylen gevangens (in geen krijgsdienst zijnde en van groot belang) opgesloten werden, als [= omdat] wat eerlijker [= fatsoenlijker] als de stadts-boejen ofte tucht-huys”. (Commelin: *Vervolg van de beschryving der stad Amsterdam*. Amsterdam, 1693, 700).

¹² Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 281 (SAA 5059-32); Hendrick Cloeck was én

[Maandag 30 mei 1661].

Elisabeth van Thije daagt Gabriel na diens arrestatie op de vierschaar om daar te verklaren waarom zij de gijzeling heeft geëist.¹³ Gabriel roept haar diezelfde dag nog op de geprivilegieerde rol¹⁴ waar hij tegelijkertijd zijn arrest wil zien afdoen onder cautie, op grond van het privilege dat een gearresteerde poorter die borg kan stellen, moet worden vrijgelaten.

Elisabeth van Thije wordt bijgestaan door een groep advocaten waarvan Cornelis Hop en Jacob Lamine de voornaamsten zijn.¹⁵ Gabriel wordt aanvankelijk verdedigd door de advocaten Paulus Buys en Paulus de Ligne.¹⁶ De laatste trekt zich terug als hij merkt dat de schepenen en de tegenpartij de zaak proberen te manipuleren. Hop verwijt Gabriel dat hij de schout niet naar de autorisatie voor de gijzeling heeft gevraagd. Buys voert heftige discussies met de tegenpartij die, gesteund door de schepenen, alles in het werk stelt om van een civiele zaak een criminele te maken. Reynst wordt door de schepenen onder druk gezet om daarin mee te gaan, maar hij weigert pertinent.

Dinsdag 31 mei 1661.

De schepenen vellen op de geprivilegieerde rol het interlocutoire vonnis dat Gabriel in voorlopige hechtenis blijft en geen gebruik mag maken van

zwager van Cornelis Hop én een aangetrouwde neef van Gerard Hasselaer. *Gelyck ... imagineeren*: terwijl de advocaten zich doorgaans anders gedragen.

¹³ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 277 (SAA 5059-32). Elisabeth van Thije trad in alle processen als partij op voor haar minderjarige dochter.

¹⁴ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* IV, 143 (SAA 5059-35) en *Dingtalen* [= van het Hof van Holland] *vanden 4^e july 1661 totten 28^e october anno voorsz. inclus.* (NA-HvH 3.03.01.(01) inv.nr. 2443). De zittingsdagen van de geprivilegieerde rol waren op dinsdag en woensdag. De zittingsdagen van de vierschaar waren op dinsdag, donderdag en vrijdag. Ik heb geen aanwijzingen kunnen vinden dat Gabriels zaak in eerste aanleg op de geprivilegieerde rol heeft gediend op 24 of 25 mei. Zeer waarschijnlijk is hij dan ook op maandag 30 mei gearresteerd en daagde Elisabeth van Thije hem diezelfde dag nog voor de vierschaar van dinsdag 31 mei. Gabriel reageerde meteen en daagde haar op de geprivilegieerde rol van dinsdag 31 mei. De dichter van de *RM2* suggereert dat Gabriel op zaterdag 21 of zondag 22 mei is gearresteerd (zie inl. hfst. 9). Waarom de daging op de vierschaar ondergeschikt kon worden gemaakt aan die op de geprivilegieerde rol, blijft onduidelijk.

¹⁵ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 277 (SAA 5059-32). Terwijl Bontemantel opmerkt dat Elisabeth van Thije door meer dan twee advocaten werd bijgestaan, valt bij Wagenaar te lezen dat er ten hoogste twee advocaten per partij waren toegestaan. (Wagenaar III, 328); waarschijnlijk slaat dat maximum op het aantal advocaten per partij per zitting.

¹⁶ Mr. Paulus (ook Poulos) Buys (1625-1717) en mr. Paulus de Ligne (?-?) beiden advocaat te Amsterdam.

zijn borgtocht-privilegie als poorter, omdat hij zich volgens de schepenen heeft schuldig gemaakt aan ‘atroce injurien’ [= schandelijke beledigingen].¹⁷

Hop en Lamine verzoeken Buys het vonnis van 31 mei ‘breeder’ [= in een ruimer kader] te zien. Elisabeth van Thije overhandigt de schepenen enkele brieven met beledigingen die Gabriel zou hebben geuit. De schepenen verstrekken deze aan de schout met de aantekening deze beledigingen als een misdrijf te beschouwen, waarbij ze stellen dat Reynst zich dient te voegen naar de eiseres [= Elisabeth van Thije]. Reynst weigert daarin mee te gaan, hij acht de beledigingen civiel te zijn en vindt de ingebrachte bewijzen te zwak.¹⁸

Eind mei tot eind juni 1661.

Landgenoten van Gabriel te Amsterdam doen vergeefs moeite hem op borgtocht vrij te krijgen. Ze roepen de hulp in van de Franse ambassadeur Jacques-Auguste de Thou. Die schrijft diverse brieven aan burgemeesters en schepenen en bezoekt in persoon Elisabeth van Thije en haar dochter, wie hij voorstelt de zaak te schikken en voor het huwelijk te kiezen.¹⁹ Maar ook zijn inspanningen blijven zonder resultaat.

De france²⁰ hebben groote debvoiren [= moeiten] gedaen om [Gabriel] onder cautie [= op borg] te moeghen uyt cryghen, haer [= zich] adresseerende aen burgemeesteren maer conden sulx niet te weeghen brengghen soo dat haer hebben geadresseert aen den francen ambassu Le Thoe [= De Thou], die daer diverse brieven over heeft geschreeven, soo aen burgemeesteren als scheepenen. En geweest in persoon by de weduwe en dochter om de saecke by accoort af te maecken en door houwelyck aen een sijde te legghen. Maer scheepenen hebben de pressuren [= druk] niet geacht, hoewel burgemeesteren het gaeren anders hadden gesien.²¹

¹⁷ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 276 (SAA 5059-32). Het interlocutoire vonnis was een tussenvonnis, dat inhield dat de zaak nog niet definitief was afgedaan en nog revisie kon ondergaan. De schepenen speelden een bedenkelijk juridisch spel. Door het vellen van een interlocutoir vonnis konden ze Gabriel in hechtenis houden en tevens voorkomen dat hij in beroep zou gaan bij het Hof van Holland of de Hoge Raad. Het locutoire vonnis werd op dinsdag 31 mei 1661 uitgesproken op de geprivilegieerde rol.

¹⁸ Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*, III-1, 54a-b (SAA 5059-29).

¹⁹ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 278 (SAA 5059-32). Op 16 en 17 april 2003 heb ik op het Ministère des Affaires Etrangères te Parijs het diplomatiek en privé archief van De Thou onderzocht. Ze bevatten geen enkel document over de affaire.

²⁰ *De france*: Gabriels oom en zijn Franse vrienden en relaties.

²¹ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 278 (SAA 5059-32).

Eind mei tot 8 augustus 1661.

Gabriel was bijzonder geliefd, vele aanzienlijken bezochten hem in zijn cel.

De gunst [= genegenheid] op La Lande was soo groot dat veel coopliden, zelfs juffrouwen hem in de gijselcamer ginghen besoecken en vergasten. Ja burgemeester Vlooswyckx vrouw mevrouwe Anna van Vlooswijck [= Anna van Hoorn] en de vrouw van burgemeester van Outshoorn,²² hebben hem besocht. En de vrouw van burgemeester van Palsbroeck had daer groote inclinatie [= geneigdheid] toe maer heeft het om reeden die sy syde het niet gedaen, maer haer soonen [= Pieter geb. 1638 en Jacob geb. 1642] hebben hem vergast.²³

Maandag 6 juni 1661.

Gabriel negeert het appelverbod en gaat in beroep bij het Hof van Holland.²⁴ De Thou beklagt zich per brief bij de burgemeesters van Amsterdam over het optreden van de schepenen, die tegen alle rechtsvormen en poorterrechten in, Gabriel in arrest houden. Hij spreekt zijn misnoegen uit over het uitblijven van een antwoord op de brief die hij de schepenen eerder heeft geschreven.²⁵ Dringend verzoekt hij de burgemeesters hun macht en autoriteit aan te wenden om Gabriel op vrije voeten te stellen en hem te garanderen dat hij kan gaan en staan waar hij wil, zonder het risico te lopen opnieuw te worden opgesloten. De Thou benadrukt dat het hier om een civiele zaak gaat en niet om een misdrijf. Hij zegt erop te vertrouwen dat de burgemeesters de privileges van hun burgers, waarvan zij de beschermers zijn, zullen respecteren en er alles aan zullen doen om de ongerustheid en de vele klachten over de ongehoorde en exceptionele procedure te doen afnemen.²⁶

²² Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 279-280 (SAA 5059-32). Bontemantel vergist zich hier. Cornelis de Vlaming van Oudshoorn was burgemeester in 1660 maar niet meer rond medio 1661 (Wagenaar III, 303).

²³ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 279-280 (SAA 5059-32). *Van Outshoorn*: Cornelis de Vlaming van Oudshoorn; *de vrouw van burgemeester van Palsbroeck*: Catharina Hooft, vrouw van burgemeester Cornelis de Graef, vrijheer van Suydpolsbroeck.

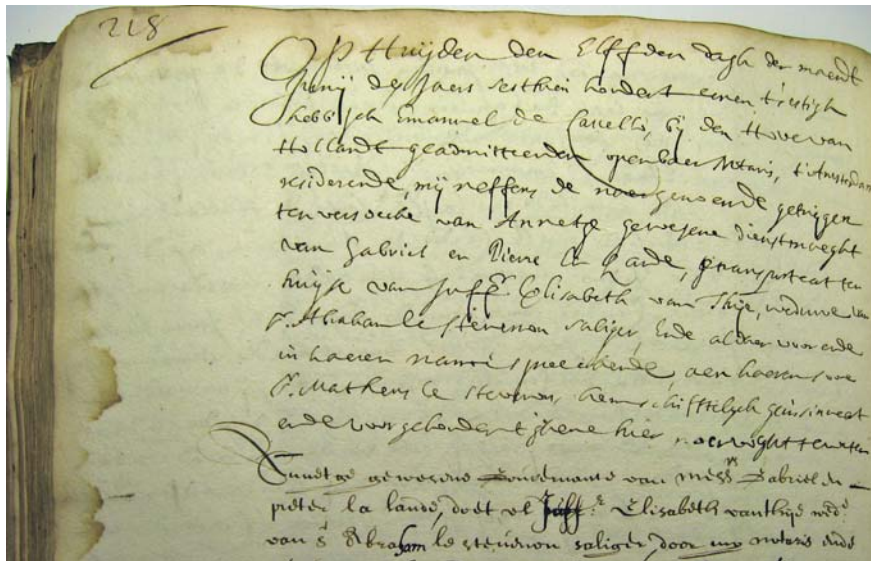
²⁴ Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*, III-1, 58-59 (SAA 5059-29) en de brief van schepenen aan het Hof van Holland d.d. 6 juni 1661 in het Archief van burgemeesters (*Gemeene missiven* 6 (1661-1662), 37v (SAA 5024-56)).

²⁵ De eerdere brief van De Thou aan de schepenen viel helaas niet te traceren. De datum ervan is essentieel om de datum van Gabriels arrestatie nauwkeuriger te kunnen bepalen.

²⁶ *Buitenlandse vertegenwoordigers in Amsterdam of Den Haag 1637-1792* (SAA 5026-42 film 8002 ongepag.). Abusievelijk spreekt De Thou over “l’emprisonnement du sr. Claude de la Lande” in plaats van “Gabriel de la Lande”.

Vrijdagmorgen 10 juni 1661.

De schepenen ondervragen Annetge, het gewezen dienstmeisje van Gabriel en Pierre.²⁷

Afb. 28 Beginstuk akte notaris Lavello van 11 juni 1661 betreffende Annetge. De transcriptie ervan luidt: “Op huijden den elffden dagh der maendt junij des jaers sesthien hondert eenen t’sestigh hebb’ ick Emanuel de Lavello, bij den Hove van Holland geadmitteerd en openbaer notaris, t’Amsterdam residerende, mij neffens de naegenomde getuygen ten versoecke van Annetge gewesene dienstmaeght van Gabriel en Pierre la Lande, getransporteert ten huijse van juffr. Elisabeth van Thije, weduwe van sr. Abraham Lestevenon Saliger, ende aldaer voor ende in haeren name spreekende aen haeren sone sr. Matheus Lestevenon hem schriftelyck geinsinueert ende voorgehouden t’ghene hier nae volgt te weten: Annetge gewesene gouvernante van messrs. Gabriel en Pieter la Lande, doet ul [= ulieder] joffrouwe Elisabeth van Thije weduwe van sr. Abraham Lestevenon saliger, door my notaris ende [...]”. (SAA 5075-2983).

Zaterdag 11 juni 1661.

Notaris Emanuel de Lavello begeeft zich op verzoek van Annetge naar huize Lestevenon om Elisabeth van Thije – op dat moment afwezig – en

²⁷ Het betreffende schepenenverslag viel niet te ontdekken. Het is niet ondenkbaar dat Annetge op verzoek van de Lestevenons is verhoord en daarvoor is betaald. Dat zou de aanwezigheid van De Lavello ten huize van de Lestevenons kunnen verklaren. Annetge kan spijt hebben gekregen van hetgeen zij over Gabriel heeft verteld en daarop naar de notaris zijn gestapt om te laten vastleggen dat haar informatie niet dan met haar toestemming mocht worden gebruikt.

Mattheus Lestevenon een kopie te overhandigen van het verslag van verhoor, inbegrepen Annetges antwoorden. De Lavello vertelt Mattheus dat Annetge geen vrede heeft met wat zij heeft verklaard en daarom vierentwintig uur of langer bedenktijd wil om haar antwoorden nog eens te overwegen en deze eventueel te herzien. Namens Annetge verzoekt hij de Lestevenons op geen enkele wijze gebruik te maken van haar informatie, zonder eerst tijdig overleg met haar te plegen en onder voorwaarde dat er rekening wordt gehouden met haar bezwaren. Mattheus verklaart zich daarmee akkoord.²⁸

Woensdag 15 juni 1661.

De burgemeesters beantwoorden de brief van De Thou. Ze schrijven dat ze zijn brief van maandag 6 juni op zaterdag 11 juni hebben ontvangen. Dat ze de zaak onmiddellijk met de aanwezige schepenen hebben besproken en later ook met de andere, nadat die van vakantie waren teruggekeerd. Ze delen De Thou mee dat de schepenen zijn brief reeds hebben beantwoord. Tenslotte laten ze hem weten dat ze zich de zaak aantrekken en zullen trachten deze af te handelen buiten de normale procedures om.²⁹

Maandag 20 juni 1661.

De Thou schrijft de burgemeesters dat de schepenen hem hebben teruggeschreven en hem hebben willen doen geloven dat er met Gabriel de Lalande niets aan de hand is, terwijl het Hof van Holland daar anders over denkt en voornemens is hem op borgtocht vrij te laten. Opnieuw vraagt hij de burgemeesters hun autoriteit aan te wenden door de schepenen te gelasten Gabriel meteen in vrijheid te stellen. De Thou is ervan overtuigd dat de schepenen diens vrijlating traineren. Hij zegt in een moeilijke positie te verkeren. Zijn koning [= Lodewijk XIV] is volledig op de hoogte van de zaak en wil elk detail erover weten. Hij zal het vreemd vinden dat Gabriel nog steeds gevangen zit. De Thou verwijt de burgemeesters dat ze deze schending van het poortrecht dulden en nog wel van iemand wiens familie al zo lang in Amsterdam woont en zulk een goede reputatie geniet. Hij merkt op dat deze kwestie ook een zaak van orde is, waarin zij soevereine rechters zijn. Namens zijn koning en ook persoonlijk vraagt De Thou hun opnieuw Gabriel onmiddellijk uit de

²⁸ Akte Emanuel de Lavello d.d. 11 juni 1661, 218-219 (SAA 5075-2983 film 3010).

²⁹ *Gemeene missiven* 6 (1661-1662), 39 (SAA 5024-56).

gevangenis te ontslaan in afwachting van de beslissing van het Hof van Holland, zodat deze niet het slachtoffer wordt van de vertragingen die volgens de ambassadeur bijna onverbrekkelijk verbonden zijn aan de formaliteiten bij de hoven van justitie. Hij verzoekt de burgemeesters hem te antwoorden zodat hij rekenschap kan afleggen aan zijn koning.³⁰

Woensdag 22 juni 1661.

De burgemeesters laten De Thou weten dat het appel van Gabriel alleen ter competentie is van de hoven en rechtbanken van justitie. Dat ze al het mogelijke hebben gedaan om de betrokken partijen ertoe te bewegen bijeen te komen en te proberen de zaak op te lossen buiten de normale procesvorm om. Ze merken op dat De Thou zich moet kunnen voorstellen dat het helemaal niet nodig zal zijn de Franse koning over deze zaak lastig te vallen, omdat Gabriel poorter van Amsterdam is en tot de Hollandse burgerij behoort.

Ainsi que V[ot]re Excellence pourra juger qu'il ne sera point necessaire d'importuner le Roy sur cette matiere: puis qu'aussi bien le s[eigneur] de la Lande, apres s'estre acquis la bourgeoisie de cette ville, et nous voir pretté le ferm[ent] de fidelité comme tel, est devenu, depuis ce temps la, sujet seulement de messieurs: les Etats d'Hollande.³¹

(Als ook uwe excellentie zich zal kunnen voorstellen dat het niet noodzakelijk zal zijn de koning over deze materie lastig te vallen. In feite nadat de heer de Lalande het poorterschap van deze stad heeft verworven en ons de eed van trouw heeft gezworen, is hij als zodanig, sedert die tijd, deel gaan uitmaken van de burgers van de Hollandse Staten).

Begin juli 1661.

Gabriel stuurt zijn bediende naar de schilder Isaac Luttichuys (1616-1673) om hem te vragen naar de Boeyen te komen.³² Luttichuys treft hem in zijn cel aan in het gezelschap van een aantal heren. Onder het genot van een drankje worden zaken besproken die betrekking hebben op Gabriel en Elisabeth. In het bijzonder gaat het over twee portretten die hij van hen

³⁰ *Buitenlandse vertegenwoordigers in Amsterdam of Den Haag 1637-1792* (SAA 5026-42 film 8002 onpag.); (zie bijlage 7 voor de volledige Franse tekst en de vertaling ervan).

³¹ *Gemeene missiven* 6 (1661-1662), 42 (SAA 5024-56). Impliciet zeggen de burgemeesters: "Noch de Franse koning, noch de ambassadeur moet zich met deze kwestie bemoeien, het is een Amsterdamse aangelegenheid." Nadat de burgemeesters De Thou eerst beleefd aan het lijntje hebben gehouden, schuiven ze hem uiteindelijk arrogant terzijde.

³² Akte Emanuel de Lavello d.d. 10 mei 1662, 158 (SAA 5075-2995 film 3013).

heeft gemaakt. Op aandringen van Gabriel en enkele van de heren laat Luttichuys het besprokene op dinsdag 5 juli 1661 notarieel vastleggen bij Emanuel de Lavello.³³ Luttichuys verklaart dat Elisabeth hem zestig gulden voor beide portretten heeft betaald. Zij heeft deze bij hem achtergelaten omdat er nog enkele aanpassingen nodig waren. Hij heeft de portretten aan Gabriel meegegeven toen deze daarom heeft gevraagd. Volgens Gabriel wilde Elisabeth niet dat Luttichuys de portretten aan anderen zou laten zien en was zij niet zelf in staat haar eigen portret op te halen. Gabriel zou het haar brengen. Aan het slot van de akte merkt Luttichuys op dat Elisabeth een eerbare en fatsoenlijke vrouw is.³⁴

Donderdag 7 juli 1661.

Gabriel laat notaris Emanuel de Lavello vastleggen dat hij mr. Willem van Ravesteijn, procureur bij het Hof van Holland en de Hoge Raad, volmacht verleent om alle zaken waarin hij in rechte is of zal worden betrokken, naar eigen inzicht mag behartigen.³⁵ Elisabeth van Thije tracht meer bewijzen tegen Gabriel te verzamelen. De schepenen dagvaardden – op verzoek van Elisabeth van Thije – mr. Richardus Carseboom, David Becker, Joan van Lier en Cau op de extraordinaris rol om onder ede ‘getuygnisse der waerheyte’ te geven over de beledigingen die Gabriel heeft geuit. Alleen Cau verklaart vrijwillig dat Gabriel tegen hem gezegd heeft seksueel contact met Elisabeth te hebben gehad.³⁶ De overige drie weigeren de ge-

³³ De betreffende akte heb ik niet aangetroffen.

³⁴ Op 10 mei 1662 verscheen Luttichuys op verzoek van Mattheus Lestevenon voor Emanuel de Lavello waar hij dit verhaal vertelde. Zijn verklaring is soms onduidelijk. Op zeker moment merkt hij op dat hij zich niet meer kan herinneren of hij met toestemming of in opdracht van Elisabeth het portret van Gabriel aan deze had meegegeven om dan plots te spreken van twee portretten. Het tweede moet dat van Elisabeth zijn geweest. Ik vermoed dat Gabriel beide portretten vlak voor zijn arrestatie bij Luttichuys heeft opgehaald. Uitgaande van een productietijd van omstreeks een maand moeten beiden eind maart, begin april 1661 voor Luttichuys hebben geposeerd. De akte van 10 mei 1662, 158-159 (SAA 5075-2995 film 3013) vermeldt niet waarom Mattheus de schilder bij de notaris heeft geroepen. Zeer waarschijnlijk eiste hij van Gabriel het portret van zijn zuster op. Een half jaar later, in november 1662, ondernam Mattheus een vergelijkbare actie toen hij door tussenkomst van notaris Joannes Hellerus de koperplaat terugvorderde waarop Crispijn de Passe een pseudo-proces had afgebeeld met Gabriel en Elisabeth als partij (SAA 5075-2069 film 2222 p. 259r/v).

³⁵ Akte Emanuel de Lavello d.d. 7 juli 1661, 292-292 (SAA 5075-2992 film 3012). Of Gabriel zijn verklaring in de cel heeft afgelegd of ten huize van De Lavello is onbekend.

³⁶ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 278-279 (SAA 5059-32) en het *Vonnissenregister*,

vraagde getuigenis af te leggen.

Zaterdag 16 juli 1661.

De schepenen dagvaardden mr. Joris Croock, mr. David de Willem, Philips Verhoeven en Dirck Heijnck op de extraordinaris rol om onder ede ‘getuygnisse der waerheyte’ te geven. Zij weigeren die af te leggen.³⁷ Mr. Croock vindt dat hij daaraan niet is gehouden omdat de zaak in eerste instantie thuishoort op de vierschaar, zodat een deugdelijke verdediging gevoerd kan worden. Ook staat de *Ordonnantie op de wyze van procedereen voor 't geregt deezer stede* van 27 april 1656 een dergelijke zitting ‘by requeste’ op de extraordinaris rol niet toe.³⁸

Donderdag 21 juli 1661.

Het Hof van Holland verklaart het vonnis van het Gerecht van Amsterdam nietig, ontslaat Gabriel uit het arrest op borgtocht van twintigduizend gulden³⁹ onder compensatie van de kosten⁴⁰ van de laatste instantie en veroordeelt Elisabeth van Thije tot betaling van de kosten van de eerste instantie.⁴¹

207 (SAA 5061-2066). *Richardus Carseboom*: (1633-1683), advocaat en taxateur, woonde op de Keizersgracht (Elias II, 698); *David Becker*: (1618-1689), koopman op Spanje, woonde op de Keizersgracht (Elias II, 562); *Joan van Lier*: (ook geschreven Jean en Johan van Lier): niet bij Elias. *Cau*: waarschijnlijk de koopman Bonifacius Cau afkomstig uit Den Haag. Hij werd op 17 november 1655 poorter van Amsterdam (SAA *Generael poorterboek* I, 39).

³⁷ *Vonnissenregister*, 210-213 (SAA 5061-2066). *Mr. Joris Croock*: (1630-1667), niet bij Elias, advocaat en procureur bij de Hoge Raad, regent van het Spinhuis te Amsterdam, in 1665 consul te Smyrna; *mr. David de Willem*: (1628-1707), voornaam ossenweider, schepen in 1672, ontvanger van de gemene landsmiddelen van Amsterdam van 1676-1695 (Elias II, 603 en akte Johannes van den Kerckhoven d.d. 5 februari 1685, 166 (SAA 5075-5513)); *Philips Verhoeven*: niet bij Elias. *Dirck Heynck*: zie voor een beknopte biografie hfst. 14.

³⁸ *Vonnissenregister*, 210-213 (SAA 5061-2066).

³⁹ Een ongekend hoog bedrag dat omgerekend naar nu ruim 160.000 euro zou bedragen. Ik heb nergens elders in zeventiende-eeuwse vonnissen een dergelijk hoge borgtocht aangetroffen.

⁴⁰ *Compensatie van de kosten*: gelijkelijke verdeling van de kosten over de partijen.

⁴¹ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* IV, 146 (SAA 5059-35) en *Dingtalen vanden 4^e july 1661 totten 28^e october anno voorsz inclus* (NA-HvH 3.03.01.(01) inv.nr. 2443). Mr. Johan Dedel was de president van het Hof, mr. Adriaen Pots de griffier; Gabriel was de eiser, Elisabeth van Thije de gedaagde.

't Hof uyttent advijs, doet te niet 't vonnis van de Gerechte van Amsterdam inq^{te} [= inquestie] en doende &c. ontslaen den impetr[ant] onder cautie van twintigh duysent guldens uyt den arreste daer inne hy yegenwoordigh is, cond^t. [= condemneert] den ghedaeghde in de kosten van de eerste instantie, ende compenseert de kosten van desen instantie, om redene, &c.⁴²

De schepenen leggen het vonnis naast zich neer. Gabriel blijft in arrest. Elisabeth van Thije en Gabriel tekenen beroep aan bij de Hoge Raad.

Zondag 24 juli 1661.

De schepenen berichten de Hoge Raad dat Elisabeth van Thije zich zeer bezwaard voelt over het vonnis van het Hof van Holland en dat zij beroep heeft aangetekend bij de Hoge Raad. Dat ze haar aanbevelingsbrieven hebben meegegeven; dat ze haar die niet konden weigeren. Ze verzoeken de Hoge Raad de partijen naar de normale dagelijkse rechter – het Gerecht van Amsterdam – te verwijzen die de persoonlijke belangen van beide partijen en de toepassing van het recht in dergelijke zaken behartigt. Bovendien vragen ze aandacht voor het feit dat het Hof van Holland hen onvoldoende heeft ingelicht.⁴³

Diezelfde dag nog sturen de schepenen de Hoge Raad een tweede brief. Ze refereren daarin aan het interlocutoir vonnis dat ze Gabriel hebben opgelegd. Ze beklagen zich erover dat het Hof van Holland het hoger beroep van Gabriel ontvankelijk heeft verklaard, het vonnis van het Gerecht van Amsterdam heeft vernietigd en heeft beslist dat Gabriel op borgtocht moet worden vrijgelaten. Ze verzoeken de Hoge Raad te beseffen dat dergelijk optreden van het Hof van Holland het gezag ondermijnt van de rechterlijke macht van Amsterdam.⁴⁴

Zaterdag 30 juli 1661.

De Hoge Raad vernietigt het vonnis van het Hof van Holland en van het Gerecht van Amsterdam en ontslaat Gabriel bij provisie uit zijn arrest “onder cautie judicatum solvi ende judicio sisti⁴⁵ van twintich duysent guldens, van soodaenige personen als voor den gerechte van Amsterdam tot

⁴² ‘’t Vonnis van 't Hof vernietigende 't arrest op den persoon van Lalande’ (UBL Thyspf 7275/Petit 3216).

⁴³ *Gemeene missiven* 6 (1661-1662), 57v-58r (SAA 5024-56).

⁴⁴ *Gemeene missiven* 6 (1661-1662), 58v-59r (SAA 5024-56).

⁴⁵ *Judicatum solvi ende judicio sisti*: [Onder cautie] dat men de borgsom betaalt en zich houdt aan de uitspraak [van de rechtbank].

cautionarissen [= borgen] bij den geappelleerden zijn gepresenteert⁴⁶.

[...] doet te niette de sententie van den Rade Provinciael in questie, mitsgaders [= als ook] het vonnisse van den Gerechte van Amsterdam, mede zynde al hier in questie, admitteert [= staat toe] d'appellante [= Elisabeth van Thije voor desen Hoogen Rade te institueren [= in te stellen] soodanige actie van injurien [= beschuldigingen]⁴⁷ als sy meynt tot laste vande geappelleerde [= Gabriel] te hebben, ontslaet des niettemin den geappelleerde by provisie [= bij tijdelijke maatregel] uyt den arreste, daer inne hy jegenwoordig tot Amsterdam is, onder cautie* judicatum solvi ende judicio sisti van soodanige persoonen als voor den Gerechte van Amsterdam tot cautionarissen [= borgen] by den geappelleerden zyn gepresenteert, mits yder sigh verbindende in solidum [= in het vertrouwen] ende onder behoortlycke renunciatie,⁴⁸ ende compenseren de kosten vanden processe om redenen, gepronuncieert [= uitgesproken] den 30 Julii 1661. onderstont in kennisse van my geteekent J. Coenen, lagerstont.⁴⁹

* *Te voldoen 't geene gewesen sal worden, ende hem persoonelyck voor 't gerecht te leveren.*

De schepenen vragen de Hoge Raad om acht dagen bedenktijd om de zaak intern te kunnen bespreken; zes schepenen verblijven nog buiten de stad. De advocaten van de Lestevenons proberen de schepenen alsnog schriftelijk te overtuigen dat Gabriels beledigingen als een criminele daad moeten worden beschouwd. Ze verzoeken hun de documenten aan de schout over te dragen en hem dringend te vragen een criminele eis tegen Gabriel te formuleren.⁵⁰

Maandag 1 augustus 1661.

Gerard Hasselaer stuurt een kort bericht aan de zes afwezige schepenen Valckenier, Pancras, Rendorp, Backer, Hinloopen en Boreel. Hij deelt hun mee dat de borgen van Gabriel zich bij hem hebben gemeld en om diens vrijlating hebben verzocht; dat hij hun heeft laten weten de zaak eerst met

⁴⁶ De borgen waren: Guilliam Beleyne de la Garde, Claude Blot, Charles Barbou, Charles de Lalande en Iean du Roy. Zie: *Sententie van de Hooge Raeden van Hollandt, Zeelandt ende West-Vrieslandt* [...] (UBL Thyspf 7277/Petit 3217) en de *Resolutie van de Hoge Raad van Holland en Zeeland* (NA-HR 3.03.02 invnr. 652).

⁴⁷ *Injurie*: betekent zowel eerkrenking en belediging als schade. Een *actie van injurien* is hier dus een actie om schadevergoeding te verkrijgen.

⁴⁸ *Renunciatie*: het afzien van verder procederen.

⁴⁹ Het slot van de *Sententie van de Hooge Raeden van Hollandt, Zeelandt ende West-Vrieslandt* [...] (UBL Thyspf 7277/Petit 3217).

⁵⁰ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 280 (SAA 5059-32). Er zijn geen aanwijzingen dat Reynst die criminele eis heeft geformuleerd.

het volledige college te willen bespreken en de behandeling van hun verzoek heeft uitgesteld tot maandag 8 augustus. Tot slot nodigt hij hen uit op maandag 8 augustus om halfelf in de gewone vergaderkamer op het stadhuis aanwezig te zijn voor beraad.⁵¹

Omstreeks 1 augustus 1661.

Gabriel laat de Amsterdamse graveur Crispijn de Passe bij zich komen in zijn cel. Hij vraagt hem een kopergravure te maken waarop hij en Elisabeth te zien zullen zijn in een proces voor de godin Themis.⁵²

Maandag 8 augustus 1661.

De schepenen beslissen na ampel overleg dat ze geen uitvoering kunnen geven aan het vonnis van het Hof van Holland noch aan dat van de Hoge Raad. Elisabeth van Thije deelt hun mee dat zij zich conformeert aan het vonnis van de Hoge Raad en dat zij voorlopig geen beroep meer zal doen op het college van schepenen.⁵³ De schepenen ontslaan vervolgens Gabriel op borgtocht uit zijn arrest.

Schepenen der stadt Amstelredamme, gesien hebbende de dicta, soo vanden Hove Provinciael, in dato 21 Julii 1661, als vanden Hoogen Rade, in dato 30 Julii daer aen volgende des selven jaers, tusschen juffr. Elisabeth van Thyen, qualitate qua, ende Gabriel de la Lande, gewesen, by welcke beyde dicta haer schepenen interlocutie in date 31 May 1661. tusschen partyen voornoemt wert gepretendeert te niet gedaen te zyn, ende hy la Lande onder cautie uytten arreste ontslaghen, als breder inde respective dicta te sien. Verklaren voor af aen gemelte dicta vande respective hoven, vermogens de redenen in haer schepenen missiven gemelt, in datis 5 Junii ende 24 Julii respective, de selve hoven toegesonden, niet te konnen defereren [= akkoord gaan]; ontslaen des niettemin de voorsz. la Lande uyt den arreste, onder cautie [= op borgtocht] als in het dictum vanden Hoogen Rade verklaert, ende vervolgens breder is geextendeert [= uitgewerkt], ende sulcx ter saecke alleen, om dat van wegen ende uyt den name vande voornoemde juffr. van Thyen ons Schepenen is verklaert dat sy in het voorsz. dictum van den Hoogen Rade haer genoegen hadde, ende ons schepen ampte voor als noch niet meer en imploreerde [= om hulp zou vragen]; ende zyn daer op vervolgens voor d'ondergesz. [= ondergezeide] schepenen gecompareert [= verschenen] Guilliam Beleyn de la Garde,⁵⁴ Glaude

⁵¹ *Gemeene missiven* 6 (1661-1662), 62v (SAA 5024-56).

⁵² Akte notaris Joannes Hellerus d.d. 22 november 1662, 259r/v (SAA 5075-2069). (Zie voor de volledige ontstaansgeschiedenis van de *TI* hfst. 17).

⁵³ Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*, III-1, 60 (SAA 5059-29).

⁵⁴ *Guilliam Beleyn de la Garde*: de Bayonees Guillem Bellegarde, die op 22 maart 1602 gedoopt werd in de Notre Dame te Bayonne (BMB: *Repertoire de baptêmes du 9 juillet*

[= Claude] Blot, Charles Barbou ende Charles la Lande, hem sterck makende voor Iean du Roy,⁵⁵ dewelcke in effecte [= daadwerkelijk] de borchtochte hier nae verklaert sal moeten presteren, ende verklaerden hen luyden gesamentlyck ende yder in solidum [= vertrouwen] borgen geconstitueert [= vastgesteld] te hebben in conformité van [= in overeenstemming met] het boven-genoemde dictum vanden Hoogen Rade in Hollandt, voor de persoon van Gabriel de la Lande, soo* judicatum solvi als judicio sisti, onder beter forme, renuncierende [= afziende] ten dien eynde van de benefitien [= gunsten] van divisie [= deling] en excussie [= verschooning], de kracht van dien wel verstaende, alles onder verbandt van hare [= hun] personen ende goederen met submissie [= borgstelling] als nae rechte.

Voorts compareerde mede de voorgemelte Gabriel de la Lande, die oock aennam [= akkoord ging], onder 't selve verbandt syne voornoemde borgen te bevryden [= terug te betalen]. Actum den 8 Augusti A^o. 1661. Geteeckent Gerard Hasselaer ende Roetert Ernst, onderstont [= eronder stond] in kennisse van my secretaris, ende was geteeckent Jacob de Vogelaer, coll.⁵⁶

* *Te voldoen 't geene gewesen sal worden, ende hem persoonelyck voor 't Gerecht te leveren.*⁵⁷

Maandag 8 augustus 1661.

Gabriel wordt rond het middaguur vrijgelaten en door de menigte op de Dam met gejuich begroet.

Gedurende de deliberatie [= beraadslaging] die tot omtrent het eeten duerde⁵⁸ was de sael op het stadthuys vol volx, yder becommert wesende, dat niet soude uyt coomen, te meer den advocaet Hop binnen geroepen was geweest.⁵⁹ Doch eyndelyck de borg gepresteert wesende ende daer meede uyt comende, is een groote vreuchde onder het volck geweest. En van yder wellecom geheeten soo dat niet door het gedrang conde coomen. Daechs daer aen op de beurs comende was yder begeerich om hem te sien soo gestaedich [= zodat hij voortdurend] van veel volckx omcingelt was.⁶⁰

Dinsdag 9 of woensdag 10 augustus 1661.

Crispijn de Passe begeeft zich voor het maken van de kopergravure naar

1586 au 29 décembre 1667). Zijn naam werd regelmatig verbasterd. Notaris Adriaen Lock te Amsterdam heeft het over Guiljelmo Belinlegarde, koopman te Amsterdam in zijn akte van 10 april 1664, 650-651 (SAA 5075-2216).

⁵⁵ Jean du Roy was een vooraanstaand lid van de Waalse Kerk (Wagenaar II, 332).

⁵⁶ *Coll.*: van het Lat. *collatis* of *collato*: gecollationeerd, vergeleken met de oorspronkelijke tekst.

⁵⁷ '[...]. Extract uyttet schepenen minut register der stadt Amstelredamme' (UBL Thyspf 7277/Petit 3217).

⁵⁸ Bontemantel schrijft: "omtrent het eeten". (*Civ. en judic. aant.* II, 280 (SAA 5059-32)).

⁵⁹ Cornelis Hop werd als zwager van Hendrick Cloeck partijdig geacht, vandaar de vrees van de menigte toen hij werd binnen geroepen.

⁶⁰ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 280-281 (SAA 5059-32).

Gabriels huis op de Herengracht 376 om hem uit te tekenen en op diens aanwijzingen ook Elisabeth.

Omstreeks medio augustus 1661.

Crispijn de Passe maakt de gravure van de *TI* en coördineert de verdere productie ervan.

Eind mei tot eind augustus 1661.

Er verschijnen vele pamfletten, een treurspel (*RM*) en een klucht (*KK*), die volgens Bontemantel alle ten faveure van Lalande zijn geschreven.

Daer syn over de hondert pasquillen, een comedie en clucht al in faveur van La Lande gedruckt continuwelyck opentlyck vercoft en gestaedich aen de bouckewinkels te coop gehanghen en langs de straet geroepen.⁶¹

Daer syn over de hondert pasquillen; een
comedie & clucht al in faveur van
La Lande gedruckt continuwelyck
opentlyck vercoft. ¶ Is ghestandert oec
de bouckewinkels te coop gehangh
& langs de straete geroepen.

Afb. 29 Bontemantels handschrift met daarboven de transcriptie van zijn aantekening.

Begin juni tot eind september 1661.

Bij *Gabriel en Pierre de Lalande en compagnie* loopt de handel dramatisch terug; crediteuren eisen betaling. Gabriel lijkt zich in stilte te hebben teruggetrokken. Alleen Pierre verschijnt nog voor de notaris in wisselbrief- en goederenkwesties. Uit enkele akten van notaris Emanuel de Lavello van kort voor 21 september blijkt hoe slecht *Gabriel en Pierre de Lalande en compagnie* er financieel voorstaat.⁶²

⁶¹ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 280 (SAA 5059-32). Bontemantel vergist zich, er zijn er ook die ten detrimente van Gabriel zijn.

⁶² *Minuutacten en concepten van protesten en insinuatien. Prothocol van protesten beginnende den eersten januarij 1661 [tot 31 december 1661] (SAA 5075-2984 film 3010).*

Dinsdag 27 september 1661.

Gabriel en Pierre de Lalande en compagnie faillieert. De boedel wordt geïnventariseerd.⁶³

Vrijdag 7 oktober 1661.

Gabriel en Pierre vragen voor de eerste keer ‘seureté de corps’ aan.⁶⁴ De commissarissen van de desolate boedelskamer stellen Louys Craeyers als curator aan over de boedel van *Gabriel en Pierre de Lalande en compagnie* “omme den selven boedel ten besten van de gemene crediteuren te beneficeren”.⁶⁵ Ze horen zes van Gabriels crediteuren: Jan Balijn de La Garde, Charles Barbou, Iean du Roy, Matheus Claeszen, Dionijs Eswijler, gevolmachtigde van Leon de Nobilois, en Aernhout de Forcade.⁶⁶

⁶³ *Registers van inventarissen van roerende goederen [...] 1660 februari 27-1661 november 7*, 258-263 (SAA 5072-588). De precieze datum van het faillissement noch de naam van de aangever kon worden vastgesteld, doordat de documenten over deze periode niet zijn overgeleverd. Zodra de commissarissen van de desolate boedelskamer van Amsterdam op aangeven van de gefailleerde of van anderen – de zogenaamde aangever – kennis kregen van een insolvente boedel, begonnen ze deze zo spoedig mogelijk te inventariseren ten overstaan van de secretaris van hun kamer. Het zekerstellen van de administratie kwam daarbij op de eerste plaats.

⁶⁴ *Register van de notulen* 15. Anno 1661, 111v-112r (SAA 5072-16). Er is geen enkele aanwijzing dat Gabriel als een frauduleuze schuldenaar werd aangemerkt of door crediteuren met gijzeling werd bedreigd. Er was voor hem dan ook geen reden om vrijgeleide te vragen in een van de wijkplaatsen als Culemborg en Vianen. (Zie ook: Marijke Gijswijt-Hofstra: *Wijkplaatsen voor vervolgd*. [Dieren], [1984], 37 en 129-132).

⁶⁵ *Register van de curatelen E*, 17 (SAA 5072-474). In 1661 waren de vijf commissarissen van de kamer van de desolate boedels van Amsterdam: dr. Joan Blaeu, Nicolaes Rochus van Capelle, Nicolaes van Waveren, Jacob Reynst en Joan Ansloo (Wagenaar III, 465). De curator diende zich te beijveren om alle goederen die deel uitmaakten van de boedel te verzamelen, evenals alle uitstaande schulden en vorderingen. Het geld dat hij uit de failliete boedel ontving, moest hij onmiddellijk overdragen aan de commissarissen. Direct na de inventarisatie wezen de commissarissen een curator aan die belast werd met het beheer en de vereffening van de boedel. Deze begon onverwijld alle goederen die er deel van uitmaakten te verzamelen en uitstaande bedragen in te vorderen. Hij moest de gelden terstond na ontvangst afdragen aan de commissarissen. Voor zijn diensten ontving hij naar redelijkheid betaling uit de boedel (Wagenaar III, 461 en W.F.H. Oldewelt: *Amsterdamsche archiefvondsten*. Amsterdam, 1942, 135-136).

⁶⁶ *Register van de notulen* 15, 111v-112r (SAA 5072-16). Uit verscheidene notariële akten blijkt dat deze heren al jaren zaken deden met *Gabriel en Pierre de Lalande en compagnie*. Jan Balijn is vrijwel zeker Guilliam Beleyn de la Guardie. De naam Jan Balijn ben ik in geen enkele akte tegengekomen in tegenstelling tot die van Guilliam Beleyn. De drie eerstgenoemden hebben voor Gabriel borg gestaan. De betaalde borgsom zal zeker deel hebben uitgemaakt van hun vordering. Het is opvallend dat twee andere borgen, namelijk Charles

Donderdag 13 oktober 1661.

De schepenen dagen Johan Banninck op de extraordinaris rol om onder ede ‘getuygnisse der waerheyte’ te geven; hij weigert dat te doen. Banninck vindt – evenals eerder Croock – dat hij daaraan niet is gehouden omdat de zaak in eerste instantie thuishoort op de vierschaar, zodat een deugdelijke verdediging gevoerd kan worden. Ook staat de *Ordonnantie op de wyze van procedereen voor ’t geregt deezer stede* van 27 april 1656 een dergelijke zitting ‘by requeste’ op de extraordinaris rol niet toe.⁶⁷

Donderdag 27 april 1662.

De Hoge Raad daagt Richard Carseboom, Joris Croock, David de Willem, Joan van Lier, David Becker, Jan Banningh, Dirck Heynck en Philip van den Hoef (ook geschreven: Philip Verhoeven) om onder ede de eerder geweigerde ‘getuygnisse der waerheyte’ te geven. De heren volharden in hun besluit; ze weigeren ten nadele van Gabriel te getuigen.⁶⁸

Zaterdag 13 mei 1662.

De Hoge Raad daagt Richard Carseboom en Joris Croock opnieuw om onder ede ‘getuygnisse der waerheyte’ te geven; ze weigeren ook nu dat te doen.⁶⁹

Woensdag 17 mei 1662.

De commissarissen van de desolate boedelskamer verklaren mr. Johannes Uytenbogaert tot preferente schuldeiser. Zijn vordering op Gabriel en Pierre voor de huur van het pand *Het Witte Paert* bedraagt ruim twaalfhonderdentwintig gulden.⁷⁰

Maandag 21 november 1662.

Mattheus Lestevenon eist via notaris Joannes Hellerus de koperplaat van Crispijn de Passe op. Hellerus stelt een akte terzake op waarin hij de ont-

de Lalande en Claude Blot, niet zijn gehoord. Zonder een verklaring van “geen bezwaar” van de belangrijkste crediteuren was een verzoek om seureté de corps kansloos.

⁶⁷ *Vonnissenregister*, 218-220 (SAA 5061-2066). *Johan Banninck*: (ook geschreven Banningh): niet bij Elias.

⁶⁸ *Dictums van den sententien gewesen bij den Hoogen Rade in Hollant, beginnend met den jare 1660, en eijndigende metten jare 1664* (NA-HR 3.03.02 inv.nr. 944).

⁶⁹ *Resolutien vande jaaren 1662-1663 en 1664-1665* (NA-HR 3.03.02 inv.nr. 653).

⁷⁰ *Rolle van de desolate boedels* 9. Anno 1662, 41v (SAA 5072-1012). Het betrof de achterstallige betaling van de huishuur voor 1661.

staansgeschiedenis van de *TI* en de overdracht van de koperen plaat vastlegt.⁷¹

Woensdag 10 januari 1663.

De laatst getraceerde datum waarop aanspraak op de baten van de boedel is gemaakt.⁷²

Woensdag 17 januari 1663.

Gabriel en Pierre vragen voor de tweede keer ‘seureté de corps’ aan.⁷³

Woensdag 7 maart 1663.

Gabriel verschijnt voor de Hoge Raad als eiser in een proces om eerherstel tegen Elisabeth van Thije.⁷⁴

Vrijdag 6 juli 1663.

Gabriel en Pierre vragen voor de derde keer ‘seureté de corps’ aan.⁷⁵

31 mei 1661 tot 7 maart 1663

Van 31 mei 1661 tot 7 maart 1663⁷⁶ voerden beide partijen talrijke processen waarbij ze afwisselend als impetrant en gedaagde optraden. Er werd geprocedeerd over Gabriels hechtenis en vrijlating, over de beledigingen die hij had geuit, over het verkrijgen van eerherstel en verder over talrijke procedurele kwesties.⁷⁷ Tot 8 augustus 1661 werd er frequent geprocedeerd voor het Gerecht van Amsterdam, het Hof van Holland en de Hoge Raad. Daarna procedeerden de opposanten nog vrijwel uitsluitend voor de Hoge Raad.

⁷¹ Akte notaris Joannes Hellerus d.d. 22 november 1662, 259r/v (SAA 5075-2069).

⁷² *Rolle van desolate boedels* 9. Anno 1663, 145r (SAA 5072-1012). Het is onbekend hoelang Gabriel en Pierre onder curatele hebben gestaan.

⁷³ *Register van de notulen* 18. Anno 1663, 91 (SAA 5072-17).

⁷⁴ *Dictums van den sententien gewesen bij den Hoogen Rade in Hollant, beginnende met den jare 1660 en eindigende metten jare 1664* (NA-HR 3.03.02 inv.nr. 944).

⁷⁵ *Register van de notulen* 17. Anno 1662, 129v-130r (SAA 5072-17).

⁷⁶ *Dictums van den sententien gewesen bij den Hoogen Rade in Hollant, beginnende met den jare 1660 en eindigende metten jare 1664 [7 maart 1663]* (NA-HR 3.03.02 inv.nr. 944).

⁷⁷ Zie bijvoorbeeld de *Dingtalen vanden 4^e july 1661 totten 28^e october anno voorsz. inclus* (NA-HvH 3.03.01.(01) inv.nr. 2443) waarin het Hof de advocaten en procureurs – Willem van de Kerckhove en Johan Stipel – er bij herhaling op wijst beter termijn te houden.

Het blijft onduidelijk hoe het Gabriel vanaf september 1661 is vergaan. Vrijwel zeker eindigde kort na zijn vrijlating zijn rijk, sociaal-maatschappelijk bestaan. Hij had de aanzienlijken van Amsterdam niets meer te bieden. Mogelijk heeft hij zich met steun van zijn familie en vrienden nog enkele jaren in Amsterdam bescheiden weten staande te houden om uiteindelijk naar Frankrijk terug te keren. Noch in de doopregisters – Gabriel zou inmiddels vader geworden kunnen zijn – noch in de begraafregisters van Bayonne en Amsterdam komt zijn naam na 1661 voor.

Onbeantwoorde vragen

Na het lezen van dit chronologisch feitenrelaas zal zich bij de lezer nog menige vraag aandienen. De meest ‘gestelde’ vragen zijn:

- Wanneer is de relatie tussen Gabriel en Elisabeth begonnen?
- Waren er tussen hen al trouwbelofes uitgewisseld?
- Was Elisabeth echt verliefd op Hendrick Cloeck of veinsde zij dat slechts?
- Wat was de werkelijke reden tot de breuk?
- Welke laster en in welk gezelschap heeft Gabriel die verspreid?
- Waar vond de fatale ontmoeting tussen Gabriel en Elisabeth plaats en in wiens aanwezigheid?
- Berustte Gabriels laster op waarheid?
- Waaraan dankte Gabriel zijn populariteit?
- Hoe valt de haat van Mattheus Lestevenon jegens Gabriel te verklaren?
- Hebben de Heren van het Gerecht en de Lestevenons samengespannen om Gabriel uit te schakelen?
- Waarom accepteerden de vier burgemeesters het illegitieme optreden van de schepenen?
- Hoe kon de stedelijke commotie ontstaan en zo lang onafgebroken voortduren?
- Waarom kozen de meeste spotdichters Elisabeth Lestevenon tot mikpunt?
- Welke rol speelde Hendrick Cloeck in de affaire en waarom werd hij alom verguisd?
- Waarom beijverde ambassadeur De Thou zich zo om Gabriel vrij te krijgen?
- Waarom rept Bontemantel met geen woord van het optreden van Mattheus?

De fictionele LL-literatuur heeft in bepaalde gevallen wél een antwoord paraat of biedt de mogelijkheid door analyse een logische verklaring te veronderstellen.

4 De Heren van het Gerecht van Amsterdam: corrupt en arrogant

Inleiding

Hans Bontemantel stelde in 1652 een curieuze lijst op met de kop: “Naemen der heeren, die bevonden worden beswaert weegens corru[p]tie”. Die lijst bevat de namen van de regenten die “vuyl” waren, wat ze hadden genoten en waarvoor.¹ Het blijft ongewis of Bontemantel de betrokkenen en de vroedschap met die lijst heeft geconfronteerd, wel is het zeker dat het in 1661 met de integriteit van menig regent nog steeds droevig was gesteld. Veertien ‘respectabele en godvrezende’ heren maakten de ethische en bijbelse waarden, waarop ze nota bene voor hun ambt waren geselecteerd, ondergeschikt aan de emotionele en persoonlijke belangen van een familie uit eigen kring. Om de Lestevenons ter wille te zijn, schakelden ze Gabriel sociaal en maatschappelijk uit, waarbij ze het wetten- en gewoonterecht naar believen overtraden of negeerden.

Mr. Paulus Teding van Berkhout (1609-1672), regent, oud-pensionaris van Monnikendam en oud-raad en -rekenmeester van de Rekenkamer der Domeinen van Holland en tijdgenoot van Gabriel de Lalande vond zijn bezwaren tegen de manier van regeren in Holland kennelijk van zo groot belang dat hij in 1665 een memorie voor zijn kinderen schreef, waarin hij zijn visie op de regering uiteenzette. Zijn uitgangspunt is dat de regenten hun macht van God in bruikleen hebben gekregen, zodat ze Zijn wil op aarde dienen te laten geschieden. Zijn ervaring is dat ze dat al te vaak vergeten en de hun door God gegeven macht om te regeren ten eigen bate aanwenden, waarbij ze kuiperijen, geveinsdheden, valsheden, bedriegerijen en ongerechtigheden niet schuwen.

Elck siet op sijn eygen baet, soo voor hem, als om sijne vrinden t’ advantageren [= te bevoordelen] [...].

Teding van Berkhout vindt dat de meeste regenten alleen hun “particuliere profijten” in het oog houden, dat ze het volk minachten en het liever ge-

¹ Volgens Kernkamp maakt deze lijst deel uit van Bontemantels: *Aant. van verschillende zaken I* (Kernkamp I, CXLI). Ik heb deze lijst niet meer in de collectie Bontemantel aangetroffen.

knecht zien dan dat hun eigen aanzien en gezag maar een deukje oploopt.² Drie eeuwen later trekt Elias in zijn ‘Geschiedkundige inleiding’ van *De vroedschap van Amsterdam* van leer tegen die ‘familieregering’ van regenten in de Republiek. Hij spreekt van rotte plekken in onze regeringsinstellingen.

Van de eerste grondvesting van onze onafhankelijkheid af tot het oogenblik dat de Republiek der Vereenigde Nederlanden in 1795 voor het democratische Bataafse Gemeenebest plaats maakte, heeft de “macht van regeringe” in ons land berust bij eene nauwbegrensde klasse, die, met uitsluiting van alle andere staatsburgers, alleen zich gerechtigd achtte tot het bekleeden van ambten en bedieningen in de stedelijke en landsmagistraturen. Elke stad was het tooneel van onafgebroken kuisperijen en intriges, waarbij familieveeten een hoofdrol speelden. Het is geen aantrekkelijk beeld dat zich aan ons oog voordoet, wanneer wij het wagen den geheimzinnigen sluier op te lichten, waarmede de regenten der Republiek gewoon waren hunne officieele en officieuze bemoeiingen in de raadzaal en daarbuiten, te omhullen: de rotte plekken in onze regeeringsinstellingen komen dan in al haar afzichtelijkheid aan den dag. Zwaarder dan het landsbelang woog bij vele regenten het belang van den eigen familiekring.³

Geconfronteerd met wetten en fatsoen

Het optreden van de Heren van het Gerecht jegens Gabriel en de Franse overheid was wederrechtelijk en onheus. Ik vat dat hier nog eens samen om het puntsgewijs te toetsen aan de historische en gewichtige aantekeningen van Rooseboom, Bontemantel, De Thou en Wagenaar.

- Gabriel werd wederrechtelijk voor het civiele vergrijp van belediging gearresteerd en langdurig opgesloten.⁴

[...]. Een poorter van Amstelredam en mach niet gegyselt, gevangen, noch bekomert, noch hinder aengedaen worden, aen lijf, ofte goet, van eenige saecken, die hy misdaen mach hebben: by soo verre hy kan stellen cautie, tot discretie [= oordeel] van schepenen, dat hy van sijne mishandelinghe [= vergrijp] recht sal verbeyden [= wachten]: achtervolgende [= volgens] het privilegie, den poorters deser stede ghegeven [...]. (Rooseboom: *Recueil van verscheyde keuren, en costumen*, cap. XL art. 33).

² C. Schmidt: *Om de eer van de familie*. [Amsterdam], [1986], 59-61. Zie ook: Willem Frijhoff en Marijke Spies: *1650 Bevochten eendracht*. Den Haag, [1999], 201.

³ Elias I, XXXIV.

⁴ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 279 (SAA 5059-32).

Dat geen exempelen waeren dat om diergelycke iniurien [= beledigingen], ymant in gyselinge is gestelt, maer gewoon is sulx voor commissarissen van huwelyxse saecke ter eerster instantie te dienen volgens haer instructie. Dat hier een coopman voornaementlyck [= en nog wel] een poorter soo niet behoorde noch en can volgens de privilegie de poorters vergunt geprocedeert worden. (Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 279 (SAA 5059-32)).

Alle civile actien, bestaande in dreiging, vegting [= vechtpartijen] en kwetsing [= belediging] behoorden, al voor 't jaar 1679, ter eerster aanleg, voor commissarissen van huwelyksche zaaken, waarom zy ook commissarissen van injurien of beledigingen genaamd zyn (Wagenaar III, 427).

Belediging was een civiel vergrijp, dat in eerste aanleg thuishoorde bij de commissarissen van huwelijks zaken en injurien en niet bij de schepensbank. In de zeventiende eeuw waren bedreigingen, vecht- en scheldpartijen aan de orde van de dag. Verderop citeer ik de auteur van de 'Samenspraak, tusschen een Fransman en een Luycker-waal' (SV-24) die de ernst van deze misdragingen dan ook sterk relativeert en licht werpt op de bestraffing ervan. Er kwam geen schout als eiser aan te pas. De partijen deden het onderling af voor de commissarissen. Rooseboom is daar duidelijk over:

Maer in saecken van injurien, vermach eenen yghelijck voor sijn particulier interest [= belang] t'ageren, ende daer toe alsulcke conclusie te nemen, als hen, na gelegentheyt der saken, gheraden duncken sal (Rooseboom: cap. VI art. 4)

Deze gebruikelijke, eenvoudige procesgang inzake belediging illustreert eens te meer hoe corrupt de motivering voor de arrestatie van Gabriel is geweest en hoe belachelijk die moet zijn overgekomen op de burgerij. Het ging in deze kwestie dan ook niet om de laster maar om de persoon van Gabriel (zie hfst. 8).

- Aan de arrestatie van Gabriel kleefden diverse illegitieme aspecten: (1) er was geen schriftelijke aanklacht tegen hem ingediend; (2) de toestemming van de burgemeesters voor zijn arrestatie ontbrak; (3) de schout voerde de arrestatie op klaarlichte dag uit en (4) de schout was bij de arrestatie niet vergezeld van twee schepenen en een secretaris.

Dat den officier [= schout] niet gevoecht is een poorter uyt syn huys te haelen om civile faute, sonder kennisse van burgemeesteren. (Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 279 (SAA 5059-32)).

[...] en dat het geschiede met alle civilityt [= hoffelijkheid], ten bywesen van twee

schepenen; [...]. (Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*, III-1, 57 (SAA 5059-29)).

Volgens eene aloude gewoonte hier ter stede, die egter, zo ver my bekend is, niet op eenig privilegie, wet of keure rust, wordt geen poorter uit zyn huis geligt, en in hegtenis genomen, dan met toestemming van burgemeesteren, en in de tegenwoordigheid van ten minste twee schepenen, verzeld van eenen secretaris (Wagenaar III, 313).

Schout Reynst had de opdracht om Gabriel te arresteren ook kunnen weigeren, zoals hij in een later stadium weigerde in te stemmen met het opstellen van een vals requisitoir ten detrimente van hem. Hij was jurist, wist wat hij deed maar handelde desondanks onrechtmatig, zodat het vermoeden rijst dat hij zich heeft laten omkopen.

De “civilityt” waarvan Bontemantel rept, houdt in dat rekening diende te worden gehouden met de positie en waardigheid van een poorter; Gabriels arrestatie en opsluiting hadden volgens het gewoonterecht dan ook bij duisternis moeten plaatsvinden.

- De schepenen manipuleerden het recht door het civiele vergrijp van belediging “atroce” [= schandelijk, barbaars] te duiden en het tot strafbaar feit te maken.

Deze opportunistische manipulatie had twee consequenties. De eerste gold schout Reynst, die als openbare aanklager een requisitoir diende op te stellen waarin hij Gabriel van een strafbaar feit moest beschuldigen; hij weigerde daaraan mee te werken. De tweede betrof Gabriel; de schepenen hadden aan de “atroce injurien” het verbod verbonden zich te beroepen op het privilege op borgtocht te worden vrijgelaten. Een inbreuk op het poorterrecht, dat immers voorschrijft dat een verzoek daartoe niet mag worden geweigerd.

’t Welck in sulcken gevalle den voorsz. poorter niet geweygert, maer toe-ghestaen ende oock by schepenen geconsenteert wordt, dat hy wordt ontslagen uytter hechtenisse, uyt krachte van ’t voorsz. privilegie; [...] (Rooseboom: cap. VI art. 9).

Het recht ging nog een stap verder; indien een poorter ondanks zijn privileges toch werd opgesloten om te worden verhoord en eventueel gevonnis, hoefde hij zich voor en tijdens het proces niet te verantwoorden, alvorens hij op borgtocht in vrijheid was gesteld.

[...] vermach alsulcke poorter daer teghens t’ excipieren [= protesteren], ende te

verklaren ongehouden te wesen, de saken ten principalen te verantwoorden, voor ende al eer hy uyt krachte van de voorsz. privilegie ontslagen zy onder cautie van recht te verbeyden [= af te wachten] (Rooseboom: cap. VI art. 8).

- De schepenen vonnisten Gabriel interlocutoir om hem voor onbepaalde tijd te kunnen vasthouden en hem het appelleren bij de hogere rechtsinstanties te beletten.

Gabriel negeert het verbod en appelleert bij het Hof van Holland. Dat verklaart zijn beroep ontvankelijk en vernietigt op 21 juli 1661 het vonnis van het Gerecht van Amsterdam. De schepenen voelen zich voor schut gezet en beklagen zich op 24 juli bij de Hoge Raad over deze gezagsondermijning.⁵ Die arrogantie hadden ze diezelfde dag al eerder getoond in een brief waarin ze de Raad verzochten de partijen Lestevenon en De Lalande naar hen te verwijzen, die hun persoonlijke belangen en de toepassing van het recht in dergelijke zaken behartigen.⁶

- De schepenen gaven geen uitvoering aan de vonnissen in hoger beroep van het Hof van Holland en de Hoge Raad om Gabriel op borgtocht vrij te laten.

De Amsterdamse schepenen voelden zich in hun rechtspraktijk volledig autonoom. Ze lieten zich dan ook niet de wet dicteren door het Hof van Holland of de Hoge Raad. Vonnissen van deze hoven die hun niet convenieerden, werden terzijde geschoven.

- De schepenen lieten de brief van de Franse ambassadeur De Thou van omstreeks 1 juni 1661, waarin deze om de onmiddellijke vrijlating van Gabriel verzocht, onbeantwoord.

De Thou voelde zich als ambassadeur van een grote mogendheid diep beledigd. Pas na interventie van de burgemeesters, bij wie De Thou zijn beklag had gedaan, werd de brief beantwoord. Maar bij dit ene incident van respectloosheid bleef het niet. De schepenen wilden in hun brief De Thou ook doen geloven dat er met Gabriel juridisch gezien niets aan de hand was, terwijl het Hof van Holland daar heel anders over dacht.

⁵ *Gemeene missiven* 6 (1661-1662), 58v-59r (SAA 5024-56).

⁶ *Gemeene missiven* 6 (1661-1662), 57v-58r (SAA 5024-56).

Geconfronteerd met de burgerij

Hoewel de commotie in de LL-affaire de consequentie was van het optreden van de Heren van het Gerecht jegens Gabriel, zou ze zijn uitgebleven als Gabriel minder geliefd was geweest. Toen hij van het ene op het andere moment uit het straatbeeld van Amsterdam verdween, moeten zijn vele sympathisanten tegelijk verslagen en woedend zijn geweest. De voorname en alom populaire Gabriel bleek even kwetsbaar te zijn tegenover de machthebbers van de stad als zijzelf waren. Die lotsverbondenheid maakte hem tot hun martelaar.⁷ Ze moeten zich hebben getroost met de gedachte dat hij spoedig vrij zou zijn; hij kon zich immers goede advocaten veroorloven.

Welke acties en emoties zich op straat hebben afgespeeld, kan alleen maar worden afgeleid uit de fictionele LL-literatuur. Slechts twee feiten kunnen aan Bontemantel worden ontleend. De eerste betreft het uitschelden van Elisabeth:

De juffrouw Lestevenon inde kerck of langs de straate gaende, wierde somwijle door de gemeen geaffronteert [= beledigd].⁸

Het tweede is de sympathiebetuiging van een grote menigte op de Dam toen Gabriel als vrij man het stadhuis verliet. Er waren meer van deze uitingen maar die vonden ‘binnenskamers’ plaats, zoals het frequente bezoek van aanzienlijke dames en heren aan Gabriel in zijn cel en de behoefte van de beursgenoten Gabriel persoonlijk te spreken of aan te raken de dag na zijn vrijlating.

Pamfletproducenten beheersten de gemoederen. Liedjeszangers en voordrachtskunstenaars trokken door de stad en elke aanval op de Lestevenons en het stadsbestuur moet met gejuich zijn begroet. Heel Amsterdam raakte in rep en roer en Gabriels naam was op ieders lippen, zoals de auteur van de ‘Samenspraak, tusschen een Fransman en een Luycker-waal’ (SV-24) schrijft:

Luycker-waal: Daar verlangh ick na, ondertusschen raackt heel t’Amsterdam op hol, en yeder heeft de mont vol, en hoorde gy eens dat marckt-volck, en de Hollandse wijfs praten, pa la cent beu [= bij God], men wort haast grimmatse muiligh

⁷ Gabriels martelaarschap komt ook tot uitdrukking in de gekozen naam van de boekwinkler in het impressum van de *RM* (zie hfst. 15).

⁸ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 280 (SAA 5059-32).

[...].⁹ (SV, 124).

De ‘schandaalpers’ draaide op volle toeren. Ze bracht niet alleen sensationele informatie, maar stelde ook bepaalde onderwerpen ter discussie en deed verslag van de laatste ontwikkelingen al of niet met spot gelardeerd. Of die opschudding nu commotie, beroering, consternatie of deining wordt genoemd, het gaat om situaties waarin sprake is van verontwaardiging, afkeer, verdriet of woede over iets of iemand. Ze verschilt naar oorzaak en gevolg, in intensiteit, duur, bereik, emotionele beleving en naargelang de erbij betrokken personen of partijen. Soms gaat verontwaardiging gepaard met leedvermaak zoals in het geval van de geveinsde zwangerschap van Margriete Bas. De opschudding rond de ordinare vechtpartij tussen Coert Panvet en Claas Pot op de Nieuwe Brug duurde slechts enkele minuten.¹⁰ Toen de vechtersbazen waren gescheiden en de opruiende kreten waren verstomd, keerden de beide kemphanen en de toeschouwers terug tot de orde van de dag. Een commotie van de omvang, intensiteit en duur zoals die tijdens de LL-affaire heerste, kan alleen maar ontstaan als de burgerij ernstig verontwaardigd is en gerechtigheid eist. Ze zal zich voortzetten zolang ze geconfronteerd blijft met het gekwelde of gewraakte object en zolang haar emoties worden geprikkeld. Ze bestaat bij de gelijktijdige aanwezigheid van menigte, object en propaganda. Zodra een van die elementen wegvalt, zal ze meteen aan kracht inboeten of eindigen. Toen Gabriel op 8 augustus 1661 zijn vrijheid herkreeg was niet alleen de beroering voorbij, maar ook de pamflettenstroom.

Op straat

Het enige wat de burgerij restte om uiting geven aan hun sympathie voor Gabriel maar ook aan hun afkeer van de Heren en de Lestevenons, was de dagelijkse ‘processie van honderden’ langs de tralies van Gabriels cel aan de noordzijde van het stadhuis, zoals te lezen is in de ‘Uylen-zang voor de platluys die op juffers kosten heeft geleefd in zijn quateremper-dagen’ (SV-40).

⁹ ‘t Sie dagelijks de tralien vereert

⁹ *Grimmatse muiligh*: bekkentrekkend, een kwaad of grimmig gezicht zettend. (*Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage, 1912-1929, 216, lemma: *grimas*).

¹⁰ ‘Lalants nieuw gewonnen Haagsche recht’ (SV-19 vs. 72-76 of SV, 99).

[30] Met honderden, die Gabriel verzoeken [= bezoeken],

[52] 't Geselschap [= de mensen] vloeit op zyn geslote deuren.

Bontemantel werkte op het stadhuis; het onafgebroken geschuifel langs de Boeyen kan hem niet zijn ontgaan; helaas heeft hij er niets over aangetekend.

De dichter van de *RM* bevestigt wat Bontemantel heeft waargenomen: Elisabeth kon niet meer ongemoeid over straat gaan.

Henrico/Mattheus

[850] Om opspraeck voort te komen

Is 't nodig dat oock haer 't geselschap wert ontnomen,

Soo blijftse wat in huys, men schemt [= schempt: bespot] haer op de straet

En seit daer gaetse heen, de oorsaeck van veel quaet. (*RM2*, B8r).

Leonoore/Elisabeth

[1187] Gy siet hoe 'k wert geplaegt van plaegstorm [= bezoeken] slag op slag,

Soo dat ick nauwelijck mijn hoofd opgeheffen mag

By 't achterklappent volk, [...]. (*RM2*, C5r).

En dat gold ook voor Cloeck, die dagelijks op straat werd nageroepen en in pamfletten geridiculiseerd. Toen die schande hem te veel werd, brak hij met de Lestevenons.

Hortensio/Cloeck

[750] Dit is my leet mijn heer, terwijl ick alle dagen

Van yder een bespot in mijn gemoet ga knagen.

Of kom ick dagelijks op vrye straten treen,

Soo roept het volck, daer gaet de rechtgeleerde heen.

[...].

[761] 'k Verfoey my selven nu, dat ick verdragen moet

Een vuyle achterklap, [...]. (*RM2*, B6v).

[...]

[796] 't Is een rampsael'ge min sy stelt my op de kaeck

Berooft van lof en eer, gy moet myn plicht vergeven,

Ick moet om achterklap wat stilder nu gaen leven. (*RM2*, B7r).

In pamfletten

De gekooide Gabriel was voor de Amsterdamse burgerij het levende bewijs van de onbetrouwbaarheid van de Heren. In zeven pamfletten laten auteurs zich daarover kritisch of verontwaardigd uit. Die geldt vooral de vriendjespolitiek, de minachting voor het poorterrecht, de impertinentie jegens Gabriel en de hooghartigheid waarmee ze de burgerij bejegenen.

De wat minder opmerkelijke lezer snelt gemakkelijk over die kritische passages heen, doordat ze vaak kort zijn, opgaan in een groter geheel en worden overschaduwd door breed en scabreus uitgewerkte ridiculiserende episodes over Elisabeth. Een uitzondering daarop vormt het uit vier kwatrijnen bestaande gedicht ‘Geestelike vragen, op het apprehenderen [= gevangenneming] van Lalande, tot Amsterdam’ (SV-41) en de ‘Samenspraak, tusschen een Fransman en een Luycker-waal’ (SV-24).

Het geeft te denken dat er in slechts zeven van de ruim 50 pamfletten kritiek op de Heren is geweest. Angst voor repercussies kan niet de reden zijn omdat er gemakkelijk anoniem kon worden geopereerd. Ik vermoed dat berusting en gewenning een rol hebben gespeeld. De burgerij kende geen andere stadsoverheid dan een corrupte en had de ervaring dat het nutteloos was haar te bestrijden; ze was in de stad immers oppermachtig. In ‘Een nieu liedje van een Frans heer en een Amsterdamse joffer’ (SV-14) is er niet alleen kritiek op de schending van het poorterrecht maar klinkt ook machteloosheid en hopeloosheid door. Het lied zal het goed hebben gedaan bij het publiek, doordat de situatie zo herkenbaar was.

Want borger-rechten
 G’lijck het by dees saken blijktt,
 Kunnen nu voor niemandt vechten,
 |60| Als men sulcken vonnis strijckt;
 En of ’t volck daer al op schelt
 Dat den borger lijdt gewelt,
 ’t Staet aen d’Heeren te beslechten,
 Al hun snappen [= praten] niet en gelt.

De ironie wil dat de kritiek op de Heren geen effect heeft gesorteerd, maar de scabreuze aanvallen op Elisabeth wel. In tegenstelling tot de verbale verontwaardiging van de burgerij heeft de geschreven kritiek de eeuwen doorstaan, waarzonder de stem van de burgerij in deze kwestie nooit zou zijn gehoord en het aureool van braafheid en rechtvaardigheid van enkelen nooit zou zijn verdonkerd.

De auteur van de SV-24 uit bij monde van de Luycker-waal zijn misnoegen over Gabriels opsluiting; hij wijst op de ernstige consequenties van die maatregel voor Gabriel als koopman. Impliciet oordeelt hij dat de opsluiting van Gabriel absoluut disproportioneel en onwettig is. Interessant is zijn uiteenzetting over de procesgang bij belediging en de eventuele sancties die daarop rusten.

Luycker-waal: [...] men procedere niet met de burger uit de huis te haal, met te

vangh een groot koopman, die daghelijcks op de beurs moet kom, en op sin wissel en handle te passen, so hy dat geseght hadt, dat die madamoisel de maillie [= moedervlek] twee spannen boven haar knije heeft, of dat hy by haar hebbe geslaap, sy is groot genoeg en eet niet meer de pap, sy moet dat de moer niet klaegh, sy riep en klaaghde de moer niet, als die dinck ginch [= als zij vrijde], 't is in alle geval maar een injure [= slechts een belediging], men hoore zoo dickmaal op de straat, ghy zyt de varck, ghy zijdt de hoer, ja ghy zijdt een allemans-hoer, men vanght die niete, maar worden voor den rechte voor eerst ontboden, en hebbense datte gespreeck, sy moeten zeggen leete te zyn [= spijt te hebben], en niet meer te doen, op de gelt-boete, en al ten hoogsten soo werden sy ten eerste instantie in een pecuniale breuck [= geldboete] belast te betalen, voor de arme luide, dat is al dat ik wete, datmen daar mee doet. (SV, 126).

De vriendjespolitiek van de Heren drijft hem bijna tot razernij:

Luycker-waal: J'en rage presque, sommige brengt men in de rapse-huise, van die draay de molle-holle gatte, en andere hebben de witte handt, heb de witte voet, hebbe de vrient by d'Heeren, dan ist al goet, datmen doet, en sijn, en blyve, altydt de eerlicke dogh de eerlicke frouw. Sy loop met de peerl, sy loop met de bandante, sy sit onder de preeckestoel, sy singh als de lijst de salm, maar by Gatte [= bij God], sy speelen oock, &c. Ick kan so veel de duits [= Diets: Nederlands] niet spreken. (SV, 117).¹¹

De auteur van de samenspraak 'Balance der houwelyken gehouden in forme van een wagenpraet, tusschen Naerden en Amersfoort' (SV-16) is dezelfde mening toegedaan:

Gysbert: Want men siet dat om d'eighen [= dezelfde] misdaadt den eenen vry ghelaten, en den anderen gestraft wort; [...]. (SV, 82).

En ook de dichter van het 'Wonderlijk raket-spel, tegens d'E. heer Gabriel de Lalande, aan zijn geest-vlugge juffrouw, juffr. Elizabeth Stevenon' (SV-39) sluit zich daarbij aan:

[5] Het vrye [= onaantastbare] recht verschoont geen burgers [= poorters] meer; Eenzydigheit [= partijdigheid] 't geliefde stoot in sloten [= gevangenis].

Hoewel de meeste kritiek uitgaat naar de schending van het poorterrecht en naar de vriendjespolitiek, vinden de dichters van 'De naackte vliegende

¹¹ SV, 117. *J'en rage presque*: Ik word er bijna razend van. *Die draay de molle-holle gatte*: vrouwen uit de lagere klasse die gemakkelijk seksueel actief waren. *Eerlicke dogh*: fatsoenlijke vent; *dogh* is een scheldwoord voor rijkard. *Sy loop met de bandante*: Zij loopt te koketteren. *Sy singh als de lijst de salm*: Zij zingt als een lijstster de psalmen.

faam' (SV-26) en van 'Het laatste gewonnen Haegse regt, door de Provinciale Staten gewesen' (SV-32) de impertinentie die Gabriel door de schout is aangedaan nog een graadje erger.

Wie dorst hem [= Gabriel] randen aan? Wie was hier oit so koen?
 Een borger van de stad! Wie dorst noch sulliks doen?
 |5| En dat noch arger is, te torsen over straten
 By klaren lichten dagh, syn huis kost hem niet baten,
 Daar hy niet uit en wou, 't gerecht nam d'overhant
 Van [= over] 't weelig [= in weelde levende] Amsterdam, met hop-mans Kloeck
 verstant. (SV-26).

[...] dat hy [= schout Lambert Reynst] Lalant dee haalen
 Al schoon hy burger was, en Phebus syne stralen
 Liet sien [= op klaarlichte dag]: O burgers pest, het burger-recht is uit,
 De burger-vaders nu haar [= hun] burgers-herten sluit.
 |45| O overdroeve tydt, waar bennen nu de hoeders
 Die 't burger regt staan voor, en waren eer als broeders. (SV-32).

De dichter van de 'Geestelicke vragen, op het apprehenderen van Lalande, tot Amsterdam' (SV-41) kapittelt zowel de Heren van het Gerecht als Mattheus Lestevenon en zijn vrienden. De eersten acht hij een gevaar voor de stad zoals hij in het naschrift emotioneel uitroept. In vers 4 vraagt hij zich bezorgd af hoe dergelijk optreden kan worden rechtgezet. Het tweede kwatrijn eindigt hij met de vraag of Mattheus, die zich door jaloezie en haat en door schurkachtige adviezen van advocaten laat leiden, niet moet worden verfoeid. De roep om vergelding verhardt per strofe. In het slotakkoord van de derde strofe werpt hij de vraag op of lieden van de soort Mattheus en zijn vrienden die altijd uit zijn op gekuip, niet moeten worden vervloekt.

Die 't heiligh recht met voeten treet,
 De burgers tegens wet en eet
 Doet uit haar huisen halen:
 Waar mee is 't te betalen?

|5| Die bittere nydt en eigen haat,
 Der advocaten guyten raat¹²
 Laat in syn boesem groeyen;
 Is die niet te verfoeyen?

¹² Die advocaten waren onder anderen mr. Hendrick Cloeck en mr. Cornelis Hop.

Wijs-neuzen vuil en obstinaat,¹³
 |10| Die rockenen [= berokkenen] dit burger-quaat,
 En 't warspul [= intrige] altydt soecken:
 Zijn die niet te vervloecken?

Die dees vragen wil solveeren [= oplossen],
 Zal men als een Cato eeren,¹⁴
 |15| En schryven met een wyse pen,
 Dat ick in 't landt geen beter ken.

Wee die stad, daar men de wetten schendt.

Het gedicht is primair een aanklacht tegen de bestuurselite en bepaalde aanzienlijken van Amsterdam, die waarden en normen minachten. In de vierde strofe verwijst de dichter hen impliciet naar de *Dicta Catonis*, het zedenboek van Cato.¹⁵ Helaas blijft de identiteit verborgen van deze ethische dichter met rechtsgevoel, die zo vernietigend naar de Amsterdamse overheid, de Lestevenons en de Amsterdamse advocatuur durft uit te halen. Vermoedelijk was hij lid van een rederijderskamer of van de Amsterdamse Academie. Zijn (wijze van) vragen doen denken aan die Vondel in 1630 stelde in het gedicht: 'd'Amsterdamsche Academi aen alle poeten en dichters der Vereenichde Nederlanden liefhebbers van de goude vryheyd'.¹⁶

In treurspel en klucht

De episoden in de *RMI* en *KK* die de arrestatie van Gabriel verwoorden, zijn van grotere betekenis dan in eerste instantie wordt onderkend. Ze vormen namelijk één grote aanklacht tegen de schout. Om die betekenis te kunnen duiden, moet als uitgangspunt worden geaccepteerd dat het personage baljuw in beide werken is geïnspireerd op de Amsterdamse schout Lambert Reynst, wat overigens een realistische aanname is. In beide episoden suggereren de auteurs dat Reynst omkoopbaar is. Als dat in werkelijkheid het geval is geweest, wat voorstelbaar is, hoewel ik daar nergens

¹³ *Wijs-neuzen*: Mattheus Lestevenon en zijn vrienden; *vuil*: moet zijn *uyt*: dwaas, dom (de *SV* vermeldt *vuil*, het pamflet UBG Meul 3870 *uyt*); *obstinaat*: halsstarrig, opstandig.

¹⁴ *Cato*: Marcus Porcius Cato (234-149 v.C.), Romeins krijgsman, staatsman en schrijver.

¹⁵ Fons van Buuren: *Levenslessen van Cato. Het verhaal van een schoolboek*. Amsterdam, 1994. Opvallend is dat de dichter in kwatrijnen schrijft en consequent het rijmschema *aabb* hanteert, in overeenstemming met de Middelnederlandse vertalingen van de *Dicta Catonis*.

¹⁶ In: *Bericht op de vragen vande Amsterdamsche academi ofte narren-school*. [Z.p.], 1630, Aij-r/v.

elders aanwijzingen voor heb gevonden, zou dat de arrestatie op klaarlichte dag kunnen verklaren en tevens een medeargument kunnen zijn voor het opvoeringsverbod van de *RM* en mogelijk zelfs van de *KK*. Het belang van deze arrestatie-episoden rechtvaardigt de ruime weergave ervan.

Hortensio/Cloeck
Mijn heer op wiens versoek ick dese moeyte doe
|1290| Versoeckt dat ghy hem helpt, maer neemt het ons ten goe
Soo 't recht niet toe en liet, een afgepaste somme
Die kan het rechtse recht verkreuken, en verkrommen.
Daer is een seker heer, die heeft de eer geschent
Van d'alderwaerste maeght sijn suster, u bekent.
|1295| Wat heeft hy dan geseyt?

Hortensio/Cloeck
Dat hyse heeft beslapen.

Baljuw/Lambert Reynst
Hoe, met haer wil?

Hortensio/Cloeck
O neen, de saek staet slecht geschapen,
Maer niet soo slecht mijn heer; hy heeft na haer gevrijt,
En nu hy is berooft van haer genegentheyt,
Nu stroyt hy alles uyt wat dat hy kan bedencken.

Baljuw/Lambert Reynst
|1302| Wat hebt ghy met hem voor?

Hortensio/Cloeck
Sijn eer maer wat te krencken,
En setten hem in 't gat, tot dat sijn tong herhaelt [= herroep]
|1305| De woorden die hy spreeckt; u moeyte wert betaelt.

Pardoes/Mattheus
Daer is een seker quant die na mijn suster vryt,
En nu hem 't huwelijck met vrientschap wert ontseyt,
En hy oock geen kans siet te krijgen na sijn wenschen,
|280| Nu schent hy hare eer by alle menschen.

Baljuw/Lambert Reynst
Wat seyt hy dan?

Pardoes/Mattheus
Hy heeft by geslapen.

Baljuw/Lambert Reynst
Hebt ghy der getuyge by?

Pardoes/Mattheus
Rechtschapen [= terdege],
|285| Gaet haelt hem t' avont vry, en set hem daetlick vast.

Baljuw/Lambert Reynst
't Sal op u woort geschien.

Pardoes/Mattheus
|287| Maeckt dan dat ghy 'er op past [= zorg er dan voor dat het gebeurt].

Baljuw/Lambert Reynst
Hier is het huys, klop aen.

Koert
Wie klopt daer aen dus laet?

Baljuw/Lambert Reynst
|290| Al vrient, maeckt op,
Waer 's jou miester?

Baljuw/Lambert Reynst
Wie ist?

Hortensio/Cloeck
Wilhelmo heer, wy sullen u hier wachten.

Baljuw/Lambert Reynst
Ick sal hem halen gaen.

Wilhelmo/Gabriel
Wie komt my hier verkrachten?
|1310| Dit is geweld gedaen, ick sta op wet en recht.

Baljuw/Lambert Reynst
U al te losse tongh moet vaster zijn gehecht,
Ick volgh mijn meesters last.

Wilhelmo/Gabriel
Dat haer de donder schenden
Die my mijn eer benijt [= schendt], en u hier henen senden.

Baljuw/Lambert Reynst
|1315| Mijn heeren 't is bestelt [= uitgevoerd].

Henrico/Mattheus
Wy dancken u hier voor. (*RMI*, C5v-C6r).

Koert
Te bedt.

Baljuw/Lambert Reynst
Segh dat hy reys op staet.

Henrico/Gabriel
Wie is daer om mijn?

Baljuw/Lambert Reynst
|295| Mijn heer geef u gevangen.

Henrico/Gabriel
Ick heb den bruy van jou, al bleeft ghy noch soo lange
Soo gaen ick niet met u, 'k sta op mijn burgerschap [= poorterrecht],

Baljuw/Lambert Reynst
Ghy staet waer op ghy staet, kom, kom, met een snap [= onmiddellijk],
|299| Ick volgh mijn meesters last.

Henrico/Gabriel
Ghy gaet geweld bedrijven. (*KK*, A7v-A8r).

De beide teksten vertonen in woord en structuur opvallende gelijkenissen. Dat doet vermoeden dat de dichter van de *KK* aan de *RMI* heeft ontleend, wat bijzonder is, gelet op de sterke oppositie die tussen beide dichters en hun werk bestaat. Inhoudelijk valt er een saillant verschil te constateren. In de *RM* ontbreekt een tijdsindicatie voor de arrestatie; in de *KK* wordt Henrico/Gabriel in opdracht van Pardoës/Mattheus 's avonds gearresteerd (vs. 285, 289 en 292) wat niet spoort met de werkelijkheid.¹⁷ Het is uitgesloten dat de dichter schout Reynst wilde behoeden voor een onrechtma-

¹⁷ In de *RM* is het personage Wilhelmo geïnspireerd op Gabriel, Henrico op Mattheus Lestevenon, Hortensio op Hendrick Cloeck en de baljuw op schout Lambert Reynst. In de *KK* is het personage Henrico geïnspireerd op Gabriel, Pardoës op Mattheus en de baljuw op Reynst; het personage Koert is de knecht van Henrico.

tige daad bij daglicht. Zijn doelwit was Gabriel, die hij ten diepste wilde vernederen door hem op alle mogelijke manieren in zijn klucht belachelijk te maken. Een arrestatie overdag zou een Gabriel in vol ornaat te zien geven in een formele, ernstige situatie. Die was allerminst lachwekkend en hoorde niet thuis in de klucht. De krenkende tocht naar de gevangenis kon op het toneel niet worden uitgebeeld. Een arrestatie 's avonds laat bood de oplossing. De dichter presenteert een vrijwel onherkenbaar, boos burgermannetje in lang nachtgoed, compleet met slaapmuts en pantoffels, dat al tegenstribbelend zijn huis wordt uitgesleurd – tenminste zo stel ik me voor dat het zou zijn gegaan. Vernederend voor Gabriel, vermakelijk voor het publiek.

De dichter van de *RMI* suggereert dat Reynst er niet voor terugdeinsde een hem bekend poorter voor een civiel vergrijp op te sluiten als een particulier hem dat verzocht en hem daarvoor betaalde.

De dichter van de *KK* wekt de suggestie dat Reynst in opdracht van particulieren werkte en zich door hen liet commanderen, wat een betaald 'dienstverband' impliceert (*KK* vs. 285 en 287). Kritiek op de schout klinkt ook door in de verzen 1310-1311 en 297-298 als Reynst Gabriels beroep op zijn poorterrecht bot afwijst, en in het ambigue vers "Ick volgh mijn meesters last" (vs. 1312 en 299) waarin Reynst op twee manieren wordt geprofileerd: als leugenaar en als marionet van de elite.

Toch arresteerde hij Gabriel willens en wetens op klaarlichte dag, terwijl daar geen dwingende reden toe was. Dat deed hij persoonlijk, zonder vergezeld te zijn van de voorgeschreven twee schepenen en een secretaris. Waarschijnlijk is hij omgekocht door Mattheus Lestevenon die wilde dat Gabriel voor het oog van de Amsterdammers diep door het stof zou gaan. Reynst kon zich deze actie permitteren omdat hij deel uitmaakte van een college dat dit soort kwalijke zaken niet schuwde.

Het is onbekend hoeveel bijval de Heren voor hun optreden hebben geogst. In de fictionele LL-literatuur is die schaars voorhanden. In de samenspraak 'Proces en vonnis over Lalande en Stevenon' (SV-11) is er, omwille van de discussie, kort sprake van enige instemming. De enige auteur die zich lovend over hen heeft uitgelaten is J.S. (vrijwel zeker Jan Soet) in zijn gedicht 'Lalandes quateremper-dagen' (SV-38).

Lalande die och arm, te droevigh van gemoet,
 Angstvallig sucht en kermt, om 't glippen van syn tonge
 Te buiten spoorig, maar nu binnent spoor gedwonge,
 [15] Daar d'ysere tralyen der guiten stucken loont,
 Noch wel drie kruisen waart, met 's keisers kroon gekroont.

So toont het heilig recht de ondeugt door het straffen,
Ten stut der vrome saak, en kreunt sich niemants blaffen,
Het valt de rekels dan eens schichtig op den hals [= treft ze onverwacht],
[20] Soo suere saus is nut voor zoo veel vuyle gals.

5 De reconstructie van de affaire op basis van de fictionele literatuur

Inleiding

Het treurspel *De rampsalige min* vormt de basis voor de reconstructie van de affaire op basis van fictionele bronnen. Het is een samenhangend spel dat niet alleen een realistisch beeld geeft van het optreden van de Lestevenons jegens Gabriel kort vóór zijn gevangenneming en kort na zijn vrijlating, maar dat ook Gabriels tweestrijd en het handelen van Hendrick Cloeck en de verklikker Cau geloofwaardig voorstelt. Ze zal worden aangevuld met informatie uit de pamfletten en uit de *Klucht van koddige Koert*. In het geval er sprake is van variaties op een thema heb ik mij omwille van de duidelijkheid en beknoptheid beperkt tot het vermelden van de meest geloofwaardige ervan, hoe arbitrair die keuze ook is. Bepaalde ‘uitgesloten’ varianten zijn in voetnoten verantwoord.

In de pamfletten worden de personen in het algemeen aangeduid met hun eigenaam of een spotnaam; in het treurspel en de klucht worden toneelnamen gebruikt. In de reconstructie noem ik de personen die in de personages zijn te herkennen bij hun historische naam; waar die mogelijkheid zich niet voordoet, hanteer ik de toneelnaam.

De reconstructie

Gabriel de Lalande en Elisabeth Lestevenon vrijen al ruim drie jaar met elkaar (*RM2*, A5v). In het voorjaar van 1661 wisselen ze trouwbeloftes uit. Ter bevestiging daarvan schenkt hij haar zijn ring en schenkt zij hem haar portret (*RM1*, A3r). Zij heeft wel haar moeder Elisabeth van Thije om toestemming voor haar huwelijk gevraagd, maar niet haar broer Mattheus.¹

Elisabeth is een mooie jonge vrouw uit een aanzienlijke familie. Gabriel stamt uit een vermogend Frans geslacht; hij is een knappe en innemende man die bij arm en rijk geliefd is en zich in de hoogste kringen van Am-

¹ De minderjarige Elisabeth stond onder voogdij van haar moeder en broer. Voor het afleggen van haar trouwbelofte en voor het sluiten van haar huwelijk had zij de toestemming van beiden nodig.

sterdam beweegt.²

[1404] En komt daer 't hem niet past, by d' aldergrootste heeren, [...]. (*RMI*, C7v).

Onder de kooplieden op de Beurs geniet hij een goede reputatie. Hij ver-rast Elisabeth regelmatig met gunsten en kostbare geschenken waaronder een ring van negenhonderd gulden, een gouden horloge bezet met diamanten, een halssnoer van parels en Brabantse kant voor haar trouwjurk. Op haar verzoek koopt hij een karos met een span paarden van gelijke kleur, niet alleen om haar te behagen, maar ook om degenen die hem uitdagen, te laten zien dat hij er nog steeds warmpjes bijzit, ondanks zijn royale levensstijl die hem al handen vol geld heeft gekost en waaraan zijn vaderlijk erfdeel is opgegaan.

Ze onderhouden contact met Elisabeths vele vriendinnen die allen tot aanzienlijke families behoren, zoals die van Lagouche,³ Maarseveen, Bicker, Renst, Munter, Baacks, Koeyeman en Carseboom.⁴ Ze zijn trouwe bezoekers van feesten en partijen, bezoeken de schouwburg op de Keizersgracht, trekken er per zeiljacht op uit om vis te eten en maken lange ritten te paard naar andere steden. “Soo spilde men de tijd, en leefden sat en weeligh”.⁵

Gabriel is een geweldige minnaar, Elisabeth een gretige jonge vrouw, die dankzij hem haar maagdom al jaren kwijt is. Ze beminnen elkaar openlijk tijdens de ritten in zijn karos, waarbij zij niet schroomt zich op zijn schoot te nestelen.⁶ In haar dagboek houdt zij hun rendez-vous en het aantal zoenen per ontmoeting bij; hij op zijn beurt heeft haar schaamhaar afgeschoren en dat bewaard in een doosje.

De Amsterdamse advocaat mr. Hendrick Cloeck en de uit Den Haag afkomstige Cau dingen ook naar de hand van Elisabeth. Cau is kansloos, hij

² Zie ook Bontemantel die zelfs de namen van de respectabelen noemt die Gabriel in zijn cel bezoeken (*Civ. en judic. aant.* II, 279-280 (SAA 5059-32)).

³ *Legouche* of *Lagouche*: zeer waarschijnlijk wordt hier de rijke familie De Laguo bedoeld. Mr. Pierre de Laguo was advocaat te Amsterdam (Elias II, 832).

⁴ *SV*, 79 en 144-146. Gabriel leerde al die geslachten in de loop der tijd kennen en via hen weer andere.

⁵ *SV*, 12; *spilde men de tijd*: bracht men de tijd door.

⁶ Zie ook Bontemantel die schrijft: “Dat de juffrouw, haer te familiaer met hem gemaect had en al de werelt groote oorsaecke hadt gegeven, om te moeten gelooven het segghen waer te weesen” (*Civ. en judic. aant.* II, 279 (SAA 5059-32)). Vrouwen droegen in de zeventiende eeuw geen slipje. Er is weinig fantasie voor nodig om zich voor te stellen hoe gemakkelijk in zittende houding seksueel contact kon worden gemaakt.

heeft slechts één oog en ziet er niet uit. Cloeck is wel een serieuze kandidaat, hij is de zoon van de Amsterdamse advocaat mr. Pieter Cloeck. Hij heeft al drie jaar geprobeerd bij Elisabeth en Mattheus in de gunst te komen; dat is hem bij de laatste gelukt, maar Elisabeth wil niets van hem weten. Hij is een walgelijke praatjesmaker, een slappeling, die door geldzucht gedreven wordt en die het geen probleem vindt een vrouw te kiezen die al jarenlang seks met een ander heeft gehad.

Gabriel bezoekt Elisabeth dagelijks; ze brengen veel tijd op haar kamer door, vaak tot 's avonds laat. Mattheus zijn die ontmoetingen een doorn in het oog, vooral ook door het onbescheiden gedrag van Gabriel die gewoon is Elisabeth te bezoeken zonder hem of zijn moeder daarvoor toestemming te vragen. Hij heeft hem menigmaal de toegang tot huize Lestevenon ontzegd, maar Gabriel blijft komen, aangetrokken en aangemoedigd door Elisabeth.

Mattheus heeft de relatie van zijn zus jarenlang gedoogd. Zijn afkeer van Gabriel is in de loop der tijd steeds groter geworden. Hij belastert hem bij iedereen en maakt hem tegenover Elisabeth voor schoft en bedrieger uit. Hij wil dat zij met Gabriel breekt en met Cloeck verder gaat, maar daar wil zij niets van weten. Moeder Elisabeth verwijt haar zoon dat zijn schelden en laster schande over de familie brengen; vergeefs vraagt zij hem daarmee op te houden en meer clementie te hebben met zijn zus.

Mattheus' haat jegens Gabriel is zo groot dat hij zweert nooit met een huwelijk te zullen instemmen en verklaart liever dood te zijn dan dat te moeten beleven. Gabriel hoort niet thuis in hun kring, hij is te vrijpostig en te familiair, wat algemeen bekend is.⁷ De vrienden van de Lestevenons vinden dat ook.⁸

Henrico/Mattheus (tegen Alphonso/Daniel)

[95] Maer 't huwelijck sal noyt met onse wil geschieden. (*RMI*, A4r).

Pardoes/Mattheus

Hy heeft dan dat hy heeft, 't sy luttick [= weinig] veel of al,

[230] Soo langh ick leef; sie daer [= voilà] hy haer niet hebben sal. (*KK*, A6v).

Mattheus zet Elisabeth onder druk. Hij eist van haar dat ze haar relatie beëindigt. Ondertussen heeft ook haar moeder zich tegen haar gekeerd,

⁷ Zie voor de consequenties van dat familiaire gedrag de *KK*.

⁸ *Vrienden*: verwanten (zie verder hfst. 10).

weliswaar onder dwang van haar zoon, en haar gevraagd voor Cloeck te kiezen. Hoewel zij haar moeder belooft Gabriel niet meer te zullen ontmoeten en Cloeck haar genegenheid te tonen, blijft zij met Gabriel in contact. Gabriel maakt zich regelmatig zorgen over zijn relatie. Hij vreest dat Elisabeth hem uiteindelijk gedwongen zal verlaten, maar zij stelt hem gerust. Zij zal hem nooit verlaten en hem altijd gerieven als hij haar begeert. Om aan de bemoeizucht van haar broer te ontkomen, veinst zij liefde voor Cloeck. Zij is lief voor hem als Mattheus in de buurt is, maar koel, zodra hij is verdwenen. Zij veracht hem, Gabriel is haar grote liefde, zoals ze laat weten in 'De verleide kuisheid' (SV-18):

|45| Wat storten ick [= Elisabeth] een zee van brakke tranen!
 Wat heb ik al gesucht, gebeên,
 Om haar [= moeder Elisabeth] door droefheid t'overreên,
 Ootmoedig tot medogen te vermanen.
 Maar broeders haat ontstack haar felle tooren
 |50| Noch meer, zoo dat zy als verwoed,
 Na 't klagen van haar eigen bloed,
 Niet luist'ren wou, noch na geen reden hooren.
 Gy weet, goddin, ick word' er toe gedwongen,
 Te toonen een gemaakt gelaat,
 |55| Den genen die ick anders haat.
 Ik dans dees dans maar met verkeerde [= wisselende] sprongen.⁹
 Hoe Kloek [= Cloeck] hy is nooit zal hy my verkloeken;
 Ik ben gewapent tegens al
 De list die my bestoken zal,
 |60| Laat hy zy[n] heil vergeefs vry op my zoeken.
 Verwyfde [= slappeling] zeg; kan 't wel in iemand komen,
 Dat gy zoo blo, zoo dwaas, zoo laf,
 Begeeren zout het stroo het kaf,
 Van 't kooren, daar de bloem is afgenomen?
 |65| Ontaarde, foei, gy hoorden 't u te schamen,
 (Schoon dat gy wel verzekert [= weet] zyt
 Der valsche leugens die de nydt
 Gestrooid heeft) zulk een vuile vlek en blame,
 Wie zou zoo een lafhartige begeren?
 |70| Onheusse, die het niet verscheelt,
 Wat rol gy voor de wereld speelt,
 En u niet kreunt aan [= niets geeft om] oude, of jonge zeeren [= pijnen].
 Mijn waarde lief Lalande, mijn gedachten

⁹ De dichter duidt hier op het riskante spel van Elisabeth om Gabriel te ontmoeten en te behouden.

Versellen zelfs u, daar gy zijt
 [75] Gekerkert, door de bitse nijd,
 Van haar [= Door hen] die staag [= voortdurend] beschimpten myne klachten.
 Mijn ziel, mijn hert, ay draagt die smaat geduldig
 Schoon u de lastertong beklad,
 En my mijn eer met slik bespat,
 [80] Ik houde u voor onnoozel [= braaf] en onschuldig.
 Mijn waarde lief nooit zal ik het gelooven,
 Dat gy, gedreven door de wraak,
 Zoudt scheppen lust en zielvermaak,
 Om myne glans en luister te verdooven.
 [85] Ik ken u voor te heus, te groots geboren;
 Dat gy door schandige achterklap,
 't Geen vrouwen voegt, en vuil gesnap,
 Uitbraken zoudt op my u felle toren. (*SV*, 94-96).

Mattheus ontdekt dat Elisabeth zich niet aan haar belofte houdt en dat zijn raad en dwang niets uithalen. Om erger te voorkomen besluit hij Gabriel te vermoorden. Hij vraagt zijn neef Daniel Lestevenon hem daarbij te helpen.¹⁰ Die weigert en verwijt hem verblind te zijn door wraaklust en zelfs niet meer te beseffen dat een dergelijk misdrijf het geslacht van de Lestevenons zal schandvlekken. Mattheus ziet daarop van zijn moordplannen af. Opnieuw roept hij Elisabeth ter verantwoording. Hij verwijt haar woordbreuk en vertelt haar dat de vrienden de spot drijven met haar verleidelijke gedrag en getoonde genegenheid jegens Gabriel. Hij berispt haar onbekommerdheid in Gabriels karos, waar ze, zichtbaar voor iedereen, als een concubine op zijn schoot zit. Ook Daniel kapittelt haar daarover en merkt op dat haar relatie met Gabriel een rampzalige liefde is die veel onrust en ruzie in de familie veroorzaakt. Elisabeth is het schelden en het autoritaire gedrag van haar broer beu en werpt hem voor de voeten dat hij haar eerder haat dan liefheeft. Zij staat voor een groot dilemma: als zij Gabriel verlaat, breekt zij haar trouwbelofte en verliest zij haar geliefde en haar eer. Als zij Gabriel trouw blijft, is zij ongehoorzaam aan haar broer en zal zij in ongenade vallen bij familie en vrienden. Gabriel overpeinst dat het jaren geleden is dat hij verkering kreeg met Elisabeth en al die tijd met haar heeft gevreeën; dat het lijkt of zij dagelijks naar nog meer verlangt. Daarom is het zinloos dat Mattheus moeite doet

¹⁰ Volgens de *RM*, A4r. De auteur van de *KK* hanteert een ander scenario en voert Mattheus buiten ten tonele op jacht naar Gabriel met de bedoeling hem aan zijn kling te rijgen (*KK*, A2v).

om hen te scheiden. Elisabeth zal hem eeuwig trouw blijven.

Mattheus houdt zijn zus voor dat op een huwelijk dat tegen de zin van de vrienden wordt gesloten, geen zegen rust; dat er geen plaats meer voor haar zal zijn binnen de familie als zij haar zin doordrijft. Elisabeth wijst hem erop dat zij met Gabriel is verloofd; zij toont hem zijn ring en merkt op dat zij nog steeds veel van hem houdt. Maar Mattheus heeft er genoeg van en zweert Gabriel te elimineren als zij niet wil luisteren. Elisabeth belooft haar broer met Gabriel te breken, maar neemt zich tegelijkertijd voor dat te veinzen.

Mattheus is verheugd dat zijn zus heeft besloten van haar huwelijk met Gabriel af te zien en met Cloeck verder te gaan. Voordat ze uiteengaan vraagt zij haar broer wat de oorzaak van zijn haat is jegens Gabriel die hem nooit iets heeft misdaan. Mattheus antwoordt dat de vrienden hebben gevraagd het huwelijk te beletten omdat ze het ongeraden vinden dat Gabriel deel gaat uitmaken van de familie. Ondanks haar belofte realiseert hij zich dat Elisabeth nog steeds van Gabriel houdt; hij blijft haar dan ook wantrouwen.

Elisabeth verzint een list om Gabriel heimelijk te ontmoeten. Zij zal hem door middel van gekleurde linten laten weten waar ze elkaar zullen treffen.¹¹ Elke kleur betekent een bepaald adres, in de meeste gevallen is dat het ouderlijk huis van een van haar vriendinnen. Ook zullen ze gebruik maken van het huis van Gabriels kassier Vincent en van een huurkamer op de Achterburgwal, om daar 's ochtends vroeg al snel even samen te zijn. Mattheus beschuldigt en belastert Gabriel dat hij op die huurkamer een hoer houdt voor zijn plezier, niet beseffend dat die vrouw zijn zus is.

Moeder Elisabeth vraagt haar zoon met klem wat de reden is van zijn laatdunkende vijandschap jegens Gabriel. Hij antwoordt haar dat het Elisabeths liefde voor Gabriel is die tegen de raad van alle vrienden met Gabriel blijft doorgaan, zodat de eer van de Lestevenons wordt geschaad, en dat hij zich verantwoordelijk voelt voor de eer van de familie.

Op zeker moment betrapt Mattheus Gabriel in Elisabeths kamer. Hij wijst hem de deur en verbiedt hem – volgens zijn zeggen op last van zijn moeder – ooit nog huize Lestevenon te betreden. Elisabeth verdedigt zich bij haar moeder door te zeggen dat zij door Gabriel is verrast en alleen nog met Cloeck verkeert.

¹¹ Gabriel woonde op de Herengracht 376, de Lestevenons op nummer 314. Dagelijks passeerde hij haar huis op weg naar de Beurs. Dat zal op een afgesproken tijdstip zijn geweest, het lint hoefde dus maar kort uit te hangen.

Tijdens een onverwachte ontmoeting vraagt Gabriel aan Mattheus waarom hij gekant is tegen hun huwelijk, terwijl Elisabeth en hij elkaar al zo lang beminnen en bovendien verloofd zijn. Mattheus antwoordt dat zijn moeder nog niet wil dat er getrouwd wordt. Gabriel wil weten waarom hij daar nu pas mee aankomt. Mattheus repliceert dat Gabriel zijn moeder nooit om toestemming heeft gevraagd, wat door Gabriel wordt ontkend. Mattheus breekt het gesprek af door op te merken dat de vrienden een huwelijk onacceptabel vinden en dat zijn moeder dat huwelijk nog niet wil.

Op zekere dag klopt Gabriel bij huize Lestevenon aan om Elisabeth te spreken. Hij treft haar aan in gezelschap van haar broer en van Cloeck. Zij reageert heel anders dan hij van haar gewend is. Hij vraagt haar wat er aan scheelt. Zij snauwt hem af en dreigt hem uit huis te laten zetten door haar broer. Mattheus scheldt hem uit voor paapse Waal die niets bij een ander geloof te zoeken heeft. Gabriel repliceert dat hij al jaren seks met Elisabeth heeft gehad. Na veel schelden over en weer vertrekt hij.¹² Hij begeeft zich naar zijn stamherberg, waar hij enkele van zijn vrienden aantreft, onder wie Munter en Cau.¹³ Cau nodigt Gabriel uit het glas te heffen op Elisabeth die Cloeck als haar nieuwe minnaar heeft gekozen en met hem zal gaan trouwen. Gabriel zegt daarin niet te geloven, omdat hij met haar is verloofd en met haar heeft geslapen.¹⁴ Na deze uitbarsting verlaat Gabriel de herberg, kort daarna gevolgd door Cau en Munter. Cau is verbijssterd, een man hoort te zwijgen over zijn ervaringen met jongedames die hun genegenheid hebben getoond. Hij besluit Mattheus te informeren,¹⁵ die hij goed kent, die hij vaker een dienst heeft bewezen en bij wie hij graag in de gunst wil staan omdat hij verliefd is op Elisabeth. Neef Daniel Lestevenon verafschuwt Cau:

¹² De beschreven situatie komt noch in de *RM* noch in de *KK* voor, ze is ontleend aan de samenspraak 'Balance der houwelyken' (*SV*, 77-78). Vergelijk Bontemantel: "Gabriel de La Lande, seer familiaer verkeert hebbende met Elisebeth Le Stevenon; is alsoo Hendrick Cloeck haer quam vryen misnoecht geworden door dien soo van haer niet is beyegent als gewoon was. En heeft gesyt teghen eergesyde Cloeck en ander geselschap dat haer had beslaepen" (*Civ. en judic. aant.* II, 276 (SAA 5059-32)).

¹³ Munter en Cau worden in de pamfletten bij name genoemd; in de *RM* worden ze respectievelijk aangeduid als eerste en tweede jonker. In de *KK* komen ze niet voor.

¹⁴ Gabriel vertelde die intimiteiten om Elisabeth te behouden en andere minnaars op haar tegen te maken (*SV*, 73). De dichter van de *KK* laat Gabriel/Henrico zijn indiscrete onthullingen doen in het Herenlogement, tegenover Mattheus/Pardoes en Cloeck/De Krommer; Elisabeth/Aeltje is daarbij niet aanwezig.

¹⁵ In de pamfletten worden Cau en Munter beiden als verklikker aangemerkt. In de *RMI* wordt echter alleen Cau als zodanig ten tonele gevoerd.

Een joncker [= Cau] die niet waert dat hy de gunstigheyt
 Geniet daer hy om smeeckt, on-aengesien van wesen [= onooglijk om te zien],
 Gy kent hem wel, hy plagt noch dagelijks voor desen
 By haer [= Elisabeth] te komen, om wiens gunst dit is bestaen
 [1415] Dat hy sijn trouwe vriend [= Gabriel] soo eerloos heeft verraen. (*RMI*, C7v).

Vijf dichters zijn Cau en Munter vijandig gezind, onder wie die van de
 ‘Nieuwe Haegse middel-weeckse courant. No. 1’ (SV-42).¹⁶

[75] P.S. Daar wert een seker heer gemist,
 Die eer, en gelt, en gunst verquist,
 Weet [= kent] imant hem? Hy kan niet swygen,
 Hy heeft een ooggh, treedt als een pauw,
 En hoort hier t’ huis [= Cau kwam uit Den Haag], sijn naam is K...,
 [80] Hy sal hier voor een drinck-stuck krygen,
 Soo raackt hy niet te Amsterdam;
 Daar zynder veel die vyer en vlam,
 Hem spuwen, ja die oock belooven,
 Hem van sijn ander ooggh te rooven. (*SV*, 180).

Alleen de dichter van het gedicht ‘Tot voorstant der vromen’ (SV-50)¹⁷
 neemt het voor de twee verklikkers op:

U bedryf [= Uw handelen] en kan niet hotten [= slagen]
 [10] Met u blaffen, laffen trant,¹⁸
 Om dat ghy twee patriotten,
 Vrienden van het vaderlant,
 Dus [= Zo] gaat als verraders schelden,
 [...]
 [21] Munter, Cau, twee trouwe vrienden,
 Van des Amstels magistraat,
 Om dat sy hun stem niet lienden [= leenden],¹⁹
 Tot [= Aan] die reeckel obstinaat.²⁰
 [...]
 [143] Waarom houdt ghy niet in eeren

¹⁶ Het vermelden van Caus eenogigheid had twee redenen: om hem nader te identificeren en om zijn kwaadaardigheid te duiden door hem te associëren met geboefte. Zie ook de SV-01, SV-14, SV-31, SV-36 en SV-56.

¹⁷ *Tot voorstant der vromen*: ter verdediging van de dapperen of rechtvaardigen.

¹⁸ *Met u blaffen, laffen trant*: met uw snoevende, laffe manier van doen. De dichter valt zijn collega’s aan die Cau en Munter als verraders duiden.

¹⁹ De brontekst vermeldt abusievelijk *met* in plaats van *niet*.

²⁰ *Reeckel obstinaat*: kwaadaardige hond, waarmee Gabriel wordt bedoeld.

Die de schelmen helpt in ly [= in moeilijkheden brengt]: [...]. (*SV*, 224).

Mattheus reageert woedend op Caus relaas en zweert zich op Gabriel te wreken. Nadat Cau is vertrokken, informeert Mattheus zijn moeder.

Hy wiert van sommige gequelt, dat Leonoore
 Hem haetlijck was, 't geen hy in haestigheyt en toren
 |1115| Niet wel versetten kon, maer braeckte t' effens uyt,
 Een handeling die my vreemt in de ooren luyt.
 Eerst drinckt hy op haer gunst, maer als de wijn de sinnen
 Wat lossen had gemaect, toen sou hy eerst beginnen.
 Hy seyt voor yder een dat hy genooten heeft
 |1120| De wellust van haer min die hem verstooten heeft. (*RMI*, C3r).

Moeder Elisabeth confronteert haar dochter met hetgeen zij van haar zoon heeft gehoord. Elisabeth ontkent seks met Gabriel te hebben gehad en noemt zijn laster een wraakactie. Mattheus overweegt Gabriel gerechtelijk aan te pakken; geld is geen probleem, moeder Elisabeth zit goed bij kas. Mattheus vraagt Cloeck om raad; hij wil weten of het mogelijk is een burger voor belediging te arresteren en op te sluiten. Cloeck ziet geen belemmeringen, omdat het een kapitale zaak betreft, namelijk de aantasting van de eer van Elisabeth. Als getuigen à charge kunnen Cau en Munter optreden. Mattheus en Cloeck begeven zich naar de schout. Cloeck doet het woord. De schout laat hem merken dat hij een lage dunk van advocaten heeft. Cloeck vraagt hem namens Mattheus om Gabriel te arresteren en op te sluiten. Mocht dat op problemen stuiten, dan is Mattheus bereid het recht te corrumperen en de schout daarvoor te betalen. Ze willen met de arrestatie Gabriels eer krenken en hem zo lang opsluiten tot hij zijn laster herroept en Elisabeths reputatie wordt hersteld. De schout begeeft zich op klaarlichte dag met enkele van zijn helpers naar Gabriels woning op de Herengracht vlakbij de huizen van Cromhout. Mattheus en Cloeck kijken op afstand toe (*SV*, 71). Gabriel verzet zich tegen zijn arrestatie; vergeefs beroept hij zich op zijn poorterrecht. Hij wordt te voet opgebracht naar de Boeyen en daar opgesloten.²¹ Na afloop meldt de schout aan Mattheus dat de actie is geslaagd.

²¹ Zie *SV*, 153. Vergelijk Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam. (1653-1672)*. Dl. 3, 58 (SAA 5059-29). De dichter van de *KK* laat de arrestatie 's avonds plaatsvinden; dat tijdstip strookt echter niet met de werkelijkheid. Ook laat de dichter van de *KK* Gabriel twee maal arresteren en opsluiten, wat noch overeenstemt met de realiteit, noch met de informatie in andere fictionele LL-bronnen.

Als Gabriel in vol ornaat de gijzelkamer betreedt, valt er een stilte. Meteen spreekt hij zijn medegevangenen toe. Hij belooft hen te helpen mits ze zich correct gedragen. Daarmee stemmen ze graag in. Op hun beurt beloven ze hem te zullen dienen om zijn verblijf enigszins te veraangename. Gabriel voegt de daad bij het woord en koopt voor driehonderd gulden twee arme medegevangenen vrij (*SV*, 58-59). Zijn celgenoot is een zekere Borrens. Die verbaast zich er over dat men iemand voor belediging in de cel werpt en dat iemand uit een aanzienlijke familie ongestraft haar trouwbelofte kan verbreken en met een ander verder vrijt. Gabriel zegt machteloos te staan tegenover iemand die de justitie op zijn hand heeft (*SV*, 106-111).

Het ontbreekt Gabriel in zijn cel aan niets; hij eet en drinkt er goed van, vaak in gezelschap van vrienden en vriendinnen. Hij toont over voldoende geld te beschikken, hoewel daar een einde aan zal komen als zijn wissels door zijn langdurige gevangenschap zullen uitblijven. Velen bezoeken hem in zijn cel, onder wie de heer Six²² en dagelijks trekken honderden langs de tralies van de gevangenis om hem hun steun te betuigen (*SV*, 174). Gabriel beklagt zijn gevangenschap waarin hij door de haat van Mattheus is geraakt. Hij acht Elisabeth onschuldig. Hij schrijft haar een brief waarin hij belooft haar nooit te zullen verlaten en vraagt haar hem trouw te blijven.

Moeder Elisabeth maakt zich ernstig zorgen over de reputatie van de Lestevenons. Geruchten en liedjes waarin Gabriel als een echte man wordt geprezen, klinken door de straten. De meeste teksten zijn ten faveure van hem. Elisabeth wordt heftig geridiculiseerd en als een op seks beluste jongedame afgeschilderd. Zij blijft zoveel mogelijk thuis om de bespottingen te ontgaan.²³

Na drie maanden gevangenschap in de beste tijd van het jaar, ontslaat de Hoge Raad Gabriel uit zijn arrest, onder cautie van vijftwintigduizend gulden.²⁴ Midden op de dag onder een stralende zon wordt hij vrijgelaten,

²² *SV*, 167. Mogelijk Jan Six (1618-1700), dichter en op oudere leeftijd burgemeester van Amsterdam (1691) (Wagenaar III, 248).

²³ Vergelijk Bontemantel: "De juffrouw Lestevenon inde kerck of langs de straate gaende, wierde somwijle door de gemeen geaffronteert" (*Civ. en judic. aant.* II, 280 (SAA 5059-32)).

²⁴ Vergelijk: *Dictums van den sententien gewesen bij den Hoogen Rade in Hollant, beginnende met den jare 1660 en eindigende metten jare 1664* (NA-HR 3.03.02 inv.nr. 944. d.d. 30 juli 1661). Vergelijk ook Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 280 (SAA 5059-32) en *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)* III, 60 (SAA 5059-29). Het

uitgeleide gedaan door zijn borgen en nog vele andere heren.²⁵ De verzamelde menigte is verheugd; er wordt hem lof toegezwaaid en veel geluk gewenst.²⁶ Voor de Lestevenons is de ellende nog niet voorbij; er wordt op straat druk over hen geroddeld. Moeder Elisabeth van Thije en Daniel Lestevenon zijn van mening dat alleen een huwelijk een einde kan maken aan al die spot en schande. Ze dringen er bij Mattheus op aan met een huwelijk in te stemmen, maar dat voorstel wijst hij resoluut af. Hij is niet voor rede vatbaar, zijn afkeer van Gabriel is te groot. Hij wil diens ondergang via de rechter realiseren, maar verliest het ene proces na het andere (*RM2*, A4v). Het gevolg van al die processen is, dat spot en roddel blijven voortduren, de schande voor de Lestevenons steeds groter wordt en de advocaten hun zakken vullen. Moeder Elisabeth spreekt haar zoon bedrukt en bezorgd toe:

Staack u voorgenome lust in het verdrietig pleyten,
 Gy gaat elkanderen veel schanden maar verwyten
 [370] Door openbaar pleydoy, dit is geen loff'lijck werck
 Van u bekent geslacht, dat met dit droevig merck
 Gebrantmerckt is, en torst een schantvleck op haer schouderen
 Om een rampsaal'ge min. O hoog geachte ouderen
 Van onse stam, die eer heb boven goet geacht,
 [375] Waer is door minnedrift u nazaet toe gebracht?
 Waer is mijn eer en lof die ick van u quam erven?
 [...].
 [400] Bedwing de losse tong van uwe toornigheden
 Henrico [= Mattheus], want ick heb al schant genoeg geleden,
 Ick vrees voor grooter quaat, en neem de saack ter hert
 Vergeet u gramschap, en vertroost my in mijn smert. (*RM2*, A8v).

Kornelio hoopt dat zijn vriend na alle ondervonden ellende Elisabeth laat schieten, maar niets is minder waar. Zijn weg van het stadhuis naar zijn huis op de Herengracht voert hem als eerste langs zijn geliefde om haar zijn genegenheid te tonen. Voor haar huis ontmoet hij haar dienstmeisje Sophya die hij gelast zijn groeten aan Elisabeth over te brengen. Kornelio

bedrag van 25.000 gulden is volgens de auteur van 'Den Haagsen tour a la mode' (SV, 209), in werkelijkheid ging het om 20.000 gulden. De gevangenschap heeft geen drie maanden maar ruim zeventig dagen geduurd.

²⁵ *RM2*, B6v. De dichter van de *KK* beschrijft een eerste en een verzonnen tweede opsluiting en vrijlating. Beide vrijlatingen laten Gabriel in een vernederende situatie zien, alleen vergezeld van zijn knecht Koert.

²⁶ Vergelijk Bontemantel: *Civ. en judic. aant* II, 281 (SAA 5059-32).

beseft dat Gabriel buiten zinnen was toen hij Elisabeth belasterde. Haar houding tegenover hem, de genegenheid die zij toonde voor Hendrick Cloeck en de scheldpartijen van Mattheus hadden hem razend en wraakzuchtig gemaakt. Toch wil hij haar terug, desnoods ten koste van het behoud van zijn vrienden. Kort na zijn vrijlating ontmoet hij Elisabeth. Hij groet haar beleefd. Zij wordt rood van schaamte en slaat haar ogen neer als zij bemerkt dat hij haar nog steeds bemint. Gabriel denkt dat zij boos op hem is. Het zou een ramp voor hem zijn als hij haar kwijt raakt. Hij staat voor een verschrikkelijk dilemma, haar verliezen, of zijn oom en vrienden.

Een jongeheer raadt hem aan voor de liefde te kiezen. Elisabeth kan zijn wonden en hij de hare helen als ze besluiten te trouwen. Een huwelijk zal de weerstand van broer en vrienden overwinnen en een einde maken aan de ontorende processen. Maar Gabriel realiseert zich ook dat zijn vrienden hem zullen haten en verlaten als hij daarvoor kiest. Ze willen dat hij tegen de Lestevenons gaat procederen om eerherstel. Vooral zijn oom, een broer van zijn vader, is fel gekant tegen een hereniging en dreigt zijn handen volledig van hem af te trekken als hij zijn eer en dat van zijn geslacht vergooit voor haar. De Lalandes voelen zich te schande gezet door de wederrechtelijke arrestatie en opsluiting van Gabriel als poorter en door het feit dat de Lestevenons Gabriel nog steeds voor een leugenaar uitmaken.

Mattheus maakt zich zorgen nu Gabriel weer vrij is. Zijn moeder verwijt hem dat zij Gabriels overwinning heeft voorspeld; het advies van Cloeck deugde niet, Elisabeth had zich niet met Gabriel moeten inlaten en Mattheus had zijn mond moeten houden. Zij is diep bedroefd over de ondraaglijke schande die haar huis vooral door toedoen van haar zoon is aangedaan. Zij raadt hem aan met procederen te stoppen en in te stemmen met een huwelijk. Ook Daniel tracht hem daartoe over te halen. Dat alleen kan de oneer stoppen en doen vergeten; het is een advies dat van meer kanten klinkt. De auteur van de samenspraak 'Proces en vonnis over Lalande en Stevenon' is ervan overtuigd dat ambassadeur De Thou graag als bemiddelaar zal optreden en dat de Lestevenons zijn trouwadvies niet zullen durven negeren.²⁷ Mattheus weigert daarin mee te gaan, hij voelt zich als broer en voogd verplicht voor zijn eer en die van zijn zus te strijden.

Kornelio maakt Gabriel uit voor een stommeling omdat hij zijn eer op het spel zet voor een vrouw die hem verlaten heeft en probeert hem op andere

²⁷ *SV*, 52.

gedachten te brengen:

Soo ghy de reden mint, en reden wilt verstaen,
 |460| Een minnedrift die moet noyt boven reden gaen.
 Daer sijn veel minnaers die de jufferen soo eeren
 Met al te groot gesmeeck, dat sy haer [= zich] self onteeren [...]. (RM2, B2r).

Als Gabriel zich verschuilt achter de onweerstaanbare kracht van de liefde, doet Kornelio een beroep op Gabriels verantwoordelijkheidsgevoel. Hij wijst hem erop dat de familie-eer en de eer van Baskenland verre prevaleren boven de liefde voor een vrouw.

De reden raet u af, ghy die de glory torst
 Van u vermaert geslacht op u verdruckte schouderen
 En roemt op deftigheyt [= waardigheid] van u gestorven ouderen,
 |475| 't Gewest van Vranckerijk [= Baskenland] die voelt haer eer gekrenkt
 Nu ghy van braef [= dapper] geslacht op soo een iuffer denckt
 Die veel geringer is maer roemt op slechte [= alledaagse] schatten, [...]. (RM2, B2r).

Kornelio drijft zijn vriend tot het uiterste met zijn opmerking:

Veracht die u veracht, verlaet die u verlaet. (RM2, B2r).

Gabriel daagt hem uit tot een duel. Kornelio slaat dat af. Hij wil hem slechts voor oneer behoeden en Gabriels vrienden willen dat ook; daarom moet hij Elisabeth uit zijn hoofd zetten en haar en haar broer voor het gerecht slepen en eerherstel bepleiten voor zichzelf en zijn vermaard geslacht dat door Mattheus' "vuile nijdt" zo schandelijk is onteerd.

Het kost Elisabeth grote moeite om Gabriel, die haar van haar eer heeft beroofd, los te laten. Maar omwille van de familie-eer en gedwongen door haar broer zal zij voor eerherstel gaan pleiten voor de Hoge Raad. Haar nicht Alette vindt dat een slecht idee; Mattheus heeft alle processen verloren, doordat hij al vanaf het begin kansloos was door de valse adviezen van de doortrapte Cloeck, die meer het geld bemint dan innerlijke rust. Gabriel voert een heftige tweestrijd, maar hoewel zijn liefde voor Elisabeth het voortdurend wint van zijn verstand, besluit hij toch voor eerherstel te gaan.

Hendrick Cloeck heeft er genoeg van. Als hij zich op straat vertoont, wordt hij nageroepen en bespot. Hij deelt Mattheus mee dat hij niets meer met hem en Elisabeth te maken wil hebben. Zijn liefde voor haar is rampzalig gebleken en heeft hem van zijn eer beroofd.

Moeder Elisabeth verwijt haar zoon dat zijn haat jegens Gabriel en al zijn processen veel onheil over het gezin hebben gebracht. Zij wil dat daaraan een einde komt en stelt hem voor de vrienden uit te nodigen om de zaak te bespreken. Mattheus wil daar niets van weten en wijst zijn moeder op de bloedverwanten die eveneens een diepe haat jegens Gabriel koesteren en eerherstel bepleiten. Moeder Elisabeth weet dat hij liegt en werpt hem voor de voeten dat alleen hij het is die Gabriel kwijt wilde en alle ellende heeft veroorzaakt. Mattheus op zijn beurt verwijt haar eerst met zijn aanpak te hebben ingestemd en nu terug te krabbelen en met een huwelijk de situatie te willen redden. Hij wil dat zijn zus binnen blijft om niet meer bloot te staan aan beledigingen. Moeder Elisabeth vreest dat die nog jaren zullen voortduren. Mattheus blijft op een gunstig vonnis hopen. Elisabeth biedt haar moeder haar excuses aan voor haar gedrag en belooft zich te zullen schikken naar de wil van haar broer.

Gabriel weet dat de Lestevenons nooit bereid zullen zijn de fysieke bewijzen te leveren die hij van hen vraagt. Daniel wijst Mattheus erop dat hij niemand heeft die voor hem wil getuigen en dat hij dus kansloos is. Elisabeth benadrukt dat de Lestevenons bij iedereen gehaat zijn, omdat ze Gabriel hebben laten opsluiten. Nicht Alette merkt op dat dit soort rechtszaken zich wel twee jaren kan voortslepen. Mattheus verdedigt zich door te zeggen dat hij zijn plicht heeft gedaan en op advies van Cloeck heeft gehandeld, die meende dat Gabriel zijn woorden zou herroepen nadat hij voor zijn ernstige indiscretie zou zijn gearresteerd en opgesloten. Mattheus beseft nu dat Gabriel hem te slim af is geweest. Beide partijen dagen elkaar afwisselend voor de Hoge Raad om eerherstel te bepleiten, zonder dat het tot een uitspraak komt.

Gabriel heeft door zijn indiscrete uitlatingen zichzelf geblameerd en Elisabeths eer geschonden. Mattheus heeft door haat gedreven en van verstand beroofd zijn moeder misleid, zijn zus in opspraak gebracht, de familie-eer van de Lestevenons geschaad, zichzelf belachelijk gemaakt en Gabriel en het geslacht De Lalande oneer aangedaan.

6 De verhouding tussen feit en fictie in de fictionele literatuur van de affaire

Inleiding

De reconstructie van de affaire op basis van de fictionele LL-literatuur is het verhaal dat is gedistilleerd uit de teksten die door tientallen, meest anonieme auteurs, vanuit hun eigen perspectief en zonder waarheidsverplichting zijn geschreven. Die literatuur bestaat niet alleen uit fictie maar ook uit feiten en geloofwaardigheden. De feiten treden aan het licht door de fictionele teksten te toetsen aan de archivalische teksten en aan bepaalde historische werken, waaronder Wagenaars *Amsterdam in zyne opkomst* en Foltzers *Au temps jadis de Bayonne*.¹ In enkele gevallen kan ook fictie op deze manier worden vastgesteld, zoals Gabriels arrestatie bij duisternis (*KK*) en zijn vernederende vrijlating (*KK*). Een beperkende factor bij de toetsing is, dat de vertelde tijd en de beschreven situaties in de twee bronnen slechts gedeeltelijk overeenstemmen. Een andere factor van invloed is dat inhoud, strekking en doel van de ambtelijke stukken van een andere orde zijn dan die van de fictionele literatuur. Bovendien zijn ze niet vrij van subjectiviteit, zodat informatie om persoonlijke of zakelijke redenen kan zijn weggelaten of gemanipuleerd.²

Als feiten en fictie zijn vastgesteld, resteert nog de schemerzone van geloofwaardigheden. Wat voor de een geloofwaardig is, kan voor de ander ongeloofwaardig zijn, en omgekeerd. Of de moordplannen van Mattheus (*RM* en *KK*) verzonnen of realistisch zijn, valt niet vast te stellen. De lezer moet een – dikwijls arbitraire – keuze maken. Op zeker vijftien plaatsen wordt gerept van het afgeschoren schaamhaar van Elisabeth. Enkele auteurs schrijven dat Gabriel dat heeft afgeschoren en in een doosje heeft bewaard om er zo nu en dan van te genieten, terwijl een ander beweert dat

¹ A. Foltzer: *Au temps jadis de Bayonne*. Bayonne, 1932.

² Hoewel de fictionele LL-literatuur bol staat van het wraakbare optreden van Mattheus Lestevenon Hendrick Cloeck en de beide verklikkers Cau en Munter jegens Gabriel, zwijgt Bontemantel erover. De gedachte is dan ook allerminst illusoir dat hij deze heren uit de wind heeft gehouden. In zijn eerdere aantekeningen over de geveinsde zwangerschap van Margriete Bas wekt hij ook de indruk zijn nicht en haar man Jan Ansloo uit persoonlijke motieven voor schande te hebben behoed door de aanleiding voor haar bedrog te verzwijgen, terwijl die wel in de fictionele literatuur wordt genoemd (zie hfst. 14).

hij er haarballen van heeft laten maken. Het is aan de lezer om uit te maken wat hij of zij denkt te moeten geloven. Veel gemakkelijker is het voor waar aan te nemen dat Gabriel Elisabeth met dure geschenken heeft overladen, waarvan in minstens zeven teksten sprake is, of een kamer heeft gehuurd om daar samen de liefde te bedrijven, nadat hem de toegang tot huize Lestevenon was ontzegd, waarvan maar liefst negen teksten getuigen. Hoe meer geloofwaardigheden de lezer ervaart, hoe completer hij ‘zijn’ geschiedenis kan componeren. Daarbij dient wel te worden aangetekend dat ze in wetenschappelijke zin niet honderd procent verantwoord is, omdat ze geen bewijs vindt in de archivalia of in andere historische bronnen.³

De ambtelijke verslaglegging van de LL-affaire begon eind mei 1661 – na Gabriels arrestatie – en eindigde omstreeks 1672 met een aantekening van Bontemantel.⁴ Het laatst getraceerde proces is dat voor de Hoge Raad van 7 maart 1663.⁵ De fictionele LL-literatuur is verschenen in de periode eind mei-augustus 1661. De pamflettenstroom eindigde op 6 augustus. Kort na Gabriels vrijlating op 8 augustus kwamen de *SV*, de *RM2*, de *KK* en de *Tribunal injuriae & Amoris* uit.

In de drie onderstaande overzichten geef ik een niet uitputtende opsomming van fictie, feiten en geloofwaardigheden in de LL-literatuur. Aan het slot zal ik de verhouding tussen dit drietal vaststellen.

Fictie

De fictionele teksten bevatten alle in meer of mindere mate verzonnen elementen of fictie, behalve de officiële juridische teksten en het gedicht ‘Geestelicke vragen, op het apprehenderen van Lalande tot Amsterdam’ (SV-41). Dat fictionele teksten ook niet-fictie kunnen bevatten,⁶ zal ik illustreren aan het ‘Dictum van de sententie, in der saecke hangende by evocatie voor het hooge hof der liefde souverain in materie van vryagie in

³ Zie ook Lotte van de Pol: “Meestal is het lastig, soms onmogelijk om vast te stellen welke elementen uit een fictioneel werk voor waar kunnen worden aangenomen. [...]. Kritisch gebruikt kunnen literaire teksten de gegevens uit archiefbronnen illustreren, verduidelijken en aanvullen” (*Het Amsterdams hoerdom*. Amsterdam, [z.j.], 58).

⁴ Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*. III-1, 57-60 (SAA 5059-29).

⁵ NAH HR 3.03.02 inv.nr. 944.

⁶ Aart van Zoest: *Waar gebeurd en toch gelogen. Over fictie en niet-fictie*. Assen, [enz.], 1980, 11.

Hollandt' (SV-51). De tekst is fictieel, het hof der liefde en het vonnis zijn verzonnen, de denotata juffrouw Le Stevenon en Gabriel de Lalande zijn niet-fictief, want historische personen. Het valt buiten het bestek van deze studie voor elke tekst de fictieve en niet-fictieve elementen te onderscheiden. Ik beperk me tot het vermelden van de meest in het oog springende, onmiskenbare fictie op basis van het criterium “verzonnen”.

- Erotische plaatsnamen (passim de *SV*).
- Gabriel: arrestatie bij duisternis (*KK*).
- Gabriel: tweemaal arrestatie, opsluiting en vrijlating (*KK*).
- Gabriel: tweemaal vernederende vrijlating (*KK*).
- Hoge hof der liefde souverain (SV-51).
- Mercurius' bezoek aan Venus te Parijs (SV-03).
- Montecuccoli in India (SV-52).
- Nieuwstijdingen (SV-42, -52, -56 en -57).
- Pseudo-impresa (passim de *SV*).
- Pseudo-juridisch proces en het pseudo-vonnis van het hoge hof der liefde souverain (SV-51).
- Pseudo-proces *Tribunal injuriae & Amoris* voor Themis.
- Scabreuze gedicht aan ambassadeur De Thou (SV-32).

Feiten

- Cau als vrijwillig getuige à charge van Gabriel (Bontemantel, *RM*).
- Cloeck als liefdesrivaal van Gabriel (Bontemantel, *RM*, *KK*, pamfletten).
- Elisabeth verbreekt haar trouwbelofte en geeft Gabriel zijn congé (Bontemantel, *RM*, pamfletten).
- Elisabeth: genegenheid voor Cloeck (Bontemantel, een enkel pamflet).
- Elisabeth: onbekommerde liefde voor Gabriel (Bontemantel, *RM*, pamfletten).
- Elisabeth: openbare bespottingen (Bontemantel, *RM*).
- Elisabeths portret (notaris Emanuel de Lavello, *RM*).
- Elisabeths veranderde houding jegens Gabriel (Bontemantel, pamfletten).
- Elisabeths vertrouwelijke relatie met Gabriel (Bontemantel, *RM*, *KK*, pamfletten).

- Gabriel een ervaren ruiter (ruiterportret van Rembrandt 1660, pamfletten).
- Gabriel: voornamen bezoekers tijdens zijn gevangenschap (Bontemantel, SV-38).
- Gabriels arrestatie en opsluiting (Bontemantel, De Thou, *RM*, *KK*, pamfletten).
- Gabriels borgen (Bontemantel, sententie HR/SA-x, *RM*).
- Gabriels gevangenschap (Bontemantel, juridische verslagen, *RM*, *KK*, pamfletten).
- Gabriels glorieuze vrijlating (Bontemantel, *RM*).
- Gabriels goede afkomst (Foltzer, De Thou, SV-11).
- Gabriels indiscretie (Bontemantel, *RM*, *KK*, pamfletten waaronder de *TI*).
- Gabriels poorter- en koopmanschap (Bontemantel, poorterboek, *RM*, pamfletten).
- Gabriels populariteit en uitstekende reputatie (Bontemantel, De Thou, *RM*, pamfletten).
- Heren van het Gerecht: illegitieme optreden (Bontemantel, De Thou, vijftal pamfletten).
- Huwelijk van Gabriel en Elisabeth zal alle ellende doen stoppen (De Thou, *RM*, pamfletten).
- Interventie van Gabriels Franse vrienden en De Thou (Bontemantel, De Thou, pamfletten).
- Lestevenons bewegen de schepenen Gabriel op te sluiten (Bontemantel, *RM*, *KK*, pamfletten).
- LL-literatuur: de feitelijke verschijning ervan (Bontemantel: de pamfletten, *SV*, *RM* en *KK*; akte notaris Hellerus: de *Tribunal injuriae & Amoris*).
- LL-literatuur: de onbelemmerde verspreiding ervan (Bontemantel, werkelijkheid).
- Niet-mythologische geschiedenissen die worden verhaald of waarnaar wordt verwezen (Bontemantel, historische werken, pamfletten).
- Persoonsnamen (Bontemantel, juridische verslagen, pamfletten).
- Processen voor vrijlating en eerherstel (Bontemantel, gerechtelijke instanties, De Thou, *RM*, pamfletten).
- Steunbetuiging aan Gabriel door de meeste auteurs (Bontemantel, realiteit).

Geloofwaardigheden

- Afgeschoren schaamhaar (pamfletten: vijftien plaatsen).
- Buitenritten te paard (SV-02 en SV-16).
- Cloeck als louche advocaat en slappeling (*RM, KK*, pamfletten).
- Cloeck distantieert zich van de Lestevenons kort na Gabriels vrijlating (*RM*).
- Cloeck: openbare bespotting (*RM*).
- Commotie in Amsterdam (*RM, SV-40*).
- Correspondentie tussen Gabriel en Elisabeth tijdens Gabriels gevangenschap en daarna (*RM*, pamfletten).
- Corrupte schout (*RM, KK*).
- Duur liefdesrelatie Gabriel-Elisabeth (*RM*, pamfletten).
- Elisabeth als amazone (SV-02 en SV-22).
- Elisabeth houdt in dagboek de rendez-vous en het aantal zoenen bij (pamfletten).
- Elisabeth veinst genegenheid voor Cloeck (*RM, KK*, pamfletten).
- Elisabeth: moedervlek in de buurt van haar schaamstreek (pamfletten).
- Elisabeth: sterk seksueel verlangen naar Gabriel (*RM, KK*, pamfletten).
- Elisabeths afkeer van Cloeck (*RM, KK*, pamfletten).
- Gabriel knappe man en uitstekend minnaar (*KK*, pamfletten o.a. SV-24).
- Gabriel koopt twee gevangenen vrij (pamfletten).
- Gabriel staat bloot aan kritiek (*RM, KK*, pamfletten).
- Gabriels gunsten en geschenken voor Elisabeth, waaronder een karos met tweespan (*RM*, pamfletten).
- Gabriels indiscretie onder invloed van alcohol en emoties (*RM*).
- Gabriels liefde voor Elisabeth (*RM, KK*, pamfletten)
- Gabriels verlangen zich met Elisabeth te herenigen (*RM*, pamfletten).
- Gabriels vrijpostigheid en familiariteit (*RM, KK*).
- Huurkamer op de Achterburgwal (*RM*, pamfletten).
- Huwelijk van Gabriel en Elisabeth ongewenst (*RM, KK*, pamfletten)
- Lestevenons in opspraak (*RM*, pamfletten).
- List met de gekleurde linten (*RM*, pamfletten).
- Mattheus staat bloot aan ernstige kritiek (*RM*, pamfletten o.a. *TI*).
- Mattheus' haat jegens Gabriel en zijn lasterpraktijken (*RM, KK*, pamfletten o.a. *TI*).
- Mattheus' moordplannen (*RM, KK*).

- Onenigheid in huize Lestevenon (*RM, KK*).
- Rendez-vous bij vriendinnen en op huurkamer (*RM, pamfletten*).
- Ritten per karos (*RM, pamfletten*).
- Steunbetuigingen van de burgerij aan Gabriel: dagelijkse gang langs zijn cel (*SV-40*).
- Trouwbelofte en bevestiging met ring en portret (*RM, TI, SV-22*).
- Verraad van Cau en Munter (*RM, pamfletten*).

De verhouding tussen feit en fictie in de affaire

Uit het aantal geconstateerde feiten blijkt dat er relatief veel waarheid schuilt in de fictionele LL-literatuur. Er zijn twaalf fictionele elementen, negenentwintig feiten en zesendertig geloofwaardigheden geïnventariseerd. Meer dan de helft van het aantal feiten kon worden vastgesteld dankzij alleen Bontemantel. Het grote corpus feiten rechtvaardigt de veronderstelling dat de geloofwaardigheden redelijk betrouwbaar zijn.

Het is jammer dat Bontemantel slechts één incident heeft aangetekend uit de verkeringstijd van Gabriel en Elisabeth:

Dat de juffrouw, haer te familiaer met hem gemaect had en al de werelt groote oorsaecke hadt gegeven, om te moeten gelooven het segghen waer te weesen.⁷

Hij had de weinig elegante rol van Mattheus en Hendrick Cloeck kunnen memoreren zowel voor als tijdens Gabriels gevangenschap en zelfs iets kunnen opmerken over Gabriels positie binnen de kring van de Lestevenons. Merkwaardig is dat Bontemantel niets over de dagelijkse commotie heeft aangetekend. Die moet hij hebben opgemerkt, hij werkte op het stadhuis. Merkwaardig is ook dat de auteurs van de fictionele literatuur met geen woord hebben gerept van het bezoek van ambassadeur De Thou aan Elisabeth van Thije op de Herengracht in juni 1661. Hij zal zeker met enig gevolg, per koets zijn voorgereden.

Opvallend is dat de auteurs geen aandacht hebben besteed aan de talrijke processen die in de periode mei-juli 1661 hebben plaatsgevonden, anders dan een zeer summiere verwijzing naar een vonnis van een betreffend college. Welke ambtelijke informatie bereikte de burgerij eigenlijk? Bontemantels aantekeningen bleven binnenskamers; vonnissen werden als pam-

⁷ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 279 (SAA 5059-32).

flet gepubliceerd. Was het misschien een gebrek aan interesse van de auteurs, waren ze bevreesd bij navraag hun anonimiteit te verliezen, waren de ambtelijke stukken moeilijk toegankelijk of was de inhoud van de stukken niet spectaculair genoeg?

7 Rondom de trouwbelofte

Inleiding

In de zestiende en zeventiende eeuw speelde de trouwbelofte een belangrijke rol in het huwelijksrecht en in de aanloop naar het huwelijk.¹ Met het uitspreken ervan beloofden de geliefden elkaar te zullen trouwen. Ze kon worden bevestigd met het uitwisselen van een penning, een ring, een portret, een schriftelijke akte of zelfs met de bijslaap.² Een bevestiging ten overstaan van vrienden of verwanten kwam ook voor. Soms werd bij het uitspreken van de belofte God aangeroepen. In een aantal gevallen werden er huwelijksvoorwaarden afgesproken. Haks schrijft dat het in het canonieke recht lange tijd regel was dat de trouwbelofte, gevolgd door de bijslaap, het sacrament van het huwelijk tot stand bracht, maar dat deze in het gereformeerde recht van de Republiek geen vormende kracht meer had.³ De bejaarde Wilhelmus Sommerus, predikant van de Nieuwe Kerk te Amsterdam, dacht daar in zijn tijd anders over.⁴ Nadat hij op vrijdag 28 november 1642 trouwbeloften had uitgewisseld met de weduwe Anna Allevermans – lidmaat van dezelfde kerk – eiste hij op de avond van 1 december 1642 de bijslaap op. Toen Anna die tot twee keer toe weigerde, keerde Sommerus seksueel ‘gheparst’ huiswaarts. De zes onderstaande artikelen uit het *Advertissement van rechten*⁵ dat Anna in 1645 bij het Hof van Holland indiende, geven een eigentijdse beschrijving van Sommerus’ handelen in zijn drang naar de bijslaap met Anna:

¹ Vele auteurs hebben over het huwelijksrecht van die tijd geschreven. Ze hebben eerst en vooral ontleend aan de *Politieke Ordonnantie* van 1 april 1580 van de Staten van Holland en West-Friesland waarin de gang van zaken rond het huwelijk officieel was vastgelegd en aan De Groot’s *Inleidinge*.

² Donald Haks: *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*. Utrecht, 1985, 119.

³ Haks: *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 79.

⁴ R.B. Evenhuis: *Ook dat was Amsterdam*. Dl. 2. (Amsterdam, 1967), 103. Via Evenhuis kwam ik op het spoor van dit schandaal. Het is niet duidelijk waarop hij zijn “lawine aan pamfletten” heeft gebaseerd, voor zover veel na te gaan is er slechts een tiental overgeleverd: indringende verslagen van handelingen en gebeurtenissen en een enkel gedicht.

⁵ *Advertissement van rechten [...] van wegen joffrou Anna Allevermans [...] woonende tot Amsterdam, impetrante in cas d’appel ter eenre, op ende jehens domine Wilhelmus Sommerus, predicant aldaer, ghedaeghde in ’t voorsz cas ter andere zijden*. [’s-Gravenhage], 1645. *Advertissement*: bezwaarschrift.

(Art. 157). Den gedaeghde [= Sommerus] voorts mette impetrante [= Anna] beginnende te liefkoosen, op haer versocht heeft, dat naer dien sy nu syn eyghen was, dat sy hem het ghebruyck haers lichaems wilde geven.

(Art. 158). Ende sulcx indien d'impetrante hadde willen toelaten, den ghedaeghde de voorsz. trou-belofte met vleeschelijcke conversatie soude geconfirmereet hebben.

(Art. 228). Ende den gedaeghde, naer dien d'impetrante nu syn eygen was gheworden, ghesocht heeft haer vleeschelijck te mogen bekennen, al mede op desen voorsz. 1. december.

(Art. 1197). Gebruyckende daer toe sodanige geyle aenlockselen om het harte vande impetrante te bewegen, ende sy haer [= zich] van sulcx excuserende: Den ghedaeghde dan suchte, ende seyde tegens de impetrante, eerbaere hart.

(Art. 169). Ende by den impetrante [= Anna] gheseydt zynde, dat het noch gheen tijdt en was, vermits der vrouwen schaemte ende eerbaerheyt het selve niet toe en liet.

(Art. 170). Hy [= Sommerus] daer op gheantwoordt heeft, dat hy soo gheparst wierdt, dat hy soude moeten t'huys gaen, vermits hy 't niet harden en konde.

Sommerus schakelde een groepje verwanten in, waaronder zijn schoonzoon dominee Arnoldus Bornius, om Anna ter verantwoording te roepen en op andere gedachten te brengen, maar zij weerstond de druk. Sommerus verbrak daarop de verloving. Als reden voerde hij aan – overigens ten onrechte – dat Anna de twee afgesproken financiële condities niet was nagekomen, maar in werkelijkheid was hij verbolgen omdat hij bij haar niet aan zijn gerief kon komen. Hij belasterde haar openlijk in de gemeente, noemde haar een snode en valse vrouw die zich met toverijen bezig hield en ontkende glashard haar de trouwbelofte te hebben gedaan. De verontwaardiging onder de gemeenteleden was groot. De kerkenraad die bijzonder ongelukkig was met de situatie, ontzette Sommerus uit zijn ambt. Pas nadat hij zijn zonden voor de kerkenraad had beleden, werd hij op 4 september 1644 gereconcilieerd.⁶ De kerkenraad verzocht Anna hiermee genoegen te nemen. Dat weigerde zij omdat Sommerus haar eer en goede naam te zeer had geschonden. Zij eiste dat hij haar voor de hele gemeente zou rehabiliteren en zijn trouwbelofte zou erkennen. Toen de kerkenraad dat afwees, bleef zij deze bestoken met bezwaarschriften. Uiteindelijk appelleerde zij bij het Hof van Holland.⁷ Zij eiste niet alleen eerherstel maar ook dat Sommerus zou worden veroordeeld voor het verbreken van zijn trouwbelofte. Op 18 april 1646 vonniste het Hof dat

⁶ *Publicatie*. Amsterdam, 1644 (KBH Pfl 5149).

⁷ *Remonst[r]antie: Ghedaen ende ingeleverd, door Anna Allevermans*. 's Gravenhage, 1646.

Sommerus tijdens zijn leven of buiten de wil van Anna Allevermans geen ander huwelijk meer mocht aangaan.⁸ De dominee bleef tot 1649 in functie. De kerkenraad bedekte zijn wellustig gedrag, woordbreuk en laster tegenover een lidmaat van zijn eigen gemeente en zijn aanzetten tot meeneed door Bornius (zie hierna) met de mantel der kerkelijke liefde.

Na het uitwisselen van de trouwbeloften begon de verlovingstijd waarin diverse verplichtingen moesten worden nagekomen voordat er sprake kon zijn van een wettig huwelijk. De eerste officiële stap was de ondertrouw. Het paar behoorde voor de magistraat van zijn woonplaats te verschijnen – in Amsterdam waren dit de commissarissen van huwelijkse zaken – om daar officieel in ondertrouw te gaan.⁹ Bij deze zogenaamde aantekening van het huwelijk lieten de commissarissen erop dat er geen beletselen voor het huwelijk bestonden. Het moest vrijwillig worden aangegaan, er mochten geen eerdere verbintenissen bestaan, de partners mochten geen bloed- of aanverwanten zijn en de ouders of voogden moesten hun toestemming hebben gegeven bij minderjarigheid van een van de partners.¹⁰ Een trouwbelofte was ongeldig of clandestien als die was afgelegd door een minderjarige zonder de toestemming van de ouders.¹¹ De man was minderjarig als hij nog geen vijftientig jaar oud was en de vrouw als zij nog geen twintig was.¹² De koopmanszoon Jacobus Overheul en de Delftse burgemeestersdochter Zara van der Dusschen waren pas zestien jaar oud toen ze ter bevestiging van hun trouwbelofte een ‘schriftelijke akte’ met hun bloed ondertekenden.¹³ Het was een zinloze daad: bloed of

⁸ *Sententie over ende inder sake hangende voor den Hove van Hollant, tusschen Anna Allevermans [...] ter eenre, ende Wilhelmus Somerius [...] ter andere zyde.* Den Haghe, 1646.

⁹ Herman Willem Roodenburg: *Onder censuur*. Hilversum, 1990, 239.

¹⁰ Manon van der Heijden: *Huwelijk in Holland*, 38. Zie voor een expliciete opsomming van de verboden verwantschap Hugo de Groot's *Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid*, 17-18. De hoogleraren van de theologische faculteit van Leiden maakten geen onderscheid tussen minder- en meerderjarigheid: een dochter mocht alleen trouwen met toestemming van haar vader. (Abrahamus Heidanus, Iohannes Coccejus en Iohannes Hoornbeek: *Wy onder-geschrevene, professores der H: Theologie binnen Leyden, overwogen hebbende de boven-staande vragen*, [...]. Gedaan in Leyden den 26. januarij 1658, B3v-B4r (UBG Meul 3677)). Deze brief bevat de antwoorden op de vragen van Geraldo Welhouck van 19 december 1657 aan de genoemde professoren.

¹¹ Haks: *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 122.

¹² Joannes van der Linden: *Regtsgeleerd, practicaal, en koopmans handboek* [...]. Amsteldam, 1806, 15-18.

¹³ *Haegs-kermisch-praetgen over het gevange-nemen van Jacobus Overheul. Om dieswille*

geen bloed, hun belofte was ongeldig omdat ze nog minderjarig waren en de toestemming van hun ouders ontbeerden. Toen vader Van der Dusschen de beide kinderen vriend aantrof, wees hij Jacobus de deur – deze was klerk bij hem – en verbood hij hem de verdere omgang met zijn dochter. Om hem voorgoed kwijt te zijn, beschuldigde hij hem valselijk van diefstal waarop de jongen door het Hof van Holland werd veroordeeld en enige tijd in de Haagse Gevangenpoort werd opgesloten. Na zijn vrijlating verdween Jacobus voorgoed uit beeld.¹⁴

Als de geliefden meerderjarig waren en hun ouders verleenden desondanks geen toestemming voor het huwelijk, konden ze die ouders voor het kerkbestuur ontbieden of voor hen die daartoe door de overheid waren aangesteld. Als ze niet binnen veertien dagen gehoor gaven aan de oproep, werd dat als een teken van instemming met het huwelijk gezien. Verschenen ze wel, dan werden hun argumenten voor de weigering aangehoord en werd getracht overeenstemming te bereiken. Lukte dat niet, dan werd op grond van de geldende stadswet een beslissing genomen die aanvaardbaar en redelijk was.¹⁵

Met de ondertrouw was het huwelijk dan wel aangegaan, gecontraheerd zoals dat heette, maar nog niet voltooid. Krachtens de wet waren de partijen verplicht het huwelijk te laten bevestigen in de kerk, de zogenaamde solemnisatie, of het te laten aantekenen door het stadsgerecht. Het achterwege laten hiervan was strafbaar.¹⁶ Als de commissarissen van huwelijkszaken akkoord waren gegaan met de ondertrouw, kreeg het paar toestemming om op drie achtereenvolgende zondagen de geboden te laten aflezen.¹⁷ Bij de gereformeerden gebeurde dat in de kerk. Na het aflezen van

dat een burgemeestersdogter van Delft, Zara vander Dusschen genaemt, geseyt wierdt met hem te willen door-gaen. 's Gravenhage, 1664, 9.

¹⁴ Het begin van deze geschiedenis vertoont overeenkomst met die van de negentienjarige Elisabeth de Flines en Eduart Back. Eduart was zeventien jaar toen hij als knecht in dienst kwam bij Elisabeths vader, de zijdehandelaar Jacob de Flines. Een half jaar later kon hij vertrekken toen vader Jacob ontdekte dat hij Elisabeth vrijde (Machiel Bosman: *Elisabeth de Flines*. Amsterdam, 2008). De jarenlange strijd daarna die Elisabeth de Flines tegen haar vader voerde, is te vergelijken met die van Agatha Welhoeck tegen haar vader Geraldo Welhoeck.

¹⁵ De Groot: *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid*. Leiden, 1965, I. 18-9.(15).

¹⁶ L.J. van Apeldoorn: *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht*. Amsterdam, 1925, 103.

¹⁷ *Gebod*: de openbare wettelijke bekendmaking van een voorgenomen huwelijk, de huwelijksafkondiging. *De geboden aflezen*: de huwelijksafkondiging door een openbare aflezing bekendmaken (*WNT* lemma: *gebieden*).

het derde gebod kon de huwelijksvoltrekking in de kerk plaatsvinden. Officieel moest het paar binnen een maand na het derde gebod huwen. De geboden voor niet-gereformeerde paren werden aangeplakt op de pui van het stadhuis.¹⁸

Wat in theorie door Haks en anderen over het huwelijksproces modern is verwoord, geeft het *Advertissement van rechten* op eigentijdse wijze weer. De heldere stapsgewijze voorstelling, die ik nergens elders in deze vorm heb aangetroffen en het feit dat ze de lezer een toch emotionele gebeurtenis uit de adventsweken van 1642 biedt, lijken mij de presentatie ervan te rechtvaardigen.

(Art. 20). Dat hy [= Sommerus] op den 28. november 1642 geresolveert heeft ende (nota verba)¹⁹ metten impetrante [= Allevermans] versproocken gheweest omme te saemen te treden inden echten staet, by aldien sy presteerde twee conditien.

(Art. 35). Soo wensche ick [= Sommerus] u nu den seegen Godes tot u houwelijck met mijn.

(Art. 36). Ghevende daer op aen den impetrante over syn rechter handt en kuste haer [...].

(Art. 37). Waer op ghevolght is, dat den gedaeghde [= Sommerus] metten impetrante besproocken heeft, om op dese trou-beloof, op maendagh daer aenkomende ('t welck was den eersten december) het voorsz. houwelijck ten overstaen vande vrienden te confirmeren.

(Art. 38). Om noch die weeck (te weten) daer maendagh boven verhaelt, de eerste dagh van was, voor de heeren commissarissen vande houwelijckse saecken te gaen, de geboden te laten aenteyckenen voor saterdagh, om nae [= naar] kerckelijke ordonnantie op sondagh, wesende den sevenden december daer aen volgende, afgekondigt te werden.

(Art. 39). Om soo 't mogelyck was, noch voor de kersdagh 1642 de trou in 't publicq [= voor de gemeente] te voltrecken.

(Art. 40). Doch soo den tydt daer toe te kort viel, dat voor al ende in allen ghevallen [= dat beslist in ieder geval], de proclamatie noch voor saterdagh souden werden in-geteekent, om afgekondiget te werden.

Dominee Arnoldus Bornius – hij was getrouwd met Sommerus' dochter Abigaël – speelde in de zaak Sommerus-Allevermans een gemene, partijdige rol. In het *Advertissement van rechten* wordt hij een aantal keren van valsheid in geschrifte en van leugenachtigheid ten detrimente van Anna beschuldigd:

¹⁸ *Archief van de burgerlijke stand; doop-, trouw- en begraafboeken van Amsterdam*. Inleiding door L. Hagoort (SAA 5001 p. 1, 4 en 5).

¹⁹ *Nota verba*: let op mijn woorden.

(Art. 265). Ten anderen, soo is den voorsz. Bornius mede in sijne verklaringe van notoire valscheyt niet excutabel.

(Art. 881). Ende dat hy gehoopt heeft door het doen van syne valschen eeden, de trouw-beloften tusschen de impetrante [= Anna] ende den gedaeghde [= Sommerus] aen-gegaen, te breecken ende te vernietigen.

In een anoniem lied uit 1644 getiteld ‘Een droevigh lied’²⁰ wordt hij als A.B. aangeduid en beschuldigd van meineed om zijn schoonvader vrij te pleiten. Ruim negen jaar later verklaarde dezelfde Bornius – dan inmiddels weduwnaar en predikant te Delft – zijn liefde aan zijn zeventienjarige thuiscatechisante Agatha Welhoeck. Dat leidde tot de slepende affaire Bornius-Welhoeck, waarin Bornius een ieder wilde doen geloven dat hij een fatsoenlijk man en oprecht predikant was geworden.²¹ Vader Geraldo Welhoeck dacht daar bepaald anders over. In hoofdstuk 12 breng ik Agatha Welhoeck in verband met het gedicht ‘Agatha’ dat ik een plaats geef in de LL-literatuur.

De trouwbelofte was met wederzijds goedvinden ontbindbaar. Eenzijdige verbreking was alleen mogelijk als zich na de trouwbelofte gewichtige redenen hadden geopenbaard zoals een zeer ernstige ziekte of onkuisheid.²² Bij eenzijdige verbreking zonder gewichtige reden kon de gedupeerde partij zich bij de situatie neerleggen, een schikking treffen, het nakomen van de belofte voor de rechter afdwingen of de ander laten vonnissen als deze bleef weigeren de belofte na te komen.²³

Zowel in het canonieke als in het gereformeerde recht gold, dat hij of zij die de trouwbelofte niet nakwam, zonde beging. De gedachte hierachter was dat God het huwelijk beschikte. De belofte impliceerde dat men voor God getrouwd was. Het beginsel gold dan ook dat het huwelijk onontbindbaar was op grond van Jezus’ woorden in Mattheüs 19:6: “Hetgeen dan God samengevoegd heeft, scheid de mens niet”.²⁴ Op drie plaatsen in de LL-literatuur getuigen dichters van deze christelijke opvatting:

²⁰ Dit lied is het laatste gedicht in het bundeltje: *Droevigh klaegh-liedt, over de met eede beswooren trouloose trou-beloften des houwelijcken staets, [...] gheschiedt tusschen de eerbare joffrou N.N. ende den heer Wilhelmus Sommerius [...]*. Ghedruckt in ’t jaer ons Heeren 1644.

²¹ Zie o.a. ds. H. de Veer: *Agatha Welhoek. De kerk, de staat en het hart. Een paar bladzijden uit het archief der Nederduitsche hervormde gemeente te Delft*. Delft, 1860.

²² Van Apeldoorn: *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht*, 45.

²³ Haks: *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 119.

²⁴ Van Apeldoorn: *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht*, 180. De auteur verwijst abusievelijk naar Mattheüs 19 vers 5.

Wilhelmo/Gabriel

[26] Ick vrees niet eens, hoewel u broeder hem [= zich] verstoorde,
 En in sijn gramschap raest; al wat den hemel bint
 Ontbont noyt eenig mensch schoon hy hem onderwint [= poogt]
 Een voorgenome drift van huwelijck te beletten,
 [...]. (*RMI*, A3r-v).

Ick [= Gabriel] ben door haer verleidt, sy heeft my opgehout;²⁵
 Sy heeft geproeft van dat, wy zijn voor Godt getrouwt
 [85] Dat myn hoop noch voedt; [...]. (*SV*, 7).

[52] Want sy [= Elisabeth] de mynen was, sy was voor God myn vrou,
 Wy zyn te saam geknugt, dat sal den hemel tuigen. (*SV*, 108).²⁶

Een nog sprekender bijbels voorbeeld staat in Anna's *Advertissement van rechten*. Toen Janneken Allevermans aan haar man Philips de Golst vroeg: "Hoe is het met het houwelyck van onse suster, is het klaer?" (art. 118), antwoordde deze: "Ja het (art. 119). Sy zijn ghetroude luyden voor Godt, de rest voor de weereldt" (art. 120). Een bewijs hoe sterk in die tijd nog het "voor God getrouwd zijn" leefde. De "rest" betrof in dit geval de wettelijk voorgescheven solemnisatie.

Verloving van Gabriel en Elisabeth

Het uitwisselen van de trouwbelofte tussen Gabriel en Elisabeth wordt alleen in de fictionele LL-literatuur aangeroerd. Hoewel Bontemantel ervan moet hebben geweten, volstaat hij met op te merken dat Gabriel zich op zeker moment ongewoon bejegend voelde door Elisabeth, dat hij zich daarover misnoegd toonde en indiscreet werd. Het geeft te denken dat Bontemantel zowel Elisabeth als Mattheus een plek in de luwte geeft. Hij spaarde in eerdere aantekeningen ook al zijn nicht Margriete Bas en haar man Jan Anslou in de kwestie van haar geveinsde zwangerschap. Ik neem aan dat de verloving van Gabriel en Elisabeth historisch is. De dichters van de *RM* en het 'Gyselaars-praatjen' (*SV*-22) hebben er de meeste verzen aan gewijd; de eerste opent er zelfs zijn treurspel mee:

Wilhelmo/Gabriel

Ick sag geen blyder dag als dese oyt geschapen,
 Nu ick by u alleen de grootste gunst mag rapen

²⁵ *Opgehout*: opgewonden.

²⁶ 'Gyselaars-praatjen' (*SV*-22). Gabriel is in discussie met zijn celgenoot Borrens.

Volmaeckte Leonoor; die door u aengesicht
 Aen-minnig van gelaet Wilhelmo hebt verplicht,
 [5] Om u soo lang hy leeft sijn liefde toe te dragen.
 Ick voel alree u gunst vermeerd'ren alle dagen,
 Voor desen [= eerst] gaf ghy my u [= uw] schoonheyt afgemaelt [= geschilderd]
 Door schilders kunst-penseel, daer uyt u wesen straelt
 Vol van bevalligheen, die ick geduurig smeke.
 [10] Nu geeft ghy my u woort [= trouwbelofte], een ongetwijffelt teken
 Van d'alderwaerste trou, ick schonk u mijne ring
 Op dees beloften, die ghy als verlooft ontving. (*RMI*, A3r).

Gabriel en Elisabeth bevestigden hun trouwbelofte met een tastbaar teken. Er blijkt geen gelijktijdige uitwisseling van de beloften te hebben plaatsgevonden, wat ongebruikelijk was. Eerst deed Gabriel zijn belofte aan Elisabeth waarop zij hem haar portret schonk. Enige tijd later deed zij haar belofte aan hem en schonk hij haar zijn ring.

Het blijft ongewis hoe Elisabeth de zaak heeft aangepakt. Volgens de dichter van de *RM* was haar moeder van haar doen en laten op de hoogte. Dat zal in werkelijkheid ook wel het geval zijn geweest. Omwille van de goede vrede werd Mattheus niet geïnformeerd. Waarschijnlijk rekende Elisabeth erop dat Mattheus wel overstag zou gaan als zij hem met steun van haar moeder voor voldongen feiten zou plaatsens, namelijk de beleefde bijslaap en haar jarenlange seksuele contact met Gabriel. Die 'verdorvenheid' zou te veel schande voor de Lestevenons betekenen, zodat er maar één ding overbleef: instemmen met het huwelijk. Een illustratie van die gedachte biedt de *RMI*:

Leonoore/Elisabeth
 [225] Indien Henrico wist, hoe het gelegen leyt
 Met onse saeck, hy sou my niet meer tegen-spreken,
 Noch door sijn wreev'ligheyt genooten liefde breken.
 Ick swijg dit liever stil, want soo ick 't openbaer,
 Soo loopt de vrientschap by myn vrienden in gevaer. (*RMI*, A6r).

Deze overvaltactiek van Elisabeth was niet bij voorbaat kansloos. Catharina de Wael, dochter van de heer van Moersbergen, paste haar ook toe in 1636 toen haar ouders hun toestemming weigerden voor haar huwelijk met ritmeester Johan van Oostrum en haar bovendien ontferden. Toen zij hun vertelde met hem te hebben geslapen, veranderden ze van gedachten om niet in staat van oneer te geraken (zie hfst. 14).

En ook de rijke zijdehandelaar Jacob de Flines wordt ermee geconfronteerd. Zijn dochter Elisabeth is op 22 december 1700 van huis weggelopen en brengt de nacht door met haar geliefde Eduart Back, alsof ze man en

vrouw zijn. Met goed fatsoen was er nu geen weg meer terug. Om niet in oneer te geraken, moest er getrouwd worden. Maar Jacob de Flines dacht daar anders over en onthield zijn dochter de toestemming.²⁷

“Eer is het Lof des Deuchts”

De eer van een vrouw was in de vroegmoderne tijd bovenal afhankelijk van haar seksuele reputatie. Het verlies van maagdelijkheid buiten het geoorloofde pad betekende eerverlies.²⁸ In Amsterdam twijfelde niemand eraan dat Elisabeth en Gabriel seksueel actief waren. Daarvoor kenden ze elkaar te lang, waren ze te vaak alleen op stille of besloten plaatsen en waren hun liefdesuitingen te manifest. Hun langdurige relatie rechtvaardigde immers bijna intiëmer contact. Dat alles schaadde de reputatie van Elisabeth niet wezenlijk. De Lestevenons gedoogden haar gedrag al jaren en vrijwel iedereen was ervan overtuigd dat zij met Gabriel zou gaan trouwen. Bovendien bracht een huwelijk een niet-maagdelijke vrouw weer tot ere en deed ondervonden oneer stoppen of uitwissen.²⁹ Het is opvallend dat geen enkele auteur Gabriel heeft verweten dat hij als volwassen en ervaren man Elisabeth niet heeft afgeremd. Mogelijk is dat een indicatie voor het feit dat men in de Amstelstad dergelijk pikant gedrag niet zo aanstootgevend vond. Hoewel er bij Elisabeth toch een zeker gemis aan seksuele schaamte valt te bespeuren, was dat onvoldoende aanleiding voor paskwilmakers om de spot met haar te drijven, ofschoon zij tot een aanzienlijke familie behoorde behoorde. Mattheus nam daar wel aanstoot aan zoals uit de *RM* blijkt. Hij vond dat zij zich oneerbaar gedroeg, zich niet hield aan de normen en waarden van haar geslacht en daarmee zichzelf en haar familie te schande maakte. Patricia Mosquera wijst in haar proefschrift op dat gevaar; zij rekent een gebrek aan seksuele schaamte bij een vrouwelijk familielid tot een van de meest schandelijke elementen in een eer-cultuur vanwege de negatieve consequenties voor betrokkene zelf en voor haar familie.

[...] a lack of sexual shame on the part of female relatives is one of the most shameful situations in honor cultures because it damages not only the woman's honor but also the honor of her family.³⁰

²⁷ Machiel Bosman: *Elisabeth de Flines*. Amsterdam, 2008, 11-14.

²⁸ Lotte van de Pol: *Het Amsterdams hoerdom*. Amsterdam, [1996], 73-74.

²⁹ Lotte van de Pol: *Het Amsterdams hoerdom*, 73.

³⁰ Patricia Maria Rodriguez Mosquera: *Honor and emotion. The cultural shaping of pride*,

In een eer-cultuur, die ook in de Republiek heerste, zijn de persoonlijke eer en de familie-eer sterk onderling afhankelijk. Elk familielid afzonderlijk kan de familie-eer bezoedelen. Persoonlijke schande zal reflecteren op alle familieleden. Tevens heeft de familie-eer een grote invloed op iemands eigen eer, zodat de persoonlijke eer sterk afhankelijk is van het gedrag van andere familieleden.³¹ Een goede reputatie is karakteristiek voor een persoon met eergevoel. Eergevoel bezitten impliceert dat men bezorgd is om zijn reputatie en gevoelig is voor maatschappelijke opinies.³² Tijdens de renaissance gold de Aristotelische opvatting dat eer de beloning is van deugd en het teken van een reputatie dat men het goede doet. Dat eerste deel van de definitie heeft vooral bekendheid gekregen door Hooft (1581-1647) die erop varieerde met “Eer is het lof des Deuchts” [= Eer vloeit voort uit de deugd] in zijn bekende gedicht ‘Weet yemant beeter saus als honger tot de spijsen’.³³ Hooft heeft zich in zijn werken meermalen met het begrip eer beziggehouden. Intensief zelfs in de *Achilles en Polyxena* waarin het koor haar tot tweemaal toe centraal stelt, onder andere in de onderstaande strofe.³⁴

[361] Het hoogste dat den mens op aerden is gegeven
 Door den eersaemen raet, van s’ hemels goden hoog
 Is eer, het waerste goet, int tijttlijcke leeven,
 Op welck het grootste hert, alleenlijck neemt sijn ooch.

Moeder Elisabeth van Thije maakt zich zorgen over het ‘oneerlijk’ gedrag van haar geschandvlekte dochter en betwijfelt of zij ooit nog ten huwelijk zal worden gevraagd:

Moeder/Elisabeth van Thije (tegen haar dochter)
 Nu dat sijn [= Wilhelmo/Gabriel] achterklap haer heeft in schant gebracht
 Door misbruik van sijn tong, en doet in opspraak leven,
 Nu is sijn wensch volbracht en soeckse te begeven,
 [925] Wie sal u Leonoor, terwijl gy zijt geschent

shame and anger. Amsterdam, 1999. Diss. UvA, 7.

³¹ Mosquera: *Honor and emotion*, 5.

³² Mosquera: *Honor and emotion*, 2.

³³ Fokke Veenstra: *Ethiek en moraal bij P.C. Hooft*. Zwolle, 1968, 39-40. P.C. Hooft: *Gedichten*. Ed. Leendertz-Stoett I. (Amsterdam, 1899), 30-32. Zie ook: *Eer is het lof des deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra*. Onder red. van H. Duits [e.a.]. [Amsterdam], [1986].

³⁴ Fokke Veenstra: *Ethiek en moraal bij P.C. Hooft*, 37. Het citaat is naar P.C. Hooft: *Gedichten*. Ed. Leendertz-Stoett II. (Amsterdam, 1900), 57.

Versoecken om de gunst? een ieder is bekend
 Dat gy sijn ringen draegt, een ieder sach u ryen
 Rontom de volle stadt, wanneer ghy met u beyen
 In sijn karosse sat, 't geruchte is verspreyt,
 [930] Soo gy geen schult en hebt, soo heeft hy u misleyt.
 Wie dat haer [= zich] te gemeen gaet by een minnaer maken,
 Schoon sy hem mint of niet, sy sal in opspraeck raken.
 Het breideloose [= tomeloze] volck verbreit het geen men siet
 Dat achterdencken [= vermoeden] doet als of het was geschiet. (RM2, C1r).³⁵

De woorden van de dichter van het 'Wonderlijk raket-spel' (SV-39) vormen een mooie afsluiting van deze paragraaf. Hij roept Elisabeth op haar liefde voor Gabriel te tonen, hem tot voorspraak te zijn bij de rechter, zodat hij zal worden vrijgelaten en haar eer zal worden hersteld.

Helaas! wat gaat u, fiere joffer, aan?
 Ghy ziet uw glans van [= door] d'achterklap verduistert;
 Brave amazoon [= kloeke vrouw], wilt ghy na liefde staan?
 [20] Verlost hem, die onschuldigh is gekluistert.

Spreek voor het recht, spreek van zyn trouwe min,
 Schoon moeder en uw broeder zijn gebeten [= verbitterd].
 De witte deught [= de godin Diana] verzelle een ziel-vriendin,
 En dringh door steen, door yzer, slot, en keten.

[25] Herstelt uw gloor [= eer] (die nooit verdonckert was,
 Als toen 't geweld sloegh klaauwen in Lalande)
 Eer vordre list helpe uw waardy in d'as,
 En schen-tong storte uw beyder vreugt tot schande.

“t Was beter t'saem getrouwt”

De dichter van 'Lalands nieu gewonnen lauwer-kranen' (SV-09) en de auteur van de 'Balance der houwelyken' (SV-16) vinden dat de Lesteve-nons het huwelijk van Gabriel en Elisabeth nooit hadden mogen afwijzen. Iedereen wist hoe verliefd het stel was en hoe zij door hem werd verwend. Ze hebben Elisabeth ongelukkig gemaakt en veel schande over zichzelf opgeroepen.

't Was beter t'saem getrouwt, so had geen laster-tongen
 Van eenigh vuyl gedicht of liedtjen oyt gesongen.
 [35] Maar 't is nu al verbruyt, [...]. (SV, 29).

³⁵ Dat achterdencken doet als of het was geschiet: dat roddel voor waar aanneemt.

Arent: [...]. My dunkt dattet meerder eer voor de moeder van joffrouw Stevenon gheweest was, datse haar dochter aan Lalande ten huwelijk gegeven had, om dat alle de werelt haar vryheit ghesien had, en zy zoo veel faveurs genooten, dat hy niet ter wereltd had, of het was voor haar ten besten. (*SV*, 82).

Binnen de familie gaan stemmen op Elisabeth alsnog toe te staan met Gabriel te trouwen. Alleen een huwelijk zal de schande doen ophouden en vergeten. De dichter van de *RM2* roept in de ‘Opdracht aen de rampsalige minnaer’ (*RM2*, A2r) de beide geliefden op zich te herenigen; een oproep die hij bij monde van moeder Elisabeth en neef Alphonso regelmatig herhaalt. Ik geef daarvan twee voorbeelden:

Alphonso/Daniel Lestevenon

Leg af de twist der twistige verschillen
 |10| Al heb gy nu elkanderen onteert,
 Laet niet het recht uw eer en goet verspillen,
 Als een die redelijck verstant ontbeert.
 Nu is het tijt dat gy u gaet vereenen
 Door liefde die sich rept aen wederzy. (*RM2*, A2r).

Moeder/Elisabeth van Thije

|970| Henrico hoogh genoegh ick ben u twisten moe,
 Swijgh alle beyden stil, en hou u monden toe,
 Ick overdenck de saeck en hoese is gelegen,
 Mijn twijffelmoedigheyt die heeft daer weinig tegen
 De saeck dient by geleyt, [...]. (*RM2*, C1v-C2r).

Ook zijn er dichters die Gabriel en Elisabeth adviseren zich om seksuele redenen te herenigen om de ‘glorie’ van weleer weer te kunnen beleven. Tegenover al deze adviezen uit de fictionele LL-literatuur staat er slechts één uit de werkelijkheid, die van ambassadeur De Thou (zie hfst. 3). Maar hoe goed bedoeld ook, ze was niet vrij van eigenbaat, een huwelijk zou immers tot de onmiddellijke vrijlating van Gabriel leiden, wat zijn koning Lodewijk XIV zou behagen. Maar Elisabeth van Thije wilde daar toen – begin juni 1661 – nog niets van weten.³⁶

³⁶ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 278 (SAA 5059-32). De Thou besprak de kwestie met moeder en dochter. Bontemantel rept hier niet van Mattheus, maar die zal zeker druk op zijn moeder hebben uitgeoefend.

De verbroken trouwbelofte: gemeend of geveinsd?

Het antwoord op deze vraag luidt: geveinsd maar niet als zodanig door Gabriel begrepen. Toen Sommerus zijn trouwbelofte verbrak, bracht hij de gereformeerde kerk van Amsterdam in opspraak en werd hij door het Hof van Holland veroordeeld tot een eeuwig weduwnaarsbestaan. Toen Elisabeth dat deed, veroorzaakte zij een maatschappelijke storm waarin velen werden meegesleurd. Hoewel zij niet gerechtelijk werd vervolgd, leed zij door haar woordbreuk ernstig eerverlies. De dichter van het 'Gyselaars-praatjen' (SV-22) spreekt er zijn verbazing en verontwaardiging over uit dat Elisabeth haar trouwbelofte straffeloos, want niet vervolgd, kon verbreken om zich vervolgens aan een ander te binden. Verontwaardigd vraagt hij zich af of het huwelijksrecht en het gezag van de commissarissen van huwelijkse zaken geen betekenis meer hebben en of er voor de aanzienlijken van Amsterdam in dezen andere maatstaven gelden dan voor het gewone volk.

Borrens (medegevangene van Gabriel)

Gaat dat nu huydendaegs so toe onder de groten [= aanzienlijken],
 [30] Dat als men sich verlooft, sich weer verloven mach;
 Waar blijft dan 't huw'lix-regt, waer blijft dan het gesag
 Van commissarisse,³⁷ als men sijn woort mag geven,
 Dan d'een en dan weer d'aâr. Wie hoort 't oit sijn leven
 Dat 't een gemeene³⁸ deê, men dwongse tot de trou,
 [35] Of anders datse niet mogt trouwen alsse wou,
 Maar moest so ongetrouwt tot die tydt heene leven,
 Tot dat den andre hem [= zich] in 't huwlik had begeven,
 Eer sy [= Elisabeth] weer vry mogt zyn.

De dichter gaat echter aan een belangrijk element voorbij: de ongeldigheid van de trouwbelofte van Elisabeth, die het voor de tegenpartij zinloos maakte om haar voor het gerecht te dagen en een huwelijk af te dwingen. Bontemantel rept met geen woord van een breuk tussen Gabriel en Elisabeth. Wel suggereert hij dat Gabriel, toen hij Cloeck aan haar zijde zag, verschrikkelijk jaloers werd en meteen daarop ernstig indiscreet.

Gabriel de La Lande, seer familiaer verkeert hebbende met Elisebeth Le Stevenon;

³⁷ De Amsterdamse kamer van de Commissarissen van huwelijkse zaken, op dat moment bestaande uit de heren: dr. Joan Huydecoper de Jonge, Frederick Alewyn, Cornelis Dircksz. Abba, mr. Philips Wevering en dr. Arnoud Tholinx (Wagenaar III, 430).

³⁸ *Gemeene*: iemand van het gewone volk.

is alsoo Hendrick Cloeck haer quam vryen misnoecht geworden door dien soo van haer niet is beyegent als gewoon was. En heeft gesyt teghen eergesyde Cloeck en ander geselschap dat haer had beslaepen.

Het blijft ongewis wat er schuilgaat achter Bontemantels woorden: “misnoecht geworden door dien soo van haer niet is beyegent als gewoon was”. De zinsnede zou kunnen betekenen dat Elisabeth zich jegens Gabriel afstandelijk gedroeg en jegens Cloeck aanminnig, maar zou ook kunnen inhouden dat Elisabeth zich onheus jegens Gabriel heeft gedragen. Het blijft dan ook onzeker of zij hem expliciet heeft afgewezen. Elias komt met een geheel eigen interpretatie van Bontemantels schets:

[...]. Deze minnarij was door de moeder en den broeder van Elisabeth gestuit, die de minzieke jonge dame opsloten en haar “galant” den bons gaven. De reden van dit medoogenlooze optreden van hare familie was, dat zich onderwijl eene betere partij voor juffrouw Lestevenon aangeboden had, n.l. de advocaat Cloeck (denkelijk mr. Hendrick Cloeck zie bij no. 155), wien de vrijster niet onwelgezind was en die haar dan ook spoedig met haar lot wist te verzoenen.³⁹

Zijn oordeel is bezijden de werkelijkheid; zijn beweringen worden noch ondersteund door de archivalia, noch door de fictionele LL-literatuur, met uitzondering van Cloecks interesse in Elisabeth. Auteur-tijdgenoten hebben heel andere ideeën over de omstandigheden van de breuk en over Elisabeths interesse in Cloeck. Het feit dat Elisabeth met Gabriel was verloofd en tegelijkertijd genegenheid leek te tonen voor Hendrick Cloeck, zal Elias ertoe hebben verleid Elisabeth als minziek te kwalificeren.⁴⁰ Maar dat was zij beslist niet. Zij hield alleen van Gabriel. Er zijn geen serieuze aanwijzingen in de literatuur te vinden dat zij van Cloeck was gecharmeerd, wel dat zij genegenheid voor hem veinsde. Zij had hem

³⁹ Elias II, 721, noot “t”. Elias’ beweringen zijn deels speculatief, deels onjuist. Hij noemt Elisabeth ten onrechte minziek. Er zijn geen aanwijzingen dat zij zich dankzij Hendrick Cloeck met haar lot heeft verzoend; zij wilde hem niet; toen Cloeck dan ook het hopeloze van zijn avances inzag, brak hij met de Lestevenons. Gabriel is niet op grond van het vonnis van het Hof van Holland in vrijheid gesteld maar op grond van het vonnis van de Hoge Raad van 30 juli 1661. Aan die laatste uitspraak werd pas op 8 augustus uitvoering gegeven, nadat moeder Elisabeth van Thije de schepenen had meegedeeld dat zij zich aan dat vonnis conformeerde. Er zijn niet alleen “vuilaardige” pamfletten over de affaire verschenen maar ook fatsoenlijke. Elias dwaalt eveneens met het duodecimo formaat, *De soete vryagie* is uitsluitend in octavo verschenen. Opvallend is dat hij het treurspel en de klucht niet noemt.

⁴⁰ *Minziek*: licht of gemakkelijk verliefd worden.

immers nodig om haar broer Mattheus zand in de ogen te strooien, zodat zij haar heimelijke ontmoetingen met Gabriel ongestoord en ongestraft kon voortzetten. Een aanzienlijk deel van de auteurs van de LL-teksten geeft uitdrukking aan de fysieke voorkeur van Elisabeth voor Gabriel en aan haar uitgesproken afkeer van Cloeck. De enkeling die haar met de advocaat laat stoeien, doet dat om een pikante tekst te realiseren en het koppel te blameren. De vraag waarom Elisabeth ondanks haar liefde voor Gabriel dan toch haar verloving met hem verbrak, kan slechts speculatief worden beantwoord. Elisabeth probeerde Gabriel te behouden door een gewaagd spel te spelen met beloften, leugens, heimelijke ontmoetingen en geveinsde liefde. Dat liep verkeerd af toen Gabriel plotseling voor haar opdook en zij zich in het gezelschap van Cloeck en Mattheus bevond. Op dat moment kon zij niet anders dan Gabriel bot afwijzen. Hij doorzag niet dat zij de breuk veinsde en werd indiscreet. Een definitieve scheiding was toen onvermijdelijk. De eer van de Lestevenons was in het geding. Ook de paskwilmakers hebben Elisabeths positie niet begrepen, anders zouden zij haar beslist anders hebben benaderd. Ik ben van mening dat zij een trouw, slim en dapper meisje was dat haar riskante strijd om Gabriel te behouden, verloor.

8 Het complot tegen Gabriel: een scenario

Gabriel moest langere tijd het zakendoen worden belet om hem sociaal en maatschappelijk te gronde te richten. Dat kon worden bereikt door hem maandenlang op te sluiten. Ontmoetingen met Elisabeth zouden dan zijn uitgesloten en eenmaal vrijgelaten maar berooid, zou er voor hem geen plaats meer zijn binnen de Amsterdamse elite. In de *RMI* maakt Henrico/-Mattheus zijn bedoeling duidelijk tegenover zijn neef Alphonso/Daniel Lestevenon en Hortensio/Hendrick Cloeck:

Henrico/Mattheus

[1390] 't Is noch maer een begin, ick sal de saeck soo draeyen
Dat hy niet meer haer gunst by and'ren uyt sal kraeyen.
De haen die koekeloert, schoon dat hy is gespoort
Hy is door ons beleyt in 't kraeyen wat gestoort.
Het kost oock wat het kost, ick sal sijn trotse veeren
[1395] Daer hy so hoog mee vliegt op and're kammen scheeren.
Soo blijft hy by de weg [= bij de realiteit] en soeck een slechter hen [=
eenvoudiger vrouw]
Als hy de veeren [= het geld] mist daer mee hy vliegen ken. (*RMI*, C7r).

Wat de Lestevenons wilden, was de definitieve beëindiging van de relatie tussen Gabriel en Elisabeth. De auteur van de 'Samenspraak, tusschen een Fransman en een Luycker-Waal' (SV-24) weet dat het in eerste instantie daarom gaat en dat de laster van secundair belang is.

Luycker-waal: Maar sy vrees de man zal gaan loopen? maar een eerlick [= fatsoenlijk] wel geseten [= maatschappelijk geslaagd], en rijckman loope niet, om dat segge by een jonge juffrou geslaapt heb, dat is geen oilicke [= gemene] injurie, 't is meer de vrientschap als d'injurie, en de iuffrouw doet haar vry alleen de schandt aan, niemantd spreecke quaad van Lalande [...]. (*SV*, 131).

Dringende verzoeken en verboden aan Elisabeth hadden niets uitgehaald. Kwaadsprekerij over Gabriel al evenmin. Deze ombrengen ging te ver, ook al schijnt Mattheus dat te hebben overwogen. Er moest een 'verantwoorde' manier worden gevonden om hem uit te schakelen. Die deed zich onverwachts voor met de indiscretie van Gabriel. Die bood een rechtsingang. Natuurlijk voelden de Lestevenons zich beledigd, daar bestaat geen twijfel over. Ze konden Gabriel voor de rechter dagen. Die zou hem veroordelen tot het uitspreken van een spijtbetuiging en tot het betalen van een geldboete. Dat loste het probleem-Gabriel niet op. Hij moest voorgoed uit het leven van de Lestevenons en uit Amsterdam verdwijnen. Om dat te

bereiken had de familie de steun van de Amsterdamse machthebbers nodig. Die lijken ze maar al te gemakkelijk te hebben verkregen.

Frans-man: Mais maistre Pierre, die ionckevrou heeft groote hansen voor vrienden, en Lalande is een vremdeling, en die sulcke op het kussen heeft, en daar toe wat advoquaat Latijn by ghesmeert, en eenighe allegatien [= voorbeelden] toegevoeght, of sy passen als de tange op het varcken, dan moeder de kleinste onder, en wet en eet, noch burgherlijcke privilegien hebben gheen plaats. (*SV*, 127).

Er zijn verschillende scenario's te bedenken voor de wijze waarop Gabriels ondergang werd voorbereid. De loop der gebeurtenissen die ik veronderstel, is gebaseerd op familiebetrekkingen en op een aantekening van Bontemantel. Mattheus wist zijn moeder Elisabeth van Thije voor zijn snode plan te winnen. Dat was essentieel. Hij begreep dat de schepenen ontvankelijker zouden zijn voor haar wensen en eisen dan voor die van hem. Zij genoot achting onder de aanzienlijken van Amsterdam. Bovendien zou zij als moeder en voogd van haar minderjarige dochter in de gerechtelijke processen als eiseres en gedaagde optreden.

Elisabeth van Thije en Mattheus overlegden met Cornelis Hop op welke wijze ze de schepenen zouden kunnen overtuigen om Gabriel te arresteren.¹ Hoewel Bontemantel daarvan niet rept, is het goed denkbaar dat ook vader mr. Pieter Cloeck en Hendrick Cloeck zelf bij het overleg waren betrokken. Elisabeth van Thije en Pieter Cloeck zouden graag zien dat hun dochter en zoon met elkaar zouden trouwen. Als Gabriel zou worden uitgeschakeld, maakte Hendrick kans op Elisabeth. Maar welke list ze ook zouden bedenken, de schepenen hadden het laatste woord. Vooroverleg met enkelen van hen was noodzakelijk. Gerard Hasselaer, mr. Joachim Rendorp en Cornelis Backer werden uitgenodigd voor een gesprek. Het drietal was verwant aan de Lestevenons of aan de Cloecken.

Gerard Hasselaer, de president van schepenen, was een aangetrouwde neef van Hendrick Cloeck. Diens zuster Margaretha Cloeck was getrouwd met Joan Hulft, neef van Gerard Hasselaer. Joachim Rendorp was de zwager van Margaretha Cloeck en daardoor zijdelings verwant aan Hendrick Cloeck en Gerard Hasselaer. Rendorp was getrouwd met Brechie Hulft, de zus van Joan Hulft. Cornelis Backer was de gewezen zwager van Daniel Lestevenon, want getrouwd geweest met Christina le Gillon (1633-1658), zus van Elisabeth le Gillon, de echtgenote van Daniel Lestevenon.

¹ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 276 (SAA 5059-32).

De comploteurs besloten: (1) van de beledigingen een criminele zaak te maken, zodat Gabriel kon worden gearresteerd en opgesloten; (2) de beledigingen als “atroce injurien” aan te merken en daaraan de opportunistische onwettige bepaling te verbinden dat de verdachte zich niet kon beroepen op zijn poorterprivilege om op borgtocht te worden vrijgelaten (3) een interlocutoir vonnis uit te spreken, zodat Gabriel opgesloten bleef en niet in beroep kon gaan en (4) inconveniërende vonnissen van hogere rechtsinstanties te negeren.

Gerard Hasselaer legde het plan voor aan de overige zes schepenen: dr. Roetert Ernst, dr. Gillis Valckenier, Nicolaes Pancras, dr. Joan van Hellemond, Joan Hinloopen en mr. Jacob Boreel. De laatste vreesde dat de burgemeesters zich tegen het plan zouden keren en stelde voor hen te passeren. Het college van schepenen ging daarmee akkoord. De Lestevenons en Cloecken behoorden al decennia lang tot hun kringen. De rooms-katholieke vreemdeling Gabriel, met wie ze niets hadden en die beide families tot last was, moest het veld ruimen.

Toen Boreel op 2 oktober 1671 een vergelijkbare actie voorstond, maakten enkele schepenen wel bezwaar en ging de arrestatie niet door. Bontemantel maakte daarover in 1672 een aantekening waarbij hij herinnert aan Gabriels gijzeling. In dit gekoppelde verslag noemt hij Boreel bij name en impliceert hij diens optreden in 1661.

Vreemdeling uyt een inwoondershuys te haalen.

Den 2. October 1671. heeft een regerend schepen voor de tweedemaal versocht een huysman uyt een winkeliershuys te mogen lichten en in gyseling te brengen, alsoo syn E.E. [= Edelheden] broeder in Byerlandt overwonnen recht op den broer had becomen, en executorialie alsoo aldaer absenteerde, en sich alhier onthielt. Eenige heeren maeckten swarichyt sonder communicatie van burgemeesteren; die mede becommert waren: doch naerder aangesocht synde, maeckten schepenen bekend, dat het versoeck soude connen toe staen, met dien verstande, dat den heer versoecker verseeckert is dat den gecondemneerde hem [= zich] aldaer ten huysse onthout: en dat het geschiede met alle civilityt, ten bywesen van twee schepenen, doch daar is niet op gevolcht: alsoo den heer Boreel voors stil sadt [= was uitgepraat].

Burgemeesteren syn altyt gevoelich geweest, dat de ingesetenen door de schouten geen overlast werd aengedaen, en alsoo van ter syde yts was doort hoeft gewayt: hebben van de Pol [= Joan van den Poll], Outshoorn [= Cornelis de Vlaming van Oudshoorn] en Rynst, (waervan de twee laesten schouten syn geweest) den 9 february 1672 specialyck, gerecommandeert aen scheepenen dat soo den officier mocht comen te versoecken eenich ondersoeck te doen: en geoordeelt wert, daer crachtige reedenen toe te hebben, dat [sy] gelyk van alle oude tyden gebruykelyk, twee heeren uyt schepenenbank daer neffens te committeeren, alsoo poorters en inwoonders niet syn gehouden, den heer schout over haer drempels ofte in huys te

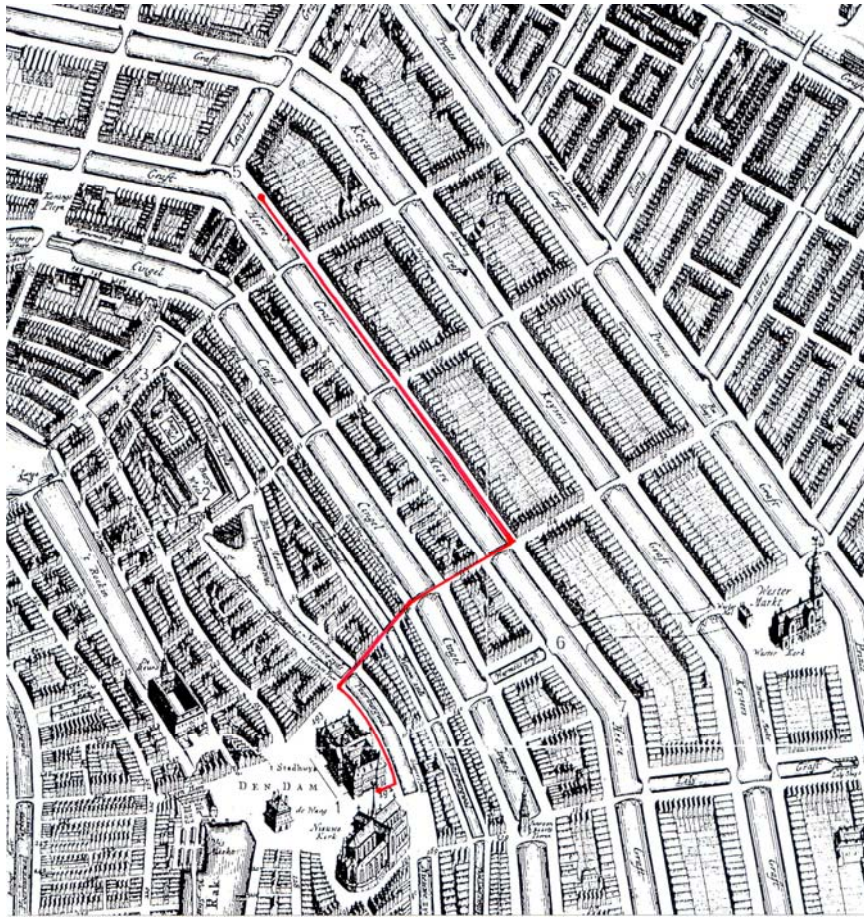
laaten comen dan in presentie der schepenen, ofte andere speciale ordre van de selve.²

Schout mr. Lambert Reynst kreeg de opdracht Gabriel te arresteren. Vergezeld van slechts enkele schoutsdienaren begaf hij zich op klaarlichte dag naar Gabriels huis op de Herengracht. Hij sommeerde Gabriel met hem mee te gaan. Te voet ging het van de Herengracht via de Gasthuismolensteeg en Stilsteege [= nu de Paleisstraat] naar het stadhuis,³ waar Reynst Gabriel in een van de gijzelkamers van de Boeyen opsloot. Gabriels legitieme beroep op zijn poortrecht om op borgtocht te worden vrijgelaten, werd afgewezen. Het gerucht van Gabriels arrestatie bereikte spoedig de vier burgemeesters Cornelis van Vlooswijck, dr. Gerard Schaep, Cornelis de Graef en Joan van den Poll. De heren voelden zich gepasseerd en waren misnoegd over het optreden van het college van schepenen. Van Vlooswyck en De Graef betreurden Gabriels arrestatie destemeeer omdat ze hem welgezind waren. De burgemeesters riepen Gerard Hasselaer ter verantwoording. Na het onderhoud begaf deze zich naar de schepenkamer en bracht verslag uit. De burgemeesters hadden zich bij de zaak neergelegd. Daarvoor kunnen drie redenen hebben bestaan. Ze waren overtuigd van de rechtmatigheid van de actie, ze durfden de schepenen niet te trotseren of ze waren even corrupt als zij, door leden uit eigen kring te bevoordelen ten koste van het recht van iemand die daartoe niet behoorde.

De eerste reden is niet aannemelijk, alle vier waren ervaren burgemeesters en kenden keur en wet. De tweede is niet uitgesloten, het college van schepenen vormde een machtsblok binnen het stadsbestuur. De derde reden acht ik de meest waarschijnlijke. De oligarchische cultuur impliceert nepotistisch handelen. De behoefte om 'ons soort mensen' te bevoorrechten boven 'andere soorten' bleek kort daarna, toen diezelfde burgemeesters de opvoering van de *RM* verboden omdat het spel ten nadele van het voornamelijk geslacht van de Lestevenons zou zijn. Vanaf het moment dat de burgemeesters zich conformeerden aan het onwettige optreden van de schepenen, maakten ze zich daaraan medeplichtig.

² Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*. III-1, 57-58 (SAA 5059-29).

³ Deze route acht ik de meest waarschijnlijke. De loopafstand bedroeg bijna achthonderd meter.

Afb. 30 De rode lijn geeft de waarschijnlijke route aan die de schout heeft gevolgd toen hij Gabriel opbracht van diens huis op de Herengracht naar de Boeyen. (Vergroot detail van de kaart van Amsterdam van Gerred de Broen (1724) (SAAnr. 010001000014))

Ze hadden Gerard Hasselaer tot de orde moeten roepen en het volgende ultimatum moeten stellen: “Wij accepteren uw handelwijze niet. U hebt onrechtmatig gehandeld. U dient de actie onmiddellijk af te breken en De Lalande in vrijheid te stellen. Indien u hieraan niet voor 12.00 uur de volgende dag hebt voldaan, zullen wij u, als eerste president van het college, uit uw ambt ontsetten. Mocht dat niet voldoende zijn, zullen wij niet schromen deze maatregel vervolgens op andere leden van uw college toe te passen.” Wat de redenen van hun handelen ook mag zijn geweest, Gabriel werd er de dupe van.

9 Gabriels arrestatie, gevangenschap en vrijlating

Inleiding

In de *RM2* treedt het personage Kornelio op als de vriend van Wilhelmo/Gabriel. Het is onbekend wie hij in werkelijkheid voorstelt. De dichter opent het eerste bedrijf met een dialoog van 158 verzen tussen Kornelio en de Rei van jonge heeren. De tijdsindicatie in het zevende vers is historisch interessant.

Kornelio

[5] Nu is het raat besluyt
Geeyndigt voor het Hof [= Hoge Raad], Wilhelmo [= Gabriel] is 'er uyt.
De maan heeft driemaal om haar korte hemels booge
Veel trager als sy plag nu onlangs omgetoogen
Voor hem die sat geboeyt in 't beste van de tijt [= in de zomermaanden]:
[10] Soo heeft haar broeders haat de minnedrift benijt [= misgund]
Die hy betoont. [...]. (*RM2*, A3r).

Gabriel is op 8 augustus 1661 vrijgelaten. Juni is de lichtste maand van het jaar. De zon beschrijft overdag zijn hoogste en langste hemelbogen. De volle maan komt op 21/22 juni tegenover de zon te staan en beschrijft gedurende die korte nacht een korte en lage hemelboog.¹ Dat is volgens de dichter tijdens Gabriels gevangenschap driemaal gebeurd. Dat zou betekenen dat Gabriel op 21 of 22 mei 1661 moet zijn gearresteerd. Aangenomen dat Gabriel op 22 mei 1661 is gearresteerd, heeft hij 79 dagen gevangen gezeten, de dag van zijn arrestatie en vrijlating meegerekend. Enkele pagina's verder (*RM2*, B6v) dicht hij Gabriel zelfs drie maanden cel toe. De laatste aanwijzing dat Gabriel nog op vrije voeten was, is te vinden in de notariële akte van notaris Emanuel de Lavello van 21 mei 1661. Op die dag verschenen Gabriel en zijn broer Pierre nog voor De Lavello.² Daarna blijft Gabriel tot 30 mei 1661 buiten beeld.³ Het is echter ook niet uitge-

¹ Liesbeth Bisterbosch: 'De "trage" maan snelt door de dierenriem'. ([Http://www.liesbethbisterbosch.org/act/act05/06maanmaagd/junimaanmaagd.htm](http://www.liesbethbisterbosch.org/act/act05/06maanmaagd/junimaanmaagd.htm)).

² Akte Emanuel de Lavello (SAA 5075-2984, 216).

³ *Dictums van den sententien gewesen bij den Hoogen Rade in Hollant, beginnende met den jare 1660 en eindigende metten jare 1664*. [Dictum van 30 juli 1661] (NA-HR 3.03.02 inv.nr. 944).

sloten dat hij op maandag 30 mei 1661 is gearresteerd. In dat geval zou hij ruim zeventig dagen hebben vastgezeten.

Arrestatie

Uit Bontemantels aantekeningen valt af te leiden dat Gabriels arrestatie onrechtmatig is geschied. Het gewoonterecht werd geweld aangedaan: nooit eerder werd een poorter voor belediging gegijzeld; de schout was niet vergezeld van de voorgeschreven twee schepenen en een secretaris, zodat hij niet gerechtigd was Gabriels huis te betreden om hem te arresteren; de actie werd op klaarlichte dag uitgevoerd wat niet strookte met de vereiste hoffelijkheid die tegenover een poorter in een dergelijke situatie in acht moest worden genomen. Bontemantel schrijft:

[...] dat [sy] [= schepenen], gelyk van alle oude tyden gebruykelyk, twee heeren uyt schepenenbank daer neffens te committeeren; alsoo poorters en inwoonders niet syn gehouden, den heer schout over haer drempels ofte in huys te laten comen dan in presentie der schepenen, ofte andere speciale ordre van de selve.⁴

[...] en dat het geschiede met alle civilityt [= hoffelijkheid], ten bywesen van twee schepenen, [...].⁵

Gabriel had de schout de toegang kunnen weigeren. Waarom hij dat niet heeft gedaan, is onbegrijpelijk. Waarschijnlijk was hij volledig overrompeld of drong de schout brutaalweg zijn huis binnen. Misschien ook vertrouwd hij te veel op zijn poorterrecht of op het feit dat een poorter nooit eerder voor een belediging was gearresteerd en opgesloten. Later werd hem in het proces voor schepenen verweten dat hij de schout niet om diens autorisatie voor de arrestatie heeft gevraagd.⁶ Dat zou hem overigens weinig hebben geholpen, hij moest tot elke prijs worden uitgeschakeld.

In het gedicht 'Het rechte fret in 't hol' (SV-02) maakt de dichter melding van Mattheus' betrokkenheid bij de arrestatie; hij suggereert dat Mattheus en Cloeck (?) als twee schoutsdienaren de schout vergezelden (vs. 87).

⁴ Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*. III-1, 58 (SAA 5059-29).

⁵ Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*. III-1, 57 (SAA 5059-29).

⁶ Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*. III-1, 59 (SAA 5059-29).

[...]. Voort ging de fret [= Gabriel] doen snuyven
 Dat hy de blossom had; en dat de Franse druiven
 |85| Van Kloeck sou zijn gepluckt. Voort staptmen na de schout
 ... [= Reynst] wiert gehaelt. Haer broêr, die 't werck dus brout,
 Die volligden op 't spoor met ... [= Cloeck?] als twee diefleyers.⁷

De auteur van de ‘Balance der houwelyken’ (SV-16) doet gedetailleerd verslag van de wijze waarop de schout zich met behulp van Mattheus toegang heeft verschaft tot Gabriels woning. Hij noemt noch diens eventuele optreden als schoutsdienaar noch enige bemoeienis van Cloeck bij de actie.

Gysbert: Daar is een *Gyselaars praatjen* [= SV-22] uytgegaan,⁸ in welck hy de reden zeidt, al discours wyse teghens een ander, welck mede ghegeesselt [= gegijzeld] was: Men wist van te vooren van dit spoock [= deze zaak] niet eens eer Lalande van den opperschout in de gyseling gekomen is. Welck ick also hoor geschiedt te zijn. Den broeder van iuffrouw Stevenon was om een praatje by Lalande gegaan, welk op 't eind van de Heeren-gracht woont, zoo een van u beiden Amsterdam bekennt is, is de plaats wel gemacklijck te vinden, daar dicht by worden van Cromhout [=Jacob] eenighe nieuwe huizen getimmert, die den officier eenige dienaars bij hem [= zich] hebbende, scheen te besichtigen, dat was de leus; en wanneer Stevenon de broeder van dese iuffr. een wenck zou geven, sou een teken zyn dat Lalande daar omtrent was, 't welck geschiede dat Stevenon voor de deur keeck, en den officier wenckte. Waar op den officier voort [= onmiddellijk] in quam, die van Lalande bewellekomt wiert, maar terstont sprak hy met autoriteit, ik kom hier om myn heer Lalande, ick begeer dat ghy terstont met my gaat, waar op Lalande heel perplex stont, gelijk iemand die iets schielycks overkomt, door den onverwachten toeval verset staat. (SV, 71).

Het moet een bizarre vertoning zijn geweest dat Mattheus met de schout samenwerkte om Gabriel achter de tralies te krijgen. Het had alles weg van een samenzwering. Een schriftelijke aanklacht ontbrak. De arrestatie van Gabriel was door de schepenen bevolen op grond van “seghwoorden” [= geruchten of praatjes].

De locatieschets van het einde van de Herengracht is overeenkomstig de werkelijkheid. Gabriel woonde op nummer 376, de huizen van Cromhout hadden de nummers 364 tot en met 370. In de ‘Inhout’ van de *RMI* geeft de dichter aan hoe Wilhelmo/Gabriel op vernederende wijze, want links en rechts geflankeerd door de schout en een ‘schoutsdienaar’, werd opge-

⁷ De puntjes in de verzen 86 en 87 zijn volgens de bron.

⁸ De chronologische ordening van de pamfletten in de *SV* mankeert met de plaats van de SV-16, waarin wordt gerefereerd aan de SV-22.

bracht naar de Boeyen:

[...] soo heeft Wilhelmo, siende dat hy by yeder van haer broeder gelastert viert, en dat de recht-geleerde haer min genoot, uytgestroit dat hy haer beslapen hadde, dit door een uyt het geselschap die het aenhoorde de broeder bekent gemaect zijn de; waer over hy [= Henrico/Mattheus] vergramt was, heeft Wilhelmo met ramp en oneer aen weder zijden [= links en rechts geflankeerd door een schoutsdienaar] in hechtenis doen brengen, [...]. (*RMI*, A2v).

De beschrijving die de dichter van de *KK* van de arrestatie geeft, wijkt geheel af van de bovengenoemde. In de klucht staan de personages Pardoes, De Krommer, Henrico, Aeltje en de baljuw voor respectievelijk Mattheus, Hendrick Cloeck, Gabriel, Elisabeth en schout Reynst. Een getergde Pardoes stelt aan De Krommer voor om Henrico gevangen te laten zetten. Ze gaan naar de baljuw en vertellen hem over de laster die Henrico over Aeltje heeft uitgestort. Pardoes draagt de baljuw op om Henrico 's avonds te arresteren en op te sluiten. De baljuw voert de opdracht uit. Henrico weigert mee te gaan, hij beroept zich op zijn poorterrecht. De baljuw negeert dat appel. Henrico/Gabriel wordt opgebracht.⁹

Gevangenschap

Uit de onderstaande aantekening van Bontemantel blijkt dat Gabriel in een van de gijzelkamers in het Amsterdamse stadhuis werd opgesloten.

[...] dat den officier is gelast hem Lalande in gyseling te haelen, op haer perijckel [= hun risico]. Twelck den officier selsen in persoon heeft gedaen, hem haelende uyt syn huys, en aen syn syde gestelt hebbende lyde hem inde ordenaren gyselcamer inde boeyen, [...].¹⁰

De stadhuisgevangenis droeg de naam de Boeyen.¹¹ Ze bestond uit twee afdelingen: de gevangenhuisen (cellen) en de gijzelkamers. De eerste lagen links en rechts van de noordelijke binnenplaats, de laatste aan de noordzijde van het stadhuis tegenover de Nieuwe Kerk. In de gevangenhuisen zaten de verdachten van ernstige strafrechtelijke zaken, in de gijzelkamers zij die voor een civiele zaak voorarrest ondergingen. De gevangenhuisen hadden een afmeting van ongeveer 3 x 3 m. Ze bevonden zich

⁹ *KK*, A7v-A8r.

¹⁰ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 276 (SAA 5059-32 film 8941).

¹¹ Vanouds heette deze gevangenis 's *Heeren slote* (Wagenaar III, 313).

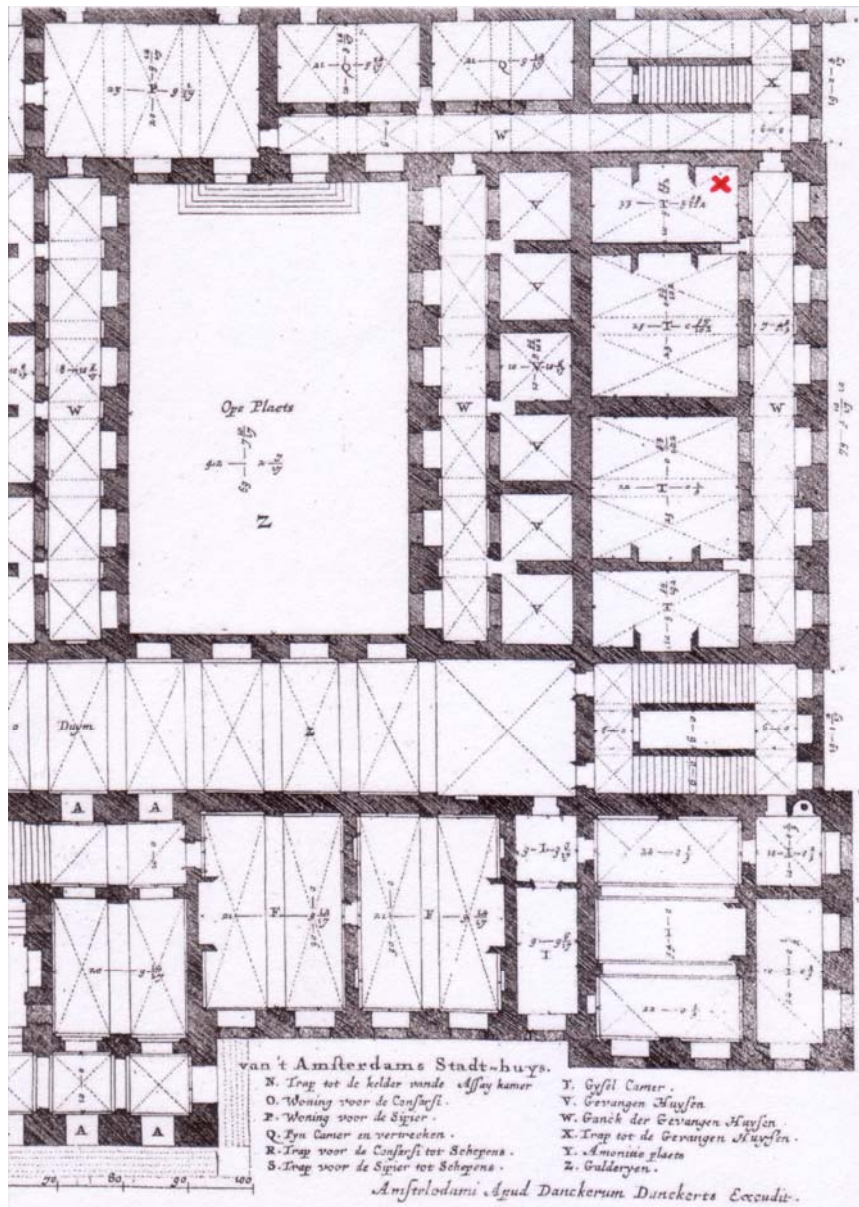
in de kelder en op de begane grond. De vier gijzelkamers waren op de begane grond gelegen. De twee grote kamers maten ongeveer 6,5 x 6,5 m, de twee kleine 6,5 x 3 m. Ik heb niet kunnen vaststellen op hoeveel gevangenen de kamers officieel waren berekend; gelet op de afmetingen lijkt in normale situaties een bezetting voor de kleine kamers van minimaal vier man en voor de grote van acht man aannemelijk. De gijzelkamers waren van de straat gescheiden door een circa twee meter brede cellengang. De tralies ervan zaten recht tegenover de tralies in de noordelijke buitenmuur. Dat was geen overbodige luxe: het stonk er altijd.

Wagenaar schrijft dat de gevangenhuisen waren voorzien van “eene kreb en heimelyk gemak”.¹² Het aantal kribben in de gijzelkamers was afgestemd op het aantal bewoners, maar ook hier zal per kamer slechts één vaste plee met emmer hebben gestaan. Op en rond die plek was het een smerige toestand die dramatisch verergerde als een of meer gevangenen buikloop kregen. Bovendien was het met de persoonlijke hygiëne in het algemeen armoedig gesteld. De billen werden afgeveegd met papier, koolblad of mosselschelpen, zoals dat ook ‘thuis’ gebeurde. Focquenbroch maakt melding van die sanitaire reinigingsmiddelen in zijn provocerende inscriptie in het album amicorum van zijn neef Jacob Heyblocq.¹³ Een maximale bezetting van de cellen betekende maximale stank. Hoe vaak de emmers werden geleegd, hoeveel water per man per dag voor de persoonlijke verzorging werd verstrekt, hoe vaak er per periode ‘gebaad’ kon worden, zijn vragen waarop ik de antwoorden moet schuldig blijven.

Het was er vies en vuil. In de slotregel van het naschrift van het gedicht ‘t Rechte Ballans, van monsr. Lalande en juffr. Stevenons’ (SV-21) spreekt de dichter van een stinkende gevangenis. In het scabreuze anti-Gabriel lied ‘Ruyge Robbert de beer, verstoort over ’t veranderen van sijn hol’ (SV-29) merkt de dichter in vers 14 op: “Nu zitje in een grooter hol, ja dat niet [is] net en rein”. Het is “een plaets niet als voor boeven” vindt de dichter in het gedicht ‘Op de versleeten kouse, Kleefsche naelde, en Vlaemsche drade’ (SV-13/1). In die omgeving deed Gabriel eind mei 1661 zijn intrede. Zowel de plek als de bewoners waren hem een gruwel. Een grotere vernedering was niet denkbaar voor een rijke aristocraat als hij, geliefd en gerespecteerd poorter en koopman van Amsterdam.

¹² Wagenaar II, 8.

¹³ Bauke Hekman: ‘De bijdragen van Willem Godschalck van Focquenbroch en Jan Neuyen aan het album amicorum van Jacob Heyblocq’. In: *Fumus* 4 (2006), 5. Jacob Heyblocq (1623-1690) was leraar en rector aan de Latijnse school te Amsterdam.

Afb. 31 Plattegrond van de gijzelkamers van het stadhuis van Amsterdam. Gabriëls vermoedelijke gijzelkamer is met een rood kruis gemarkeerd. Tekening Jacob van Campen (1661). (KBH 1302 C 31a).

De cipier Willem Harmensz. Faber was toentertijd verantwoordelijk voor de bewaking en verzorging van de gedetineerden. Hij kreeg vaste bedragen per gevangene voor eten en drinken. Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw schommelde het aantal gevangenen jaarlijks rond de 2000. Eind zestiger jaren was dat aantal drastisch teruggelopen tot ongeveer 400. Faber bezat vele huizen in Amsterdam, het cipierschap had hem rijk gemaakt.¹⁴ De aankoop in 1667 van een anderhalve bovengrondse graftombe aan de voorzijde van de Petruskerk te Sloterdijk kon hij zich dan ook moeiteloos permitteren. Faber mocht met voorname gevangenen bepaalde regelingen treffen om hun verblijf te veraangename. Daarvoor was wel de toestemming van schout en schepenen nodig.¹⁵ Gabriel heeft uitbundig maar niet gratis van deze mogelijkheid geprofiteerd. Vrijwel zeker heeft hij vanaf het begin van zijn detentie de kopkamer op de noordwest zijde aan de ingang van de cellengang voor zich alleen gehad, zodat hij ongestoord bezoek heeft kunnen ontvangen. Als de situatie in de Boeyen in welke vorm dan ook voor de hem bezoekende dames en heren bedreigend, beledigend of onhygiënisch zou zijn geweest, zouden die zijn weggebleven. Volgens de dichter van de *RMI* ontbrak het Gabriel onder de gegeven omstandigheden aan niets.

Henrico/Mattheus

Hy is wel opgedischt, en onse schrale spijs
 |1375| Die acht hy niemandal, de joncker is te wijs
 Hy weet sijn gelt geen weg, maer eet gelijk de grooten,
 Terwijl de min hem quelt, gebraden hoenderpooten,
 Hy schenckt de Rinsche wijn als water, yder een
 Die komt, en siet dit aen, of soo hy wat gemeen [= eigen, bekend]
 |1380| Voor desen by hem was, soo moet hy mee eens proeven. (*RMI*, C7r).

Dat blijkt ook uit het onderstaande fragment uit de notariële akte van Emanuel de Lavello, waarin de portretschilder Isaac Luttichuys verklaart dat hij aanvang juli 1661 Gabriel in diens gijzelkamer bezocht en hem daar aantrof in het gezelschap van enkele andere heren, voorts dat het onderhoud plaatsvond onder het genot van een glaasje.

Hoe dat hij getuijge omtrent t' beginsel van de jonghtsledene maendt julij 1661 opt versoeck van den dienaer van Gabriel de la Lande, sich heeft getransporteert naer

¹⁴ Kernkamp I, 72, voetnoot 1.

¹⁵ Wagenaar III, 500. Zie ook: W.F.H. Oldewelt: *Amsterdamsche archiefvondsten*. Amsterdam, 1942, 36-37.

de Boeijen deser voorn. Stede, alwaer wesende, door den voorn. la Lande ende eenighe andere messieurs van hem getuijge onder een glaesie verscheijde dingen affgevraeght sijn, [...].¹⁶

Gabriels medegevangenen hadden het heel wat slechter. Ze genoten geen enkele privacy, moesten hun eenvoudige eten en drinken via de cipier betrekken en bleven in de meeste gevallen verstoken van bezoek.

Ondanks het feit dat de schepenen Gabriels “atroce injurien” tot een criminele daad verklaarden om zijn opsluiting te rechtvaardigen, hebben ze die blijkbaar niet ernstig genoeg geacht om hem zijn ‘voorarrest’ in een gevangenhuis te laten ondergaan. Het is ook mogelijk dat ze die cellulaire opsluiting niet hebben aangedurfd of dat er binnen het college van de Heren van het Gerecht weerstand tegen bestond. Essentieel voor hen was dat Gabriel lange tijd sociaal-maatschappelijk geïsoleerd bleef. Dat kan ook de reden geweest zijn om hem een comfortabeler plaats buiten de Boeyen te weigeren; schout en schepenen zouden dan de greep op hem verliezen.

Vrijlating

Gabriel werd op 8 augustus 1661 op borgtocht vrijgelaten. Als een vorst verliet hij het stadhuis in het gezelschap van een aantal voornamen heren, waaronder zijn borgen. Het massaal toegestroomde publiek was uitzinnig van vreugde. Die steunbetuiging was tegelijkertijd een luid protest tegen het optreden van de Heren van het Gerecht. Bontemantel heeft dat moment treffend beschreven.¹⁷

Zoals in de reconstructie valt te lezen, beslisten de schepenen dat ze geen uitvoering konden geven aan het vonnis van de Hoge Raad van zaterdag 30 juli 1661, wat betekende dat Gabriel vast zou blijven zitten zolang het hun behaagde. Dat was natuurlijk ongehoord, maar wel een consequentie van het feit dat ze Gabriel geen gelimiteerd arrest hadden opgelegd. De veronderstelling is dan ook allerm minst absurd dat de schepenen eind mei met Elisabeth van Thije waren overeengekomen dat Gabriel pas op vrije voeten zou komen als hij sociaal- maatschappelijk was uitgeschakeld.¹⁸ Toen Elisabeth van Thije dan ook in de loop van de ochtend van 8 augus-

¹⁶ Akte Emanuel de Lavello d.d. 10 mei 1662, 158 (SAA 5075-2995).

¹⁷ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 280-281 (SAA 5059-32). Zie ook hfst. 3 onder het kopje “Maandag 8 augustus 1661”.

¹⁸ Hoewel ik dit veronderstel, is de waarschijnlijkheid van het beweerde groot.

tus kenbaar maakte dat zij zich conformeerde aan het vonnis van de Hoge Raad en dus van verdere vervolging afzag, moesten de schepenen wel

Afb. 32 De Dam met het stadhuis, de Nieuwe Kerk, de Waag en links op de voorgrond het Huis onder t'Zeil. Dit plein stond vol juichende mensen die Gabriel begroetten toen hij het stadhuis verliet na ruim zeventig dagen gevangenschap. Datering: ca. 1655. Vervaardiger: Gerard Valck (uitgever). (SAA nr. 010097010593).

overstag. Haar ommezwaai moet hen volkomen hebben verrast. Maar de weduwe van Abraham Lestevenon had genoeg van de dagelijkse bespottingen. Zij besepte dat zolang Gabriel werd vastgehouden, de vernederingen voor haar geslacht niet zouden stoppen. Dankzij de voortdurend grote druk van buiten in woord en geschrift op de Lestevenons kwam Gabriel na ruim zeventig dagen vrij. Zou Elisabeth van Thije niet zijn gecapituleerd, was Gabriel nog weken langer vastgehouden. De schepenen gedroegen zich autonoom en waren ongevoelig voor protesten van wie dan ook.

In de *SV* wordt alleen in het naschrift van de vrijlating gerept, wat begrijpelijk is, de pamfletten die in de *SV* zijn herdrukt, zijn alle vóór 8 augustus 1661 verschenen. De dichter van de *RM2* moet een ingewijde zijn geweest in het koopmanscircuit of in de Waalse Kerk anders zou hij

de vijf Franse borgen niet hebben herkend tussen al die andere heren, hoewel het natuurlijk niet is uitgesloten dat hem die informatie is aangereikt.¹⁹

Hortensio/Cloeck

[741] Wie heeft hem uytgeleyt [= Wie vergezelden hem bij het naar buiten komen]?

Henrico/Mattheus

Sijn borgen allemael, en noch veel andre heeren,

Die hy ter maeltijt hiel, om soo van 't hert te weeren

Gesetten droefheyt, die drie maenden heeft geduurt, [...]. (*RM2*, B6v).

De *KK* biedt een heel ander beeld van de vrijlating. Henrico, het personage dat in de *KK* geïnspireerd is op Gabriel, wordt twee keer opgesloten en twee keer vrijgelaten. Beide keren haalt zijn knecht Koert hem af. Er is geen publiek. Oogstrelende grandeur heeft plaatsgemaakt voor verslagenheid en isolement. De op zijn tenen lopende, langs de muren naar buiten sluipende Henrico/Gabriel, vergezeld van zijn vrijpostige knecht, vormt een schril contrast met de wijze waarop Gabriel in werkelijkheid het stadhuis heeft verlaten en publiekelijk is verwelkomd. De vrijlatingsscènes in de *KK* moesten de totale ontluistering van Gabriel illustreren. De volgende verzen beschrijven zijn tweede vrijlating:

Koert

Kom miestertje hoe vaerje, verlanghe al maet,

Hebje niet al lang genoegh geseten in dese donkre gaet.

Henrico/Gabriel

Ia Koert dat is mijn bangh genoegh gevallen.

Koert

Dat loof ick wel, je moet weer met juffrou Aeltje [= Elisabeth] mallen,

[435] Soo raeckje noch een reys [= een keer] in 't gat,

Ofje daer voor dees tijt niet langh genoegh geseten had.

Henrico/Gabriel

Ick wou dat ick al t' huys was.

Koert

Kom treedt over jou kooten.

Letter op hy sal treen als een haen met vuylnis in sijn pooten. (*KK*, B2v).

¹⁹ *Sententie van de Hooge Raeden van Hollandt, Zeelandt ende West-Vrieslandt* [...] (UBL Thyspf 7277/Petit 3217). De namen van de kooplui Claude Blot en Charles Barbou treffen we ook aan in de notariële akten van Emanuel de Lavello (SAA 5075-2984, 232 en SAA 5075-2983, 340).

10 Mattheus Lestevenon: elitair en onbuigzaam

Afkeer van Gabriel

Mattheus haatte Gabriel en één ding stond dan ook voor hem vast: hij zou nooit deel gaan uitmaken van het geslacht Lestevenon. Dat betekende dat hij definitief van Elisabeth moest worden gescheiden. Om dat te bereiken was elk middel geoorloofd. Druk uitoefenen op Elisabeth, het wettelijk gezag over haar laten gelden, kwaadspreken over Gabriel, hem de toegang tot huize Lestevenon ontzeggen, hem laten opsluiten, hem financieel uitputten en tegen hem procederen. Gabriel leidde met zijn loslippigheid zijn eigen ondergang in. Hij schond de eer van Elisabeth en die van de Lestevenons. Vanaf dat moment deed Mattheus het voorkomen dat het in zijn strijd tegen Gabriel om de eer van het geslacht Lestevenon ging. Een betere dekmantel was niet denkbaar. Primair wilde hij echter Gabriel elimineren. Door haat gedreven, hield hij met niets en niemand rekening. In de fictionele LL-literatuur wordt Mattheus vrijwel unaniem als een elitaire, onverzoenlijke, haatdragende, halsstarrige, niet voor rede vatbare jongeman gepresenteerd, die zijn zin tracht door te drijven ten koste van alles en iedereen.

Zijn aversie tegen Gabriel moet zo manifest zijn geweest, dat de dichters van de *RM*, *KK* en van 'Lalants nieuw gewonnen Haagsche recht' (SV-19) het hebben aangedurfd te suggereren dat Mattheus zijn opponent zelfs wilde vermoorden. In de klucht doet die moordlust wat lachwekkend aan, maar in de *RM* en in de SV-19 klinkt de ernst ervan door.

De draagwijdte van die aantijging moet niet worden onderschat. Het treurspel was bedoeld om in de Amsterdamse schouwburg te worden vertoond. De hoofdpersonen waren in de personages te herkennen. Het publiek zou bij herhaling aan een moordzuchtige Mattheus worden herinnerd. De schande zou voor de Lestevenons niet meer te overzien zijn geweest. De vrees voor deze 'publieke beschuldiging' zou voor de burgemeesters wel eens mede een belangrijk argument geweest kunnen zijn om de opvoering van de *RM* te verbieden.

De dichter van de *RMI* wijst in het openingsvers van het titelgedicht 'Op de rampsalige min' Henrico/Mattheus aan als de veroorzaker van de rampzalig geëindigde liefde tussen Leonooore/Elisabeth en Wilhelmo/Gabriel en in het spel zelf zal hij dat regelmatig herhalen.

Soo wert door broeders haet rampsal'ge min gebooren [...]. (*RMI*, A1v).

De dichter van de ‘Verkonding, van de soete vryagie tusschen monsr. G.L. en juffr. L.S.’ (SV-01) was die mening al eerder toegedaan, toen hij opperde een eventueel treur- of blijspel over de affaire de titel: ‘De min door haet voltoyt’ mee te geven. Diverse auteurs hebben zich tegen Mattheus gekeerd, onder meer die van de *RM* en die van ‘Op der hemelen open ganck, en Lalants uytgebluschte stanck’ (SV-28), die hem en zijn moeder als hoogmoedige zotten kwalificeert:

Naar dat ’t proces ten eindt gekomen van Lalant
 En iuffrouw Stevenon sal zyn, so wort de schant
 Hoe langh soo meer vermelt, deekt liever toe de pot,
 [4] Dit raadt ick u, ô moêr en broêr van hooghmoet sot.

Uitgesproken steun ontvangt Mattheus eigenlijk alleen maar van de dichter van de ‘Gulde tandestoocker; alias fret in ’t hol’ (SV-03/1):

[50] Met regt heeft wel haer broêr gegeven hem een straf lot,
 En susters eer bekroont, wiens palm so groen als gras
 Nooit is of wort gepluckt van desen paepschen afgod.

Een eenmansactie?

Niets wijst erop dat Mattheus al vanaf het begin gekant was tegen de relatie van zijn zus met Gabriel. Ook zijn er geen aanwijzingen dat leden van de familie Lestevenon hem een kwaad hart toedroegen. Het lijkt erop dat Mattheus een eenmansactie heeft gevoerd om Gabriel kwijt te raken. Om zijn optreden te rechtvaardigen verschool hij zich achter de “vrinden”. Toen Elisabeth hem vroeg de reden te noemen waarom zij niet met Gabriel mocht trouwen, antwoordde hij:

Henrico/Mattheus
 Geen reden, als de vrinden
 [551] Versoecken dit, terwijl sy ’t ongeraden vinden. (*RMI*, B3r).

Een verbijsterend en egoïstisch antwoord. Impliciet zegt hij: “De vrienden willen dat Gabriel uit onze kring verdwijnt en ik conformeer mij daaraan. Wij moeten hem niet, wij haten hem. Zijn doen en laten, zijn waarden en normen stroken niet met die van ons. Helaas voor jou laten we onze eer en cultuur prevaleren boven jouw gevoelens en persoonlijke belangen.” Hoewel te laat, doorzag Elisabeth van Thije de listigheid van haar zoon en wees zij hem aan als de enige veroorzaker van alle ellende:

Henrico/Mattheus

Ick recht met recht, en twist door twisten van de min:
 Sou gy hier toe verstaen dat gy hebt voorgenomen,
 |830| De vrinden aen weerzy by een te laten komen?
 Soo volgt gy moeder niet u bloetverwanten raet:
 Daer sijnder meer als ick die met een diepen haet
 Om u onteert geslacht gevoelende de rampen
 Genootsaectt sijn in recht om hare eer te kampen.

Moeder/Elisabeth van Thije

|835| Gy draegt alleen de naem van dit verdrietig werck
 Dat gy begonnen hebt, terwijl een yder sterck
 Komt lastren u bedrijf, gy toont u te hertneckig. (*RM2*, B7v).

In vers 830 en 831 is respectievelijk sprake van “vrinden aen weerzy” en “bloetverwanten”. Nu beide begrippen in dezelfde context voorkomen, kunnen ze gemakkelijker, hoewel niet exact, worden onderscheiden, wat vaak niet mogelijk is. Het lijkt aannemelijk hier onder de eersten de broers en zussen van moeder Elisabeth van Thije en die van haar overleden man Abraham Lestevenon te verstaan en onder de bloedverwanten haar kinderen, in deze situatie alleen haar zoon Mattheus. Van Mattheus’ vrienden in moderne zin is hier geen sprake. Zonder twijfel zullen die mede een belangrijke rol hebben gespeeld in Mattheus’ strijd tegen Gabriel. Ze zullen hem voortdurend hebben ‘bewerkt’ om de Fransman uit hun kring te verwijderen.

Joop de Jong merkt op dat in de vroegmoderne tijd het begrip vrienden niet alleen vrienden in de moderne betekenis van het woord omvatte, maar ook verwanten.¹ Frijhoff en Spies schrijven dat in die tijd het eerste en meest natuurlijke netwerk van vrienden de bloed- en aanverwanten waren en dat familiebanden zwaar wogen bij beslissingen in het persoonlijk leven of het gezinsleven.²

Ook de dichter van de *RM* kent veel autoriteit toe aan de vrienden, zowel aan die van de Lestevenons als van De Lalandes. Mattheus gebruikt de vrienden als pressiemiddel en rechtvaardiging van zijn optreden. De moeder wilde de vrienden van beide zijden bijeenroepen om te beraadslagen over de mogelijkheid Elisabeth toe te staan met Gabriel te trouwen om spot en schande te doen ophouden. Gabriel werd door zijn oom en vrien-

¹ Joop de Jong: *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw*. Utrecht [enz.], [1987], 83.

² Frijhoff en Spies: *1650 Bevochten eendracht*. Den Haag, [1999], 213-214.

den onder druk gezet Elisabeth los te laten en voor eerherstel te strijden. Vanouds werd in de Hollandse rechtspraak over het huwelijk in bepaalde gevallen aan vrienden (ook geschreven als vrinden of vrunden) gezag toegekend. Hugo de Groot hanteert in zijn *Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid* het begrip vrienden op verschillende wijzen.³ Ik geef daarvan twee voorbeelden:

Belanghende de onmondighen, dat is alhier de onbejaerden, is van ouds in Holland verstaen dat de huwelicken met de zelve aen-gegaen buiten kennisse ende wille der ouders ofte voor-ouders, daer ouders ontbraecken, ofte daer beids ontbraecken, van de vrunden [= familieleden in het algemeen] ende voogden, ofte immers van de overheid, waren oneerlick [= onfatsoenlijk] ende strafbaer, maer niet dat de zelve nietig waren.⁴

[...] dat zoo wie trou-belofte ofte huwelick aengaet met een jongman die beneden sijn XXV jaren is, ofte met een dochter die beneden haer XX jaren is, sonder bewilliging van vader ofte moeder ofte van de naeste vrienden [= verwanten] ende maghen [= bloedverwanten], zoo wanneer beyde de ouders ontbreecken [...].⁵

In het eerste citaat spreekt De Groot over “de vrunden ende vooghden”, in het tweede over “de naeste vrienden ende maghen”. In beide gevallen gaat het om de verwanten. Het betreft hier nauwe familiale betrekkingen en bevoegdheden, waarbij de gewone vriend buiten beeld blijft.

Mattheus' motieven

Mattheus lijkt persoonlijke motieven te hebben gehad om Gabriel van Elisabeth te scheiden en hem uit de kring van de Lestevenons te doen verdwijnen. Naar benoemde motieven wordt vergeefs gezocht in de archivalia en in de fictionele LL-literatuur. Wel zijn er indicaties die enkele doen veronderstellen. Ik vat ze groepsgewijs samen.

Elisabeths houding

Elisabeth stond onder voogdij van haar moeder en van haar broer Mat-

³ Het *WNT* vermeldt onder het lemma *vriend* (I) sub 1): mannelijk persoon aan wie iemand door genegenheid, aanhankelijkheid, vertrouwelijkheid en persoonlijke voorkeur verbonden is, resp. die iemand zulk een genegenheid e.d. betoont. En onder het lemma *vriend* (I) sub 2): familielid, bloedverwant, aanverwant; in het meervoud vaak zoveel als familie; vaak moeilijk te onderscheiden van de betekenis I sub 1).

⁴ De Groot: *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid*. Leiden, 1965, 18, I.5.(14).

⁵ De Groot: *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid*. Leiden, 1965, 28, I.8.(3).

theus, die als plaatsvervanger van wijlen vader Abraham Lestevenon als eerste verantwoordelijk was voor haar opvoeding. Door de jarenlange omgang met Gabriel onttrok zij zich steeds meer aan het gezag van haar broer, wat hem moet hebben gestoord. Gabriel verwende haar bovenmatig en zijn invloed op haar moet groot zijn geweest, mede ook door zijn leeftijd. Thuis gedroeg zij zich steeds zelfstandiger en eigengereider, en in het openbaar nam zij niet meer de gereserveerdheid in acht die in haar kringen gewent was. Haar moeder legde haar geen strobreed in de weg, stond zelfs toe dat zij zich met Gabriel verloofde, hoewel ze wist dat Mattheus daar mordicus tegen was. Mattheus had de greep op zijn zus verloren.

Henrico/Mattheus

Gy siet dat Leonoor [= Elisabeth] haer eygen welgevallen
[270] Wil volgen, en sy acht haer broeder niet met allen [= in het geheel niet],
Wiens woorden vruchteloos, wiens reden sonder kracht
Die hebben haer somwijl wel tot gehoor gebracht,
Maer sy verandert weer. [*RMI*, A7v].

Gabriels houding

Gabriel gedroeg zich ten huize van de Lestevenons alsof hij thuis was. In de *RMI* merkt Henrico/Mattheus tegen de Ioncker/Cau op dat hij Wilhelmo/Gabriel de deur heeft gewezen omdat deze zich in huize Lestevenon te onbescheiden gedroeg en tegenover anderen veel te vrijpostig en familiair was (zie hfst. 6). Voor Mattheus in het bijzonder was dergelijk gedrag normloos en onacceptabel.

Mattheus' jaloezie

Omstreeks eind augustus 1661 verscheen de *TI* als het laatste pamflet over de LL-affaire. In het berijmde pseudo-proces met de titel: *Tribunal injuriae & Amoris* [= Rechtsgeding van beschuldiging en liefde] pleit Venus voor Elisabeth en Cupido voor Gabriel. Op een gegeven moment merkt Cupido op:

Gy kunt geen schult den minnaer geven
Die noyt misdaen heeft tegen recht of wet.
De vuyle nijt [= jaloezie] is de innesteker [= aanstichter],
Hy [= Gabriel] heeft noch noyt een lasterwoort geseyt,
[95] Schoon sijn party (= tegenstander, lees: Mattheus), dien logenspreker,
Hem heeft veel lasterwoorden opgeleyt.

Mattheus' aversie tegen Gabriel zal voor een belangrijk deel op jaloezie

hebben berust. Hij zal zich op vele fronten de mindere van hem hebben gevoeld. Hij was vier jaar jonger, kleiner van stuk, sociaal veel minder vaardig, had een beperktere vriendenkring en kende niet de enorme populariteit die Gabriel in Amsterdam genoot. Dit moet voor Mattheus onverteerbaar zijn geweest, evenals het feit dat Gabriel die populariteit in slechts enkele jaren had verworven. Gabriel was een echte kerel, reed paard, was geliefd bij de dames, was rijk, vrijgevig en ruimhartig. Het gros van de Amsterdammers genoot van zijn flamboyante en ongedwongen stijl. Geen wonder dat Elisabeth van hem was gecharmeerd. Over Mattheus' fysieke kwaliteiten is niets bekend. Op het portret maakt hij bepaald geen robuuste indruk. Als ruiter staat hij nergens vermeld. Elisabeth daarentegen was een uitstekende amazone die met Gabriel een ruig span vormde en hem vol trots moet hebben bewonderd toen hij in 1660 als een van de voorste ruiters meereed in het ere-escorte voor Maria Stuart en Willem van Nassau III. Gabriel was geen salonfiguur, Mattheus denkelijk wel. Mattheus zal ook jaloers zijn geweest op het zakelijk succes van Gabriel en op het feit dat deze als 'grootaandeelhouder' van de handelonderneming *Gabriel en Pierre de Lalande en compagnie* vrij over zijn geld kon beschikken. Voor Mattheus was dat uitgesloten. Hij dreef samen met zijn neef Daniel Lestevenon de firma *Daniel en Mattheus Lestevenon en compagnie*,⁶ maar had daarin slechts een kwart zeggenschap (zie hfst. 1).

Mattheus' bezorgdheid

Mattheus maakte zich terecht zorgen over Gabriels geldsmijterij en dikdoenerij. Hij vreesde dat dergelijk handelen op termijn tot ernstige financiële problemen zou leiden. Dat zou in een huwelijkssituatie ten koste kunnen gaan van Elisabeths erfdeel en zelfs kunnen leiden tot een aanslag op het familiekapitaal van de Lestevenons.

Het feit dat Gabriel Fransman was en katholiek, blijkt geen rol te hebben gespeeld.⁷ Slechts een drietal keren werd Gabriel voor paapse Waal uitgesolden. Zijn goede afkomst was bekend. De Lestevenons deden zaken met De Lalandes in Bayonne en Biarritz. Vanzelfsprekend werd er verschillend over vreemdelingen gedacht. De praktijk wees uit dat er menig

⁶ J.G. van Dillen: *Een boek van Phoonsen over de Amsterdamsche wisselbank*. Overdruk uit het Economisch-historisch jaarboek 7 (1921), 2.

⁷ Manon van der Heijden merkt op dat de motieven om een voorgenomen huwelijk te verbieden, in de hogere klassen meestal lagen op het terrein van godsdienst- en standsverschillen. (Van der Heijden: *Huwelijk in Holland*, 47).

onbetrouwbaar sujet onder hen school, met het gevolg dat ze vaak over één kam werden geschoren en het predikaat bedrieger en leugenaar kregen opgeplakt, zoals in de onderstaande samenspraak waarin de vreemdelingen ter discussie staan. De Joffrouw wantrouwt alle vreemdelingen, in het bijzonder de Fransen. Zij waarschuwt de jongedames voorzichtig met hen te zijn.

- (SV-47). Den Haagsen tour a la mode, of karos-praatjen, over den voorval der vryagie, tusschen juffrouw Stevenon en monsieur G. de Lalande.

Joffrouw: Ick gae dan voort, en heb niet te vergeefs geseit, dat het gevaarlick was met de vreemdelinghen te verre in te zeilen, maar oock alleenlijck maar simpel over hare feesten, schouwspelen of karossen te sitten (SV, 200).

Joffrouw: Ik noem haar met een naem vreemdelingen, al de gheene welke buiten onse limiten geboren zyn, die dan vroom sijn moghen voor haar zelve vroom zyn! maar ick sou haar niet dorven betrouwen. Ick sou hier al mede scrupuleus [= terughoudend] in wezen met juffr. Stevenon, die noch ter goeder uur om dacht [= tijdig van gedachten veranderde] eer sy meerder in verwerring quam. Dese en soodanige kennisse komen dickwils door broeders, cosijns en andere goede bekenden toe, welke met de messieurs verkeerren, daarom komt het dat de ioffr. soodanighe vreemdelingen en anderen schijnen goetgunstigh te zyn, om hare broeders en vrienden te behagen. (SV, 205-206).

Hoeder van de eer

Komt Mattheus dan niet enige lof toe? Hij had immers zijn plicht gedaan, weliswaar op een ‘merkwaardige’ wijze met onoirbare middelen, maar toch. Toen Gabriel was verslagen, keerde de rust weer in huize Lestevenon. Het gezag van Mattheus was hersteld en Elisabeth liep weer in het gareel. Mattheus mocht zich verheugen in de bewondering van de vrienden. Ondanks alle bespottingen en verwijten was hij staande gebleven. Hij had zijn doel bereikt en de eer van het geslacht Lestevenon gered. Hij had het behoed voor vreemde invloeden van herkomst, geloof en buitensporigheid en had mogelijke aanslagen op het familiekapitaal weten te voorkomen.

Luuc Kooijmans schrijft dat het in de Nederlandse Republiek gebruikelijk was dat na het overlijden van de vader de meerderjarige oudste zoon van de familie de rol van plaatsvervangend vader innam. Dat hij vanaf dat moment de continuïteit van de familie droeg en als eerste verantwoordelijk was voor het behoud van de middelen die de maatschappelijke po-

sitie van de familie moesten garanderen. Dat hij de beheerder van het maatschappelijk kapitaal was en als zodanig de eenheid binnen de familie bewaakte en zorg droeg voor de reputatie van zijn geslacht.⁸ Tenminste één tijdgenoot keurde het optreden van Mattheus publiekelijk goed: de dichter van de *KK* (zie hfst. 16).

⁸ Luuc Kooijmans: *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw*. [Amsterdam, 1997], 56.

11 Elisabeth Lestevenon: verguisd en in ere hersteld

Inleiding

Elias kwalificeerde Elisabeth ten onrechte als een minzieke jongedame.¹ Wel lijkt zij in haar relatie met Gabriel wild en ongeremd de dagen te hebben geplukt; daar laat de fictionele LL-literatuur in brede zin geen twijfel over bestaan. Zij leefde jong en onbekommerd zoals de meeste van haar seksegenoten. “Amstels jonckheyt is nieusgierigh” schrijft de dichter van ‘Stock in’t hondert, gesmeten onder al de pasquil-makers op monsr. Lalande en me-juffr. Stevenon’ (SV-10) en daar moet niet moeilijk over worden gedaan:

Amstels jonckheyt is nieusgierigh
Ghy voorseecker oock wel weet,
Daarom hoort ghy niet soo mierigh [= kinderachtig]
[40] Gaan verklaren het secreet.

Maar er zijn anderen die die nieuwsgierigheid te ver gaat en zich bezorgd maken over de vrijheid die de Amsterdamse jeugd geniet. De auteur van de ‘Samenspraak, tusschen een Fransman en een Luycker-waal’ (SV-24) is een van die ‘zwaarmoedigen’:

Luycker-wael: Neen frient dats al te laat, poep de schaamte is ’t Amsterledam onder veel juffrouwen al weg, [...]. (SV, 121).

Fransman: Par ma foy [= werkelijk], de iofvrouwen hebben te Amsterdam veel wil. (SV, 124).²

Luycker-waal: Sy sijn jongh en onbedocht [= onbezonnen], en lekker [= verwend] opgevoedt, en hebben hartjen wat lust u, en vader en moeder passender niet op, gevense den vryen teugel, en dan d’appeltjens gepluckt eerse rijp syn, [...]. (SV, 125).

Zijn woorden zijn in flagrante tegenspraak met die van H. Brugmans, die overigens wel een erg naïef beeld schetst van de vrijage vóór het huwelijk in de zeventiende eeuw:

Aan het huwelijk gaat de vrijage vooraf. [...] buitenshuis was niet al te veel

¹ Elias II, 721, noot “t”.

² *Hebben* [...] *veel wil*: hebben veel zin in seks.

gelegenheid voor beide geslachten om met elkander in contact te komen: zo bleef men allicht in zijn eigen kring, zelfs in de ruimere familiekring. [...]. Dat belette natuurlijk niet dat de omgang nogal vrij was; een jonge man en een jonge vrouw konden in Amsterdam gerust samen een wandeling en zelfs een avondwandeling langs de grachten maken zonder dat er direct schandaal van werd gesproken. [...]. Natuurlijk gaf de kermis ook steeds veel jolijt voor het jonge volkje. Even natuurlijk ging de jeugd in grote gezelschappen schuitje varen of in een wagen rijden. Bij zulke gelegenheden werden wel vaste en ook wel losse verbindingen aangeknoopt.³

De onbekende dichter W.D. Kanter en de dichter-boekbinder P.A. Bloemendaal⁴ passen in het kamp van Brugmans. Ze tonen zich naïf of zijn extreem partijdig door Elisabeth als kuis en maagdelijk af te schilderen.⁵

De zeventiende eeuw was veel minder preuts dan Brugmans en anderen willen doen geloven. De doorsnee Amsterdammers hadden geen problemen met de ‘schendingen van de openbare eerbaarheid’ noch met de scabreus-erotische teneur in pamfletten en kluchten. Ze waren gewend de dingen bij de naam te noemen. Erotiek maakte deel uit van het dagelijks leven, zowel onder de aanzienlijken als onder het gewone volk; er was niets geheimzinnigs aan. In het algemeen was het dagelijks woordgebruik plastisch; er werd niet gezocht naar eufemistische alternatieven waarnaar de moderne mens bijna pathologisch op zoek is: agrarisch medewerker voor boerenarbeider en interieurverzorgster voor poetsvrouw of meid. Geilheid was geilheid in die tijd en hoefde niet te worden omschreven als lichamelijke opgewondenheid. Men was vertrouwd met de gewoonten in de samenleving, met de harde werkelijkheid: herbergen, speel- en wafelhuizen en kermissen als haarden van ontucht,⁶ vrijende jongelui, hoererij, openbare dronkenschap, mannen en vrouwen die openlijk langs de weg of half verborgen hun behoefte deden, copulerende honden, grof taalgebruik en liedjeszangers die hun erotische teksten dagelijks ten gehore brachten en daarbij enthousiast door het publiek werden begeleid. De

³ H. Brugmans: *Geschiedenis van Amsterdam*. Dl. 3. (Utrecht [enz.], 1973), 315.

⁴ Paulus Bloemendaal was dichter en boekverkoper te Amsterdam. Hij trad op 5 november 1661 toe tot het boekverkopersgilde (*Gildeboek van de boekverkopers-boekdrukkers en boekbinders 1613-1806* (SAA 366-4)). Tamelijk uniek is dat hij zich in het impressum van de *Epistelen en evangelien* (1675) als boekbinder profileert.

⁵ Kanter: ‘De lang-verwachte slagboom’ (SV-08 vs. 10) en Bloemendaal: ‘Montstoppinge [...]’ (SV-48 vs. 45).

⁶ J.H. Böse: ‘*Had de mensch met één vrou niet connen leven ...*’. [Zutphen], [1985], 114-128.

dichter van de ‘Gesuyckerde muysekeutels, alias olipodrigo’ (SV-27) presenteert een realistisch beeld van de intermenselijke contacten in Amsterdam, dat overigens niet voor iedereen geldt:

’t Zy op wagens en op stoepen,
 Vinckt men, sonder lui te roepen,
 [15] Meisjes moeten zyn gepaayt,
 ’t Fuickje wil en moet genaayt.
 Daarom lymers, dunckt u wonder
 Dat Lalant sijn Lysjen onder
 Heeft geleit soo meenigh reis,
 [20] De vredemaker [= de minnaar of de penis] die maackt peis?
 [...].
 [31] ’t Is niet al van Lysebeth [= Elisabeth],
 Die veel houdt van ’t minne-pret;
 Daar gaat so menigh hart in ’t doncker,
 Met een snyer [= een of andere snuiter] of een proncker [= praalhans],
 [...].
 [51] Dunckt u dat het voor Lalande,
 En voor Stevenon meer schande
 Is, als eenigh ander mensch,
 ’s Avonts als de son na wensch
 [55] Komt in zee ter neêr gedoken,
 Siet men op veel plaatsen poken,
 Tegens schuttinghs en op wal, [...].

Het publiekelijk gevecht van Elisabeth met Gabriel werd door de meeste Amsterdammers niet als immoreel of aanstootgevend ervaren en was jarenlang voor paskwilmakers niet schokkend genoeg om er een spotdicht aan te wijden, ofschoon zij tot de elite van Amsterdam behoorde. Maar plotseling kwam daar verandering in.

Verguisd en gerehabiliteerd

Toen Gabriel door toedoen van de Lestevenons achter de tralies belandde, keerde het gros van de spotdichters zich tegen hen. In een vloed van scabreuze teksten maakten ze Elisabeth te schande. Enkele voorbeelden daarvan zijn:⁷

[22] Dat Stevenonnetje, die ’t moeder noyt ging klagen
 Hoe datse was gesolt, gesmoddermuilt, gevat,

⁷ Zie ook de SV-23 en SV-35.

Gestreeft, gekust, gepluckt, gedout, gedroocht, genat,
Van Laland de France; [...].⁸

Aeltje/Elisabeth

Hoe dat ick ben verplicht aen Henrico [= Gabriel] mijn vrient,
De welck mijn dagelijcx in al mijn lusten dient;
[140] Die schoone jonge bloem, de welcke heeft genoten
't Welck in mijn maeghde schoot tot altijd was beslooten, [...]. (*KK*, A4v).

In ruim twee maanden tijd werd Elisabeths reputatie verwoest. Het hoeft niet te verbazen dat zij zich nog nauwelijks op straat durfde te vertonen. Bovendien betekende thuisblijven dat zij minder in opspraak geraakte.

Alphonso/Daniel (tegen Alette)

[1426] Sy vlucht daer menschen zijn, en hout haer nu wat binnen,
Terwijl 't geruchte gaet door 't midden van de stadt. (*RM1*, C7v).

Henrico/Mattheus (tegen de moeder)

[850] Om opspraeck voort te komen
Is 't nodig dat oock haer 't geselschap wert ontnomen,
Soo blijftse wat in huys, men schemt haer op de straet,
En seit daer gaetse heen, de oorsaeck van veel quaet. (*RM2*, B8r).

Maar waarom moest met name Elisabeth het in de pamfletten zo verschrikkelijk ontgelden? Waarom werden Mattheus en zijn moeder en de Amsterdamse overheid slechts in doorgaans korte en verspreid voorkomende episodens bespot en bekritiseerd? Alleen in de *RM* wordt Mattheus/Henrico nadrukkelijk als de veroorzaker van alle ellende geduid en aan de kaak gesteld. De reden zou kunnen zijn dat de spotdichters haar als de aanstichtster van Gabriels ellendige toestand hebben beschouwd, waar de dichter van de *RM* overigens heel anders over denkt. Zij had haarbelofte aan Gabriel verbroken en hem ingeruild tegen Hendrick Cloeck – zo leek het althans. Ook had zij niet geprotesteerd toen Gabriel door toedoen van haar moeder en broer werd opgesloten.

De zaak ligt echter veel gecompliceerder. Het gros van de aanvallen op Elisabeth heeft te maken met Gabriels wederrechtelijke hechtenis zonder uitzicht op spoedige invrijheidstelling. Niemand was in staat de macht en maatregelen van de schepenen te breken. Om Gabriel vrij te krijgen moest de aanklacht van de Lestevenons tegen hem worden ingetrokken. Die zouden daartoe pas overgaan als ze onder permanente publieke druk wer-

⁸ 'De naackte vliegende faam' (SV-26).

den gezet. Alleen de anonieme paskwilmakers in samenwerking met anonieme boekverkopers waren in staat die voortdurende pressie op hen uit te oefenen. Rechtstreekse, aanhoudende aanvallen op de zouden niets uithalen, daarvoor was hun machtsarrogantie te groot. De achtergrond van moeder Elisabeth en van Mattheus was niet spectaculair genoeg om daar langere tijd bij te kunnen stilstaan en de gemoederen van de burgerij te kunnen verhitten. Alleen Elisabeth bood mogelijkheden. Zij was kwetsbaar door haar ontrouw, haar onbekommerde vrijpartijen, haar intieme rendez-vous op verschillende adressen en door Gabriels onthullingen over hun intieme liefdesleven. Daar kon eindeloos op worden gevarieerd en over gefantaseerd. Zij werd als werktuig gebruikt. Dat haar reputatie daardoor voor altijd werd geschonden, was van ondergeschikt belang. Het doel Gabriel zo snel mogelijk vrij te krijgen, heiligde dat middel.

Het raffinement van deze tactiek is bijzonder. Elisabeth wordt voortdurend als een wellustige vrouw afgeschilderd. Daarmee wordt niet alleen haar eer maar ook die van haar familie geschonden en indirect die van de families waartoe haar vriendinnen behoorden die haar en Gabriel de gelegenheid hadden geboden bij hen thuis de liefde te bedrijven. De spotdichters hebben de namen van deze families bewust genoemd om te suggereren dat de morele waarden en normen van deze elite uiterlijke schijn was, dat in haar kringen ook ‘gerotzoid’ werd en dat het met de opvoeding en zelfbeheersing van haar dochters droevig gesteld was.⁹ Moeder Elisabeth trok op 8 augustus 1661 haar aanklacht tegen Gabriel in. De dagelijkse grove beledigingen en de steeds groter wordende druk uit eigen kring hadden haar gebroken. De schepenen van Amsterdam werden in ruim twee maanden tijd indirect verslagen door een lawine van scabreuze en ridiculerende pamfletten.

Zonder twijfel zal een aantal producenten de pikanterieën uitsluitend hebben gebruikt om de verkoop van hun pamfletten te stimuleren – seks in teksten verkoopt – en niet om Gabriel ermee te helpen. Dat behoort tot de realiteit. Er zijn twee categorieën pamfletproducenten geweest die Elisabeth bewust hebben vernederd: de geldzuchtigen en degenen die Gabriels vrijheid voorstonden. Ze hebben willens en wetens Elisabeth gestigmatiseerd als een verdorven vrouw. Maar haar lichamelijke verlangens en onbekommerd gedrag hoorden bij haar jeugd. De Amstelstad nam daar onder normale condities geen aanstoot aan. In werkelijkheid was zij een

⁹ Zie de SV-01, SV-16 en SV-30.

eerzame jongedame die zichzelf en haar familie nooit te schande zou maken. De lovende woorden van de schilder Isaac Luttichuys aan het slot van een akte onderschrijven dat:

[...] juffr. Lestevenon niet anders gesien, gehoort oft bespeurt te hebben als alle eere, deught ende vromicheijt [= oprechtheid], ende soo als een eerlijcke [= fatsoenlijke] dochter toestaat ende behoort te doen.¹⁰

¹⁰ Akte Emanuel de Lavello d.d. 10 mei 1662, 159 (SAA 5075-2995). *Eerlijcke*: met het adjectief *eerlijk* werd de seksuele eer bedoeld; het woord werd in feite alleen bij vrouwen gebruikt (Lotte van de Pol: *Het Amsterdams hoerdom*. Amsterdam, [1996], 74).

DEEL II DE FICTIONELE LITERATUUR

12 De fictionele literatuur en haar producenten

Inleiding

Dankzij een akte van de Amsterdamse notaris Joannes Hellerus van 21 november 1662¹ staat vast dat de graveur Crispijn de Passe, de boekverkoopster Johannes van den Bergh (1636-1690), de boekbinder Johannes de Reus en de drukker Cornelis de Bruyn (ca. 1630-1664) de anoniem verschenen *Tribunal injuriae & Amoris* (*TI*) hebben geproduceerd en dat Gabriel de Lalande de opdracht daartoe heeft gegeven. De naam van de dichter van de *TI* wordt er niet in genoemd, wel wordt hij erin omschreven als een jonge man afkomstig uit Den Haag en studierend te Leiden. Die aanwijzingen leidden tot diepgaand biografisch en genealogisch onderzoek, wat resulteerde in de volgende hypothesen: (1) Jan Neuye (1640-1706) heeft de *Tribunal injuriae & Amoris* en het treurspel *De rampsalige min* gedicht; (2) Johannes van den Bergh heeft *De rampsalige min* gedrukt en uitgegeven en *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande; of d'afgevalle roos van juffr. Elisabeth l'Estevenon* samengesteld en laten verschijnen; (3) Cornelis de Bruyn heeft de *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande; of d'afgevalle roos van juffr. Elisabeth l'Estevenon* gedrukt.

Dankzij het onderzoek naar de auteur van de *TI* en de *RM* is de dichter Jan Neuye (*1640) geïdentificeerd. Biografen waaronder die van de STCN² zijn ten onrechte steeds uitgegaan van Neuyes oudere – vrijwel gelijknamige – broer Joannes, wat uit het door hen vermelde geboortjaar 1637 valt af te leiden. Het sterfjaar was onbekend. Literatuurhistorici hanteren de naam Jan Neuye. De ware dichter gaf zelf de voorkeur aan de naam Joan of Johan Neuijen. Om verwarring te voorkomen blijf ik zijn ingeburgerde naam Jan Neuye gebruiken.

Om bewijzen of argumenten te vinden voor de betrokkenheid van Crispijn de Passe, Johannes van den Bergh, Cornelis de Bruyn, Johannes de Reus en Jan Neuye bij de productie van de *SV*, *RM*, *KK* en *TI* en voor hun

¹ Akte Joannes Hellerus d.d. 21 november 1662, 259r-v (SAA 5075-2069). Ik duid deze akte aan als de *TI*-akte.

² De STCN (Short Title Catalogue Netherlands) is de Nederlandse retrospectieve (vroeger werk betreffende) bibliografie 1540-1800. Uiteindelijk zal de STCN-database beschrijvingen bevatten van alle boeken die in genoemde periode in Nederland zijn verschenen en van alle boeken die buiten Nederland en België in het Nederlands zijn verschenen.

onderlinge betrekkingen, heb ik ruim 1500 werken en duizenden pamfletten uit de periode 1622-1662 de visu onderzocht. Het betrof onder meer werken uit zesentwintig uitgeversfondsen. Ik heb deze fondsen onderzocht vanaf hun startdatum tot en met hun einddatum of tot het jaar 1662. Het zijn de fondsen van: Jacobus van den Bergh, Johannes van den Bergh, Abraham Blancken, Baltus Boeckholt, Jan Jacobsz. Bouman, Cornelis de Bruyn, Christoffel Cunradus, Cornelis Danckertsz., Dancker Danckertsz., Gerrit Willemsz. Doornick, Jan van Duisberg, Thomas Fonteyn, Gerrit van Goedesbergh, Michiel de Groot, Joost Hartgers, Jan Pietersz. Kuypen, Jacob Lescailje, Jan Rieuwertsz. I, Gerbrand Schagen, Jan Jacobsz. Schipper, Jacob Vinckel, Hendrick Tjercksz. de Vries, Pieter Walschaert, Abraham de Wees (I, wed I en II), David van Wesel en Baltus de Wild'.³

Identiteit en anonimiteit

Aanvankelijk telde de fictionele LL-literatuur vier bekende producenten, wat een anonimiteitspercentages van 96,8% betekent. Het onderzoek heeft tot de feitelijke identificatie van nog drie producenten van de *TI* en tot de veronderstelde identificatie van nog zeven andere producenten geleid, wat resulteert in een anonimiteitspercentage van respectievelijk 94,4% en 88,7% (onder voorbehoud). De berekening is gebaseerd op de volgende uitgangspunten:

- Er zijn 61 werken bestaande uit 56 pamfletten, de *SV*, de *RM* (door M.S.D.), de *RM* (door M.S.N.), de *KK* en de *TI*; de vier juridische pamfletten blijven buiten beschouwing omdat er voor griffier en drukker-boekverkoper geen reden was voor heimelijkheid.
- Bij de productie van een tekst zijn minimaal twee producenten betrokken: een auteur en een drukker-boekverkoper; bij de *SV* gaat het om een drukker en een samensteller-boekverkoper en bij de *TI* om een graveur, een auteur, een drukker en een boekverkoper. Dat betekent dat de na men van 124 producenten ($60 \times 2 + 1 \times 4$) bekend zouden moeten zijn.⁴

³ Ruw geschat heb ik minder dan 5% gemist van de werken die de STCN in de betreffende fondsen in de onderzochte periode vermeldt. Het betreft de werken die niet beschikbaar waren of die zich in de British Library bevonden.

⁴ Hoewel ik me realiseer dat sommige producenten betrokken kunnen zijn geweest bij de productie van meerdere documenten, zou elk ander aantal arbitrair zijn; waarschijnlijk ligt

De Amerikaanse historicus Craig E. Harline merkt in zijn *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic* op dat ongeveer de helft van alle pamfletten anoniem is verschenen.⁵ Hij definieert het begrip anoniem niet. Ik ga ervan uit dat ook hij de ruime betekenis ervan heeft gehanteerd en pseudoniemen, kenspreuken en initialen heeft inbegrepen. In dat geval is het anonimiteitspercentage van de LL-pamfletten bijna twee keer zo hoog als dat van het corpus pamfletten waarop Harline zijn berekening heeft gebaseerd. Een duidelijke indicatie voor de maatschappelijke gevoeligheid van de LL-affaire.

De onderstaande overzichten geven de situatie weer van vóór het onderzoek. Ze laten zien op welke wijze de producenten van de fictionele LL-literatuur al of niet aan de pamfletten, de *SV*, *RM*, *KK* en *TI* zijn verbonden. Slechts drie pamfletten zijn met een historische producentennaam ondertekend. De ondertekening met kenspreuk, initialen en pseudoniem dragen op één uitzondering na niet bij aan de identificatie van de producenten. Hier blijkt hoe moeilijk of onmogelijk het vaak is die op basis van signeringen te achterhalen. De kenspreuk “Komt dat niet soet” onder het lied ‘Stock in ’t hondert, gesmeten onder al de pasquil-makers op mons. Lalande en me-juffr. Stevenon’ (SV-10) doet denken aan de kenspreuk “Quam dat niet Zoet” onder het gedicht ‘Keer, van ’t krepel-lijk-dicht’ (1647) van Jan Zoet,⁶ maar desondanks blijft het onzeker of hij de SV-10 heeft geschreven; ook Cordes biedt geen uitkomst, hij laat het lied onvermeld. De kenspreuk “Prudenter” werd zowel door Vondel als Govert van Slingerlandt gebruikt. De initialen J.V. kunnen staan voor Jacob Valck en Jan Vos en de initialen J.N. of I.N. voor onder anderen Jan Neuye, Johan van Nooye, Jan Noozeman of Jan Norel; de initialen C.Q. passen op Catharina Questiers maar passen in letterkeer ook op Q. van Cleinoven. De getallen met het minteken die in het overzicht tussen vierkante haken zijn geplaatst, geven per groep het aantal producenten weer van wie de identiteit bij de aanvang van het onderzoek onbekend was.

Drie pamfletten zijn met bekende historische namen ondertekend.⁷ [= -3]

- (SV-12). Op ’t affronteeren van het hol. (I. Soet).
- (SV-45). Aen de rymers van de onnoodige pasquillen, tegen monsr.

het werkelijke aantal verschillende producenten wat lager.

⁵ Craig E. Harline: *Pamphlets* [...]. Dordrecht [enz.], 1987, 156.

⁶ Rudolf Cordes: *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674*. Hilversum, 2008, 684 en 719.

⁷ De ondertekening is ontleend aan het overgeleverde pamflet of aan de herdruk in de *SV*.

Lalande, en juffrouw Elizabeth l'Estevenon. (E. Jansz.).

- (SV-48). Montstoppinge, tegen alle lasteraars van wegen haar onnoo- dige pasquillen, ende uitstroijing tegen dien edelen heer Lalande en juffrouw Elisabeth Stevenon. (P.A. Bloemedaal).

Eén pamflet is ondertekend met de kenspreuk: “Niet soeter”. Jan Zoet is de erkende, enige gebruiker van deze kenspreuk, zodat hij als de maker van dit gedicht mag worden beschouwd.⁸ [= -1]

- (SV-09). Lalands nieu gewonnen lauwer-krans. (Niet soeter).

Acht pamfletten zijn ondertekend met een kenspreuk, waarvan één in combinatie met initialen. Het blijft onbekend of onzeker wie zich erachter verbergen. [= -16]

- (SV-05). Eertitulen van den konstigen poët Hinck, complimenteur van G. Lalande. (Net op zijn kop).
- (SV-10). Stock in 't hondert, gesmeten onder al de pasquil-makers op mons. Lalande en me-juffr. Stevenon. (Komt dat niet soet).
- (SV-17). Klaghte, van joffrouw Elisabeth Lestevenon. (Per servirvi S.E.R.).
- (SV-26). De naackte vliegende faam. (Se taire et faire).
- (SV-30). Oorbiecht, van juffrouw Stevenon, aen haer moeder en broeder. (Sonder rust).
- (SV-49). Aen de pluymstryker P.A. Bloemendel, op sijn onwetende montstoppinge. (Prudenter).
- (SV-53). Op de tijdt-verquistende schimpers, op de wercken van mons. Gabriel de Lalande en juffr. Stevenon. (Altijdt beter).
- (SV-56). Haeghsche Mercurius, of verscheyde post-tydingen. (Elck sijn beurt).

Zeven pamfletten zijn ondertekend met initialen, waarvan één in combinatie met een kenspreuk. Het blijft onbekend of onzeker wie erachter schuilgaan. [= -14]

- (SV-01). Verkonding, van de soete vryagie tusschen mons. G.L. en juffr. L.S. (een mix van: A.A.C.D.E.I.L.R.X.).
- (SV-19). Lalants nieuw gewonnen Haagsche recht. (J.V.).

⁸ Cordes denkt dat Zoet, gelet op de slechte stijl van het gedicht, niet de maker ervan is (Cordes: *Jan Zoet*, 455).

- (SV-25). Uyt-wischspons, om de lasteringhen van sommige twist-gierighe poeten, over de liefkoosende vryery van sr. G.L. en juffr. L.S. uit te vege. (A.S.Q.T.).
- (SV-31). Lalandes geopende karos. (H. 't Springht op krucken).
- (SV-35). De gysel-kamer, geopent van monsieur Lalande, tot schande van juffrouw Stevenon, als mede haar laatste sententie. (D.V.R.).
- (SV-38). Lalandes quateremper-dagen. (J.S.).
- (SV-44). Jan Vos en Jan Soets voorkraem-praetje. Van juffrouw Stevenon. (C.Q.).

Zes pamfletten zijn onder pseudoniem verschenen. Het blijft onbekend of onzeker wie zich daarachter verbergen. [= -10]

- (SV-04). Aen den poët van de tandestoocker, voor d'hr G. Lalande. (C. Cal).
- (SV-08). De lang-verwachte slaghboom. (W.D. Kanter).
- (SV-09). Lalands nieu gewonnen lauwer-krans. (Drukker: Joris Akersloot).⁹
- (SV-14). Een nieu liedje van een Frans heer en een Amsterdamse joffer. (C. Labbecack).
- (SV-32). Het laatste gewonnen Haegse recht, door de Provinciale Staten gewesen. (Boekverkoper: Pieter de la Serre).
- (SV-54). Eygen schilt, van G: Lalande. (G. Lalande).

Tweeëndertig pamfletten zijn volledig anoniem verschenen. [= - 64]

- (SV-02). Het rechte fret in 't hol.¹⁰
- (SV-03). Gulde tandestoocker; alias fret in 't hol. Voor G.L. en sijn omgekochte half-gebacken poët.
- (SV-06). Juffrouw L.S. dolheyts klacht.
- (SV-07). De Haeghsche allamode geschoore kous.
- (SV-11). Proces en vonnis over Lalande en Stevenon.
- (SV-13). Op de versleeten kouse, Kleefsche naelde, en Vlaemsche drade.
- (SV-15). Juffrouw Elisabeth Stevenons dolheyt om de eer.

⁹ Jan Zoet en de onbekende drukker Joris Akersloot zijn eerder 'verrekend' bij het pamflet met de kenspreuk "Niet soeter" (SV-09).

¹⁰ Het pamflet vermeldt als titel: *Fret int hol*. (UBG Meul 9255).

- (SV-16). Balance der houwelyken gehouden in forme van een wagenpraet, tusschen Naerden en Amersfoort; slaende op de vryagien van monsr. Lalande, en juffr. Stevenon.
- (SV-18). De verleide kuisheid.
- (SV-20). Sael-praetje, van juffr. L. Stevenon ende juffr. H. Stouter.
- (SV-21). 't Rechte ballans, van monsr. Lalande en juffr. Stevenons.
- (SV-22). Gyselaars-praatjen, gehouden in de gysel-kamer in 't stadthuys van de koningin der steden, tussen Lalant en sijn bywesende macker, wegen sijn gyseling.
- (SV-23). Een nieuw Amsterdams liedeken, van juffrouw Stevenon.
- (SV-24). Samenspraak, tusschen een Fransman en een Luycker-waal.
- (SV-27). Gesuyckerde muysekeutels, alias olipodrigo.
- (SV-28). Op der hemelen open ganck.
- (SV-29). Ruyge Robbert de beer, verstoort over 't veranderen van sijn hol.
- (SV-34). Lalandes gedraeyde fortuyn-radt.
- (SV-36). d'Ontspanne lier.
- (SV-37). Mercurius vliegende triumf-vaen, tot herstellinge van Lalant en schand-verlore kosten van Stevenon.
- (SV-39). Wonderlijck raket-spel, tegens d'E. Heer Gabriel de Lalande, aan sijn geest-vlugge juffrouw, juffr. Elizabeth Stevenon.
- (SV-40). Uylen-zang voor de platluys die op juffers kosten heeft geleefd in sijn quateremper-dagen.
- (SV-41). Geestelicke vragen, op het apprehenderen van Lalande, tot Amsterdam.
- (SV-42). Nieuwe Haegse middel-weeckse courant. No.1.
- (SV-43). Jarige rommelso.
- (SV-46). Klachte van juffr. E. l'Estevenon, over de gevangenis van de heer Gabriel de Lalande.¹¹
- (SV-47). Den Haagsen tour a la mode, of karos-praatjen, over den voorval der vryagie, tusschen juffrouw Stevenon en monsieur G. de Lalande.
- (SV-50). Tot voorstant der vromen.
- (SV-51). Cotype, dictum van de sententie, in der saacke hangende by

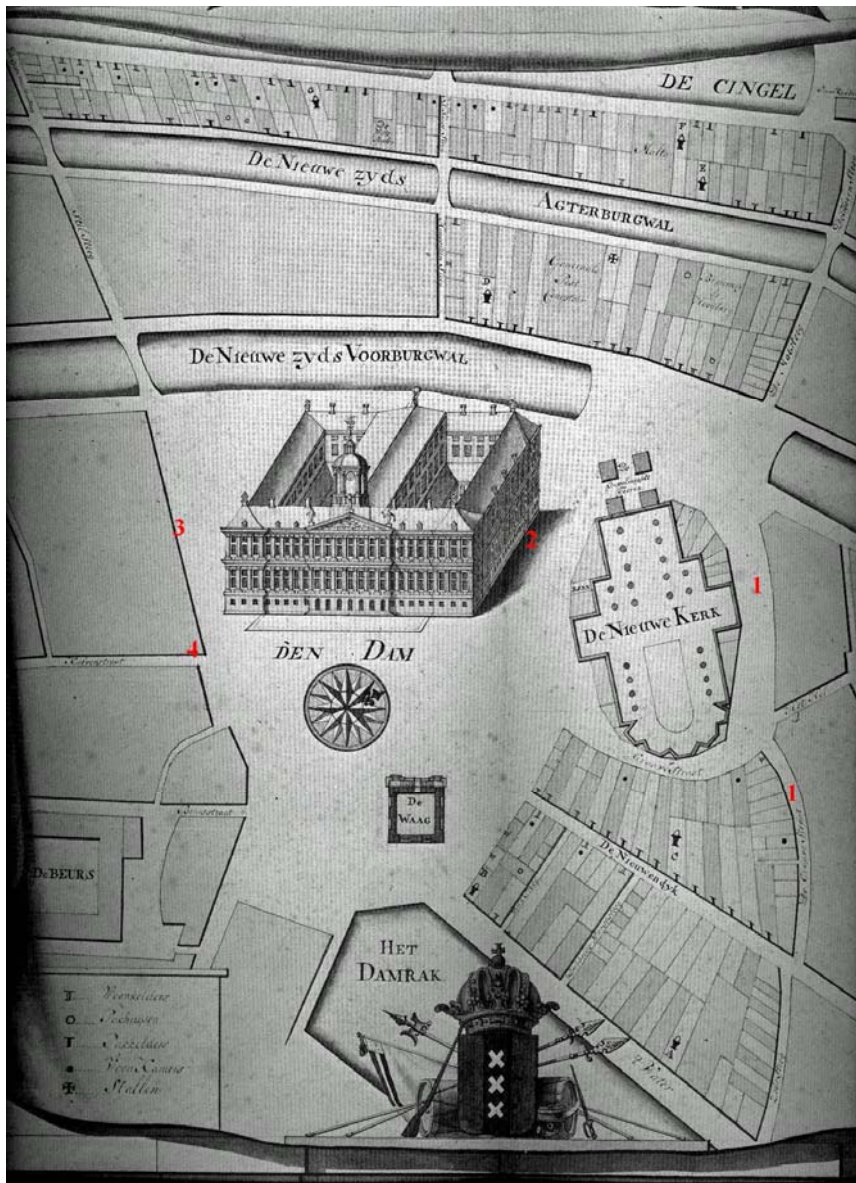
¹¹ Ik heb hier de foute schrijfwijze *Grabriel* zoals die in de brontekst voorkomt, gecorrigeerd.

evocatie voor het hooge Hof der Liefde Souverain in materie van vryagie in Hollandt.

- (SV-52). De Haeghsche middel-weeckse courant. No. 2.
- (SV-55). De verkeerde weerelt.
- (SV-57). Extraordinaris Parysche courant. No. 1.

De samensteller van de *SV* gaat schuil achter de initialen V.J.B.v.A; de namen van de drukker en drukplaats ontbreken [= -2]. De dichter van de *RMI* (door M.S.D) verbergt zich achter de initialen M.S.D.; de naam van de drukker ontbreekt [= -2]. De naam van de drukplaats 's-Gravenhage is vrijwel zeker fictief. De dichter van de *RMI* en *RM2* (door M.S.N) verbergt zich achter de initialen M.S.N.; de drukker gaat schuil achter het pseudoniem Jan Pietersz. van Dam [= -2]. De naam van de drukplaats 's-Gravenhage en van de boekwinkel *In 't Martelaers Boeck* zijn vrijwel zeker fictief. De *KK* [= -2] en de *TI* [= -4] zijn volledig anoniem verschenen.

Mattheus Lestevenon ontdekte na ruim een jaar dat Crispijn de Passe de kopergravure van de *TI* had gemaakt en dat hij die nog in zijn bezit had. Via de Amsterdamse notaris Joannes Hellerus eiste hij de plaat op. Op dinsdag 21 november 1662 verscheen De Passe voor Hellerus. Er doet zich dan iets merkwaardigs voor. De Passe volstaat niet met het overhandigen van de plaat, maar legt ook een uitgebreide verklaring af over het ontstaan van de *TI*. Dat hij dat vrijwillig heeft gedaan, lijkt onwaarschijnlijk. De producenten van de *TI* wilden anoniem blijven. Moeilijk te verklaren valt ook dat Hellerus twee *TI*-akten op dezelfde dag heeft opgesteld: een korte en een uitgebreide. In de vele notariële protocollen die ik heb onderzocht, trof ik nergens zo'n opmerkelijk tweetal aan. De korte akte is oppervlakkig, bevat alleen de naam van De Passe als comparant en rept met geen woord van de auteur van het proces. Wel vermeldt ze expliciet dat De Passe de prent zelf heeft gedrukt, wat in de uitgebreide akte ontbreekt. Die akte bevat informatie die nergens elders wordt aangetroffen. Ze geeft een volledige beschrijving van het productieproces van de *TI*, noemt de namen van alle betrokkenen, met uitzondering van de naam van de dichter, en vermeldt welke rol ieder van hen daarin heeft gespeeld. Te vermoeden valt dat Mattheus geen genoegen heeft genomen met de 'nietszeggende' korte akte en onmiddellijk meer duidelijkheid heeft geëist omdat hij zijn opponenten per se wilde kennen.

Afb. 33 De Dam. Detail burgerwijkkaart wijk XXIII. Datering 1775. Pieter Hoogenbergh was in dat jaar de kapitein van de burgerwacht van deze wijk. In 1661 voerde Willem van Erpecum het bevel. (UBL P 59 5410-11).

Legenda: 1. Gravenstraat. 2. De Boeyen, de gevangenis aan de noordzijde van het stadhuis. 3. De Gasthuissteeg. 4. Hoek Gasthuissteeg-Kalverstraat, de plek waar Johannes van den Bergh zijn drukkerij/boekhandel had met de naam *In de Boeck-winkel*.

Aan het slot van de akte verklaart Hellerus dat De Passe, om nariigheid en twist te voorkomen, de koperen plaat diezelfde dag nog – 21 november 1662 – aan Mattheus Lestevenon heeft overhandigd, en dat hij zijn verklaring onder ede heeft bevestigd in het bijzin van hem, notaris Hellerus, en van de getuigen Jan Cranendoncq en Cornelis Jacobsz. Ik heb beide akten getranscribeerd en tezamen met een kopie van het handschrift als bijlage 4 en 5 opgenomen.

Kleerkooper en Van Stockum hebben in hun standaardwerk *De boekhandel te Amsterdam* een transcriptie van de uitgebreide akte opgenomen.¹² De korte akte hebben ze niet vermeld. Hun transcriptie bracht mij op het spoor van de *TI*. Omdat ze aan het begin en einde was ingekort, onderzocht ik het protocol van Hellerus in het Stadsarchief van Amsterdam. Daar ontdekte ik dat hij twee *TI-akten* had opgesteld.¹³ Daarvan is de uitgebreide akte literatuurhistorisch belangrijk en van grote betekenis voor het onderzoek naar de identificatie van de anonieme producenten van de *SV*, de *RM* en het *TI*-proces. Ze biedt daarvoor aanknopingspunten zoals de namen van vier producenten én een cruciale aanwijzing over de anonieme auteur: een jonge student te Leiden. Uit de akte blijken de volgende betrekkingen: Gabriel kende De Reus, De Passe kende Van den Bergh en De Bruyn, en Van den Bergh kende de niet bij name genoemde jonge dichter. Ze vermeldt de rol die elk van hen in het productieproces van de *TI* heeft gespeeld. Dat zijn de harde, gedocumenteerde feiten. Verder roept de akte de volgende vragen op, die ik grotendeels slechts bespiegeld kan beantwoorden.

- Vormden Johannes van den Bergh, Crispijn De Passe, Cornelis de Bruyn, Johannes de Reus¹⁴ en de anonieme dichter een selecte groep pro-Gabriel producenten? Met uitzondering van De Reus zijn ze allen op enigerlei wijze in verband te brengen met de productie van de *SV*, de *RM* en de *TI*, werken die pro-Gabriel zijn. Zeker is dat ze elkaar vertrouwden, wat een sterke onderlinge band impliceert. Ze schijnen niets van doen te hebben gehad met de *KK* die uitgesproken anti-

¹² M.M. Kleerkooper en W.P. van Stockum jr.: *De boekhandel te Amsterdam*. Dl. 1. (’s-Gravenhage, 1914-1916), 545-546 onder het lemma: *Pas, Crispijn van der*.

¹³ Akten Joannes Hellerus: p. 258r en 259 r/v (SAA 5075-2069 film 2222); (zie voor het hs. en de transcripties bijl. 4 en 5).

¹⁴ Johannes Pietersz. de Reus was getrouwd met Grietje Jans Verhoeven. Ze hadden vijf kinderen. (Archief van de weeskamer en commissie van liquidatie der zaken van de voormalige weeskamer. *Weeskamer inbrengregisters* (SAA 5073-1428, register 39, 192v)).

Gabriel is. Verder heb ik geen enkel spoor kunnen ontdekken dat naar andere producenten leidde.

- Waarom nam Hellerus genoegen met een omschrijving van de jonge dichter? Nam hij De Passe en de zijnen in bescherming? Dat zou vreemd zijn, Mattheus was immers zijn cliënt. Koesterde hij sympathie voor Gabriel? Dat is niet uitgesloten. Het is merkwaardig dat Hellerus niet bij De Passe heeft aangedrongen om de identiteit van de dichter te onthullen. Zo hij al geloof hechtte aan diens bewering dat hij de naam van de jonge dichter niet kende, had hij Van den Bergh er naar kunnen vragen. Waarschijnlijk heeft hij daarvan bij voorbaat het hopeloze ingezien. Van den Bergh had niet voor niets twee ‘mistige’ elementen ingebouwd: afkomstig uit Den Haag en student in Leiden. Een Amsterdammer zou hij immers bij name hebben móeten kennen. Mogelijk was de jonge dichter in eerste instantie De Passe onbekend. Maar nadat hij hem twee keer thuis had ontvangen, zal hij diens naam toch wel hebben geweten. Toen De Passe zijn verklaring aflegde was het al ruim een jaar geleden dat de *TI* het licht zag. Waarom moest de dichter dan nog anoniem blijven terwijl de identiteit van de andere producenten wel werd geopenbaard?
- Waarom maakte Gabriel gebruik van de boekbinder De Reus en niet van zijn bediende om De Passe te vragen naar zijn cel te komen? Om de anonimiteit van de producenten(groep) te waarborgen, was het zaak vreemde lieden te weren. Gabriel moet een vertrouwensrelatie met De Reus hebben gehad, anders zou hij deze niet als intermediair hebben gebruikt. De Reus woonde op de hoek van de Papenbrugsteeg-Warmoesstraat. Woonde Gabriel misschien vóór 1661 in de omgeving van de Oude Kerk – hij verhuisde begin 1661 naar de Herengracht – en voerde zijn dagelijkse voettocht naar de Beurs hem dan via de Warmoesstraat langs de winkel van De Reus met ontmoetingen als gevolg?
- Welke relatie bestond er tussen Gabriel en De Passe? De beau monde van Amsterdam waartoe ook Gabriel behoorde, kende De Passe. Dat Gabriel de coördinatie van het *TI*-project aan hem overliet, duidt op vertrouwen, hoewel praktische overwegingen ook een rol kunnen hebben gespeeld.
- Waarom ging De Passe naar Van den Bergh om advies voor een geschikte dichter voor het proces en niet naar een van de tientallen andere boekverkopers in zijn omgeving? Waarom liet De Passe de ‘Tribunal injuriae & Amoris’ drukken bij Cornelis de Bruyn in de Gravenstraat en niet bij een van de vele andere drukkers in zijn buurt? Dat kan toch

niet op louter toeval berusten? Waren Van den Bergh en De Bruyn betrokken geweest of nog betrokken bij de productie van de *SV* en de *RM* en was De Passe daarvan op de hoogte? Met enig geschuif passen de initialen V.J.B.v.A. op Van den Bergh en kunnen bepaalde typografische elementen in de *SV* gekoppeld worden aan De Bruyn. Het pseudoniem Jan Pietersz. van Dam op de titelpagina van de *RM* zou voor Van den Bergh kunnen staan.

- Welke vroegere zakelijke betrekkingen bestonden er tussen de producenten? De Passe, De Reus, Van den Bergh en de Bruyn moeten elkaar goed hebben gekend. Van den Bergh en De Bruyn waren vakgenoten en overburen. Ze hadden hun zaak tegenover elkaar ter weerszijden van de Dam. De Reus woonde op de hoek van de Papenbrugsteeg-Warmoesstraat en De Passe in de Nieuwe Leliestraat waar ook De Bruyn tot 1658 had gewoond. De Passe die wel een plaatpers maar geen hoogdrukpers bezat, zal waarschijnlijk al eerder zaken met De Bruyn hebben gedaan. Ik heb geen aanwijzingen gevonden voor vroegere betrekkingen tussen De Passe en Van den Bergh of tussen Van den Bergh en De Reus. Het is redelijk te veronderstellen dat De Reus als boekbinder voor Van den Bergh heeft gewerkt. De veronderstelling dat Van den Bergh en De Bruyn in co-schap de *SV* hebben geproduceerd, komt later aan de orde.
- Waarom gebruikte De Passe voor de *TI*-gravure het motto: “Quot campo flores tot sunt in amore dolores” [= Er is evenveel smart in de liefde als er bloemen in het veld zijn]? Het lijkt direct in verband te staan met of het antwoord te zijn op het motto van de *RMI*: “Quot sunt in amore dolores” [= Hoeveel smart is er in de liefde]? Hij moet de *RM* hebben gekend of er door Van den Bergh op zijn geweest. Het motto zal hij letterlijk hebben ontleend aan de *Dicteria proverbialia*.¹⁵

Waarom koos Van den Bergh voor een jonge dichter die alleen hij, volgens de *TI*-akte, lijkt te hebben gekend? Hij moet deze jongeman volkomen hebben vertrouwd en overtuigd zijn geweest van diens dichterlijke

¹⁵ *Dicteria proverbialia, rhythmica, ab antiquitate mutuata, et doctrinam ethicam complectentia, cum versione Germanica Andreae Gartneri Mariaemontani* [...]. Apud haer[edes] Christ. Egen[olphi]. Franc[ofurti], 1598, 14v. De vertaling ervan luidt: “Gevleugelde woorden, ritmisch, ontleend aan de oudheid, met aandacht voor de ethische leer, met een Duitse vertaling van Andreas Gartner uit Marienberg. Bij de erfgenamen van Christ. Egenolph, Frankfurt (am Main)”.

kwaliteiten. Dat zou op een jarenlange betrekking tussen hen kunnen duiden. Mijn onderzoek naar deze onbekende dichter leverde slechts één naam op: Jan Neuye. Als mijn veronderstelling juist is dat hij de *RM* heeft gedicht, was hij de aangewezen man om ook het pseudo-proces te dichten. Hij kende de situatie en sfeer van de affaire als geen ander. Van den Bergh en Neuye kenden elkaar vanaf hun kindertijd. De basis voor hun relatie lag vrijwel zeker in de Oude Kerk te Amsterdam. Hoewel Neuye uit een rijke familie van civet- en zijdehandelaren stamde en de ruim vier jaar oudere Van den Bergh uit een metselaarsgezin, hoeft dat geen belemmering voor een langdurige vriendschap te zijn geweest. Beiden werden in de Oude Kerk gedoopt – ze woonden dan ook vrijwel zeker in dezelfde buurt – Van den Bergh op 28 februari 1636 en Neuye op 2 september 1640. In diezelfde kerk werden ook hun stadgenoten Willem Godschalck van Focquenbroch (1640-1670) en Johannes Ulaeus (1640-1734) ten doop gehouden, de eerste op 26 april 1640 en de laatste op 11 oktober 1640. Elke zondag, jaar in, jaar uit, troffen ze elkaar in of buiten de kerk. Ze volgden gezamenlijk de catechisatie – misschien dat Van den Bergh in een oudere groep zat – en waren getuige van elkaars openbare belijdenis. Dat schiep een band. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Van den Bergh later de belangrijkste drukker-uitgever van Focquenbroch en Neuye werd. Van den Bergh leerde het werk van deze poëten al vroeg kennen. Neuye schreef op dertienjarige leeftijd reeds gewaardeerde gedichten.

Omstreeks 1660 maakte de zestienjarige Arnold Moonen (1644-1711) kennis met dit literaire gezelschap. Hij was een volle neef van Johanna Wasteliers – ook geschreven Joanna Wattelier – de vrouw met wie Van den Bergh in 1659 was getrouwd. Hij raakte bevriend met Focquenbroch en Neuye. Neuye noemde zich een vriend van Focquenbroch in het naschrift van zijn lofdicht met de titel: ‘In Eclogas, Virgilio Maronis, Belgico Carmine, duplicique Tono decantatas à I.U. & W.v.F.’ dat deel uitmaakt van het voorwerk van Focquenbrochs: *De herders-sangen van Virgilius Maro*.¹⁶

Er valt nog een interessante betrekking te constateren. Op 15 juni 1635 werd de schoenmakersdochter Jacomijntje Moijert in de Oude Kerk gedoopt. Bijna even oud als Van den Bergh zal zij vrijwel dezelfde kerke-

¹⁶ Virgilius Maro: *De herders-sangen*. Door I.U. en W.v.F. Gedrukt by Johannes van den Berg. Amsterdam, 1666, A7v. De vertaling van de Latijnse tekst luidt: “Op de ecloges [= herderszangen] van Vergilius Maro, in het Nederlands en op twee tonen gezongen door Iohannes Ulaeus en Willem van Focquenbroch”.

lijke weg hebben afgelegd. In hun vroege jeugd zullen ze als kinderen uit hetzelfde milieu en van dezelfde leeftijd met elkaar zijn opgetrokken, mogelijk waren ze zelfs vrienden. Het is niet ondenkbaar dat Van den Bergh en De Bruyn elkaar pas goed hebben leren kennen dankzij Jacomijntje, met wie De Bruyn omstreeks februari 1661 hertrouwde.¹⁷

Het onderzoek naar de anonieme producenten van de *SV*, de *RM*, *KK* en *TI* heeft de volgende feiten opgeleverd:

- Crispijn de Passe heeft de *TI*-productie gecoördineerd.
- Crispijn de Passe heeft de kopergravure van de *TI* gemaakt en de prenten ervan gedrukt.
- Cornelis de Bruyn heeft het *TI*-proces gedrukt.
- Crispijn de Passe heeft het *TI*-pamflet (prent en proces) samengesteld.
- Crispijn de Passe, Johannes van den Bergh, Johannes de Reus en Gabriel de Lalande hebben het *TI*-pamflet verkocht of verspreid.
- De producenten van de *KK* blijven anoniem.

Het onderzoek resulteerde naast de feiten in de volgende veronderstellingen:

- Johannes van den Bergh heeft de *SV* samengesteld en uitgegeven.
- Johannes van den Bergh heeft de *RM* (door M.S.D. en M.S.N.) gedrukt en uitgegeven.
- Cornelis de Bruyn heeft de *SV* gedrukt.
- Jan Neuye heeft de *RM* (door M.S.D. en M.S.N.) en het *TI*-proces gedrukt.

De argumenten voor deze hypothesen voer ik aan per producent in het vervolg van dit hoofdstuk. Dat Jan Neuye hier als uit het niets lijkt op te duiken, moet de lezer niet verbazen. Ik veronderstel immers dat hij de anonieme jonge student-dichter uit de *TI*-akte is. Verderop zal uitvoerig aan de orde komen dat hij in 1661-1662 student te Leiden was, dat de initialen M.S.D. en M.S.N. op hem kunnen worden toegepast en dat werk van zijn hand ooit in één band met de *RM* werd ingebonden en werd voorzien van de titel *Neuyes poëzie*.

De groep rond Van den Bergh is in de zomer van 1661 heimelijk druk bezig geweest met de productie van de *SV*, *RM* en *TI*. Er zijn geen

¹⁷ Ondertrouwakte SAA DTB 30 januari 1661 (481-457).

aanwijzingen dat ze bij de productie van de afzonderlijke pamfletten en van de *KK* betrokken is geweest. Eind mei kwam de pamflettenstroom op gang; die hield aan tot 8 augustus. Omstreeks begin juli zal de eerste uitgave van de *RM1* zijn verschenen. Dat deel eindigt met Gabriels arrestatie. Kort na 8 augustus, de dag waarop Gabriel zijn vrijheid herkreeg, zag de *RM2* het licht. Dat deel begint met Gabriels vrijlating. Vrijwel gelijktijd moeten de *KK* en de *SV* zijn uitgebracht. Beide werken eindigen met Gabriels vrijlating.

Uit de *TI*-akte van Hellerus blijkt dat de voorbereidingen voor de productie van het *TI* enige dagen voor Gabriels ontslag uit de gevangenis zijn gestart en de productie zelf enkele dagen daarna. Er mag van worden uitgegaan dat alle eerste uitgaven van de fictionele LL-literatuur vóór 15 augustus 1661 zijn verschenen. De afnemende actualiteit van de affaire nadat Gabriel in vrijheid was gesteld, noodzaakte de producenten snel te handelen.

De affaire was een Amsterdamse aangelegenheid. De bij name genoemde producenten van de *TI* waren Amsterdammers. De titelpagina van de *RM* vermeldt als drukplaats 's-Gravenhage. De anonieme dichter van het pseudo-proces was volgens de verklaring van De Passe uit de hofstad afkomstig. Ik heb het identiteitsonderzoek daarom tot die twee plaatsen beperkt. Al snel viel Den Haag af.

Johannes van den Bergh: samensteller en uitgever van *De soete vryagie?*

Een levensschets

Johannes van den Bergh was de zoon van metselaar Jan Jansz. van den Bergh en Trijntje Pieters. Hij werd op 28 februari 1636 onder de naam Jan in de Oude Kerk te Amsterdam gedoopt.¹⁸ Hij ondertrouwde op 27 november 1659 met de negentienjarige Johanna Wasteliers.¹⁹ Het paar ging wonen op de Warmoesgracht.²⁰ Daar dreef Johannes ruim een jaar zijn boekhandel/drukkerij die werd aangeduid als: *By 't Blaeu-huys*.²¹

¹⁸ SAA DTB doop 1636 (7-78).

¹⁹ SAA DTB ondertrouw 1659 (480-290).

²⁰ *Warmoesgracht*: vroeger de verbinding tussen Herengracht en Singel. Het grachtje werd in 1894 gedempt bij het aanleggen van de Raadhuisstraat.

²¹ Van den Bergh beschikte ook al in 1660 over een eigen drukkerij. Zie de *Oprechte*

Johanna Wasteliers werd op 19 juni 1641 als Jenne Wattelier gedoopt in de Oude Waalse Kerk te Amsterdam.²² Zij was de dochter van Louis Wattelier en Barbe Moene (ook geschreven als Barbara Moonen).

De familie Wattelier woonde op de Nieuwezijds Achterburgwal. Louis Wattelier was eerder getrouwd geweest met Maria Harel. De Harels waren regenten van de Waalse Kerk evenals Hendrik van der Voort met wie Louis Wasteliers oudste dochter Maria (*1626) was getrouwd. Barbara was een tante van de dichter Arnoldus Moonen (1644-1711). Die familierelatie wordt bevestigd in het geboortedicht dat Moonen in 1667 schreef: ‘De zeventigste verjaerdagh myner moeje [= tante] Barbara Moonen, aen haere dochter, joffrou Joanna Wastelier’.²³

In 1670 viel Van den Bergh door geklungel als uitgever in ongenade bij Nil Volentibus Arduum en verdween de bron van inkomsten uit het drukken en uitgeven van labadistische werken, toen de labadisten een eigen pers installeerden. Karel Bostoën vermoedt dat deze omstandigheden, gepaard aan de opposerende sympathieën van de beide echtelieden, tot de scheiding van Johannes en Johanna hebben geleid. Johannes sympathiseerde met de spinozisten en Johanna met de labadisten. Zij zal als ‘grootaandeelhouder’ in de boekhandel haar man ongetwijfeld de financiële verliezen hebben verweten.²⁴ Wat zich precies tussen de beide echtelieden heeft afgespeeld, blijft ongewis, maar uit de verzoeningsakte van 27 juni 1674 valt wel op te maken dat Johannes van den Bergh er privé en zakelijk een rotzooi van heeft gemaakt.²⁵

Het laatste optreden van Johannes van den Bergh als boekverkoper dateert van 20 april 1671 toen hij een boekenveiling organiseerde in zijn zaak aan de Dam.²⁶ Bostoën veronderstelt dat hij daarna als zetter of drukker bij Jacob Vinckel heeft gewerkt. Het huwelijk van Johannes en Johanna strandde in 1670. In 1674 verzoenden ze zich.²⁷ Het is onbekend hoe lang ze dat tweede samenzijn hebben volgehouden, waarschijnlijk maar een korte tijd, immers van 1676-1680 dreef Johanna Wasteliers in haar eentje

Haerlemsche Courant (1660) advertentienr. #6600525,1.

²² SAA DTB doop 1641 (131-57).

²³ A. Moonen: *Poëzy*. Amsterdam [enz.], 1700, 287-292.

²⁴ Karel Bostoën: ‘Over de editeur van Focquenbrochs *Min in 't Lazarus-huys* (1674)’. In: *Fumus* 6 (2008), 1-18.

²⁵ Akte notaris Abraham van den Ende d.d. 27 juni 1674, 248r/v (SAA 5075-3669).

²⁶ *Oprechte Haerlemse courant* (1671) advertentienr. #6710414,3.

²⁷ Akte notaris Abraham van den Ende d.d. 27 juni 1674, 248r/v (SAA 5075-3669).

de boekhandel *In de Kerck-postil*, in de Kalverstraat bij de Sint Luciensteeg. Johanna overleed kinderloos te Amsterdam in oktober 1680.²⁸ In haar testament reserveerde zij 150 gulden voor Johannes.²⁹ Dat geld kreeg hij niet zelf in handen. Het moest voor begrafenisgeving worden aangewend, op voorwaarde dat hij in de rouwstoet achter haar lijkstouf zou gaan. Hij moet zo arm als een kerkrat zijn geweest. Hij stierf ten huize van zijn zuster Maria van den Bergh en werd op 28 december 1690 op het Heiligeweg Kerkhof begraven.³⁰

Van den Bergh verhuisde tussen eind januari en begin juli 1661 naar het pand met de naam *In de Boeck-winckel* op de hoek Kalverstraat-Gasthuissteeg (nu de Paleisstraat), wat valt af te leiden uit de volgende twee werken:

- *Edinburgh, den 26. January 1661. De staten van 't parlement [...].* By Johannes van den Bergh, boeck-verkooper op de Warmoes-gracht, by 't Blaeuw-huys. Amsterdam, 1661.
- L. van Zanten: *Spiegel der gedenckweerdighste wonderen en geschiedenissen onses tijds.* Gedrukt by Iohannes van den Bergh, boeck-verkooper, in de Gasthuys-steegh, aen den Dam, bezijden 't stadt-huys, in de Boek-winckel. Amsterdam, 1661.

Het 'Edinburgh' pamflet zal kort na 26 januari 1661 zijn verschenen. Van den Bergh woonde toen nog op de Warmoesgracht. Toen hij op 12 juli 1661 de 'Opdracht aen [...] Fredrik Alewyn, raedt en oudt schepen der stadt Amsterdam' in Van Zantens *Spiegel der gedenckweerdighste wonderen* (1661) ondertekende, woonde hij reeds aan de Dam en beschikte hij over een eigen drukkerij, wat zowel uit het impressum als uit de 'Opdracht' blijkt:

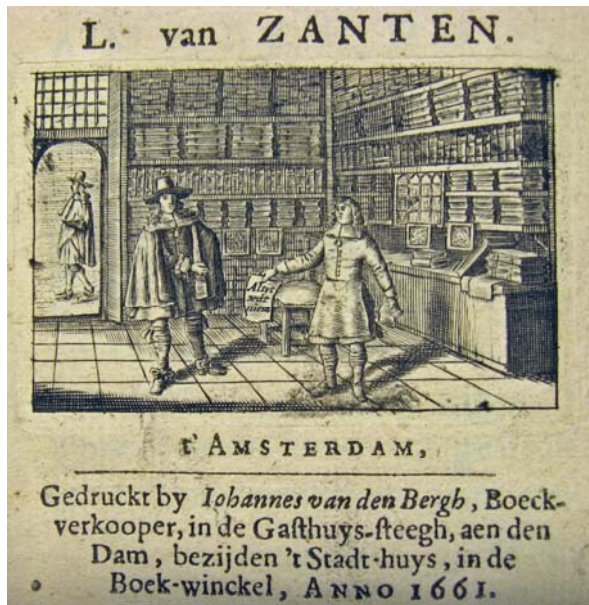
[...] soo hebbe ick my bewogen jae eenigsins verbonden gevoelt dese vrucht mijner druckpersse aen U Ed. op te offeren [...].³¹

²⁸ SAA DTB begraven 30 oktober 1680 (1102-91).

²⁹ Akte notaris Adriaen Lock d.d. 7 oktober 1680, 153-156 (SAA5075-2185).

³⁰ Begraafregisters vóór 1811 (NL-SAA-10822268).

³¹ L. van Zanten: *Spiegel der gedenckweerdighste wonderen*, *5r. *U Ed.*: afkorting van *Uwer Edelheid*; te vertalen door: u.

Afb. 34 Gravure op de titelpagina van L. van Zantens *Spiegel der gedenckweerdigste wonderen* (UBA OK 62-7609).

Het is niet uitgesloten dat Van den Bergh al in februari 1661 naar de Dam is verhuisd. In dat geval kan hij Gabriel hebben leren kennen tijdens diens dagelijkse gang van de Herengracht, via de Gasthuissteeg naar de Beurs. Of Gabriel geïnteresseerd is geweest in literatuur uit Van den Berghs boekwinkel is niet bekend. In de periode 1661-1663 duidde Van den Bergh zijn boekhandel annex drukkerij aan met de naam *In*

de Boeckwinckel, daarna en daarnaast gebruikte hij ook de zaaknaam *In altijd wat nieuws*.³² Die namen waren een erfenis van de boekverkoper Joost Hartgers die het pand bewoonde van 1638-1653. In het impressum van *'t Amsteldams minne-beeckje* dat in 1649 bij Hartgers verscheen, gebruikte deze als zaaknaam *In de Boeck-winckel* en als motto “Altijd wat nieuws”.³³

Op de titelpagina van enkele werken uit 1661 en 1662 staat een prent die het interieur toont van een boekwinkel waarin een klant en een boekhandelaar te zien zijn.³⁴ De laatste houdt in zijn rechterhand een vel papier of perkament waarop het motto “Altyt wat nieuws” te zien is, in zijn linker-

³² Zie onder andere Jan Neuye: *Eneas of vader des vaderlants*. Gedruckt by Johannes van den Bergh, boeckverkooper ter zijden 't stadthuys, in altijdt wat nieuws. Amsterdam, 1664.

³³ *'t Amsteldams minne-beeckje*. Den achsten druck. Door Joost Hartgers, in de Gasthuissteegh, in de Boeck-winckel, altijdt wat nieuws. [Amsterdam], 1649.

³⁴ Zie voor deze gravure ook P. van Huisstede en J.P.J. Brandhorst: *Dutch printer's devices 15th-17th century*. Vol 1. Nieuwkoop, 1999, 168, nummer 1037. De auteurs duiden “Altijt wat nieuws” als motto en niet als naam van de boekwinkel, wat in dit geval een terechte constatering is.

hand lijkt hij een boekje of los katern te houden. Het blijft ongewis of die boekhandelaar Johannes Van den Bergh voorstelt.

Van den Bergh heeft werk gedrukt van Laurens van Zanten, Franciscus de Wael, Henricus Schluter, Arnold Moonen, Willem G. van Focquenbroch en Jan Neuye en ‘eigen’ werk waaronder *Cupidoos lust-hof*. Van den Bergh was tot 1671 de belangrijkste uitgever van Focquenbrochs werk dat bij diens leven was verschenen en van dat van Jan

Neuye.³⁵ In zijn fonds komt veel stichtelijke literatuur voor uit de hoek van de Waalse Kerk, vooral het werk van de Waalse predikant Jean de Labadie is sterk aanwezig. Volgens de STCN heeft Van den Bergh in de periode 1660-1670 minstens negenentwintig uitgaven bezorgd die vijftwintig verschillende titels vertegenwoordigen. Ook blijkt klein-drukwerk van zijn pers te zijn gekomen, waarvan het begraafbriefje van Catharina Kruids getuigt. Dat werk was belangrijk, hoe beperkt van omvang ook, omdat het de kassa regelmatig deed rinkelen.

Verscholen achter V.J.B.v.A.

In het impressum van de *SV* ontbreken de naam van de drukker-boekverkoper en de plaats van uitgave. De ‘Opdracht, aen de Amstelse jonckheid’ is ondertekend met de initialen V.J.B.v.A. evenals het naschrift op pagina 245. Gelet op de inhoud van deze beide teksten ga ik ervan uit dat V.J.B.v.A. de *SV* heeft samengesteld en uitgegeven en dat het werk extern is gedrukt. Rond 1661 was er in Amsterdam en Den Haag geen drukker-boekverkoper bekend wiens naam rechtstreeks uit de initialen V.J.B.v.A. kon worden afgeleid. De poging om in de lettercombinatie V.J.B.v.A. drie voornamen te ontdekken en een achternaam die begint met “v.A.” leidde tot niets. Door aan de letters “v.A.” de betekenis “van Amsterdam” toe te

Afb. 35 Begraafbriefje van Catharina Kruids. Het vignet is ondertekend met “Gedruckt by Johannes van den Bergh”. (SAA 928 Collectie begraafbriefjes, map K).

³⁵ Helwig: ‘Johannes van den Bergh, boekverkoper te Amsterdam’, 1. ([Http://home.planet.nl/~jhelwig/focquenbroch/bergh.htm](http://home.planet.nl/~jhelwig/focquenbroch/bergh.htm)).

kennen, resteerde de combinatie V.J.B. voor de voor- en achternaam. Rekening houdend met creatieve verschuivingen in de lettervolgorde pasten deze initialen slechts op de namen van Jacob Vinckel, Jacobus van den Bergh en Johannes van den Bergh. De ‘vertaling’ van de initialen resulteerde in: Vinckel Jacob Boekverkoper van Amsterdam, Vandenberg Jacobus Boekverkoper van Amsterdam en Vandenberg Johannes Boekverkoper van Amsterdam.

Afb. 36 Vignet B-0322 op de titelpagina van de *SV* (KBH 32 D 37: 1).

Afb. 37 Hoofd met bladertooi op de slotpagina van de *SV* (KBH 32 D 37: 1).

De keus viel om drie redenen op Johannes van den Bergh. Hij wordt in de *TI*-akte van Hellerus genoemd; zijn naam kan met het drukkerspseudoniem van de *RM* in verband worden gebracht en aanwijzingen ontbreken dat de twee andere kandidaten op enigerlei wijze bij de affaire betrokken zijn geweest. Jacobus van den Bergh was boekverkoper in de Gasthuis-molensteeg naast de Herengracht. Zijn fonds was beperkt. Volgens de STCN heeft hij een achttal verschillende titels uitgegeven.³⁶ Twee daarvan

³⁶ STCN, naar de stand op 12 oktober 2008.

kwamen van de drukpers van Cornelis de Bruyn. Jacob Vinckel was drukker-boekverkoper. Hij woonde van 1658-1665 in de *History-schryver* in de Oude Leliestraat. In de periode 1654-1655 verzorgde Cornelis de Bruyn zijn drukwerk. Daarna gebruikte Vinckel hoofdzakelijk zijn eigen drukkerij. Hij heeft meer dan negentig uitgaven gerealiseerd.³⁷ Op één kleine uitzondering na is er geen verband te leggen tussen Jacob Vinckel en de affaire. In 1658 verscheen bij hem de *Missive, of cotype uyt een brief geschreven uyt Gent, gedateert den 15. May, in 't jaer 1658*. Op de slotpagina ervan prijkt hetzelfde vignet als op die van de *SV*. Ik heb het de naam “hoofd met bladertooi” gegeven. Het komt niet voor in de catalogus van Van Huisstede/Brandhorst. Ik trof dit vignet in het door mij onderzochte corpus slechts vier keer aan, de *SV* inbegrepen.³⁸

Johannes van den Bergh: drukker en uitgever van *De rampsalige min?*

Verscholen achter Jan Pietersz. van Dam

Het impressum van de *RM1* (door M.S.N.) vermeldt Jan Pietersz. van Dam als drukker en boekverkoper te 's-Gravenhage; het impressum van de *RM2* vermeldt hem alleen als boekverkoper in zowel de kwarto als de octavo edities. In Den Haag bestond rond 1661 echter geen drukker of boekverkoper met die naam, noch een boekwinkel *In 't Martelaersboeck*. Omdat de naam van de drukker en de boekwinkel fictief waren, nam ik aan dat ook de plaats van uitgave: 's-Gravenhage fictief was. Ik verplaatste mijn onderzoek naar Amsterdam. De genoemde boekwinkel kwam daar immers wel voor. Er was geen drukker-boekverkoper te vinden anders dan Johannes van den Bergh die in verband kon worden gebracht met de *RM* en met Jan Pietersz. van Dam. Het pseudoniem lijkt een combinatie te zijn van Johannes van den Berghs doopnaam Jan, de achternaam van zijn moeder: Pieters en het adres van zijn boekwinkel, die aan de Dam was gelegen. Om de vermomming compleet te maken, koos hij 's-Gravenhage als de plaats van uitgave en voerde de dichter van de *RM* een baljuw

³⁷ De STCN komt tot 88 uitgaven. Onderzoek bij andere instituten leverde nog enkele exemplaren meer op.

³⁸ *Zeeuwze ratel*. Middelburgh, 1654. *Missive*. By Iacob Vinckel. Amsterdam, 1658. Philips Marnix: *De byen-corf der H. Roomscher kercke*. Amsterdam, 1657.

ten tonele in plaats van een schout.³⁹ Later zou Van den Bergh de schuilnaam 's-Gravenhage opnieuw gebruiken als versluiering van de woonplaats van de dichter van het *TI*-proces.

Afb. 38 Titelpagina RMI (M.S.N.) 8°. (KBH 459 C 42: 1).

Afb. 39 Titelpagina RM2 (M.S.N.) 8°. (KBH 459 C 42: 2).

Gruys en De Wolf en Gruys en Bos noemen Jan Pietersz. van Dam in respectievelijk de *Thesaurus* en in het *Adresboek*.⁴⁰ Ze vragen zich af of er geen sprake is van een fictieve persoon en zaak. In het *Adresboek* in de rubriek 'Amsterdam, uithangborden' vermelden de auteurs op pagina 251 drie keer de naam "Martelaersboek". De Amsterdamse drukker Jan Rieuwertsz. I woonde van 1644-1677 in de Dirk van Hasseltsteeg tegenover de Oude Brug aan de zijde van de Nieuwe Kerk op nog geen tweehonderd meter afstand van de Dam. Zijn zaak droeg de naam *In 't Martelaersboek*. Voor zover bekend heeft Jan Rieuwertsz. I niets met de LL-affaire

³⁹ In Amsterdam heette de hoofdofficier schout, in 's-Gravenhage en Amstelland baljuw.

⁴⁰ J.A. Gruys en C. de Wolf: *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkoopers*. Nieuwkoop, 1989, 50. *Adresboek*. Red.: J.A. Gruys en Jan Bos. Den Haag, 1999, 52 en 264.

Afb. 40 Titelpagina *RM1* (M.S.D.) 8°. (UBA OK 63-8928 (1)).

van doen gehad. De drukker van de *RM* heeft de naam van diens winkel vrijwel zeker ‘geleend’. Ledeboer schrijft in *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland*⁴¹ dat Jan Pietersz. van Dam in 1661 in ’s-Gravenhage werkzaam is geweest en dat hij toneelstukken uitgaf. Ledeboer heeft zich echter gebaseerd op het impressum van de *RM* en daaruit onjuiste conclusies getrokken.

Johannes van den Bergh had de gewoonte om in het impressum een van beide productiedisciplines weg te laten (zie hierna), een hebbelijkheid die hij met veel collega’s deelde. Ik neem dan ook aan dat hij zowel de *RM1* (door M.S.N.) als de *RM2* (door M.S.N.) heeft gedrukt en uitgegeven.

En hoewel er geen volledige zekerheid bestaat of hij ook de anonieme drukker-boekverkoper van de *RM1* (door M.S.D.) is geweest, mag dat toch aannemelijk worden geacht. Er bestaan, op het ontbrekende titelgedicht in de *RM1* (door M.S.D.) na, geen inhoudelijke verschillen met de *RM1* (door M.S.N.); er komt redelijkerwijs gesproken ook geen andere producent voor de *RM1* (door M.S.D.) in aanmerking dan Van den Bergh alias Jan Pietersz. van Dam.

In 1662 verschijnt bij Van den Bergh *Cupidoos lust-hof*. Het impressum vermeldt: “By Iohannes van den Bergh, boekverkoper, bezijden ’t stadhuis”. Dankzij de *Oprechte Haerlemse Courant* van 1662 is bekend dat hij dit werk ook heeft gedrukt.⁴² In 1663 brengt Van den Bergh *Apolloos minne-sangen* uit. De producentinformatie in het impressum komt overeen

⁴¹ A.M. Ledeboer: *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland*. Deventer, 1872, 160.

⁴² *Oprechte Haerlemse Courant* (1662) advertentie #620509,3. Zie voor twee vergelijkbare voorbeelden uit het fonds van Van den Bergh ook de advertentie #6600525,1 (betreft twee werken van Henri Greenwood).

met die in het impressum van *Cupidoos lust-hof*. Van den Bergh zal ook deze bundel hebben gedrukt: het is een vervolg op *Cupidoos lust-hof* en de exclusieve G-initiaal (zie hierna) die eerder in de *RM2* werd gebruikt, duikt erin op; in beide bundels komen teksten voor die gesigneerd zijn met I.N. (*Cupidoos lust-hof*) of met I.N. en J.N. (*Apolloos minne-sangen*), initialen die passen op de naam Jan Neuye. Bij de bespreking van diens oeuvre kom ik hierop terug.

De G-initiaal

Er loopt nog een klein typografisch spoor naar Van den Bergh: de versierde G-initiaal. Deze begininitiaal van het eerste bedrijf van de *RM2*, zowel in de octavo als in de kwarto uitgave, bestaat uit een hoofdletter G waarbinnen een naar rechts gerichte vuurspuwende(?) kop op een staartachtig lichaam is afgebeeld. Ik trof deze G-initiaal alleen nog aan in de onderstaande drie werken, waarvan er twee zeker en één hoogstwaarschijnlijk door Van den Bergh zijn gedrukt.

- (1) L. van Zanten: *Spiegel der gedenckweerdigste wonderen en geschiedenissen onses tijds* [...]. Gedrukt by Johannes van den Bergh, boeckverkooper, in de Gasthuys-steegh, aen den Dam, bezijden 't stadt-huys, in de Boek-winkel. Amsterdam, 1661. Vindplaatsen: als begininitiaal van de 'Opdracht' en op p. 144. (UBA OK 63-281).
- (2) *Apolloos minne-sangen*. By Iohannes van den Bergh, boek-verkooper, bezijden 't stadt-huys, in de Boek-winkel. Amsterdam, 1663. Vindplaats: p. 1. (KBH 174 J 6).
- (3) J. Neuye: *De gewroke Lucretia of Romen in vryheit. Ryxs-treurspel*. In 't jaer 243 na d'opbouw. Spreuk: Vicit. Vim. Virtus.⁴³ Getoont op d'Amsteldamse schouburg. Gedrukt by Johannes van den Bergh, boeck-verkooper, bezijden 't stadt-huys. Amsterdam, 1669. Vindplaats: p. A2r. (UBA O 63-7431).

Varianten ervan doken op bij de drukker-boekverkopers Joost Hartgers, David van Wesel, Thomas Fonteyn en Herman Aeltsz. te Amsterdam en bij Jacob Braat te Gorinchem. De G-initiaal van Aeltsz. benadert die van Van den Bergh het dichtst, hoewel de verschillen toch nog talrijk zijn.

⁴³ *Vicit. Vim. Virtus*: Eigenlijk: *Vicit vim virtus*: Deugd overwint geweld. Wapenspreuk van de stad Haarlem. Ik heb geen betrekkingen tussen Jan Neuye en de stad Haarlem kunnen ontdekken.

Afb. 41 G-initiaal in de *RM2*. 4°. (UBL 1241 H 24).

Cornelis de Bruyn: drukker van *De soete vryagie?*

Een levensschets

Cornelis de Bruyn van Coppenhage (ca. 1630-1664) – zo staat hij vermeld in de ondertrouwakte – trouwde in februari 1653 met Josina van der Stichel. Hij was toen tweeëntwintig jaar, letterzetter van beroep en woonachtig op de Nieuwezijds Voorburgwal. Josina was achttien jaar. Zij was de dochter van Dominicus van der Stichel en Jannetie Sixt; het gezin woonde op de Lauriergracht. Van der Stichel was jarenlang letterzetter geweest voordat hij in 1638 de drukkerij aan de Lauriergracht startte.⁴⁴ Het was een logische stap van zetter naar drukker. Van der Stichel stierf in oktober 1650. Het is aannemelijk dat De Bruyn als letterzetter en beginnend drukker bij Dominicus Van der Stichel heeft gewerkt en toen op Josina verliefd is geworden.

Cornelis de Bruyn en Josina van der Stichel kregen drie kinderen: Janneken (*1654), Johannes (*1655) en Janneke (*1657). Janneken overleed kort na haar geboorte. Josina stierf in april 1659 en werd op 2 mei in de Nieuwe Kerk begraven.⁴⁵ Op 30 januari 1661 ondertrouwde Cornelis met

⁴⁴ Zie de ondertrouwakte van Dominicus van der Stichel en Jannetie Sicxt (SAA DTB 1634 (443-38)).

⁴⁵ Begraafregisters vóór 1811 (NL-SAA-9210425).

Jacomijntje Moijert,⁴⁶ weduwe van Jan Rijckersen. Jacomijntje bracht haar driejarig zoontje Abraham mee. Cornelis en Jacomijntje kregen samen nog twee kinderen. Een halfjaar na de geboorte van hun laatste kind stierf Cornelis de Bruyn. Hij werd op 23 november 1664 op het Sint Anthonis Kerkhof te Amsterdam begraven.⁴⁷

De Bruyn beschikte in 1653 over een eigen drukkerij vooraan op de Lauriergracht. Waarschijnlijk was dat de zaak van zijn overleden schoonvader. Hoewel ik De Bruyn in geen enkel impressum of colofon van vóór 1653 als drukker ben tegengekomen, moet daaraan niet te veel waarde worden gehecht: in vele werken uit die tijd ontbreekt de drukkersnaam. Ook het feit dat hij bij zijn ondertrouw opgaf letterzetter te zijn, betekent niet dat hij niet tevens als drukker werkzaam was. In 1656 verhuisde hij naar een pand vooraan in de Nieuwe Leliestraat, dichtbij de Westerkerk. In 1658 vestigde hij zich in de Herenstraat om nog geen twee jaar later in de Gravenstraat neer te strijken, vlak achter de Nieuwe Kerk. In 1662 betrok hij een pand op de Nieuwezijds Voorburgwal, dat hem waarschijnlijk meer binnen- en buitenruimte bood dan dat in het ‘Gravestraetje’. Uit die verhuizingen valt af te leiden dat De Bruyn evenals Johannes van den Bergh, naar een A-locatie streefde aan de Dam of in de directe omgeving ervan.

Het vermeende co-schap bij de productie van De soete vryagie

V.J.B.v.A. heeft de ‘Opdracht, aen de Amstelse jonckheydt’ en het naschrift op pagina 245 van de *SV* ondertekend. In beide teksten gebruikt hij de wij-vorm, wat duidt op een co-schap bij de productie. Achter de initialen vermoed ik Van den Bergh, achter de drukker De Bruyn. Eerder besprak ik hun betrekkingen en posities. Ze vertrouwden elkaar. Dat was noodzakelijk om de vereiste anonimiteit te garanderen, de *SV* was immers van titel tot slot controversieel. Ik veronderstel dat het initiatief voor de *SV* bij Van den Bergh heeft gelegen en dat hij de regie over de productie heeft gevoerd. Van den Bergh kan zo druk zijn geweest met het herdrukken en -uitgeven van de *RM1* en met de voorbereidingen van de productie van de *RM2*, dat hij De Bruyn heeft gevraagd de *SV* te drukken. Het kan

⁴⁶ SAA DTB ondertrouw 1661 (481-457). Jacomijntje Moijert was de dochter van schoenmaker en grafdelver Claes Teunisz. Moijert. Zij werd op 15 juni 1635 gedoopt in de Oude Kerk (SAA DTB 1635 (7-47)).

⁴⁷ Begraafregisters vóór 1811 (NL-SAA-10522845).

ook zijn dat hij hem het werk heeft gegund op grond van hun relatie. Het blijft gissen naar het moment waarop ze het plan hebben opgevat de LL-pamfletten te herdrukken en in de *SV* te verzamelen. Het Hof van Holland vonniste op 21 juli 1661 dat Gabriel op borgtocht moest worden vrijgelaten. Zodra dat zou gebeuren, zou de pamflettenproductie stoppen en de actualiteit van het schandaal voorbij zijn. Van den Bergh en De Bruyn realiseerden zich dat en overwogen het volgende. Gabriel komt op korte termijn – binnen veertien dagen – op vrije voeten. Gemiddeld verschijnt er één pamflet per dag, zodat het aantal nog te verwachten pamfletten ongeveer veertien bedraagt. De tekst- en vormdiversiteit van de pamfletten zal zich in de nog te verschijnen exemplaren voortzetten, waardoor de definitieve omvang van de bundel moeilijk valt te schatten. De *SV* zal omwille van de actualiteit direct na Gabriels vrijlating moeten verschijnen. Uitgaande van deze veronderstellingen zou zich verder het volgende scenario kunnen hebben afgespeeld. Van den Bergh verzamelde de pamfletten en bepaalde hun volgorde voor de *SV*. De Bruyn startte direct na de uitspraak van de Hoge Raad op 30 juli 1661 de herdruk. Hij had berekend dat vijftien katernen genoeg zouden zijn, mits er flink op de oorspronkelijke impressa zou worden besnoeid – wat ook is gebeurd, waarover later meer. Ondanks die forse ingreep kwam De Bruyns berekening niet uit. Er was nog een halve, zestiende katern nodig. De tekst daarvoor was op 8 augustus wel al gezet maar nog niet gedrukt. Het wachten was op de laatste pamfletten en op het naschrift van Van de Bergh. Direct na Gabriels vrijlating rond het middaguur verstrekke Van den Bergh deze aan De Bruyn, die onverwijld de herdruk voltooide. Onmiddellijk daarna liet Van den Bergh het werk door De Reus inbinden. In de late namiddag van 8 augustus was de *SV* klaar voor de verkoop. Hoe groot de eerste oplage ervan is geweest, valt niet te zeggen.

Argumenten voor De Bruyns drukkerschap van De soete vryagie

De Bruyn heeft als drukker meer dan zeventig werken op zijn naam staan. De STCN vermeldt er achtenvijftig. Het is onbekend hoeveel hij er anoniem heeft gedrukt, dat kunnen er tientallen zijn geweest, waaronder de *SV*. Mijn veronderstelling dat hij de *SV* heeft gedrukt, baseer ik op de reeds besproken sociaal-zakelijke betrekkingen tussen hem en Van den Bergh en op twee typografische elementen: de Bruyn lijkt niet alleen van 1653-1662 het exclusieve gebruik te hebben gehad van de onderstaande gekaderde M-initiaal, maar lijkt ook bij uitstek te kunnen worden geassocieerd met het vignet B-0322, dat op de titelpagina van de *SV* prijkt.

De Bruyn lijkt een predilectie te hebben gehad om op de titel- en de slotpagina een vignet te gebruiken. Bij voorkeur plaatste hij aan het eind van het werk zijn obeliskvignet met de KDB initialen.⁴⁸ Aan het slot van Everard Meysters *De kruys-leer ter zaligheydt* (1658) verklaart hij in een “Wapen-stands bericht, tot den koopers” het doel van dat vignet:

Afb. 42 Het drukkersvignet nr. 1036 van Cornelis de Bruyn. (KBH 3176 G 27: 1).

[...] soo heeft 'et my goedt gedacht dit wapen, tot een teecken van onvervalsching, hier achter aen te voegen, met versoeck en waerschouwing, aen alle Ed. vroomen zielen, geen boecken oyt voor goedt te willen kennen of te keuren, wie dees' vlagge des Ed. autheurs (mijn handt-merck en werck) niet met haer achter aen en voeren.

De Bruyn gebruikte dit vignet regelmatig in de jaren 1660-1661. Dat kon hij natuurlijk niet doen in de *SV*, hij zou direct door iedereen zijn herkend.

De gekaderde M-initiaal

De aanhef van de ‘Opdracht, aen de Amstelse jonckheyt’ in de eerste editie van de *SV* begint met een gekaderde M-initiaal. Ik trof deze in nog vijf andere werken aan uit de periode 1622-1662: driemaal in combinatie met Cornelis de Bruyn als drukker, eenmaal in combinatie met De Bruyns obeliskvignet en eenmaal in combinatie met Baltus de Wild’ als drukker. De vijf werken waarin ik deze M-initiaal heb aangetroffen, zijn:

- (1) Johan Abrenethy: *Een christelick ende goddelick tractaet, inhoudende de medicine der siele* [...]. Uyt het Engelsch getrouwelijck overgeset, door I. Lamotius. Gedruckt by Baltus de Wild’, woonende op de Angeliers-Graft naest ’t wapen van Vrieslandt. Amsterdam, 1648, ***2. (UBA OK 63-1774).
- (2) *Manasse teegen Ephraim: Dat is Engelandt teegen Hollandt. Mitsgaders oogen-salve voor hun beyden*. Den tweeden druck. By Jaques

⁴⁸ Zie P. van Huisstede & J.P.J. Brandhorst: *Dutch printer's devices 15th-17th century. A catalogue*. 2 Volumes. Nieuwkoop, 1999, I-271, vignetnummer 1036.

Bourse, boekverkooper op de Cingel, op de hoek van de Blaeu-Borghwal, in de Beurs van Antwerpen. Colofon: Uit de drukkerij van Kornelis de Bruyn, vooraan op de Lauw'rier-gracht. Amsterdam, 1653, A2r. (UBL Pamfl 1653-I nr. 4211).

- (3) I.V. Vondel: *Gysbreght van Aemstel. d'Ondergangk van zijne stadt, en zijn ballingschap. Treurspel.* De leste druk, vermeert, en verbeterd. Ter drukkerij van Kornelis de Bruyn, boeckdrucker, in de Gravestræet. Amsterdam, 1661, A2r. (UBL 1093 G 39).⁴⁹

Afb. 43 Gekaderde M-initiaal in de SV van de KBH met sign. 32 D 37: 1.

- (4) Vincent Scamozzi: *Het voorbeelt der algemeene bouw-konst.* Het seste boek, in 't tweede deel. [...]. By Danckert Danckertsz. Kaerten boeck-verkooper in de Kalverstræet, in de Danck-baerheyt. Amsterdam [1661]. Colofon: Ter drukkerij van Cornelis de Bruyn, boek-

⁴⁹ Het gelijknamige werk uit 1661 met de signatuur UBA O 61-8914 is van een eerdere editie. De gekaderde M-initiaal in de aanhef op p. A2r ontbreekt daarin.

drukker, achter de Nieuwe Kerk, in de Grave-straat. Amsterdam, 1661, cap. IX, 24. (KBH 1304 B 63).

- (5) Ioh. Van Beverwyck: *Schat der ongesontheydt, ofte genees-konste van de sieckten*. By Jan Jacobsz. Schipper. Amsterdam, 1660, 167 (M-initiaal) en (*)4v (drukkersvignet 1036: obelisk Cornelis de Bruyn). (UBA OG 63-6826).

Baltus de Wild' was drukker van 1647-1652 en in het jaar 1657; hij was boekverkoper van 1651-1675. Hij dreef zijn zaken achtereenvolgens in de Jordaan op de Angeliërsgracht (nu Westerstraat) van 1647-1650, in de Halsteeg (nu Damstraat) in 1650, in de Hartenstraat van 1651-1653 – nauwelijks tweehonderd meter verwijderd van de kop van de Lauriergracht waar Cornelis de Bruyn zijn drukkerij had – en in de Haarlemmerstraat van 1655-1671.⁵⁰ De korte onderlinge afstanden impliceren dat ze elkaar zeker hebben gekend. Het is ook zeer aannemelijk dat De Bruyn voor De Wild' verschillende werken heeft gedrukt in de jaren dat deze alleen als boekverkoper optrad (zie hierna). De gekaderde M-initiaal duikt na 1648 voor het eerst weer op in 1653 bij De Bruyn. Het is alleszins redelijk te veronderstellen dat De Wild', nadat hij met drukken was gestopt, het houtblok van de gekaderde M-initiaal aan De Bruyn heeft overgedragen.

Het vignet 0322

Van Huisstede en Brandhorst vermelden in hun *Dutch printer's devices* het drukkersvignet 0322: "Flowers in a pot" (afb. 44).⁵¹

Afb. 44 Vignet B-0322. (Huisstede/Brandhorst: *Dutch printer's devices* dl. II, 1129).

Number 0322: Flowers in a pot
ICO: 11G1911; 25G41; 41A6711; 41A773
RAN: 1645(1)

⁵⁰ De jaren daarna zijn hier niet relevant; De Bruyn stierf in 1664.

⁵¹ P. van Huisstede en P.J. Brandhorst: *Dutch printer's devices*. Nieuwkoop, 1999, II-1129.

Ze verwijzen daarbij abusievelijk naar werk van Simon Episcopius uit 1645 dat is uitgegeven door Pieter Walschaert (afb. 45).

Het vignet 0322 in Van Huisstede en Brandhorst is namelijk een latere variant van het vignet in Episcopius' werk. Om beide types te onderscheiden, duid ik het oudste aan met W-0322 waarbij de W voor Pieter Walschaert staat en zijn variant met B-0322 waarbij de B voor Cornelis de Bruyn staat. De verschillen tussen beide types zijn vooral te bespeuren in de linkerbovenhoek van de afbeelding.

Afb. 45 Vignet W-0322 op de titelpagina van Simon Episcopius' *Tractaet van 't ampt der overheynt*. Amsterdam, 1645. (UBA 414 F 14).

Het W-type trof ik uitsluitend aan bij de Amsterdamse boekverkoper Pieter Walschaert, tweemaal in 1645 en eenmaal in 1646.⁵² In alle drie gevallen ontbreekt de naam van de drukker. De Bruyn komt daarvoor niet in aanmerking, die was nog te jong.

⁵² Episcopius: *Uytbreyinge ende aenmerckingen over 't VIII, IX, X ende XI capittel des send-briefs Pauli tot den Romeynen*. De tweede druck. Voor Pieter Walschaert, boeckverkooper inde Heere-straet. Amsterdam, 1645. Episcopius: *XXXIV. Predicatie*. Voor Pieter Walschaert. Amstelredam, 1646. Het vignet W-0322 staat op de titelpagina. De seculiere naam voor *Simon Episcopius* is Simon Bisschop (1583-1643). Hij was in 1610 predikant te Bleiswijk, 1612 hoogleraar te Leiden, 1634 hoogleraar in de godgeleerdheid aan het seminarie der remonstranten. Hij werd in 1619 in de kerkelijke ban gedaan. (H.C. Rogge: *Bibliotheek der Remonstrantsche geschriften*. Stuk 1. Afd. I. Amsterdam, 1863, 38).

Afb. 46 Het vignet B-0322 in combinatie met De Bruyn. Vincent Scamozzi: *Het voorbeeld der algemeene bouw-konst*, pagina 116, colofon. (KBH 1304 B 63).

In 1650 duikt bij de Amsterdamse boekverkoper Joost Hartgers het vignet B-0322 voor het eerst op in de *Beschryvinge van de Goudt-kust Guinea*. De drukker ervan is Christoffel Cunradus. Het is de enige vindplaats vóór 1653 waar het vignet B-0322 gerelateerd is aan een bij name genoemde drukker, anders dan Cornelis de Bruyn. Pas in 1661 doet zich dat opnieuw voor bij de *Guldene annotatien* van Franciscus Heerman, met als boekverkoper Pieter Allerts te Leeuwarden en als drukker Philippus Sioerds Boenja te Bolsward. Een situatie waarvoor ik geen verklaring kan vinden.

In de periode 1650-1662 komt De Bruyn vier keer voor in combinatie met het vignet B-0322. In geen enkel geval is hij uit te sluiten als drukker van de twintig werken – inbegrepen de *SV* – uit diezelfde periode waarin het vignet B-0322 is gebruikt maar waarin de drukkersnaam ontbreekt, noch van het werk waarvoor de onbekende Jacob de Hooft-breker zich als drukker heeft aangediend.

Pieter Walschaert had in de jaren 1624-1636 zijn boekhandel in de Molsteeg schuin achter het stadhuis. Van 1642-1648 dreef hij een boekhandel in de Herenstraat. Het is niet ondenkbaar dat Joost Hartgers omstreeks 1648 typografisch materiaal, waaronder het houtblok van het vignet W-0322, van Pieter Walschaert heeft verkregen en deze heeft bewerkt tot het vignet B-0322. Hartgers had in de jaren 1638-1652 zijn boekhandel op de hoek Kalverstraat-Gasthuissteeg, het pand dat in het voorjaar van 1661 door Van den Bergh werd betrokken. De naam van Hartgers boekhandel: *In de Boeck-winckel* verschijnt voor het eerst in 1641 op de titelpagina van Arthur Dents: *De practycke der bekeeringhe* [...]. In 1649 verschijnen

naast elkaar op de titelpagina van *'t Amsteldams minne-beeckje* de zaaknamen: *In de Boeck-winckel, Altijd wat nieuws*. Van den Bergh heeft in de zestiger jaren beide zaaknamen gebruikt.

Hartgers en Dominicus van der Stichel kenden elkaar zakelijk en persoonlijk goed. Van der Stichel drukte voor Hartgers en samen waren ze in 1640 betrokken geweest in het proces van Mattheus Gansneb Tengnagel betreffende het drukken en uitgeven van schimpdrukken, waaronder *St. Nicolaes' milde gaven* en de *Amsterdamsche sonneschijn*.⁵³ Natuurlijk kende Hartgers ook Van der Stichels dochter Josina. Of hij De Bruyn via haar of via haar vaders drukkerij heeft leren kennen, blijft ongewis. Aangenomen mag worden dat hij De Bruyn goed heeft gekend. Toen Van der Stichel in oktober 1650 was gestorven, zette De Bruyn diens drukkerij voort, maar nog niet onder eigen naam. Dat deed hij pas vanaf begin 1653 nadat hij met Josina – onder huwelijkse voorwaarden – was getrouwd. Hartgers zou hem in 1650 de houtsnede van het vignet B-0322 kunnen hebben geschonken nadat hij deze voor de eerste en enige keer had laten gebruiken door Christoffel Cunradus.

Ik laat twee overzichten zien van de werken die het vignet B-0322 voeren en in de periode 1650-1661 zijn verschenen. Het eerste bevat zeven werken waarin dit vignet in combinatie met de naam van de drukker voorkomt, waarvan in vier gevallen sprake is van Cornelis de Bruyn. Het tweede bevat twintig werken waarin alleen het vignet voorkomt en de naam van de drukker ontbreekt. In het door mij onderzochte corpus uit de periode 1622-1662 komt dus alleen maar in deze 27 werken het vignet B-0322 voor.

Werken waarin het vignet B-0322 voorkomt in combinatie met de naam van de drukker.

- (1) P.d. M[arees]: *Beschryvinge van de Goudt-kust Guinea. Als mede een voyagie naer de selve*. [...]. By Joost Hartgers, boeck-verkoper op den Dam, bezijden het stadthuys, op de hoeck van de Kalverstraet, in de Boeck-winckel. Amsterdam, 1650. Colofon: Gedrukt by Christoffel Cunradus, boeck-drucker op de Egelentiers Gracht, in 't Vergulde Schaevje. Amsterdam, 1650. Vignet op slotpagina boven het colofon. (UBA O 60-969).

⁵³ Izak Prins: 'Amsterdamsche schimpdichters vervolgd'. In: *Amstelodamum* 30 (1933), 189-193.

- (2) *Pinxter-bloem*. Gesongen door Licht-hart en Swaar-hoofd. Gedrukt by Jacob de Hooft-breker, woonende op de Kolk. Amsterdam, 1653. Vignet op titelpagina. (UBL Pamflt 1653 I nr. 4215).
- (3) Quintus Horatius Flaccus: *Moralia Horatiana: Das ist die horazische Sitten-lehre*. [...] Durch Filip von Zesen. Das andere Teil. Gedrukt zu Amsterdam, durch Kornelis de Bruyn. In Verlegung Kornelius Dankers, [Amsterdam], 1656. Vignet op pagina A3r. (UBA O 63-9917).
- (4) Willem Ameze: *Vyf boecken vande conscientie en haar regt of gevallen*. By Jan Pietersz. Kuypen. Amsterdam, 1660. Colofon: Ter druckerye van Cornelis de Bruyn, boeckdrucker, in de Heere-straat. Amsterdam, 1659. Vignet op pagina 788. Obelisk op pagina 299. (UBA OK 62-1852).
- (5) David Cock van Enchuysen: *De cyfer-konst*. Den vierden druck. Voor Hendrick Tjercksz. de Vries, boekverkooper, op de Zee-dijck, over de Storm-Steegh, in de Chronijck van Vrieslant. Amsterdam, 1661. Colofon: Gedrukt by Kornelis de Bruyn, in de Gravestraet, achter de Nieuwe Kerck. Amsterdam, 1661. Vignet op titelpagina. (UBA OK 62-8932).
- (6) Vincent Scamozzi: *Het voorbeelt der algemeene bouw-konst*. Het seste boeck, in 't tweede deel. [...]. By Danckert Danckertsz. Kaerten boeck-verkooper in de Kalverstraet, in de Danck-baerheyt. Amsterdam [1661]. Colofon: Ter drukkerye van Cornelis de Bruyn, boeckdrucker, achter de Nieuwe Kerk, in de Grave-straat. Amsterdam, 1661. Vignet op pagina 116 boven het colofon. (KBH 1304 B 63).
- (7) Franciscus Heerman: *Guldene annotatien*. Den derthienden druck. By Pieter Allerts, boeck-verkooper, in de Post-straet. Leeuwarden, 1661. Colofon: Gedrukt by Philippus Sioerds Boenja, boeck-drucker, op de groote Dijlacker. Bolswardt, 1662. Vignet op titelpagina. (UBA OK 72-256).

Vrijwel zeker is de drukkersnaam Jacob de Hooft-breker fictief; Amsterdam kende in die tijd geen drukker die zo heette. Ook de STCN vraagt zich af of deze drukker wel heeft bestaan. Het is dan ook niet uitgesloten dat De Bruyn dit werk heeft gedrukt.

Pieter Allerts had zijn boekhandel in Leeuwarden en Philippus Boenja zijn drukkerij in Bolsward. Hoe de drukker aan het vignet B-0322 is gekomen, is een raadsel. De Bruyn blijft hier volledig buiten beeld, ook geografisch.

Werken waarin het vignet B-0322 voorkomt en de naam van de drukker ontbreekt.

- (1) Johan van den Sande: *Kort begrijp der Nederlandsche historien* [...]. By Ioost Hartgers, boeck-verkooper op den Dam, bezijden het stadthuys. Amstelredam, 1650. Vignet op pagina 78 (slotpagina tweede boek), 275 (slotpagina zevende boek), 392 (slotpagina tiende boek) en 538 (slotpagina veertiende boek). (UBA OK 63-4677).
- (2) A. Montanus: *'t Leven en bedryf van Frederik Henrik*. Den derden druck vermeerdert. Bij Ioost Hartgers, boeckverkooper op den Dam. Amsterdam, 1652. Vignet op pagina 90. (UBA OK 63-2232).
- (3) David Cock van Enchuysen: *Een korte ende grondige onder-richtinghe, soo van het Italiaens boeck-houden, als oock vande voornaemste hoofd-stucken des koophandels*. [...]. Voor Hendrick Tjercksz. de Vries, boeck-verkooper, inde Nieuwe Gasthuys-meulensteegh, inde Cronijck van Vrieslant. Amsterdam, 1652. Vignet op titelpagina. (UBA OK 62-3584: 2).
- (4) Joost van den Vondel: *Victoria Victus, of d'overwonne weereldt*. By David van Wesel, boeckvercooper, in de Gasthuys-steegh, aen den Dam. Amsteldam, 1653. Vignet op titelpagina. (UBA 2 H 14).
- (5) Franciscus Heerman: *Guldene annotatien*. Den thienden druck. By Baltus de Wild', boeck-verkooper in de Harte-straet. Amsterdam, 1653. Vignet op titelpagina. (UBA OK 62-6215).
- (6) *Korte vragen en antwoorden, over de deductie ofte declaratie van de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt*. By Pieter Hermans. Amsterdam, 1654. Vignet op slotpagina. (UBL Pamfl 1654 II nr. 4320).⁵⁴
- (7) *Nutte en noodige middelen voor de pest. Ofte een bequaame maniere hoe men zich in deezen gevaarlijken tijd zal houden*. Voor Jan van Duisberg, boek-verkooper op de hoek van de Stil-steeg, achter 't stadthuys. Amsterdam, 1655. Vignet op slotpagina. (KBH Pfl 7683).
- (8) Richard Baker: *Meditatien oft overdenckingen, en gebeden, op yder dagh in de week*; In 't Engels beschreven door Richard Baker en in 't Neerduyts vertaelt door D.E.S.B.S.D.I. Te koop, inde boeckwinckel van Gerrit van Goedesberg, op 't Water tegen over de Nieuwe-brug in de Delfse Bybel. Amsterdam, 1655. Vignet op titel-

⁵⁴ Het impressum vermeldt *Amtserdam*.

- pagina. (UBA OK 99-170: 2).
- (9) *Een dialogue, oft t'samensprekinghe van den staet van een christen mensche*. Vergadert door M. Perkins, uyt de lieflicke ende wel-smakende schriften van M. Tindal, ende Bradfort. Overgheset door Willem Teelinck. Den vierden druck. Gedrukt voor Jillis Kok, boeck-ende penne-verkooper op den Nieuwen-Dijck. Amsterdam, 1657. Colofon: Te koop, by Baltus de Wild', op de Haarlemmer-straat. Amsterdam, 1657. Vignet op titelpagina. (UBA K 61-5599: 1).
- (10) Jan Vos: *Klucht van Oene*. Uyt de boekwinkkel van Ian van Duisberg, op de hoek van de Stil-steeg, achter 't stadthuys. Amsterdam, 1658. Vignet op titelpagina. (UBL 1095 D 63: 5).
- (11) Cristopher Love: *Love redivivus ofte sijn 16. alder-laetste, troostelijcke, hert-door-soeckende, en hert-versterckende predicatien*. [...]. Uyt het Enghels vertaelt door H.V.S. [= H. Versteegh]. By Baltus de Wild' boeck-verkooper op de Haerlemmer-straet. Amsterdam, 1658. Vignet op titelpagina (UBA O 61-1551).
- (12) Franc. Le Bleu: *Minnevlam, brandende in 't hert van Thyrsis, om de schoone Amaril*. By Baltus Boeckholt, boec-verkooper voor-aen in de Nes. Amsterdam, 1659. Vignet op titelpagina. (UBA OK 63-1244).
- (13) Cristopher Love: *Heerlijkheit des hemels, en schrikkelijckheit der helle; ofte twee tractaten*: [...]. Uit de Enghelsche, inde Nederduyt-sche tale overgeset, door P.T. By Baltus de Wild', op de Haarlemmer-straat, over de Prinse sluys ofte gheby-naamt de Eenhoorens-sluys. Amstel-dam, 1659. Vignet op slotpagina van het register. (UBA O 62-99).
- (14) P. de Lange: *Guldene annotatien*. By Baltus en Johannes de Wild', boekverkopers op de Haerlemmer-straat, over de Een-hoorens-sluys. Amstel-dam, 1660. Vignet op titelpagina. (UBA OK 62-8719).
- (15) B. Vollenhove: *Broedermoort te Tranziane. Treurspel*. Voor Jacob Vinckel, boeck-verkoper in de Oude Lely-straat in de History Schrijver. Amsterdam, 1661. Vignet op titelpagina. (UBL 1093 G 32).
- (16) Diophantus Alexandrinus: *De stel-konstighe boecken*. Nu eerst in onze Neêr-duitze taal, vertaalt; [...]. Door Frans vander Huips. Voor Hendrick Tjercksz. de Vries, boeck-verkoper op de Zee-dijck, over de Storm-steegh, in Chronijck van Vrieslandt. Amsterdam, 1661. Vignet op titelpagina. (UBA O 63-7558).
- (17) [Jean Desmarets de Saint-Sorlin]: *d'Onvergelijkelijke Ariane* [...].

- Uyt het Françoys van de heer Desmarets door I.I. Schipper vertaalt. By I.I. Schipper. Amsterdam, 1661. Vignet op titelpagina. (UBA OK 63-2346).
- (18) [François du Soucy Sieur de Gerzan]: *d’Afrikaanse Sofonisba*. In twee deelen begrepen. Nieulijks uit ’et Françoysch door D.V.R. vertaalt. Voor I.I. Schipper. Amsterdam, 1661. Vignet op titelpagina. (UBA OK 62-5649).
- (19) Henry Jesse[y]: *De uytnemende ryckdom der genade, door den geest der genade verleent aen een ledig, nietig creatuer, namelick: Ionckv. Sara Wight, [...]*. In ’t Engelsch uytgegeven, ende [...] vertaelt, door P.S. [= P. Serarius]. De tweede druck. Daer nu by komen 2 sentbrieven uyt Sara Wights eygen handt getranslateert, [...]. Te koop by Baltus d’Wild’, op de Haerlemmer-straet. Amsterdam, 1661. Colofon: Te koop by Baltus d’Wild’, op de Haerlemmer-straet. Amsterdam, 1661. Vignet op pagina E2r, vóór het register. (UBA OK 61-2154).
- (20) *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande; of d’afgevalle roos van juffr. Elisabeth l’Estevenon*. Door een liefhebber, tot dienst der Amstelsche jonckheidt. Gedrukt in ’t jaer van ’t Haegse pleidoy, 1661. Vignet op titelpagina. (KBH Pfl 8554).

De vraag rijst waarom hier in twintig werken wel het drukkersvignet aanwezig is maar niet de naam van de drukker. Welk ‘beleid’ stak daarachter? Het vermelden van de drukkersnaam vond willekeurig plaats. Vaak werd het opnemen van het drukkersvignet als identificatie voldoende geacht. Bij controversiële werken zoals de *SV* lag dat anders. De producenten verkozen dan meestal de anonimiteit of maakten gebruik van een vignet dat zeker bij de schout en zijn dienaren onbekend was.

Er zijn negentien werken met het vignet B-0322 – de *SV* niet inbegrepen – waarvan de drukker anoniem is. Ze maken deel uit van de fondsen van de boekverkopers: Joost Hartgers (1 en 2), Hendrick Tjereksz. de Vries (3 en 16), David van Wesel (4), ‘Pieter Hermans’ (6), Jan van Duisberg (7 en 10), Gerrit van Goedesbergh (8), Baltus Boeckholt (12), Jacob Vinckel (15), Jan Jansz. Schipper (17 en 18) en Baltus de Wild’ (5, 9, 11, 13, 14 en 19). Cornelis de Bruyn komt als drukker van al deze werken in aanmerking. Enerzijds op grond van het voorkomen van het vignet B-0322, anderzijds op grond van de aanwezigheid van het vignet B-0322 in combinatie met De Bruyns aantoonbare drukkersrelatie met de boekverkoper.

De Bruyns banden met Joost Hartgers en Baltus de Wild' heb ik reeds eerder besproken. Over zijn betrekkingen tot de acht overige boekverkopers valt het volgende op te merken.

Hendrick Tjercksz. de Vries dreef van 1641 tot omstreeks 1660 zijn boekhandel *Inde Cronijck van Vrieslandt* in de Gasthuismolensteeg. In 1661 wordt hij onder die winkelnaam aangetroffen op de Zeedijk tegenover de Stormsteeg. Hij heeft slechts een tiental titels uitgegeven. In 1647 verschijnt bij hem de *Heptalogus* die volgens het colofon gedrukt is bij Dominicus van der Stichel. Daar heeft De Vries mogelijk de toen zeventienjarige De Bruyn ontmoet. In 1652, Van der Stichel is dan al twee jaar dood, geeft de Vries David Cocks *Een korte ende grondighe onder-richtinghe* uit. Op de titelpagina prijkt het vignet B-0322. In 1661 ziet bij De Vries *De cyfer-konst* het licht, gedrukt door De Bruyn, met op de titelpagina het vignet B-0322. In datzelfde jaar komt de Vries met een heruitgave van *De stel-konstighe boecken* (1661) en ook dan siert het vignet B-0322 de titelpagina.

David van Wesel was een kleine boekverkoper. Hij had zijn boekhandel in de Lijnbaansteeg (1649), vervolgens in de Gasthuissteeg (1653), de Nieuwe Hoogstraat (1655) en op de Beurssluis (1657). De afstand tussen Gasthuissteeg en Lauriergracht bedroeg ongeveer vierhonderd meter. Op de titelpagina van Vondels *Victoria Victus* (1653) staat het vignet B-0322. Twee jaar later drukt De Bruyn voor Van Wesel Vondels *Toonneel des menschelikken levens* (1655).

Er bestond rond 1654 geen drukker-boekverkoper Pieter Hermans in Amsterdam, zodat ik aanneem dat de naam fictief is.

Jan van Duisberg dreef zijn boekhandel van 1655-1659 aan de Voorburgwal op de hoek van de Stilsteeg⁵⁵ achter het stadhuis. In 1655 gaf hij zijn eerste werk uit, het anonieme *Nutte en noodige middelen voor de pest*. Op de slotpagina staat het vignet B-0322. In datzelfde jaar ziet de *Caliope* het licht, waarvan De Bruyn de drukker is, maar waarin het vignet B-0322 ontbreekt. In 1658 doet zich het omgekeerde voor in de *Klucht van Oene*. Tot en met 1665 verschijnen bij Van Duisberg nog achttien werken, waarvan er veertien drukkeranoniem zijn.

Gerrit van Goedesbergh had van 1648-1674 zijn boekhandel *In de Delfsche bijbel* op 't Water [= nu het Damrak bij de Nieuwe Brug. Hij

⁵⁵ *Stilsteeg*: het gedeelte tussen Gasthuissteeg en Molensteeg. Beide zijn opgegaan in de Paleisstraat.

maakte hoofdzakelijk gebruik van de drukker Tymon Houthaak. In 1655 verschijnt bij Van Goedesbergh Richard Bakers *Meditatien oft overdenkingen* met op de titelpagina het vignet B-0322. Ik heb geen andere aanwijzingen gevonden voor mogelijke banden tussen De Bruyn en Van Goedesbergh.

Baltes Boeckholt had van 1656-1659 zijn boekhandel vooraan op de Nes. In 1660 verhuisde hij naar het Rokin, waar hij tot 1663 bleef zitten. In 1659 verschijnt bij hem de Franc. Le Bleu's *Minnevlam* met op de titelpagina het vignet B-0322. Ik heb geen andere aanwijzingen gevonden voor mogelijke relaties tussen De Bruyn en Boeckholt.

Jacob Vinckel had van 1654-1656 zijn boekhandel *In de History-schrijver* in de Langebrugsteeg. Dat is ongeveer zeshonderd meter verwijderd van de Lauriergracht, waar De Bruyn zijn drukkerij had. In 1654 en 1655 was De Bruyn zijn belangrijkste drukker. In 1656 breidde Vinckel zijn zaak uit met een drukkerij. In 1660 schakelde hij De Bruyn nog een keer in om Frederik Verloos' *d'Amstelsche zang-goddin* te drukken. Dat kan hij opnieuw hebben gedaan in 1661 voor Vollenhoves *Broedermoort te Transziane*, het vignet B-0322 op de titelpagina ervan, is daarvoor indicatief.

Jan Jacobsz. Schipper was toneeldichter, vertaler en boekverkoper. In de periode 1639-1670 gaf hij ongeveer honderdveertig werken uit. Hij begon zijn boekhandel op de Prinsengracht tegenover de Noorderkerk. In 1653 vestigde hij zich op de Keizersgracht. Op beide locaties droeg zijn winkel de naam *In de historie van Titus Livius*. In 1660 drukte De Bruyn voor Schipper Van Beverwycks *Schat der ongesontheydt, ofte genees-konste van de siekten*, zodat hij ook in aanmerking komt als drukker van Desmaret's *d'Onvergelijkelijke Ariane* en van Du Soucy's *d'Afrikaanse Sofonisba* (1661).

Het harde bewijs voor De Bruyns drukkerschap van de *SV* kan (nog) niet worden geleverd. Dat lijkt pas mogelijk te zijn na diepgaand analytisch-bibliografisch onderzoek. Als uitgangspunt voor dat onderzoek kan het vignet B-0322 dienen. Het lijkt in de periode 1622-1662 alleen maar gebruikt te zijn in de jaren 1650-1661. De betreffende werken zijn bekend. Ze bestrijken een korte periode. Het corpus is relatief klein. Het gros van de producenten is bekend. De analytisch-bibliograaf kan zijn vergelijkend onderzoek gericht aanvangen.

Jan Neuye: dichter van *De rampsalige min* en de *Tribunal injuriae & amoris*?

Een levensschets

De dichter van de *RM* verschuilt zich achter de initialen M.S.D. en M.S.N. Ook de dichter van het titelloze lied met het incipit ‘Agatha’ verbergt zich achter M.S.N.⁵⁶ Die van het pseudo-proces *Tribunal injuriae & Amoris* hult zich in volledige anonimiteit. Omdat er aanwijzingen zijn dat Jan Neuye de maker van deze werken is en er geen enkel spoor naar een andere dichter leidt, voer ik hem hier ten tonele.

Neuyes wens om anoniem te blijven als auteur van de Lestevenon-vijandige *RM* en *TI*, heeft vrijwel zeker te maken met zijn sociaal-maatschappelijke achtergrond en zijn politieke geëngageerdheid als prinsgezinde. Hij behoorde tot een aanzienlijke familie van kooplieden in de zijde- en civethandel.⁵⁷ De commerciële betrekkingen konden ernstig worden geschaad als bekend zou worden dat hij de genoemde twee werken had gedicht. Ook de Lestevenons waren actief in de zijdehandel, terwijl het niet is uitgesloten dat de dames en hun vriendinnen regelmatige afnemers waren van de civetparfums.

Izak Prins presenteert in zijn bijdrage aan het *Economisch-historisch jaarboek* een stamboom van het geslacht Denijs Denijssen (ook geschreven als Dionys Dionyszen).⁵⁸ Denijs Denijssen trouwde twee keer. Uit zijn eerste huwelijk met Janneke Kools werden zes kinderen geboren. Zij overleed in 1613. Hij hertrouwde in 1614 met Sara Sijmons, die hem zeven kinderen schonk. Hun eerstgeborene was dochter Sara Denijs, de latere moeder van Jan Neuye. Prins vermeldt zes kinderen; bij dochter Maria [= Mariken] twijfelt hij aan het geboortejaar 1623 of 1625. Dat komt doordat hij het zesde kind Marijken dat in 1623 werd geboren⁵⁹ en zeer jong stierf, niet heeft opgemerkt.

Denijs Denijssen werd geboren te Maastricht. Hij verhuisde naar Amsterdam. Daar verwierf hij in 1598 het poorterschap. Hij werkte als

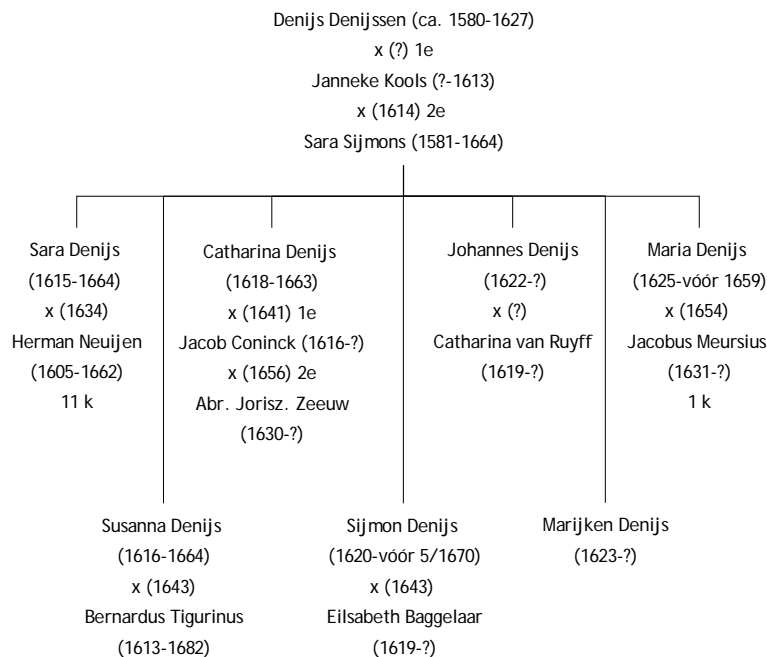
⁵⁶ *Cupidoos lust-hof*, 55-58.

⁵⁷ I. Prins: ‘Gegevens betreffende de “Oprechte Hollandsche civet”’. In: *Economisch-historisch jaarboek* 20 (1936), 32-33.

⁵⁸ I. Prins: ‘Gegevens betreffende de “Oprechte Hollandsche civet”’. In: *Economisch-historisch jaarboek* 20 (1936), 32-33.

⁵⁹ SAA DTB doop 24 september 1623 (40-223).

vleeshouwer en civethandelaar en zat in de kaapvaart en overzeese handel. Toen hij eind 1627 stierf, liet hij een vermogen na van ruim fl. 54.300,-. Daarvan maakten onder andere zes huizen en 25 civetkatten deel uit. De geschatte waarde van de katten alleen al was fl. 7.000,-⁶⁰

Afb. 47 Fragmentgenealogie Denijs Denijssen – Sara Sijmons.

De civet was een welriekend parfum. Het werd gewonnen van het aanvankelijk onaangenaam ruikende secretum dat civetkatten van nature in kleine hoeveelheden afscheiden uit een beursje dat zich ter hoogte van de anus en de genitaliën bevindt. Meestal werd het kunstmatig bij de dieren uitgelepeld. De civetkatten kwamen voor op de kust van Guinee [= nu Ghana] en werden sedert omstreeks 1610 in Amsterdam aangevoerd. Civetkathouders kochten deze beesten, hokten ze op, namen hun de civet af en verkochten die. De bewerkte civet werd als parfum en geneesmiddel gebruikt. De vraag ernaar vanuit de rijkere kringen was groot. Voor de

⁶⁰ Scheiding en deling van de boedel van Dionys Dionyszen d.d. 27 januari 1628. *Inbrengregister*, 392-395 (SAA 5073-783).

armen was het product onbetaalbaar. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw werd de civet een belangrijk handelsartikel in Amsterdam. In 1744 verdween de civet uit de Amsterdamse handel.

Denijs Denijssen ondertrouwde op 22 februari 1614 met de drieëndertigjarige Sara Sijmons of Symons. Zij werd omstreeks 1581 te Aken geboren en vestigde zich in 1605 te Amsterdam.⁶¹ Dat laatste jaartal is af te leiden uit haar ondertrouwakte, waarin staat dat zij al negen jaar in Amsterdam verbleef. In de laatzestiende- begin zeventiende-eeuwse trouwakten werd namelijk het aantal jaren of maanden vermeld dat een bruid of bruidegom die van elders afkomstig was, in Amsterdam woonde. Denijs en Sara betrokken het huis met de naam *Veronica*. Het lag in de Kalverstraat tussen de Gaper- en Duifjessteeg, tegenover de St. Luciensteeg. Na de dood van haar man in 1627 zette Sara Sijmons diens civethandel voort. Vier van haar kinderen: Sara, Catrijn,⁶² Sijmon en Joannes werden later ook civetkathouder. Sara Sijmons verhuisde vervolgens naar het pand dat gelegen was naast huize *Veronica*. Omstreeks 1638 gaf zij dat de naam *De Civetkat*. In 1653 ging zij wonen op het Rokin, pal achter haar complex huizen in de Kalverstraat.⁶³ Zij overleed in 1664. Zij liet onder meer in de Kalverstraat twee naast elkaar staande huizen na die zij zelf had laten bouwen: *De Civetkat* en *Het wapen van Maastricht*. De gezamenlijke waarde ervan was fl. 15.000.⁶⁴ De laatste naam refereert vanzelfsprekend aan Denijs Denijssens geboorteplaats. Uit haar nalatenschap kreeg op 13 oktober 1666 na loting, dominee Bernardus Tigurinus *Het Wapen van Maastricht* en kregen de kinderen Neuye *De Civetkat*.⁶⁵

Susanna Denijs (*1616) ondertrouwde op 11 september 1643 met dominee Bernardus Tigurinus. Ze kregen een zoon Abraham die later als arts te Amsterdam prakticeerde.⁶⁶ Tussen Jan Neuye en zijn oom Bernardus bestond een diepe genegenheid zoals verderop nog zal blijken.

Sara Denijs (*1615) ondertrouwde op 26 april 1634 met de Amsterdamse

⁶¹ Izak Prins vermeldt abusievelijk dat Sara Denijs zich in 1595 te Amsterdam vestigde. (Prins: 'Gegevens betreffende de "Oprechte Hollandsche civet"'. In: *Economisch-historisch jaarboek* 20 (1936), 32).

⁶² Catrijns beide echtgenoten waren civetkathouder.

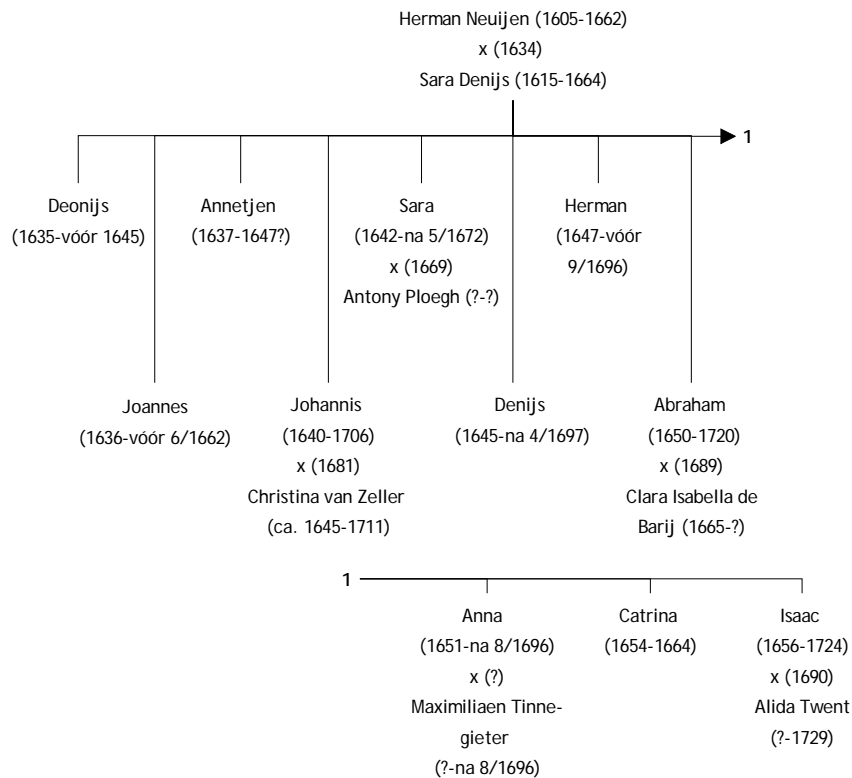
⁶³ Prins: 'Gegevens betreffende de "Oprechte Hollandsche civet"'. In: *Economisch-historisch jaarboek* 20 (1936).

⁶⁴ Akte mr. Nicolaes Listingh d.d. 17 december 1665 (SAA 5075-2620).

⁶⁵ Akte mr. Nicolaes Listingh d.d. 13 oktober 1666 (SAA 5075-2621).

⁶⁶ Bernardus Tigurinus werd gedoopt als Barent Volckert Sijbrantsz van Surich. Zijn moeder was Barber Poot (SAA DTB doop 1613 (5-64)).

zijdewinkelier Herman Neuijen. Hij werd in 1605 te Nijmegen geboren en had zich omstreeks 1634 te Amsterdam gevestigd. Ze kregen elf kinderen waarvan Jan Neuye [= Johannes Neuijen] het vierde kind was.⁶⁷

Afb. 48 Fragmentgenealogie Herman Neuijen – Sara Denijs.

Toen Herman Neuijen begin juni 1662 overleed, bewoonde hij het huis met de naam de *Vijf ringen* op de Fluwelenburgwal, toentertijd een deftige buurt, tegenover de Bierkaai.⁶⁸ Hij werd op 9 juni in de Nieuwezijds Kapel

⁶⁷ Prins vermeldt slechts zes kinderen, waaronder Johan Neuye(n). Bij diens naam geeft hij het foute geboortjaar 1637 (Prins: ‘Gegevens betreffende de “Oprechte Hollandsche civet”’. In: *Economisch-historisch jaarboek* 20 (1936), 33).

⁶⁸ De huisnaam *De vijf ringen* komt voor in Herman Neuijens begraafakte. (SAA DTB begraven 9 juni 1662 (1068-105). *Fluwelenburg wal*: de vroegere naam voor het stuk van de Oudezijds Voorburgwal dat tussen de Stooftsteeg en Oude Doelenstraat (vroeger Oude Hoogstraat geheten) was gelegen. De naamsverandering vond omstreeks 1700 plaats. De

begraven. De begrafenisakte vermeldt dat hij acht kinderen achterliet. Die informatie is essentieel, zoals hierna zal blijken. De drie oudste kinderen waren al overleden. In 1664 stierf het jongste kind Catrina.⁶⁹

Op 23 juli 1665 stelde de Amsterdamse notaris Nicolaes Listingh een akte op over de scheiding en deling van de nalatenschap van vader Herman Neuijen en moeder Sara Denijs.⁷⁰ In die akte staan de namen van hun zeven nog in leven zijnde kinderen: Johannis (*1640), Sara (*1642), Denijs (*1645), Herman (*1647), Abraham (*1650), Anna (*1651) en Isaac (*1656). Van de beide meerderjarige kinderen zijn de leeftijden vermeld: Johannis 25 en Sara 23 jaar. Johannis is nader aangeduid als “doctor medicinae”. Joannes (*1636) moet dus vóór juni 1662 zijn gestorven. Zijn sterf- en begraafdatum blijven onvindbaar. Deze akte levert het bewijs dat de dichter Jan Neuye niet de Joannes van 1636 kan zijn geweest, maar de Johannis van 1640. Die conclusie wordt mede ondersteund door gegevens over de beide broers Neuijen in het *Album Studiosorum* van de Leidse universiteit uit de periode 1657-1662.

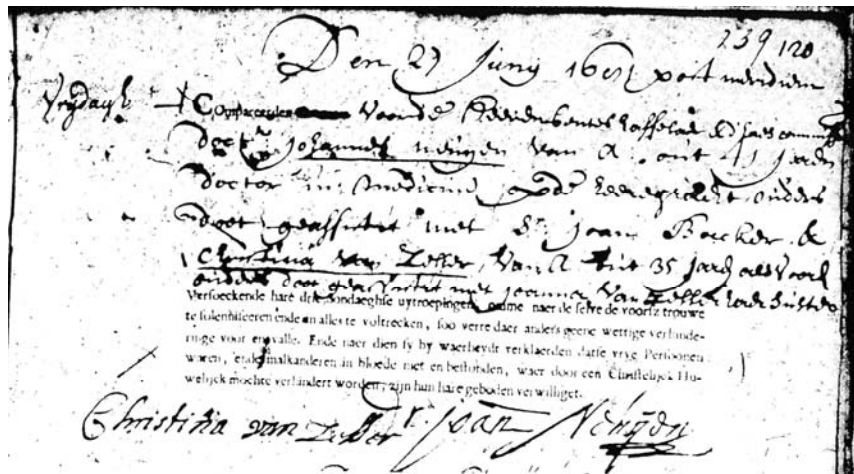
Jan Neuye trouwde in 1681 met Christina van Zeller. Hun ondertrouwakte maakt nog eens duidelijk dat het hier om Johannis Neuijen gaat die in 1640 werd geboren, op de Herengracht woonde en als arts werkzaam was te Amsterdam.⁷¹ Ondertrouwakten zijn bij uitstek geschikt om een eerste inzicht in de sociale omgeving van betrokkenen te krijgen. Bovendien bieden ze vrijwel altijd aanknopingspunten voor verder biografisch onderzoek. Het echtpaar Neuye-Van Zeller verhuisde in 1682 naar Noordwijk, waar hij zich als arts Aen 't Westeynde vestigde. Neuye behoorde tot de rijken van Noordwijk, wat blijkt uit de door hem jaarlijks betaalde

OZ Voorburgwal loopt van de Grimburgwal in het zuiden naar de Zeedijk in het noorden. Daar gaat hij over in de Oudezijds Kolk, de uitwatering op het IJ. *Bierkaai*: de westelijke kade van de Oudezijds Voorburgwal tussen het Oudekerksplein en de huidige Damstraat. Amsterdam was eeuwenlang een belangrijke biermarkt vooral van Hamburgs bier. Dat werd op de *Bierkaai* verhandeld ('Monumenten en archeologie in Amsterdam. 1200-1585: de voorgeschiedenis'). ([Http://www.bma.amsterdam.nl/adam/nl/intro/gesch1.html](http://www.bma.amsterdam.nl/adam/nl/intro/gesch1.html)).

⁶⁹ SAA DTB begraven 4 oktober 1664 (1055-155).

⁷⁰ *Inbrengregister*. Dl. 32, 46 (SAA 5073-803 film 5003). Met dank aan Monique Peters van het Stadsarchief van Amsterdam die mij op dit document attent maakte.

⁷¹ Zie ook: Archief van het Collegium Medicum. Sub 1.2: Stukken van bijzondere aard. Register: 'Series nominum doctorum medicinae' (SAA 27-20). Het register vermeldt onder anderen Jan Neuye (promotie Leiden 23 maart 1662) en Willem Godschalck van Focquenbroch (promotie Utrecht 10 juni 1662).

Afb. 49 Ondertrouwakte van dr. Joan Neuijen en Christina van Zeller. (SAA DTB 1681 (692-239). De transcriptie ervan luidt: “Den 27 junij 1681 post meridiem. Vrydagh. Compareerden voor de heeren [mr. Albert] Bentes, [mr. Nicolaes] Hasselaer en Haes [= mr. Jeronimus de Haze de Georgio] commissarissen, doctor Johannes Neuyen van Amsterdam, out 41 jaeren doctor in medicine op de Heeregracht, ouders doot, geassisteert met sr. Joan Backer en Christina van Zeller, van Amsterdam out 35 jaren als vooren ouders doot geassisteert met Joanna van Zeller haer suster.” De volledige namen van de commissarissen van huwelijkse zaken zijn ontleend aan Wagenaar III, 431. *Joan Backer*: waarschijnlijk Johannes Backer, koopman op de Voorburgwal. (Elias I, 436).

heffingsbedragen aan zout-, zeep-, heere- en redemptiegeld.⁷²

Het echtpaar verhuisde eind 1696, begin 1697 naar Voorhout, wat valt af te leiden uit de “dorpsommeslag” van 1697.⁷³ Beiden zijn in Voorhout gestorven en begraven, hij op 22 juni 1706, zij precies vijf jaar later op 22 juni 1711.⁷⁴

⁷² *Kohieren van het zout-, zeep-, heere- en redemptiegeld over Noordwijk en Noordwijk aan Zee (1681-1694)*, (Archieven van de gemeente Noordwijk (RAL 900-567)). De dossiers van na 1694 zijn niet overgeleverd. *Zoutgeld*: belasting op de verbruikte hoeveelheid zout; *zeepgeld*: belasting op de verbruikte hoeveelheid zeep; *heeregeld*: belasting naar het aantal knechten en dienstboden; *redemptiegeld*: een soort welstandsbelasting. Zie ook: Marjolein 't Hart: ‘De prijs van de vrijheid: de opstand en de belastingdruk in de noordelijke Nederlanden’. In: *Oorlog en samenleving in de Nieuwe Tijd*. Maastricht, 2005, 11-27.

⁷³ *Registers van de aangiften* (SAA 5046-14, 413) en de *Kohieren van de extraordinaris omslagen* (1678-1807), (RAL 900-287); dorps ommeslag: dorpsbelasting.

⁷⁴ Archieven van de gaarders (1695-1806) (RAL 633/b inv.nr. 3 fol. 12 en 18). Met dank aan Emiel van der Hoeven van de Historische kring Voorhout die mij de begraafdata van Joan Neuijen (Jan Neuye) en Christina van Zeller verstrekte.

Verscholen achter M.S.D. en M.S.N.

Jarenlang heeft de speurtocht naar de betekenis van de initialen M.S.D. en M.S.N. geduurd. In geen enkel naslagwerk werden ze verklaard, uit geen enkel personenregister kon hun betekenis worden afgeleid. Het raadsel leek onoplosbaar, tot ik in juli 2004 in de British Library in twee verschillende banden de *RM* (door M.S.N.) aantrof tezamen met werk van Jan Neuye. Op beide ruggen prijkte: *Neuyes poëzy*. Vanaf dat moment richtte ik mijn onderzoek op Neuye. De N paste op zijn naam en de *RM* was in het verleden blijkbaar als poëzie van zijn hand beschouwd. De vijf andere initialen boden vooralsnog geen perspectief.

De British Library bezit vier convoluten waarin de *RM* (door M.S.N.) voorkomt. Het eerste kent de vrij gangbare samenstelling *SV-RM-KK*. De signatuur ervan is: 1487.ee.3.(1-4). Het tweede convoluut met de titel *Klucht en treurspel 1639-1661* bevat twaalf verschillende werken.⁷⁵ Het heeft de signatuur: 11555.d.48.(1-12). De samensteller ervan is onbekend. Het werk van M.G. Tengnagel is sterk vertegenwoordigd. Het laatste werk erin is de *RM*.

⁷⁵ De twaalf werken zijn: (1) M.G. Tengnagel: *Amsterdamsche lindebladen*. Ghedruckt in 't iaer anno 1639. (2) *Amsterdamsche mane-schiin*. Ghedruckt in 't iaer anno 1639. (3) *Amsterdamsche sonne-schiin*. Ghedruckt in 't iaer anno 1639. (4) *Grove roffel ofte quartier des Amsterdamsche mane-schijn*. Ghedruckt in 't iaer anno 1639. (5) *St. Nicolaes milde gaven aen d'Amstelse ionckheyt. Ofte het laetste quartier der Amsterdamsche mane-schijn*. Ghedruckt in 't iaer 1640. (6) *Klucht van Frick in 't veur-huys*. Gedrukt naer de cotype, in 't jaer 1642. (7) Isaak Vos: *Klucht van Robbert Lever-worst*. Gedrukt voor Cornelis Houthaeck, boeck-verkooper in de Oude Teer-tuynen. Amsterdam, 1650. (8) *De geest van Mattheus Gansneb Tengnagel, in d'andere werelt by de verstorvene poëten*. By Iohan Neranus boeckverkooper. Rotterdam, 1652. (9) Jan van Daalen: *Klucht van de aerdige Colicoquelle*. Gespeelt op d'Amsterdamsche schouburg. By Dirk Cornelisz. Hout-haak, boeck-verkooper op de Nieuwe-zijds kolk. Amsterdam, 1654. (10) M. Gramsbergen: *Kluchtighe tragoedie: of den hartoog van Pierlepon*. Vertoont op d'Amsterdamse schouburg, den 17 van loumaand, 1650. By Jan Jacobsz Bouman, boeckdrucker op 't Water, by de Capel-steegh, inde Lelye onder de doornen. Amsterdam, 1657. (11) T. Asselyn: *Den grooten Kurieen, of Spaanschen bergsman, treurspel*. By Jacob Lescaille, boeckverkooper op den Middeldam, naast de Vismarkt. Amsterdam, 1657. (12) *De rampsalige min. Treurspel voor Cupido*. Dl. 1 (door M.S.N.) [Spreuk: Quot sunt in amore dolores?] Gedrukt by Jan Pietersz. van Dam, boeckverkooper, in 't Martelaers Boeck. 4°. 'sGraven-hage, 1661. – Dl. 2 (door M.S.N.) [Spreuk: Miseri nondum tibi finis amoris]. By Ian Pietersz. van Dam, boeck-verkooper, in 't Martelaers Boeck. 4°. 'sGraven-hage, 1661. Aan de *RM2* ontbreekt het A-katern en daarmee ook de titelpagina. De titelbeschrijving heb ik ontleend aan de *RM2* met signatuur BLL 11556.c.46.(1.) die tot dezelfde editie behoort.

Het derde convoluut voert de signatuur: 11755.aa.25.(1-2). Op de rug ervan staat de titel *Neuyes poëzy II*. Het tekstgedeelte is zeer verzorgd. De bewerkte rug is wat van het voorplat losgeraakt. Het bevat de volgende twee werken:

- [I.N.] *Eneas of Vader des Vaderlants, Bly-eindend treur-spel*. [Spreek: *Tantae molis erat Romanam condere gentem!*].⁷⁶ Gedrukt by Johannes van den Bergh, boekverkooper ter zijden 't stadthuys, in altijd wat Nieuws. 8°. Amsterdam, 1667.⁷⁷ De titelpagina bevat geen gedrukte auteursaanduidingen, wel de potloodaantekening: N.J. De opdracht aan Petrus Schout is ondertekend met de initialen I.N.
- *De rampsalige min. Treurspel voor Cupido*. Dl. 1 (door M.S.N.) [Spreek: *Quot sunt in amore dolores?*] Gedrukt by Jan Pietersz. van Dam, boeckverkooper in 't Martelaers Boeck. 8°. 'sGraven-hage, 1661. - Dl. 2 (door M.S.N.) [Spreek: *Miseri nondum tibi finis amoris*]. By Jan Pietersz. van Dam, boeckverkooper, in 't Martelaers Boeck. 8°. 'sGraven-hage, 1661. 8°.⁷⁸

Het vierde convoluut draagt de signatuur: 11556.c.46.(1-4). Op de van boven tot onder gespleten rug staat het opschrift *Neu[ye]s poë[z]y*. Het gevaar dreigt dat bij restauratie de titel verloren gaat. Nu ontbreken daaraan al drie letters en mogelijk ook de deelaanduiding. Het jongste werk erin is uitgegeven door David Ruarus (1729). Het convoluut bevat de volgende vier werken:

- *De rampsalige min. Treurspel voor Cupido*. Dl. 1 (door M.S.N.) [Spreek: *Quot sunt in amore dolores?*] Gedrukt by Jan Pietersz. van Dam, boeckverkooper, in 't Martelaers Boeck. 'sGraven-hage, 1661. – Dl. 2 (door M.S.N.) [Spreek: *Miseri nondum tibi finis amoris*.] By Ian Pietersz. van Dam, boeck-verkooper, in 't Martelaers Boeck. 4°. 'sGraven-hage, 1661.
- J. Neuye: *Beschrijvingh van Batavien. Haer gedeelte aen dees zyde des Rhyns genaemt Zuyd en Noord-Hollandt*. Door d'overkomst der Betuwers, quam hier de naem van Batavers. By David Ruaris, boekverkooper in de Oude Vyzelstraat, by de Reguliers Toren. 8°. Amsteldam,

⁷⁶ *Tantae molis erat Romanam condere gentem*: Zo zwaar was het het Romeinse volk te stichten (Vergilius: *Aeneis* I, 33).

⁷⁷ Een uniek exemplaar zoals straks zal blijken.

⁷⁸ *Quot sunt in amore dolores?*: Hoeveel smart is er – niet – in de liefde? *Miseri nondum tibi finis amoris*: Voor jou is er nog geen einde aan de ellendige liefde.

- 1729.⁷⁹ Auteursnaam in potlood op titelpagina: Neuye (J.).
- [J. Neuye] *Rouw-beklaeg aen de gemeynte van s'Gravenhage, over t'afsterven van haer getrouwe, en eerwaerdige leeraer Simon Simonides, gerust den 27. van grasmaendt [= april] 1675.* [Z.p.], [1675]. Gedrukte auteursaanduidingen ontbreken. Ondertekening in potlood: Nieye (J.) [sic – BH].⁸⁰
 - J. Neuye: *Echt-zang ter eeren van de E. Heer bruidegom Hendrik Tre-senier en d'eerbare kunst-minnende juffr. bruit Marye Simonides. Gehuwt den 11 van wiede-maent [= juni] 1675 in 's Graven-hage.* By Arnout Leers, boeckverkooper woonende in de Hooghstraet. 'sGraven-hage, [1675]. Auteursnaam in druk onder het gedicht.

Tussen de *RM* en de *Beschrijvingh van Batavien* heeft nog ander werk gezeten, de aanwezigte vrije ruimte duidt daarop. Het is onbekend wanneer dat is verwijderd of verloren gegaan. Mogelijk zijn dat de *Eneas* (1664) en *De gewroke Lucretia* (1669) geweest. In dat geval zou dit convoluut ooit al het grotere werk van Neuye hebben bevat, ervan uitgaande dat de *RM* van diens hand is.

Het vijfde convoluut met de signatuur: 11755.aa.29.(1-3) bevat geen *RM*. Het is uiterlijk identiek aan het derde. Op de rug ervan staat het opschrift: *Neuyes poëzy*. De rug is zwaar beschadigd, zodat de deelaanduiding kan zijn verdwenen. Het jongste werk erin is uitgegeven door Johannes van den Bergh (1669). Het bevat de drie bekendste werken van Neuye:

- I.N.: *Beschrijvingh van Batavien. Haer gedeelte aen dees zijde des Rhijns genaemt Zuid en Noord-Hollandt.* Door d'overkomst der Betuwers, quam hier de naem van Batavers. 8°. By Willem van Beaumont, boekverkooper, in de Kalverstraet, in de Witte Boek-pers, tus-schen de Lucye en Spaerpot-steeg. Amsterdam, 1666. De I.N.-initialen staan op de titelpagina.

⁷⁹ In 1739 verscheen bij Pieter Bastiaansz boekverkooper te Amsterdam J. Neuyes: *Beschryvingh van Hollandt benevens deszelfs omleggende landen genaamt Zuyd en Noord-Hollandt*. Het voorwerk verschilt van de edities met de titel *Beschryving van Batavien*.

⁸⁰ Het exemplaar dat zich in de UBL bevindt, is in druk ondertekend met "J. Neuye" (UBL Pamfl 1675). Dit rouwdicht maakt deel uit van een kleine groep teksten met de titel *Verscheide lykdichten over het droevigh afsterven van [...] Simon Simonides*. Volgens de STCN heeft de Haagse boekverkooper Arnout Leers jr. deze gedichten uitgegeven.

- [J.N.]: *Eneas of Vader des Vaderlants. Treurspel*. [Spreek: Sat patriae, populoque datum]. Gedrukt by Johannes van den Bergh, boeckverkooper ter zijden 't stadthuys, in altijd wat Nieuws. 8°. Amsterdam, 1664.⁸¹ De titelpagina bevat geen gedrukte auteursaanduiding. De opdracht aan Pieter Schout is ondertekend met de initialen J.N.
- [J. Neuye]: *De gewroke Lucretia, of Romen in vryheit. Ryxs-treurspel*. In 't jaer 243 na d'opbouw. [Spreek: Vicit. Vim. Virtus]. Vertoont op d'Amsteldamse schouburg. Gedrukt by Johannes van den Bergh, boeckverkooper, bezijden 't stadt-huys. 8°. Amsterdam, 1669. De titelpagina bevat geen gedrukte auteursaanduiding, wel de potloodaantekening: Neuije (J.). De opdracht aan mr. Nicolaes Witzen is ondertekend met J. Neuye.

De *Eneas*-exemplaren die ik heb onderzocht in de British Library (2), in de Bibliothèque nationale de France (2), in de universiteitsbibliotheek Leiden (1) en in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam (2) behoren tot twee edities die op één uitzondering na in het hoofdwerk niet verschillen, maar in het voorwerk van elkaar afwijken. Die ene uitzondering is op zich uniek.⁸² De *Eneas* in het derde convoluut (BL 11755. aa.25.(2.)) is namelijk een korte versie en waarschijnlijk de oorspronkelijke en enig overgeleverde. Ze telt 47 pagina's terwijl de uitgebreide versie er 57 heeft. De collatieformule van het hoofdwerk van de korte *Eneas* is A-C8. die van A-B8 C8 (-C8) D6. De STCN geeft bij de uitgebreide *Eneas* drie vindplaatsen en als collatieformule A-B8 C8 (-C8) D6. Bij de signatuur van de korte *Eneas* vermeldt ze "incompl", maar daarvan is geen sprake. Het is een zelfstandig en compleet werk. Het vijfde bedrijf van de korte *Eneas* (op pagina C8r) eindigt met de verzen:

Ven[us]
Gy hebt genoeg voor 't volk en vaderlant gestreen.

Achaat
Soo vaert den vorst ten hemel op
Na dat hy Turnus heeft verslagen,

⁸¹ *Sat patriae, populoque datum*: Er is genoeg gegeven aan het vaderland en het volk. Toespeling op de tekst in Vergilius: *Aeneis* II, 291: "Sat patriae, Priamoque datum": "Er is genoeg gegeven aan het vaderland en aan Priamus".

⁸² Absolute zekerheid daarover kan pas worden verkregen na uitputtend onderzoek naar alle overgeleverde exemplaren van de *Eneas*.

En praalt op Febus sonnewagen;
 Wiens lof verdient de nektar kop
 Der goden; wijl hy voor ons lant
 En 't volk als Hector heeft gestreden,
 En op de zee veel ramp geleden,
 Toen Juno stak de vloot aan brant.
 Nu erft Askaan Latinus kroon,
 En houwt sijn vaders beelt in marmer,
 Hy blijft alleen ons lant beschermer.
 Dus leeft Eneas in sijn soon.⁸³

Eynde.

Neuye verving deze dertien verzen door ongeveer 350 nieuwe (D-D6) waarvan de eerste zijn:

Ven[us]
 Gy hebt genoeg om 't lant van Latium gestreên.
 Den hemelraet, en rey des godendoms hier boven
 Met open wolke wacht. Eneas komst, ten hoven
 Verdagvaert.

Om tenslotte op pagina 57 (D6r) te eindigen met het vers:

Merk[uur]
 Soo lastigh viel 't de stadt van Romén op te bouwen.⁸⁴

De korte *Eneas* was net gedrukt, toen Jan Neuye besloot een uitgebreidere versie te schrijven. Van den Bergh voegde aan de reeds gedrukte katernen het nieuwe D-katern – het cancellans – toe. Het katernblad C8 werd afgesneden om voor het nieuwe katern plaats te maken. Het bewijs voor deze veronderstelling levert de *Eneas* met signatuur BL 11755.aa.29.(2.), waar tussen bladzijde 46 en 47 nog een smal strookje van het cancellandum⁸⁵

⁸³ *Ven*: Venus, de moeder van Eneas. *Achaat*: de bevelhebber (*veltoverste*) van Eneas. *Turnus*: koning der Rutuli, een stam der Latijnen, Aeneas voornaamste tegenstander. *Febus*: *Foebus*: bijnaam van de zonnegod Apollo, de zoon van Zeus (Gr.) of Jupiter (Rom.). *Nektar*: *nectar*: drank van de goden op de Olympus. *Nektar kop*: een beker nectar. *Hector*: oudste zoon van Priamus, de laatste koning van Troje, de dapperste leider der Trojanen in Homerus' *Ilias*. Hektor werd door Achilles gedood. *Juno*: in de Romeinse mythologie Jupiters zuster en gemalin. *Askaan*: Ascanius of Julius, zoon van Eneas. *Merk*: Mercurius of Hermes, de Griekse god, bode der goden.

⁸⁴ Wat een vertaling is van de *Aeneis* I, 33.

⁸⁵ *Cancellans*: verbeterblad(en); *cancellandum*: het te verwijderen of verwijderde gedeelte. Zie voor deze begrippen Marita Mathijssen: *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*.

zichtbaar is waarop de letter V in cursief van het personage Venus en de linkerpoot van de A in cursief van het personage Achaat valt waar te nemen. In nog enkele andere exemplaren van de *Eneas* is een dergelijk strookje zichtbaar, maar ontbreken de genoemde typografische elementen.

Ruim voordat ik in de British Library op het genoemde derde en vierde convoluut stuitte en daarin de *RM* tegenkwam samen met werk van Neuye, had ik kennisgemaakt met de *TI*-akte van notaris Joannes Hellerus, waarin De Passe de anonieme jonge dichter van het *TI*-proces beschrijft:

[...] ende alsoo tot verclaringe van de voorsz. print door hem depositant [= De Passe] de voorsz. Lalande geoordeelt wiert een gedicht van noden te sijn soo heeft hij depositant hem [= zich] getransporteert bij [= begeven naar] den boeckvercoper Vandenberg, wonende in de Gasthuyssteegh, die hem depositant gerecommandeert heeft om het voorsz. gedicht te laten maken bij een jongman uijt den Haegh hem depositant onbekend, studerende tot Leijden [...].⁸⁶

Die informatie voerde mij naar het *Album Studiosorum* van de Leidse universiteit.⁸⁷ Ik onderzocht de periode 1657-1661 op jonge Haagse studenten. Dat leverde ruim tachtig namen op. Om diverse redenen kwam geen van hen in aanmerking voor het dichterschap van het proces. Er had dus geen Haagse jongeman bestaan die in die tijd in Leiden studeerde en die de maker was geweest van de *Tribunal injuriae & Amoris*, tenminste een jongeling met een dergelijk profiel kon niet uit het *Album Studiosorum* worden afgeleid. Eenmaal gewapend met de naam Neuye begon een nieuwe zoektocht in het *Album*. Boven verwachting kwam ik daarin twee broers Neuye(n) tegen, beiden uit Amsterdam afkomstig. De eerste was Joannes (*1636) die op 4 september 1657 werd ingeschreven voor de studies filosofie en medicijnen en 20 jaar oud was. Zo'n inschrijving is maar een korte notitie:

Johannes Neuyen Amstelodamensis. 20, P. et M. [= Facultas Philosophiae et Facultas Medicinae].⁸⁸

Op 28 februari 1659 werd Joannes (*1636) heringeschreven in het recen-

Den Haag, 2003, 184.

⁸⁶ Akte Joannes Hellerus d.d. 21 november 1662, 259r (SAA 5075-2069).

⁸⁷ *Album studiosorum academiae Lugduno Batavae 1575-1875*. Accedunt nomina curatorum et professorum. Hagae, 1875, 454-494.

⁸⁸ *Album studiosorum academiae Lugduno Batavae 1575-1875*, 459.

siereregister van de Leidse universiteit. Zijn leeftijd is daarin fout vermeld, hij was geen 21 maar 22 jaar, want gedoopt op 26 oktober 1636. Zijn hospes te Leiden was kleermaker David Cruydingh.⁸⁹ Een dergelijke vervolgoef herinschrijving heette recensie. Studenten waren verplicht zich jaarlijks opnieuw te laten inschrijven. Wie dat naliet, kon geen gebruik meer maken van de universitaire privileges.⁹⁰ In de recensieregisters van 1660 en volgende jaren komt Joannes (*1636) niet meer voor. Dat zou erop kunnen wijzen dat hij in de loop van 1659 is gestorven, maar zeker is dat niet; wel staat vast dat hij vóór juni 1662 is overleden.

De tweede van de broers was Johannis (*1640) die op 4 november 1661 werd ingeschreven voor de studie medicijnen en 21 jaar oud was:

Johannes Neue Amstelodamensis. 21, M. [= Facultas Medicinae].⁹¹

Op 18 februari 1662 en 28 februari 1663 werd Johannis (*1640) heringeschreven in het recensieregister van de Leidse universiteit. De leeftijdsvermeldingen zijn correct, respectievelijk eenentwintig en tweeëntwintig jaar. Zijn hospes te Leiden was meester chirurgijn Thomas Staffert.⁹²

Op 30 december 1661 bood Johannis (*1640) zich aan voor het examen in de geneeskunde, zoals in de *Actora Facultatis Medicae Leydensis* staat te lezen.⁹³

Die xxx Eiusdem [= Decembris 1661]. Stitit se examini Medico Johannes à Neuxen Amstelaedamensis, cumque placuisset, suscepit sequenti die exponendos Aphorismos 2 et 23 lib[ri] primi, ad quos auditus, admissus est ad Disputationem Inauguralem.

⁸⁹ *Recensieregister* 1659. (UBL ASF 32 lemma: *Johannes Neuyen*). David Cruydingh ondertrouwde op 12 maart 1640 met Preselle Dason uit Delft. (RAL DTB Leiden Nederlands Hervormd Ondertrouw (1575-1712) folio M-137). Of Preselle in 1659 nog leefde, viel niet vast te stellen.

⁹⁰ Martine Zoeteman: 'Het universiteitsarchief als genealogische bron voor de vroegmoderne tijd'. In: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 51 (1997), 89.

⁹¹ *Album studiosorum academiae Lugduno Batavae 1575-1875*, 493.

⁹² *Recensieregister* 1662. (UBL ASF 32 lemma: *Joannes Neuye*). Thomas Staffert (ook geschreven: Staffaert of Staffard) ondertrouwde op 4 maart 1638 met Maria Vogels. (RAL DTB Nederlands Hervormd Ondertrouw (1575-1712), folio M-013). Zij is vóór december 1668 gestorven. Of zij nog leefde in 1662-1663 is onbekend. *Recensieregister* 1663 (UBL ASF 33 lemma: *Joannes Neuye*). Thomas Staffard heeft in de periode 1653-1671 een viertal anatomische werken uit het Latijn in het Nederlands vertaald (zie de STCN).

⁹³ *Actora Facultatis Medicae Leydensis*. Vol. 1, 51 (UBL ASF 414).

(Op dag 30 van dezelfde [= december 1661]. Johannes v. Neuyen uit Amsterdam heeft zich aangeboden voor het examen in geneeskunde; toen hij hiervoor de toelating kreeg, heeft hij aanvaard de volgende dag de stellingen 2 en 23 van boek 1 uiteen te zetten. Nadat hij hierover gehoord was, is hij toegelaten tot de inaugurale disputatie).

De *Actora Facultatis Medicae Leydensis* vermelden dat hij op 23 maart 1662 publiekelijk heeft gedisputeerd:⁹⁴

Die XXIII Eiusdem. Publice disputavit de Nutritione Johannes Neuye Amstelaedamensis, eaque peracta doctor medicinae renunciatus est a clariss[im]o D[octore] Joanne Antonides van der Linden.

(Op dag 23 van dezelfde [= maart 1662]. Johannes Neuye uit Amsterdam heeft publiekelijk gedisputeerd over de voeding; na afloop hiervan is hij tot doctor in de geneeskunde verklaard door de hoogstberoemde heer Johannes Antonides van der Linden).⁹⁵

Johannes disputeerde te Leiden onder professor Abraham Heidanus met de disputatio pro gradu getiteld: *Disputatio medica inauguralis, de nutritione*.⁹⁶ Op de 'titelpagina' daarvan staat de tekst:

Disputatio medica inauguralis, de nutritione, quam ter optimo, et triuno Deo praeside ex auctoritate magnifici D. Rectoris D.D. Abraham Heidani, S.S.⁹⁷ Theol. Doct. ejusdemque facultatis in inclyta Academia Lugd. Bat. professoris primarii, ibidemque ecclesiae pastoris dignissimi, nec non amplissimi senatus academici consensu, atque almae facultatis medicae decreto, pro gradu doctoratus, summisque in medicina honoribus, & privilegiis rite consequendis, publice defendendam proponit Joannes Neuye, Amstelo-Batavus. Ad diem 23. Martii, loco horisque solitis. Lugduni Batavorum, 1662. Apud Franciscum Moyaert.

(De inaugurele medische disputatie over de voeding die onder bescherming van de

⁹⁴ *Actora Facultatis Medicae Leydensis*. Vol. 1, 53.

⁹⁵ Johannes Antonides van der Linden (1609-1664). Gestudeerd in Leiden, gepromoveerd in Franeker, arts te Amsterdam, hoogleraar in Franeker en vervolgens hoogleraar in de praktische geneeskunde aan de Leidse universiteit. (Museum Boerhaave: Algemene natuurwetenschappen. 'Van piskijkers en heelmeesters. Genezen in de Gouden Eeuw'). (Internet: <http://www.museumboerhaave.nl>. p. 32).

⁹⁶ Joannes Neuye: *Disputatio medica inauguralis, de nutritione*. Apud Franciscum Moyaert. Lugduni Batavorum, 1662. Een *disputatio pro gradu* was een debat waaraan een student moest deelnemen om een academische graad te verkrijgen. "Het woord disputatie wordt gebruikt, niet alleen voor het debat, de mondelinge gedachtewisseling tussen opponenten en repondens (of defendens), maar ook voor de gedrukte tekst die, onderverdeeld in stellingen, de inzet van de gedachtewisseling vormde". (H.J. de Jonge: 'Willem Godschalck à Focquenbourg'. In: *Fumus* 1 (2003), 6-7).

⁹⁷ *D.D.* en *S.S.* doen dienst als een soort superlatieven.

allerhoogste [= lett.: driewerf-beste] en drie-enig God, op gezag van de heer rector magnificus Abraham Heidanus, doctor theologie en professor primarius aan deze zelfde faculteit theologie van de beroemde Leidse universiteit, hoogst eerbiedwaardige pastor van de gemeenschap aldaar, en evenzeer met eensgezindheid van de doorluchtige raad van bestuur van de universiteit en bij beslissing van de verheven faculteit der medicijnen, Joannes Neuye, Hollander uit Amsterdam, voorstelt om publiekelijk te verdedigen voor het behalen van de doctorsgraad en de hoogste waardigheid in de geneeskunde en de privileges die daar vast uit voortvloeien. Op 23 maart, op de gebruikelijke plaats en het gebruikelijke uur. Leiden, 1662. Bij Franciscus Moyaert).

Op de binnenzijde van het titelblad staat de dedicatie:⁹⁸

Admodum reverendo viro, D. Hermanno Neuye, mercatori apud Amstelodamenses fidelissimo, patri filiali mihi amore prosequendo. Nec non doctissimis ac venerandis viris, D. Bernardo Tigurino, ecclesiae, quae Delphis colligitur, pastori indefesso, avunculo charissimo. D. Simoni Simonidae, itidem ecclesiae Roterodamensis pastori celeberrimo, cognato⁹⁹ dilecto. Hanc disputationem inauguralem offert Joannes Neuye, author et resp[ondens].

(Aan de hooggeëerde heer, de heer Herman Neuye, allerbetrouwbaarst koopman te Amsterdam, mijn vader, voor wie ik, zijn zoon, een diepe genegenheid koester. Tevens aan de hooggeleerde en eerbiedwaardige heren, de heer Bernardus Tigurinus, onvermoeibaar predikant van de gemeente te Delft, mijn geliefde oom en heer Simon Simonides, eveneens een welbegaamd predikant van de gemeente te Rotterdam, mijn dierbare verwant, draag ik, Joannes Neuye, auteur en respondens, deze eerste disputatie op).

Jan Neuye dediceerde zijn disputatie aan zijn vader en aan twee dierbare verwanten: oom en dominee Bernardus Tigurinus (1613-1682) en achterneef en dominee Simon Simonides (1629-1675). Hoewel dedicaties betrekkingen laten zien, worden ze helaas maar zelden gebruikt in genealogisch onderzoek. Dat Herman Neuijen de vader van Jan Neuye was, kan ook uit doopregisters worden afgeleid. Het wordt al veel moeilijker de familierelaties met Tigurinus en Simonides te achterhalen. In de eerder gepresenteerde fragmentgenealogie Denijs Denijssen – Sara Sijmons valt te lezen dat Tigurinus een oom van moederszijde was. Simonides is eveneens via moederszijde aan Jan Neuye verwant. Hij werd op 6 december

⁹⁸ In de dedicatie “moesten weldoeners, patronen, leraren, verwanten en dergelijken in een bepaalde volgorde en met de juiste titulatuur worden geëerd” (H.J. de Jonge: ‘Willem Godschalck à Focquenbourg [...]’. In: *Fumus* 1 (2003), 3).

⁹⁹ *Avunculus*: oom van moeders kant; *cognatus*: bloedverwant van vaders- of moederszijde.

1629 in de Rijp geboren.¹⁰⁰ Zijn vader heette Simon, de naam van zijn moeder blijft verborgen. Hij ondertrouwde te Amsterdam op 7 januari 1650 met de achttienjarige Neeltjen Joppen Cominix, ook geheten Neelken of Cornelia Commenick.¹⁰¹ Zij was de dochter van Job Leenders Copminheck, vleeshouwer in de Kalverstraat, en Marretie Nijsen van Aken. Marretie was de dochter van Gerrit Denijs, de broer van Denijs Denijssen en dus een nicht van Sara Denijs, de moeder van Jan Neuye.¹⁰²

Het onderzoek in Londen en Leiden naar de auteur van de *RM* en van de *Tribunal injuriae & Amoris* bracht Jan Neuye voor het voetlicht. Ten tijde van de productie van deze werken was hij twintig jaar, dichter, medisch student te Leiden, uit Amsterdam afkomstig en bevriend met Van den Bergh. Volgens de *TI*-akte was hij jong, dichter, student te Leiden, uit Den Haag afkomstig en een bekende van Van den Bergh – over een Haagse periode van Neuye is overigens niets bekend. Van den Bergh gebruikte die geografische maskerade eerder al in het impressum van de *RM* waarin hij zich onder het pseudoniem Jan Pietersz. van Dam lokaliseert in 's-Gravenhage. De bewering van De Passe dat hij de naam van de niet-Amsterdamse jonge dichter niet kende, klonk dan geloofwaardiger.

Al analyserend en proberend, slaagde ik erin een plausibele betekenis te vinden voor de vijf onbekende initialen. Ze was gebaseerd op de periode waarin Jan Neuye in Leiden medicijnen studeerde en de *RM* tot stand kwam. Ik heb aan de initialen M.S.N. en M.S.D. dan ook de volgende betekenis toegekend: Medicinae Studiosus Neuye en Medicinae Studiosus Denijs.¹⁰³ Ik heb geen redelijk alternatief kunnen bedenken.

Ik veronderstel dat Neuye in eerste instantie de naam van zijn moeder in zijn pseudoniem betrok vanwege een afspraak met Van den Bergh om in hun beider pseudoniem de familienaam van hun moeder te gebruiken. Dat deze waarschijnlijk al na één editie van de *RMI* (door M.S.D.) door zijn 'eigen' initialen werden vervangen, is mogelijk een kwestie van werke-

¹⁰⁰ Elisabeth vanden Heuvel: 'Anagramma, op het verjaren, des eerwaerdigen heer, Simon Simonides [...]'. In: *Verscheide lykdichten over het droevigh afsterven van [...] Simon Simonides*. By Arnout Leers. 's Gravenhage, 1675, 21. Met dank aan H.J. Postema die mij op dit gedicht attent maakte.

¹⁰¹ SAA DTB ondertrouw 7 januari 1650 (467-398).

¹⁰² Job Leenders Copminheck en Marretie Nijsen. (SAA DTB ondertrouw 9 mei 1625 (430-95)).

¹⁰³ Met dank aan dr. Jeanine De Landtsheer die "Studiosus" adviseerde.

lijkheidszin of een gevolg van een wijziging in de *RM*, namelijk het opnemen van het titelgedicht dat in de M.S.D.-editie ontbreekt. Van den Bergh kan toen in overleg met Neuye hebben besloten de herziene *RM* nog duidelijker te onderscheiden van de eerste editie door er de M.S.N.-initialen aan te verbinden.

Dat Neuyes inschrijvingsdatum op de Leidse universiteit niet strookte met de waarschijnlijke periode juli-augustus waarin de *RM* en *TI* zijn geproduceerd, doet geen afbreuk aan de gevonden oplossing, het was namelijk niet ongebruikelijk kortere of langere tijd aan een universiteit te studeren zonder daar te zijn geregistreerd.¹⁰⁴

Neuyes oeuvre

Jan Neuye was dichter, geen prozaïst. Literatuurhistorici hebben weinig woorden aan hem gewijd. De enkele biografische vermeldingen over hem zijn beknopt en onvolledig en zo er al een geboortjaar wordt genoemd, is dat het foute jaar 1637.¹⁰⁵ Dat jaartal suggereert dat de biografen steeds de verkeerde J. Neuye, namelijk Joannes Neuijen die in 1636 werd geboren, op het oog hebben gehad.

Het onderzoek naar het oeuvre van Jan Neuye leverde werken op uit de periode 1653-1675. Ik geef deze in drie rubieken weer. De eerste bevat de werken waarvan Neuyes auteurschap vaststaat, want ondertekend met I. Neuye, J. Neuye(n) of Joan Neuijen, en de werken die in de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving van de zeventiende eeuw aan Neuye zijn gekoppeld ondanks het ontbreken van de auteursnaam. De tweede rubriek bevat de werken die zijn ondertekend met I.N., J.N., M.S.D. en M.S.N. De derde vermeldt alleen het anoniem verschenen *TI*-proces.

Werken waarvan Neuyes auteurschap vaststaat

1660. Drie gedichten in de *Hollantsche Parnas*.¹⁰⁶

– Op de lyck-staatzy van Marten Herpertse Tromp, admirael van Hol-

¹⁰⁴ Martine Zoeteman: 'Het universiteitsarchief als genealogische bron voor de vroegmoderne tijd'. In: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 51 (1997), 86.

¹⁰⁵ STCN. P.G. Witsen Geysbeek: *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*. Dl. 4. (Amsterdam, 1823), 466-467. K. ter Laan: *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. Tweede verm. dr. 1941. 's-Gravenhage [enz.], 1952, 369. J.G. Frederiks en F. Jos. van den Branden: *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. Tweede omgewerkte dr. Amsterdam, [z.j.], 545.

¹⁰⁶ *Hollantsche Parnas*. Amsterdam, 1660, 509-512.

- lant. (p. 509-510).
- Uytvaart van de zee-helt Witte de Wit, vice-admiraal van Hollant. (p. 510-511).
 - Graf-schrift. Incipit: Hier rust de dapp're Wit, die Hollants ondersaet, (p. 512).

De gedichten zijn ondertekend met J. Neuye. Het lijkdicht op de dood van Maarten Harpertsz Tromp zou weleens het oudste gedicht van Neuye kunnen zijn, als het tenminste in 1653 is geschreven, wat betekent dat Neuye al op dertienjarige leeftijd in staat was een gewaardeerd gedicht te schrijven. Tromp sneuvelde op 10 augustus 1653 in de zeeslag bij Ter Heijde. Dat lot trof Witte de With op 8 november 1658 in de zeeslag in de Sont. Tobias van Domselaer (1611-1685) is de bloemlezer van deze bundel, Jacob Lescaille de uitgever. Op de titelpagina staat dat het werk gedichten bevat van Jacob Westerbaen, Joost van den Vondel, Jan Vos, Geraert Brant, Reyer Anslo “en andere voornaamste dichters onzer eeuw”. Te concluderen dat Van Domselaer en Lescaille ook Neuye tot deze groep rekenden, gaat denkkelijk te ver. Om een poëziebundel te kunnen uitgeven, moest een bloemlezer de markt op. Piet Visser merkt op dat slechts een beperkt aantal echte helden op de Helicon de bundels met gelegenheids-poëzie kon vullen en dat er daarom al snel moest worden afgedaald naar mindere goden. Het opduiken van tweede- en derde-rangs dichters in dit genre is te verklaren uit de behoefte aan tot dan toe ongepubliceerd materiaal. De bloemlezer moest over goede contacten beschikken om daar de hand op te leggen.¹⁰⁷ Grootes is van mening dat de opgenomen dichters een soort ‘netwerk’ vormen, waarin ieder van hen op de een of andere wijze met één of meer van de anderen in verband is te brengen, zonder dat er sprake is van iets dat hen allen verbindt. Hij meent ook dat de nooit eerder gepubliceerde gedichten – en dus ook die van Neuye – de waarde van de bloemlezing voor de geïnteresseerde tijdgenoot zal hebben vergroot.¹⁰⁸ Hoe prominenter de sociaal-maatschappelijke positie van de bloemlezer, des te gemakkelijker het hem moet zijn gevallen dichters van naam bereid te vinden teksten te leveren voor zijn bundel. Het is bijna

¹⁰⁷ Piet Visser: ‘Frisia non cantat? Boekverkopers, bloemlezers en poetsenbakkers op de Helicon van 't Heitelân’. In: *Klinkend boeket. Studies over renaissancesonnetten voor Marijke Spies*. Hilversum, 1994, 168-169.

¹⁰⁸ E.K. Grootes: ‘Geeraardt Brandt en de Nederlandse poëzie’. In: *Geschiedenis godsdienst letterkunde*. Roden, 1989, 143-144.

vanzelfsprekend dat Van Domselaers collega-schouwburgregenten Jan Vos (1610-1667), Cornelis Wittenoom (1618-1665) en Johannes Serwouters (1623-1677) bijdragen aan de *Hollantsche Parnas* hebben geleverd. Het is opvallend dat Simon Simonides (1629-1675) en zijn achterneef Jan Neuye tezamen bij Van Domselaer voorkomen en in de zeven voorafgaande grote bundels ontbreken.¹⁰⁹ Het vermoeden rijst dat Van Domselaer de families Denijs en Neuijen heeft gekend. Hoe het ook zij, Neuye zal blij zijn geweest met die eerste publicatie.

1662. Zes gedichten in *Cupidoos lust-hof*.¹¹⁰

- Lyzanders klachte (p. 14-16). Wijsaanduiding: Brande novo [= brande of branle: oude volksdans].
- Graf-schrift, op Maria Stuart. (p. 49-50).
- Op de sny-kamer van Leyden. (p. 67-68).
- Sang-dicht, op de triumphele-wagens, vertoont in Amsterdam, den 29. Augusti, 1659. (p. 110-113). Wijsaanduiding: Si c'est pour mon pucelage [= eigenlijk pucelage: maagdelijkheid].
- Incipit: Cupido proles Veneris. (p. 260-262).¹¹¹ Wijsaanduiding: La Duchesse.
- Herders-klachte over sijn droom. (p. 269-271). Wijsaanduiding: Petit altesse.

Deze gedichten zijn alle ondertekend met I. Neuye. Johannes van den Bergh is de bloemlezer, drukker en uitgever van *Cupidoos lust-hof*. Neuye is er het sterkst in vertegenwoordigd, tenminste als er vanuit wordt gegaan dat hij naast de bovengenoemde zes teksten ook de dichter is van de vier teksten die met I.N. en M.S.N zijn ondertekend. Van den Bergh kende Neuyes dichtwerk. Hij was er niet alleen van gecharmeerd, maar ook blij over dat hij de vele 'manuscriptjes' in zijn bundel mocht opnemen. Het 'Sang-dicht, op de triumphele-wagens' is nauwkeurig gedateerd: 29 augustus 1659. In dit loflied bekennt Neuye kleur als prinsgezinde. Hij roemt de Nassauers. Het 'Graf-schrift, op Maria Stuart' is gemaakt ter gelegenheid van haar overlijden op 24 december 1660. Zij was de weduwe

¹⁰⁹ Die zeven bundels zijn: *Verscheyde Nederduytsche gedichten* ed. Spillebout (1651 en 1653) en ed. Rieuwertsz. (1658), *Klioos kraam* 1, ed. Rintjus (1656) en 2 (1657), *Apollos harp* ed. Hendriksz./Rieuwertsz. (1658) en de *Bloemkrans* ed. Spillebout (1659).

¹¹⁰ *Cupidoos lust-hof*. Ed. Ioannes van den Bergh. Amsterdam, 1662.

¹¹¹ *Cupido proles Veneris*: Cupido, het kind van Venus.

van Willem II, Prins van Oranje (1626-1650). Het gedicht ‘Op de snykamer van Leyden’ zal waarschijnlijk gemaakt zijn in de periode 1661-1662 toen Neuye in Leiden medicijnen studeerde. In een aantekening onder de ‘Opdracht, aen de vermaeckelijcke Calliope’¹¹² in *Cupidoos lusthof* verzoekt Van den Bergh de liefhebbers van de poëzie:

[...] soo sy noch eenige rare [= bijzondere] en nieuwe voysen by haer [= hen] hebbe berustende, my de selvighe ter handt te stellen, om in het volgende tweede deel te gebruycken.

In 1663 verscheen bij Van den Bergh *Apolloos minne-sangen*. Die bundel moet als dat beoogde tweede deel worden beschouwd. In zijn ‘Opdracht aan de kermis-gunstigers’ merkt hij op:

Het lustme vrolijke gasten u op te dragen mijne *Apolloos minne-zangen*, so wel als mijn voorgaande *Kupidoos lust-hof*, beplant met bloemtjes van voornamen liefhebbers; [...].

1664. Een treurspel.

– *Eneas, of vader des vaderlandts*.

Het werk is in 1664 door Johannes van den Bergh gedrukt en uitgegeven. Ondanks het ontbreken van de auteursnaam wordt dit treurspel algemeen erkend als werk van Jan Neuye. De opdracht aan ‘Den heer en meester Pieter Schout, rechts-geleerde, dom-heer van Oudt-Munster, &c.’ is ondertekend met: “Uwe verplichte J.N.” Na de opdracht volgen twee lofdichten. Het eerste is van J. Koenerding (1632-1705); het tweede van Arnold Moonen (1644-1711) wiens gedicht de titel voert: ‘Op Eneas of vader des vaderlandts. Door I.N. M.D.’ Deze initialen staan zonder twijfel voor Ian Neuye Medicinae Doctor; er valt geen redelijk alternatief te bedenken. Moonen uit zijn bewondering voor Neuye; hij vergelijkt hem met de nog levende Samuel Coster (1579-1665) die evenals Neuye arts en dichter is.

Gy set de kunsten veiligh open,
En blijft ’t vermaart toneel een stut.
Ick sie mijn Koster nu herdagen,
Die eskulaap huwde aan Thaly.¹¹³

¹¹² *Calliope*: muze van het epos.

¹¹³ *Thaly*: Thalia, godin van de komedie, een van de negen muzen.

[35] Geneeskunst aan de poesy,
 [...].
 [41] Gy sult met uwe Eneas pralen,
 Soo verr' de Mantuaner glans¹¹⁴
 De dichtren voorlicht, en een krans,
 Doorluchte dichter ook behalen
 [45] Tot uwen roem. Zoo 'k waardigh ben,
 Sal ick, soo verre uw heldendichten
 De werelt met haer glans verlichten,
 U loven met een vlugge pen.

Uit de laatste vier verzen zou kunnen worden afgeleid dat Neuye aspiraties heeft gehad om een epos te schrijven en dat hij zijn ideeën daarover heeft gedeeld met Moonen. Dat zou impliceren dat er sprake was van een vertrouwens- of vriendschapsrelatie. Moonen schrijft dat hij graag zijn lof over die epen zou willen laten klinken. Zover is het nooit gekomen. Er zijn geen heldendichten van Neuye bekend en aan diens latere treurspel *De gewroke Lucretia* heeft Moonen geen bijdrage geleverd. Hoewel ik nergens een concrete aanwijzing heb gevonden voor een vriendschapsrelatie tussen Moonen en Neuye, veronderstel ik die wel. De beide jonge dichters zullen elkaar omstreeks 1660 in huize Van den Bergh – mogelijk meer dan eens – hebben ontmoet en over hun werk en poëtische ambities hebben gesproken, waarschijnlijk in aanwezigheid van Van den Bergh. De jeugdige Moonen zal Neuyes gedichten in de *Hollantsche Parnas* hebben gelezen en misschien zelfs diens handgeschreven gedichten die bestemd waren voor *Cupidoos lust-hof*. Opvallend is dat in deze twee bundels geen gedichten van Moonen voorkomen. Wel verscheen in 1663 Moonens *Kerszangh* bij Van den Bergh.¹¹⁵

1666. Een berijmde chorografie.

– *Beschrijvingh van Batavien*.¹¹⁶

Dit werk verscheen voor het eerst in 1666 bij Willem van Beaumont. Johannes Koenerding schreef het lof- of titelgedicht. Op de titelpagina ervan ontbreekt de auteursnaam. Daarvoor in de plaats staan de initialen

¹¹⁴ *Mantua*: geboorteplaats van Publius Vergilius Maro, Romeins dichter (70-19 v.C.) die o.a. het nationaal Romeinse epos de *Aeneis* schreef.

¹¹⁵ Moonen: *Kerszangh*. Gedrukt by Joannes van den Bergh. Amsterdam, 1663.

¹¹⁶ I[an] N[euye]: *Beschrijvingh van Batavien*. By Willem van Beaumont. Amsterdam, 1666.

I.N. Op de titelpagina van de heruitgave van 1729 door David Ruarus prijkt Neuyes naam voluit.

Dat Neuye zijn *Beschrijvingh van Batavien* bij Willem van Beaumont heeft ondergebracht en niet bij Van den Bergh zou als reden kunnen hebben dat het werk beter paste in het fonds van de eerste waarin meer geschiedkundige werken voorkwamen zoals het *Jaer-boek, der gedenkwaerdige geschiedenissen*¹¹⁷ en de *Batavise Romeyn*,¹¹⁸ beide van Petrus de Lange. In 1739 verscheen bij Pieter Bastiaansz. een heruitgave met de gewijzigde titel: *Beschryvingh van Hollandt*.¹¹⁹ In deze uitgave komt Neuyes naam op de titelpagina voor.

1666. Een lofdicht in Virgilius Maro: *De herdere-sangen*.¹²⁰ Ondertekening J. Neuyen.

– In Eclogas, Virgillii Maronis, Belgico Carmine, duplicique Tono decantatas à I.U. & W.v.F.¹²¹

De herdere-sangen zijn in 1666 gedrukt en uitgegeven door Johannes van den Bergh. Het lofdicht in het Latijn op Focquenbroch is ondertekend met: “Democritum Amico dabam J. Neuyen” [= Ik, J. Neuyen, schonk Democritus aan een vriend]. Die vriend is Focquenbroch. Niet-latinisten gaan aan het Latijnse lofdicht van Neuye voorbij. Dat is jammer, niet alleen wordt de uitgesproken vriendschap van Neuye voor Focquenbroch gemist, maar ook diens onverholen bewondering voor hem als hij hem de Bataafse Apollo (vs. 4) en Bataafse Vergilius (vs. 12) noemt. *De herdere-sangen* zijn een co-productie van Ulaeus en Focquenbroch. De eerste vertaalde de *Eclogae* van Vergilius, de tweede maakte daarop een parodie. Na elke zang van Ulaeus volgt ‘Op een andre toon’ de zang van Focquenbroch. Die andere toon moet worden opgevat als een andere manier van zeggen, namelijk op een burleske wijze tegenover de serieuze van Ulaeus. In Neuyes lofdicht staat de tegenstelling tussen de melancholische,

¹¹⁷ Petrus de Lange: *Jaer-boek, der gedenkwaerdige geschiedenissen* [...]. Amsterdam, 1661.

¹¹⁸ Petrus de Lange: *Batavise Romeyn* [...]. Amsterdam, 1661.

¹¹⁹ J. Neuye: *Beschryvingh van Hollandt*. By Pieter Bastiaansz. Amsterdam, 1739.

¹²⁰ Virgilius Maro: *De herdere-sangen*. Gedrukt by Johannes van den Berg. Amsterdam, 1666. *I.U.*: Joannes Ulaeus (1640-1734); *W.v.F.*: Willem van Focquenbroch.

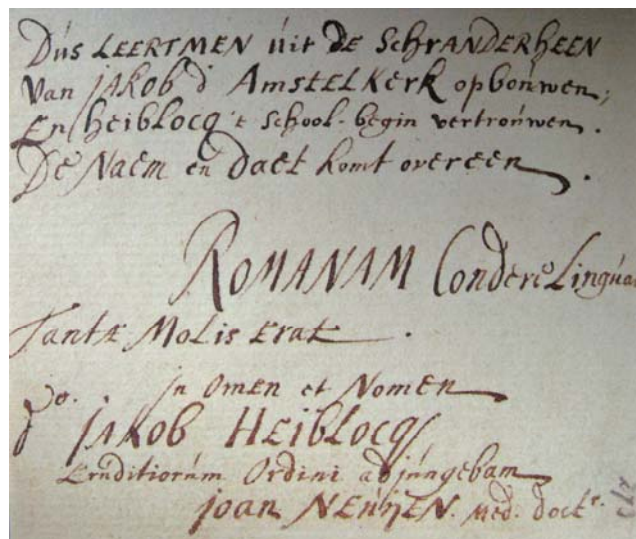
¹²¹ Zie voor de vertaling van het lofdicht Bauke Hekman: ‘De bijdragen van Willem Godschalck van Focquenbroch en Jan Neuyen aan het album amicorum van Jacob Heyblocq’. In: *Fumus* 4 (2006), 25.

wenende Heraclitus en de lachende Democritus – een bekend topos in de literatuur van de Oudheid en van de Renaissance – centraal. In de eclogen van Vergilius en dus in de vertaalde herderszangen van Ulaeus komen humor en ernst voor. Met zijn verwijzing naar Heraclitus doelt Neuye op de vertaalde eclogen en met zijn verwijzing naar Democritus op de burleske variant daarvan.

1669. Een treurspel.

– *De gewroke Lucretia, of Romē in vryheit*.¹²²

Dit treurspel is in 1669 gedrukt en uitgegeven door Johannes van den Bergh. Neuyes naam of initialen ontbreken op de titelpagina. Wel is de opdracht: ‘Aen de edele en staet-kundige heer, mr. Nicolaes Witzen’ met J. Neuye ondertekend. Een lof- of titeldicht komt in dit werk niet voor.

Afb. 50 Het slot van Neuyes inscriptie in het *Album amicorum* van J. Heybloq, p. 273 (facsimile). Neuye heeft zijn inscriptie ondertekend met de chiquere versie van zijn naam.

Ca. 1670. Een inscriptie in het *Album amicorum* van J. Heybloq.

– Incipit: Out Romē [eerst Latinus rijk]

¹²² [J. Neuye]: *De gewroke Lucretia*. Gedrukt by Johannes van den Bergh. Amsterdam, 1669.

Omstreeks 1670 maakte Neuye een inscriptie voor het *Album amicorum van J. Heyblocq*.¹²³ Boven zijn handgeschreven titelloze gedicht staat de kenspreuk: “Conveniunt rebus nomina saepe suis” [= Vaak stemmen de namen met de dingen overeen].

Met het incipit maakte Neuye Rome en Latium tot vertrekpunt voor de lofprijzing op Heyblocq. Neuye koesterde grote liefde voor het oude Rome en Latium. Daarvan gaf hij blijk in 1664 met de *Eneas of Vader des Vaderlants* en vervolgens in 1669 met *De gewroke Lucretia, of Romen in vryheit*. In het naschrift van de inscriptie gebruikte hij de kenspreuk: “Romanam condere linguam tantae molis erat” [= Zo’n zware opdracht was het om de Romeinse taal tot stand te brengen], wat een toespeling is op Vergilius’ *Aeneis* I, 33. Op de titelpagina van de *Eneas*-editie van 1667 gebruikte hij de kenspreuk: “Tantae molis erat Romanam condere gentem!” [= Zo zwaar was het om het Romeinse volk te stichten]. De overeenkomst tussen beide spreuken is evident. Neuye ondertekende het gedicht met de woorden: “D[omin]o Jakob Heiblocq eruditiorum ordini adjugebam Joan Neuijen Med. doct^r.” [= Ik, Joan Neuijen, doctor in de geneeskunde, voegde de heer Jakob Heiblocq toe aan de reeks geleerden]. Hij schetst in zijn inscriptie het eeuwenlange verval van de Latijnse taal waarvan de uitspraak is verbasterd en waarin vreemde woorden hun intrede hebben gedaan. Aan die situatie komt een einde als Heyblocq op de Latijnse scholen waaraan hij als docent was verbonden, de zuivere uitspraak en kennis van het Latijn – ‘de hof-tael van out Room’ – tot nieuw leven wekt en zijn leerlingen onder strenge tucht, vanuit Latijnse bronnen, onderwijst in godsdienst, geneeskunde en recht, ter loutering van Amsterdam.

Het album is in 1998 voor het eerst in druk verschenen.¹²⁴ Op pagina 172 van *The album amicorum of Jacob Heyblocq* geven de auteurs een terughoudende toelichting op Neuyes identiteit. Hij zou arts geweest zijn en waarschijnlijk dezelfde zijn als de Johannes Neuyen van Amsterdam die omstreeks 1637 werd geboren en op 4 september 1657 aan de Leidse universiteit werd ingeschreven. Achterhaalde informatie zoals nu is gebleken.

1671. Een gedicht in de *Dissertationes duae medicae de veneno pestilenti*

¹²³ *Album amicorum van J. Heyblocq*. [Z.p.], [1645-1678], 272-273 (facsimile).

¹²⁴ Thomassen en Gruys: *The album amicorum of Jacob Heyblocq*. Zwolle, 1998, 170-171.

van Carolus de la Font.¹²⁵

- In tractatum de veneno pestilenti, auctore Carolo de la Font, medicinae professoris in Academiâ Avenionensi.¹²⁶

Het gedicht telt vierenzestig verzen; het is een combinatie van titel- en lofdicht. Het is ondertekend met J. Neuye. Het heeft duidelijk epische kenmerken: de dactylische hexameters, de verheven taal waarin de ‘poeta doctus’ zich manifesteert met een uitgesproken poëtisch vocabulaire, bijvoorbeeld in *arva* (vs. 7) in plaats van *agri*, vele samengestelde woorden zoals *lethiferus* (vs. 2), poëtische omschrijvingen als *solis occidui* (vs. 4-5), talrijke metonymia als *tecta* (daken in plaats van huizen) (vs. 8) en *moenia* (stadswallen in plaats van steden) (vs. 10), de vele bombastische opsommingen en het ingrijpen van God en goden in de mensenwereld. In de verzen 1-50 beschrijft Neuye de oorzaak, het ontstaan en de uitwerking van de pest. Vanaf vers 51 begint zijn lof op Carolus de la Font die de verklaring van de pest in de ingewanden van de aarde zoekt, en niet als andere artsen, in de astrologie.¹²⁷

¹²⁵ Carolus de la Font: *Dissertationes duae medicae de veneno pestilenti, in quarum priore agitur de veneni pestilentis naturâ, & causis, absque ullo, occultarum qualitatum* [= bron: qualitanem] *figmento*. Ubi etiam D. Thomae Willisii de veneni pestilentis naturâ opinio examinatur, & ostenditur, venenum pestilens nullâ coagulandi, sed corrodendi vi esse praeditum. In alterâ agitur de veneni pestilentis curatione; Ubi de septem remediorum generibus veneno pestilenti corrosivo specificè adversantibus disseritur. Studio Caroli de la Font Parisiensis, & in Avenionensi Academiâ Medicinae Doctoris, & professoris primarii, seu regentis ordinarii. Apud Gerbrandum Schagen. Amstelodami, 1671, G11v-H1v.

De vertaling ervan luidt: “Twee medische dissertaties over het pestverwekkende gif. Het eerste gaat over de aard en de oorzaken van de pest zonder enig verzinsel van geheime eigenschappen. Waar ook de opvatting van doctor Thomas Willisius over de aard van het pestverwekkende gif wordt onderzocht en wordt aangetoond dat het pestverwekkende gif geen enkele stollende, maar een invretende kracht bezit. De tweede dissertatie behandelt de verzorging van het pestverwekkende gif, met een uiteenzetting over de zeven soorten remedies die heel specifiek een verweermiddel bieden tegen de invretende kracht van het pestverwekkende gif. Voor de studie van Carolus de la Font, Parijzenaar en doctor in de geneeskunde aan de universiteit van Avignon en professor primarius hetzij koninklijk ordinarius. Bij Gerbrand Schagen. Amsterdam, 1671.” *Primarius*: soort graad, het betekent dat Carolus de belangrijkste van de professoren geneeskunde was; *ordinarius*: soort graad; *regentis*: waarschijnlijk duidt dit op een speciale leerstoel, door de koning gefinancierd.

¹²⁶ De vertaling ervan luidt: “Bij het traktaat over het pestvirus van auteur Carolus de Font, professor in de geneeskunde aan de universiteit van Avignon”.

¹²⁷ Met dank aan dr. Jeanine De Landtsheer voor haar vertaling en uitleg.

Sic erat in fatiſ; offenſo Numine terrae
 Viscera Lethifero morbi praegnata veneno
 Gignere pernicies hominum, ſpirantibus
 Austris
 Per Boreae fines, Oriensque & littora Solis
 [5] Occidui, totum Peſtem volitare per
 Orbem.
 Europae quam triſte malum nunc Africa
 monſtris
 Impraegnata parit, mittitque per arva Batavi,
 [...].

[12] Nusquam tutus homo ſequitur quem
 Peſtis ubique,
 Plaga Dei, [...].

Anginas, Tabes, Spasmos, Deliria, Fluxus
 [25] Sanguinis e vasis, Capitis, Stomachique
 dolores,
 Affectasque, Gulas, Vomitûs, & Tormina
 Ventris,
 Singultûs, ac Vigilias, altosque Sopores,
 Anthraces, Maculas, Aphtas, Ructûsve,
 Sîtîmve.
 Tota haec congeries quoties concurrit in unâ
 Peſte!

[50] Nil faciunt Medici, terror quibus
 occupat artus.
 Tu tamen ut Phoebus radiis rationis ad alti
 Ascendis penetrare Dei, per sidera plagae
 Occultas quaeris cauſas, refuſasque
 Cometen,
 Aſtraque in humanis errantia fervida ſignis,

[55] Nil poſitura poteſt Martis, nil torva
 Saturni
 Offenſi facies in Virgine. Saecula dudum
 Haec cecinêre; doces Medicos meliora
 Carole,
 Et quaeris Peſtis fontes in viscere terrae
 Fontius, e patriâ fulgens per littora Belgi.

Zo ſtond het in het lot: aangezien God diep
 gekrenkt was, brachten de ingewanden van
 de aarde, die het gif van een dodelijke
 ziekte in zich droegen, dood en verderf
 over de menſen: op de adem van de
 zuidenwind waarde de peſt over de hele
 aarde, langs noordelijke ſtreken, via het
 oosten en de kusten waar de zon ondergaat.
 Afrika, dat volop on dieren voortbrengt,
 riep deze ziekte als een droeve kwaal over
 Europa en zond ze over het grondgebied
 van de Bataven, [...].

Nergens was de mens nog veilig: overal
 volgde hem de peſt, de geſel Gods, [...].

Ademnood, etterbuilen, krampen,
 ijldromen, bloed dat uit de aders ſpoot,
 hevige hoofd- en maagpijn, ontstoken
 kelen, braken en comateuze ſlaap,
 etterende zweren, vlekken, spruw, braken
 en onlesbare dorſt.
 Deze opeenſtapelung aan kwalen die men
 telkens weer verzameld ziet in peſt!

Staan de artsen machteloos, vrees vervult
 hun ledematen. Maar jij als een Phoebus
 met de ſtralen van de rede ſtîjgt naar Gods
 diepſte geheimen en zoekt door de ſterren
 naar de verborgen oorzaken van deze
 vreselijke ziekte, je wijſt kometen en
 dwalende ſterren af als tekens voor wat in
 de wereld speelt.

De poſitie van Mars doet er niet toe, het
 norſe gelaat van een gekrenkte Saturnus in
 de Maagd heeft geen invloed. Eeuwenlang
 is dit in ſpreuken overgeleverd; jij,
 Carolus, leert artsen betere leſſen en je
 zoekt de bronnen van de peſt in de
 ingewanden van de aarde, De la Font, die
 vanuit je vaderland over de Nederlanden
 ſtraalt.

De eerste editie van de *Dissertationes duae medicae de veneno pestilenti* verscheen in 1670 bij P. Offray te Avignon. Neuyes gedicht komt daarin niet voor. Dat verschijnt voor het eerst in de titeluitgave die de Amsterdamse boekverkoper Gerbrand Schagen in 1671 bezorgde.

Er zijn geen aanwijzingen voor persoonlijke betrekkingen tussen Neuye en De la Font (?-1707), wel laten die zich veronderstellen tussen Neuye en Schagen (1632/33-?). Ze kunnen langs verschillende wegen tot stand zijn gekomen: via de families Denijs en Neuijen die in de Kalverstraat woonden tegenover de Sint Luciensteeg, in wier directe omgeving Schagen vanaf medio 1658 zijn boekhandel dreef; via Cornelis de Bruyn die in de periode 1660-1661 drukwerk voor Schagen verzorgde of via Johannes van den Bergh die op de kop van de Kalverstraat zijn boekwinkel had en de belangrijkste drukker was van Neuyes werk in de zestiger jaren van die eeuw. Neuye bleek voor Schagen de aangewezen persoon te zijn om een titel- of lofdicht op de *Dissertationes duae medicae de veneno pestilenti* te schrijven. Hij was arts, beheerste het Latijn, was een ervaren dichter in die taal en was mogelijk emotioneel betrokken bij de pest. Het is immers niet uitgesloten dat in 1664 zijn moeder Sara Denijs en zijn jongste zusje Catrina daaraan gelijktijdig zijn gestorven en dat hij de verschrikkelijke verschijnselen zoals hij die in de verzen 24-28 beschrijft, bij hen heeft ervaren.

1672. Een lofdicht op prins Willem III.

– *Op de Hoogh-edele Wilhelm de Derden, Prince van Orangien, Grave van Nassouw, &c.*¹²⁸

Het lofdicht is gedateerd op 3 juli 1672. Het is als afzonderlijk pamflet verschenen. Het is tweetalig weergegeven in twee kolommen, in de linker kolom de Latijnse, in de rechter de Nederlandse tekst. De Latijnse tekst is ondertekend met: “Quod optat vestrae celsitudinis cliens J. Neuye”.¹²⁹

Neuye toont zich hier opnieuw een sympathisant van de Oranjes. Het is niet uitgesloten dat hij in zijn jeugd sterk is beïnvloed door zijn oudere achterneef dominee Simon Simonides (1629-1675) die een overtuigd

¹²⁸ J. Neuye: *Op de Hoogh-edele Wilhelm de Derden*. By Michiel Pietersz. Amsteldam, 1672.

¹²⁹ *Quod optat vestrae celsitudinis cliens J. Neuye*: moet zijn: Quod optat vestrae Celsitudinis cliens J. Neuye. Vert.: “Dat wenst de dienaar van Uwe Verheven Hoogheid J. Neuye”.

prinsgezinde was en fel tegenstander van de regentencultuur en de gebroeders de Witt, waartoe ook het grootste deel van de bestuurselite van Amsterdam kon worden gerekend – ik refereer aan de Amsterdamse alliantie van 1655: het huwelijk van Johan de Witt met Wendela Bicker.¹³⁰ Het is goed denkbaar dat Simonides zijn afkeer van die kringen op zijn jongere neef heeft weten over te brengen en dat die beïnvloeding, gekoppeld aan Neuyes kennis van de affaire Bornius-Welhoeck, de stimulans en inspiratie zijn geweest om de *RM* te schrijven en in aansluiting daarop het *TI*-proces. Neuye heeft de ontwikkelingen in Delft op de voet kunnen volgen dankzij zijn oom Bernardus Tigurinus (1613-1682) of misschien meer nog dankzij zijn tante Susanna. Tigurinus was een collega van Bornius en aan dezelfde kerk verbonden. Hij was namens de kerk nauw bij het conflict betrokken.

De Delftse situatie vertoonde opvallende overeenkomsten met de Amsterdamse. Agatha Welhoeck was in een ernstig, jarenlang durend conflict geraakt met haar vader Geraldo Welhoeck, burgemeester van Delft, vanwege haar relatie met dominee Bornius. Bornius was weduwnaar, vader van drie kinderen, en onbemiddeld, dus onacceptabel voor Welhoeck. Elisabeth was vanwege haar relatie met Gabriel in conflict geraakt met haar broer Mattheus. Diens starre en onverbiddelijke optreden jegens zijn zus komt overeen met dat van de rijke, elitaire, redeloze en haatdragende vader Welhoeck. Beiden namen hun toevlucht tot het belasteren van hun slachtoffer en beiden misbruikten hun sociale positie om hun doelen te bereiken. Simonides genoot in zijn tijd bekendheid als theoloog en schrijver. Hij was gereformeerd predikant in onder andere Rotterdam (1652-1664) en 's-Gravenhage (1664-1675). Hij schreef een twintigtal boeken en vele geestelijke gedichten. In zijn boeken toont hij zich een voorstander van de Nadere Reformatie,¹³¹ waarschuwt hij tegen volkszonden en bepleit hij een geloofsleven dat gegrond is op godsdienstige ervaringen. Minder christelijk toonde hij zich in zijn reactie op de moord op Cornelis en Johan de Witt op zaterdag 20 augustus 1672. De volgende zondag noemde Simonides in zijn preek deze moord “een werck ende

¹³⁰ Luc Panhuysen: *De ware vrijheid*. Amsterdam [enz.], [z.j.], 180.

¹³¹ *Reformatie*: de kerkhervorming in de zestiende eeuw, (metonimisch voor) de van de rooms-katholieke kerk afgescheiden christenen. *Nadere of doorgaande reformatie*: doorzetting van de kerkhervorming in de zeventiende eeuw in de sfeer van de persoonlijke godsvrucht, strevend naar versterking van de vroomheidsbeleving.

wrake Gods”, waarvoor de daders niet bestraft hoefden te worden.¹³²

In het treurspel de *Haegsche broeder-moord, of doller blydschap*¹³³ van Joachim Oudaen worden de betrokken historische personen als personages opgevoerd; onder hen bevinden zich de Haagse predikanten Simonides en Landman. Lia van Gemert bestempelt hen als notoire vijanden van De Witt die namens de kerk voor een morele rechtvaardiging van de moord moesten zorgen.¹³⁴ In 1675 schreef Neuye het onderstaande rouwdicht bij de dood van Simonides.

1675. Een rouwdicht.

- ‘Rouw-beklaeg aen de gemeynte van s’Gravenhage, over t’afsterven van haer getrouwe, en eerwaardige leeraer Simon Simonides, gerust den 27. van grasmaendt [= april] 1675’.¹³⁵

Het gedicht is ondertekend met J. Neuye. Het werk is uitgegeven door Arnout Leers, die in de periode 1670-1675 regelmatig werk van Simonides liet verschijnen. Hoewel er verschillende schrijfwijzen voor Neuyes naam bestaan, moet hij niet worden verward met de in zijn tijd levende christelijke dichter Joh. van Noye of Nooye. Het toeval wil namelijk dat deze ook over Simonides heeft gedicht.

1675. Een bruiloftsdicht.

- J. Neuye: *Echt-zang ter eeren van de E. Heer bruidegom Hendrik Tresenier en d’eerbare kunst-minnende juffr. bruit Marye Simonides. Gehuwt den 11 van wiede-maent [= juni] 1675 in ’s Graven-hage*.¹³⁶

Het gedicht is ondertekend met J. Neuye. Hoewel dit het laatst gepubliceerde werk van Neuye lijkt te zijn, is het haast onvoorstelbaar dat hij in de volgende dertig jaren niets meer zou hebben gedicht.

¹³² *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Dl. 5. (Kampen, 2001), 471-473. Lemma: Simonides.

¹³³ [J. Oudaen]: *Haegsche broeder-moord, of doller blydschap: Treurspel*. By Johan Ernst Smith. Frederik-stad, [z.j.].

¹³⁴ Lia Van Gemert: ‘De Haegsche broeder-moord: Oranje ontmaskerd’. In: *Literatuur 1* (1984-1985), 272-273.

¹³⁵ J. Neuye: ‘Rouw-beklaeg’. In: *Verscheide lykdichten over het droevigh afsterven van [...]* *Simon Simonides*. By Arnout Leers. ’s Graven hage, 1675, 8-10.

¹³⁶ *Echt-zang [...]*. By Arnout Leers. ’sGravenhage, [1675].

Werken die ondertekend zijn met de initialen I.N., J.N., M.S.D. en M.S.N. Voor de hedendaagse onderzoeker is het hinderlijk dat er in de zeventiende eeuw zo onbekommerd en vrijblijvend met de ondertekening werd omgesprongen. Van den Bergh vormde daarop geen uitzondering. De boekverkoper Lodewyck Spillebout of diens drukker ‘bezondigde’ zich er ook aan. In het register van *Verscheyde Nederduytsche gedichten* staan gedichten van Vos vermeld onder J. Vos en onder J.V.¹³⁷ Mogelijk waren de initialen de lezer voldoende duidelijk, was de zetter wat gemakzuchtig, was er sprake van ruimtegebrek of werd de ondertekening in het algemeen minder belangrijk geacht. Een duidelijke lijn in dezen valt niet te bespeuren.

De periode 1609-1706 telt minstens acht dichters op wier naam de initialen I.N. of J.N. van toepassing zijn: Johannes Naeranus alias Jan van Neer (ca. 1609-1670), Jan Noseman (ca. 1620-1653), Johan van Nijenborgh (1621-ca. 1670), Jan van Noordt (ca. 1624-na 1675), Johan Nieuhof (1627-1682), Jillis Noozeman (1627-1682), Jan Norel (1635-1700) en Jan Neuye (1640-1706). Het is vrijwel onmogelijk de identiteit vast te stellen van de auteur van wie werk met deze initialen is gesigneerd. Hoewel aspecten van tijd, plaats, metrum, woordgebruik, onderwerp en genre daarbij als hulpmiddel kunnen dienen, zijn ze zelden bepalend. Biografische gegevens waartoe ik ook persoonlijke en zakelijke betrekkingen reken, kunnen wel doorslaggevend zijn. Van het genoemde achttal is Neuye de enige die in de literaire omgeving van Johannes van den Bergh heeft verkeerdt. Hoofdzakelijk op basis daarvan zal ik hem hierna als de maker duiden van de gedichten die met I.N. en J.N. zijn ondertekend en die voorkomen in *Cupidoos lust-hof* en *Apolloos minne-sangen*.

Met die gelijke initialen kan gemakkelijk worden misgetast. Ik stuitte in de UBA op het uit vijf, zesregelige strofen bestaande gedicht *Dank-offer aan de Wel E. Achtbare Heeren regenten van het Oude mannen- en vrouwen-gasthuys binnen Amsterdam*. Het is ondertekend met de initialen J.N. en is in 1700 te Amsterdam verschenen. Niet alleen de initialen maar ook biografische toespelingen in het gedicht deden in eerste instantie Neuye als dichter vermoeden. Nader onderzoek bracht Jan Norel (1635-1700) in beeld. Niet alleen pasten de initialen J.N. op hem, maar ook zijn profiel stemde beter overeen met de inhoud van het *Dank-offer* dan dat van Neuye. Norel woonde in Amsterdam, was vrijgezel, wereldreiziger en

¹³⁷ *Verscheyde Nederduytsche gedichten*. Ed. Lodewyck Spillebout. Amsterdam, 1651.

dichter. Een bekend werk van hem is de *Ysselstroom*.¹³⁸ Hij was ernstig ziek toen hij bij het Oude Mannengasthuis aanklopte. Helaas zijn er geen bewoners- of verpleeglijsten uit die tijd bewaard gebleven, zodat datum-precisering niet mogelijk is.¹³⁹ Norel stierf op 17 februari 1700 en werd op 22 februari begraven in de Noorderkerk. Neuye was in 1700 nog gehuwd, woonde in Voorhout en was niet op externe verzorging aangewezen. Ik geef de vierde en vijfde strofe van het *Dank-offer* weer. Vooral de vierde strofe maakt de identificatie mogelijk:

Na dat mijn wufte [= zorgeloze] jeugt de nieuwe Wereld zag,
 [20] Utheemsche rijken, en Sint Markus watervlag,¹⁴⁰
 Zag ik de wereld aan in ydelheid verzonken.
 Ik zegt, maar vont geen rust, nu wort my rust geschonken
 In dit gezegent huis. Het deftig vier getal¹⁴¹
 Zy dank zo lang mijn lamp op aarde ligten zal.

[25] Zoo waakt den hemel op, wanneer de hoop verdwijnt,
 Zoo vlugt de tegenspoet als voorspoets zonne schijnt.
 Gedant zy Godt en zijn gezant, my toegezonden
 Ter goeder uitslag van mijn zaak, op vaste gronden,
 De digter van dit digt, ontheft van 't drukkend kruis,
 [30] Bedant de heeren voor den ingang van [= toelating tot] dit huis.

In de bundels *Versheyde Nederduytsche gedichten* (1658),¹⁴² *Apollo's harp* (1658)¹⁴³ en *Den herstelden Apollo's harp* (1663)¹⁴⁴ staan vier gedichten die zijn ondertekend met de initialen J.N.

– Op end aen den weledelen gestrengen heer, hr. Jacob van Wassenaer,

¹³⁸ J. Norel: *Ysselstroom*. Amsterdam, 1693. Voor een levensschets en een ruime bibliografie, waarin het *Dank-offer* overigens ontbreekt, verwijs ik naar het artikel van Van Doorninck: 'Jan Norel'. In: *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* 5 (1879), 67-79.

¹³⁹ Archief van het Sint Jorishof, Leprozenhuis en Oude mannen- en vrouwengasthuis. (SAA 369).

¹⁴⁰ *Sint Markus watervlag*: Beeldspraak voor Venetië. De heilige Markus heeft als symbool een gevleugelde leeuw. Toen de Europese wapenkunst en heraldiek ontstonden, koos de republiek Venetië deze 'Leeuw van Sint Marcus' als embleem en wapendier. De leeuw is afgebeeld in combinatie met water, vandaar dat de dichter spreekt van *Sint Markus watervlag*. Uit vers 19-20 kan worden opgemaakt dat de dichter in Venetië is geweest.

¹⁴¹ *Het deftig vier getal*: de vier regenten Jeremias van der Meer, Pieter van Wickevoort, Jan Everwyn Glimmer en Jeffe van Bunschooten (Wagenaar II, 307). De dichter noemt hun verkorte namen in de derde strofe.

¹⁴² *Versheyde Nederduytsche gedichten*, ed. Rieuwertsz. (1658), 129-134.

¹⁴³ *Apollo's harp*. Ed. Jan Hendriksz. Amsterdam, 1658, 129-134.

¹⁴⁴ *Den herstelden Apollo's harp*. [Z.p.], 1663, 129-134.

- luytenant-admiraal van Hollandt end Westvrieslant, etc. (p. 129-131).
- Aen den beroemden heer Witten Wittenszoon, vice admiraal van Hollandt end' West-Vrieslandt (p. 132-133).
 - Aen den dapperen heldt Michiel de Ruyter, commandeur ter zee (p. 133).
 - Op de beeltenisse van den heer admiraal (p. 134).

Naar tijd en onderwerp stemmen deze zeeheldengedichten overeen met die van Jan Neuye in de *Hollantsche Parnas*. Toch kan dit kwartet niet met zekerheid aan hem worden toegeschreven. De initialen J.N. passen op meer dichters van dit genre, onder wie Jan van Neer die, onder eigen naam, met vier ervan vertegenwoordigd is in de *Bloemkrans* (1659).¹⁴⁵

In *d'Amsterdamze kordewagen* (1662)¹⁴⁶ staat het licht scabreuze lied 'Naklanck' met de wijsaanduiding: "Mijn hr. Lalande".¹⁴⁷ Het is ondertekend met J.N. De wijsaanduiding is het incipit van het lied 'Een nieu liedje van een Frans heer en een Amsterdamse joffer' (SV-14). De dichter lijkt enige kennis van de Griekse mythologie te bezitten. Neuye lijkt mij als maker ervan uitgesloten, omdat de boekverkoper Jacob Vinckel niet tot zijn literaire omgeving behoorde; bovendien lijkt het me niet realistisch dat Neuye in 1662 dichtwerk aan een vreemde bloemlezer of uitgever zou verstrekken terwijl zijn vriend Van den Bergh erom zat te springen.

1661. Een treurspel in twee delen.

- *De rampsalige min. Treurspel voor Cupido*. Ondertekening: M.S.D. en M.S.N. (zie hfst. 15).

1662. Vier gedichten in *Cupidoos lust-hof*.¹⁴⁸

- Philander aen de sluymerende Rosemont. (p. 26). Ondertekening: I.N.
- Echoos minne-klachten aen de onghewoelighe Narcis. (p. 45-49). Ondertekening: I.N. Wijsaanduiding: La Gredelijne.
- Incipit: Agatha (p. 55-58). Ondertekening: M.S.N. Wijsaanduiding: Gavotte Brederoode.

¹⁴⁵ *Bloemkrans*. Ed. Spillebout. Amsterdam, 1659, 615-620.

¹⁴⁶ *d'Amsterdamze kordewagen*. Ed. Jacob Vinckel. Amsterdam, 1662, 37-39.

¹⁴⁷ *Mijn hr. Lalande*: deze wijsaanduiding komt regelmatig voor na 1661 tot ver in de achttiende eeuw.

¹⁴⁸ *Cupidoos lust-hof*. By Ioannes van den Bergh. Amsterdam, 1662.

- Herders-klacht (p. 258-259). Ondertekening: I.N. Wijsaanduiding: Courante simple.

Het kan geen toeval zijn dat er tien gedichten in *Cupidoos lust-hof* voorkomen waarvan er zes zijn ondertekend met I. Neuye, drie met I.N. en één met M.S.N. Zowel de I.N.- en M.S.N.-initialen als de naam Agatha kunnen op Neuye worden betrokken. In de onderzochte twaalf bundels uit de periode 1651-1663 komen de I.N.-initialen uitsluitend voor in *Cupidoos lust-hof* en in *Apolloos minne-sangen*, werken waarvan Van den Bergh de bloemlezer en producent is.¹⁴⁹ Van den Bergh was een startende bloemlezer voor wie het niet gemakkelijk was een bundel van een redelijke omvang en kwaliteit samen te stellen; hij zal dan ook dankbaar en maximaal gebruik hebben gemaakt van Neuyes grote bijdrage.

De M.S.N.-initialen trof ik slechts aan in de *RM* en in *Cupidoos lust-hof* onder het lied met het incipit ‘Agatha’. Alleen Neuye dient zich voor de M.S.N.-initialen aan. Het is begrijpelijk dat hij de controversiële *RM* onder initialen schreef, maar opmerkelijk dat hij er het lied ‘Agatha’ mee signeerde. Ik vermoed dat hij met zijn initialen de link wilde leggen tussen het lied en de *RM*. Uit de inhoud van het lied kan immers niet zonder kennis van het treurspel worden opgemaakt dat Gabriel in ‘Agatha’ aan het woord is. Op het eerste gezicht lijkt het een neutraal liefdeslied te zijn. Het krijgt pas betekenis als de lezer de dichter van de *RM* achter de M.S.N.-initialen herkent.

De *RM2* is verschenen na Gabriels vrijlating op 8 augustus 1661. De dichter beschrijft daarin Gabriels/Wilhelmo’s verlangen zich weer met Elisabeth/Leonoore te herenigen en met haar te trouwen. Hij vindt zijn vrienden en oom tegenover zich. Het duurt enige tijd voordat hij tot inzicht komt en zich naar hun wensen voegt. Maar voor het zover is, heeft hij zich uitgeput in verlangens naar Elisabeth. Ik stel mij voor dat Neuye het schrijven van die liefdesuitingen even heeft onderbroken om als afleiding Gabriel in de wat luchtiger ‘Agatha’ aan het woord te laten. Het lied bestaat uit drie strofen en telt 24 verzen. Ik geef de eerste vier verzen en de volledige tweede strofe ervan weer; de derde strofe heeft hier geen belang.

¹⁴⁹ De tien andere onderzochte bundels zijn de eerder genoemde zeven en de *Hollantsche Parnas* (1660), *d’Amsterdamse kordewagen* (1662) en *Den herstelden Apollos harp* (1663).

*Gavotte Brederoode.*¹⁵⁰Agatha¹⁵¹

Geef my gena [= schenk mij uw genegenheid of vergeef me (mijn indiscretie)],

En laet ick in uw schoot vernachten [= verblijven, rusten];

Waer ick ga,

Of waer ick sta

|4| Noyt ben ick sonder mingedachten,

[...].

Min-goddin¹⁵²

Die my de sin [= verstand]

|10| Door de minnelusjes doet verblinden:

Ay verwin

Uw stuurze [= norske] min

En laten wy ons gaen verbinden

Door 't gewenschte huwelijck

Soo sal ick weer ruste vinden

|15| Door desen staet,

Soo 'k u bepraet;

Of soo ghy u verbidden [= overhalen] laet.

1663. *Apolloos minne-sangen.*¹⁵³

- Geboorte-dicht, aan juffrou N.N. (p. 40-42). Ondertekening: I.N. Wijsaanduiding: Courante la Bare.
- Incipit: Wat is de min. (p. 79-81). Ondertekening: I.N. Wijsaanduiding: Brande novo.
- Echo in Narcissum.¹⁵⁴ (p. 150-152). Ondertekening: J.N. Wijsaanduiding: Langerak.
- Incipit: Ignosce precor Lesbia.¹⁵⁵ (p. 158-160). Ondertekening: J.N.

¹⁵⁰ *Gavotte*: (Fr.), een oude dans in tweedelige maatsoort met sterk gemarkeerde accenten en matig tempo. Noch de initialen M.S.N. noch het lied komt in de liederenbank van het Meertens-Instituut voor (met dank aan prof. dr. Louis Peter Grijp). In de zeventiende en vooral achttiende eeuw werd de gavotte een populaire dans bij de Franse adel, vandaar de koppeling met de naam van de adellijke persoon, zoals in *La gavotte de Brédero* en *La gavotte d'Anjou* (Zie het lied: 'Toe-sang. Aan d'ouders van de bruydt' met de wijsaanduiding: "La gavotte d'Anjou" en het incipit: "Vader, moeder van de bruydt," in: *Ter bruyloft van den heer Jacob Trist en juffr. Anna van den Bogaart*. Gouda, [1678].

¹⁵¹ *Agatha*: de naam roept herinneringen op aan Agatha Welhoeck (1637-1715).

¹⁵² *Min-goddin*: de minnaar spreekt zijn geliefde aan, wat uit de verzen 15 en 16 blijkt. Het gaat hier dus niet om Venus, de liefdesgodin.

¹⁵³ *Apolloos minne-sangen*. By Iohannes van den Bergh. Amsterdam, 1663.

¹⁵⁴ *Echo in Narcissum*: (de nimf) Echo tot Narcissus.

¹⁵⁵ *Ignosce precor Lesbia*: Eigenlijk: *Ignosce, precor, Lesbia*: Vergeef me, ik bid je,

Wijsaanduiding: La Duchesse.

- *Fatum Phaetontis*.¹⁵⁶ (p. 200-202). Ondertekening: J.N. Wijsaanduiding: La Gredeline.

Johannes van den Bergh is de bloemlezer en producent van deze bundel. De initialen I.N. komen als ondertekening alleen maar voor in *Cupidoos lust-hof* en in *Apolloos minne-sangen*. Gelet op de vriendschap tussen Neuye en Van den Bergh en het ontbreken van betrekkingen tussen Van den Bergh en de eerder genoemde zeven dichters met de initialen I.N. of J.N., neem ik aan dat Jan Neuye de maker is van de twee liederen die hier met I.N. zijn ondertekend. Datzelfde geldt voor de drie liederen die met J.N. zijn gesigneerd. Voor dit drietal zijn er nog enkele argumenten te noemen die voor het dichterschap van Neuye pleiten: het feit dat ze in het Latijn zijn geschreven – Neuye dichtte graag in die taal, dat het lied met het incipit “Ignosce precor Lesbia” hetzelfde metrum en dezelfde wijs heeft als het lied met het incipit “Cupido proles Veneris” van Neuye in *Cupidoos lust-hof* en de mogelijke voorkeur van Neuye om de mythologische figuren Echo en Narcissus in zijn gedichten te betrekken. Hij geeft daar blijk van in *Cupidoos lust-hof*, in *Apolloos minne-sangen* en in het *TI*-proces *Tribunal injuriae & Amoris*.

Anoniem werk

1661. Een pseudo-proces.

- *Tribunal injuriae & Amoris*.¹⁵⁷

Omstreeks medio augustus 1661 verscheen het pseudo-proces in verzen met de titel *Tribunal injuriae & Amoris* [= Rechtsgeding van belediging en liefde]. Samen met de prent die het motto draagt: “Quot campo flores tot sunt in amore dolores” [= Er is evenveel smart in de liefde als er bloemen op het veld zijn] vormt het een pamflet. Volgens de *TI*-akte van Hellerus heeft De Passe de kopergravure voor de prent gemaakt en een jonge dichter, student in Leiden, uit Den Haag afkomstig, het berijmde proces. Een vergelijking van bepaalde passages in de *RM* en in de *Tribunal injuriae & Amoris* versterken het vermoeden dat beide werken

Lesbia. Lesbia is bekend in de literatuur van de oudheid als pseudoniem van de niet zo brave nymfomane Clodia, het liefje van Catullus.

¹⁵⁶ *Fatum Phaetontis*: Het lot van Phaëton.

¹⁵⁷ Rijksmuseum Amsterdam nr. RP-P-OB-76.934.

door Jan Neuye zijn gedicht; er zijn sprekende tekstuele en inhoudelijke overeenkomsten. Zowel in het eerste citaat uit de ‘Opdracht aen de volmaeckste’ als in het tweede richt de dichter zich tot Themis, de godin van het recht. In het eerste noemt hij Elisabeth zuil en steunpilaar van haar tempel, in het tweede Gabriel zuil en steunpilaar van de moederkerk.

[21] Hier dwaelt een maeght de zuyl en steunpylare
Wel eer van uwe merm're tempel boog. (*RM1*, A2r).

[65] Grootmachtige goddin, wil sparen
Dees minnaer, die gestadig is geweest
Een zuyl van moeders kerckpijlaren [...]. (*TI*).

In het derde citaat merkt de dichter op dat Mattheus door “vuile nijdt de eer van Elisabeth heeft geschonden en in het vierde dat hij door “vuyle nijt” Gabriel in zijn eer heeft aangetast.

[561] Wie heeft dit niet gesien, hoe dat de vuile nijdt
U glory heeft onteert door broeders haestigheyt [= drift]? (*RM2*, B3v).

De vuyle nijt is de innesteker,
Hy heeft noch noyt een lasterwoort geseyt,
[95] Schoon sijn party (= tegenstander), dien logenspreker,
Hem heeft veel lasterwoorden opgeleyt. (*TI*).

In het vijfde citaat richt Mattheus/Henrico zich tot Themis, in het zesde is dat Elisabeth. De vaak letterlijke overeenkomsten zijn evident.

Goddinne Themis die op u gewyde troon
Navorsen kan de gront van veel geheymenissen,
[1250] Die al het weetbare, en waerheyt op kan vissen,
Ja sonder aensien stiert de menschen op der aert,
Gy weet hoe dat wy sijn met ongelijck beswaert
Van onse lasteraer, die door sijn loogentale
Mijn moeders huysgesin onteert heeft menigmale,
[1255] En roemt dat sijne min genooten heeft haer lust: [...]. (*RM2*, C6r).

Goddinne Themis, die op uwe troon
De werelt stiert: ick kom u klagen,
Hoe my van hem geschiet veel smaet en hoon,
Die ick veel gunst heb toegedragen.
[5] Lalande won mijn onverwonnen hart,
Wiens min mijn wedermin behaegden;
Maer om sijn min leef ick in ramp en smart,
Berooft van eer, een lof der maagden. (*TI*).

13 De pamfletten

Inleiding

H. van der Hoeven schrijft in zijn inleidende essay bij de herdruk van de *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* dat zowel de oorsprong van het woord pamflet als de vraag wat er onder moet worden verstaan, nog altijd omstreden zijn.¹ Wel valt met zekerheid te zeggen dat het woord pamflet, zoals wij dat kennen, vanaf de zeventiende eeuw zijn moderne betekenis heeft gekregen, namelijk die van een geschrift dat op enigerlei wijze nauw met de actualiteit is verbonden.

Het begrip pamflet handhaafde zich tot in de zeventiende eeuw in de betekenis van een boekje of elk klein drukwerk in proza of poëzie dat als strijdschrift wordt verspreid. Tot die tijd en ook nog wel later waren er synoniemen in zwang om dergelijke geschriften aan te duiden, als paskwil, libel, traktaat, blauwboekje en vlugschrift. Pamfletten zijn gelegenhedsgeschriften die in principe de mening van een bepaalde particuliere persoon of groep van personen weergeven. Van der Hoeven merkt op dat het belang van pamfletten niet zozeer schuilt in de feitelijke inhoud ervan, maar veel meer in het feit dat ze kunnen gelden als een min of meer getrouwe afspiegeling van de publieke opinie in een bepaalde periode.² Maar ze konden ook lasteren, bedriegen en indoctrineren met schaamteloze onzorgvuldigheid jegens de belangen van anderen.³

De Amerikaanse historicus Craig E. Harline zegt in de proloog van zijn monografie over het pamflet: *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch Republic* (1987)⁴ dat het onze eerste taak is om heel precies te begrijpen wat een pamflet is. Hij schrijft dat de Nederlanders vóór omstreeks 1700 zelden het woord pamflet gebruikten, dat ze meer vertrouwd waren met paskwillen, libellen, nieuwstijdingen, blauwboekjes, liederen, traktaten en dialogen. Het pamflet diende soms om het publiek te informeren, maar meestal om het te overtuigen of te beïnvloeden.

¹ W.P.C. Knuttel: *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. Herdr. Dl. 1. (Utrecht, 1978), IX-XXIII.

² Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 276 (SAA 5059-32).

³ A.Th. van Deursen: *Mensen van klein vermogen*. Amsterdam, 2006, 173.

⁴ Harline: *Pamphlets* [...], 2.

Pamfletten hebben een actualiteitsgebonden functie. De algemene interesse in actuele zaken ging gepaard met de interesse in pamfletten. Belangrijke gebeurtenissen en controverses gingen bijna altijd vergezeld van een vloed aan pamfletten. Hun lengte is doorgaans kort, als gevolg van de tijdsdruk waaronder ze moesten worden uitgebracht (nieuws-waarde) en de hoge papierkosten. De meeste pamfletten zouden bestemd zijn voor het gewone volk, dat Harline aanduidt met Jan Alleman, ofschoon deze doelgroep volgens hem heel vaak werd gemist.⁵ Harline geeft niet aan waarop hij deze beweringen baseert. De vele spotdichten over aanzienlijke personen en zaken waren zeer in trek bij het grote publiek en boden veel vermaak, vooral omdat de slachtoffers meestal herkenbaar waren. Deze gedichten bereikten doorgaans wel de massa doordat vele ervan – al of niet op verzoek – herhaald werden voorgedragen of gezongen, op bekende wijzen.

Gero von Wilpert omschrijft het pamflet in zijn *Sachwörterbuch der Literatur* als een vlugschrift in verzen of (in de regel) in proza; een strijden smaadschrift op actuele politieke, religieuze, sociale of literaire personen, gebeurtenissen en toestanden met een agressieve polemieek, bijtend geestig en op een bijzonder scherpe, hoewel niet noodzakelijk persoonlijke toon, maar met het doel de aangevallen persoon en zijn werk publiekelijk te belasteren.⁶ Dat Von Wilpert het pamflet als een vlugschrift beschouwt, daarop valt niets af te dingen, maar met zijn karakterisering van strijd- en smaadschrift en de satirische en paskwillerende connotaties, sluit hij vele pamfletten uit.

De vraag wat nu eigenlijk pamfletten zijn, is door veel kenners talrijke malen gesteld en beantwoord, maar heeft nooit geleid tot gelijkkluidende definities. Recentelijk merkte Piet Verkruijsse op dat iedereen tot de conclusie komt dat het begrip niet te definiëren valt, of men het nu inhoudelijk of formeel benadert.⁷ Joost Vrieler denkt daar anders over. In *Het poëtisch accent* lanceert hij een knap ineengestoken definitie voor het zeventiende-eeuwse pamflet; over de omvang van het pamflet – een oud twistpunt – laat hij zich wijselijk niet uit.⁸

⁵ Harline: *Pamphlets* [...], 3, 10, 25, 31, 57, 69 en 156.

⁶ Von Wilpert: *Sachwörterbuch der Literatur*. 8. verb. und erw. Auflage; lemma: *Pamphlet*.

⁷ Verkruijsse: “Gedruckt in seghwaer, op de pars der lijftsaeemhey”. Boekwetenschap en pamfletliteratuur’. In: *Het lange leven van het pamflet*. Hilversum, 2006, 32.

⁸ Vrieler: *Het poëtisch accent*. Hilversum, 2007, 18. Voor een samenvatting van de defi-

Poëten: harde heelmeesters

De auteur van de ‘Balance der houwelyken’ (SV-16) wijst op het maatschappelijk belang van de kritische dichters die in hun pamfletten misstanden aan de kaak stellen en fatsoenlijke manieren prijzen. Ze willen geen kwaad stichten, maar met ‘harde hand’ mens en maatschappij verbeteren.

Gysbert: Waar is den man te vinden, die 't ghedaan heeft? malle kueren zijn oock malle schriften waart. Willen sy [de aanzienlijken] haar [= zich] aanstellen als gekken, zy [de dichters] willen 't seggen. De poëten zijn bestraffers van de misbruicken, en verheffen de eerlijcke [= fatsoenlijke] manieren. Nergens bevint men datse aanstokers van 't quaat geweest zyn, maar een scherpe en al te harde bestraffers, waarom zy somwylen gehaat werden. Sy volgen d'ervaren medecijs en chirurgijns na, welke de patienten bitteren drancken gheven, en de wonden hard aantasten, om zoo veel te beter de gezondheid der menschen te kunnen restitueren. (SV, 80).

Met de ridiculisering en afkeuring van het ongewenste gedrag impliceert de auteur automatisch de ‘verheffing van het fatsoen’. In de beschaafde *RM* wordt dat laatste wél expliciet verwoord. De aanzienlijke families genoten bekendheid in Amsterdam. Die bekendheid en hun hoogmoed maakten hen kwetsbaar. Ze voelden zich zichtbaar verheven boven de mensen uit de smalle burgerij en uit het grauw. De kloof tussen beide groepen was breed. Rijkdom en macht tegenover armoë en onmacht impliceren een vorm van vijandschap. Die groep greep dan ook graag elke misstap van een aanzienlijke aan om haar publiekelijk aan de kaak te stellen. Aan hun zijde vonden ze de paskwilmaker als bespotter, criticus en kampvechter voor de waarheid: de vox populi van de zeventiende eeuw. Het lijkt erop dat de functie van het pamflet vandaag de dag door de schandaalpers is overgenomen.

Materiaal

Er zijn minstens eenenzestig verschillende LL-pamfletten verschenen. Daarvan zijn er negenendertig overgeleverd, waaronder de *TI*. Er zijn er dus tweeëntwintig spoorloos. Slechts één pamflet (SA-hs) is in handschrift; een gedrukte versie daarvan ontbreekt. Het totaal aantal overgeleverde exemplaren bedraagt drieënzeventig.

nitiekwesties rondom het pamflet verwijs ik naar p. 13-18 van dit werk.

V.J.B.v.A. heeft in de *SV* de teksten van zevenenvijftig LL-pamfletten opgenomen. Daartoe behoren ook die van de tweeëntwintig spoorloze pamfletten. De pamflettittels die ik gebruik zijn ontleend aan de *SV* met signatuur KBH Pfl 8554. Het is niet precies te zeggen wanneer het eerste LL-pamflet het licht zag. Het lijkt redelijk te veronderstellen dat dat eind mei 1661 is geweest. Het laatste – niet de *TI* – te traceren pamflet verscheen op 6 augustus 1661 zoals uit de jongste datum in de nieuwstijding ‘Extraordinaris Parysche courant no. 1’ (SV-57) kan worden afgeleid. Het overgeleverde corpus verschillende LL-pamfletten bestaat uit:

- vier achtbladige blauwboekjes in kwarto, in proza.
- vier plano’s in proza.
- negentwintig plano’s in verzen.
- één klein plano, in handschrift, in proza.
- één plano-uitgave met prent en met tekst in verzen (*TI*).

Er zijn negentien pamfletten waarvan meer dan één exemplaar is overgeleverd. In elk van deze gevallen is er sprake van dezelfde editie. Wel is er hier en daar een (druk)perscorrectie aangebracht bijvoorbeeld bij het gedicht ‘Aen den poët van de tandestoocker, voor d’hr. G. Lalande’ (SV-04), waarvan het SAA-exemplaar in de titel typografisch afwijkt van de beide andere exemplaren. Doordat er bijna dagelijks een nieuw pamflet verscheen, zal er nauwelijks of geen vraag naar herdrukken zijn geweest.

Bijzondere exemplaren

Koninklijke Bibliotheek Den Haag

In de *SV* met signatuur 32 D 37: 1 is het pamflet ‘’t Vonnis van ’t Hof vernietigende ’t arrest op de persoon van Lalande’ (HH-x) ingevoegd tussen pagina 154-155. Het tweede exemplaar bevindt zich als afzonderlijk pamflet in de UBL met signatuur Thyspf 7275.

Universiteitsbibliotheek Gent

De nieuwstijding ‘Nieuwe Haegse middel-weeckse courant. No. 1’ (SV-42) met signatuur Meul 3865 is op twee manieren bijzonder.⁹ Het pamflet is een uniek exemplaar en het vel is tweezijdig bedrukt, wat voor een

⁹ De zetter van de *SV* heeft bij de SV-42, SV-52 en SV-57 het volgnummer steeds laten voorafgaan aan de titel. Op het pamflet SV-42 staat het nummer logischerwijs aan het einde. Voor die vorm/notatie heb ik in alle drie de gevallen gekozen.

nieuwstijding opvallend is, omdat die omstandigheid haar minder geschikt maakt om aan schutting of pilaar te bevestigen.

Universiteitsbibliotheek Leiden

De Leidse universiteit dankt haar collectie LL-pamfletten aan H. Hoffmann von Fallersleben (1798-1874)¹⁰ die als jong Duits geleerde aan de catalogus van Tydeman meewerkte. Uit genegenheid schonk hij de universiteit een *RMI* en eenentwintig LL-pamfletten.¹¹ In de portefeuille Pamflt 1661-1662 (I) sub. 1661 S II 139a no. 5. bevindt zich een fragment – slot en impressum – van de ‘Verkonding, van de soete vryagie tusschen monsr. G.L. en juffr. L.S.’ (SV-01). De oorspronkelijke structuur van de slotelementen is door knippen en plakken gewijzigd.

Vorm in materieel opzicht

De LL-pamfletten hebben het plano- of kwartoformaat. Een planoblad is een ongevouwen, doorgaans eenzijdig bedrukt vel papier. De afmetingen van het vel werden bepaald door de grootte van het schepraam, een met een zeef bespannen raam dat gebruikt werd bij het maken van met de hand geschept papier. Met dit raam werd de papierbrij uit de kuip geschept. Een planovel varieerde doorgaans in grootte van 30 x 40 cm, 40 x 50 cm en 50 x 60 cm. In de meeste LL-pamfletten in plano is schaar of mes gezet om een kleiner formaat te verkrijgen. Gelukkig heeft dat nauwelijks tot tekstverlies geleid, op één uitzondering na, het *TI*-pamflet in de Stadsbibliotheek Haarlem (zie hfst. 17).

In het geval van de LL-pamfletten hebben de drukkers steeds gebruik gemaakt van 30 x 40 cm vellen. Ze kozen de meest economische maat, papier was duur. Toch verbaast het dat er op de pamfletten nog zoveel wit voorkomt. Het is begrijpelijk dat de planovellen snel terzijde werden gelegd of hergebruikt toen de teksten in herdruk verschenen in de *SV*, in het zakformaat van 10 x 15 cm.

¹⁰ Hoffmann von Fallersleben was als geleerde vooral geïnteresseerd in de oude Duitse en Nederlandse literatuur. Hij reisde vanaf 1821 frequent naar Nederland en Vlaanderen waar hij tientallen jaren achtereenvolgende contact onderhield met zijn Nederlandse en Vlaamse vakgenoten. *Grote Winkler Prins*. Zevende geheel nieuwe dr. Dl. 9 (Amsterdam [enz.], 1969), 450, lemma: *Hoffmann von Fallersleben*.

¹¹ *Catalogus van de bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden*. Dl. 1. Ed. S. en J. Luchtmans. Leiden, 1847, XIV (Voorberigt) en 46 (afd. Nederl. Tooneelstukken).

De vier samenspraken zijn als blauwboekjes in kwartoformaat verschenen. Een kwarto is een tweemaal gevouwen vel. De boekjes meten gemiddeld iets minder dan 15 x 20 cm. Van een aantal ervan zijn stukken afgeknipt, bijvoorbeeld van de twee uit de UBA-collectie: ‘Proces en vonnis over Lalande en Stevenon’ (SV-11) – 14,5 x 17,8 cm – en de ‘Samenspraak tusschen een Fransman en een Luycker-waal’ (SV-24) – 14 x 17,2 cm.

Van deze vier samenspraken zijn in totaal zeventien exemplaren overgeleverd, wat een respectabel aantal is. Daaraan zullen de bezitters van het werk, het volume van het boekje en de beperkte afmetingen hebben bijgedragen. De boekjes werden gekocht door de geletterde lezer die het kon betalen. De overwegend didactisch-moraliserende inhoud was vooral interessant voor ouders en hun dochters uit de maatschappelijk hogere klassen. Dat zal voor de families een reden zijn geweest om het werk (langer) te bewaren. Toch is het gros ervan verloren gegaan via het kleinste kamertje en de haard. Als verpakkingsmateriaal voor de vis- en vleeshandel waren ze veel minder geschikt dan de grote planovellen. De boekjes werden ook aangetroffen in herbergen, op trekschuiten en koetsen, op plaatsen waar kleine groepen mensen langere tijd samen waren. De samenspraken waren echte discussiestukken. Ik veronderstel dat ze maar al te vaak op die locaties werden ‘stukgelezen’ om daarna verloren te gaan. Dat er van de ‘Samenspraak, tusschen een Fransman en een Luycker-waal’ (SV-24) maar liefst acht exemplaren bewaard zijn gebleven, zou aan de inhoud ervan kunnen worden toegeschreven. In gemakkelijk koe-terwaals laat de auteur zich via het personage de Luycker-waal uit over het morele verval in Amsterdam. Het werkje kan lang bewaard zijn gebleven in de gezinnen met opgroeiende dochters om daar als ‘waarschuwend handboekje’ dienst te doen.

Clazina Dingemanse stelt dat het kwartoformaat het gangbare formaat van pamfletten in de zeventiende eeuw is. Doordat zij zich uitsluitend heeft gebaseerd op de pamflettcatalogus van Knuttel, is deze uitkomst onzeker.¹² Haar constatering geldt beslist niet voor de verschenen LL-pamfletten waarvan slechts vier in kwarto en zevenenvijftig in plano zijn verschenen.

¹² Clazina Dingemanse: *Rap van tong, scherp van pen*. Hilversum, 2008, 16-17.

Werkwijze en mentaliteit

Er is geen vast patroon te ontdekken in de ‘besluitvorming’ een pamflet te produceren. Het initiatief kon uitgaan van een opdrachtgever, een auteur of een boekverkoper. Een opdrachtgever kon een boekverkoper inschakelen om een pamflet te laten maken, te laten drukken en vervolgens te verkopen. Een auteur kon op eigen initiatief een tekst maken en daarmee naar een boekverkoper stappen. Als deze er brood in zag, liet hij die drukken om die daarna uit te geven. En zo zijn er meer varianten. In het geval van de *TI* trad de graveur De Passe als coördinator op. Nadat Gabriel hem had verzocht de *TI* te maken, sneed De Passe de afbeelding in koper, liet het proces in verzen maken, schakelde een drukker in, stelde de pamfletten samen en verspreidde deze. Pas bij die laatste activiteit betrof hij twee pamfletverkopers die beiden over een winkel beschikten. Bij dit proces waren minstens zes personen betrokken, die allen anoniem wensten te blijven.

Anoniem en bij name

De LL-affaire die zowel persoonlijk als maatschappelijk erg gevoelig lag, noodzaakte vrijwel alle producenten anoniem of onder pseudoniem te publiceren. Het was niet altijd de vrees voor straf van overheidswege, de anoniemi hadden ook oog voor de werkelijkheid. Het zou sociale zelfmoord betekenen om onder eigen naam, leden uit eigen kring of omgeving te bespotten of aan de kaak te stellen of ongezoeten kritiek te leveren op de bestuurselite. Die anonimiteit kende echter nog een andere dimensie. Ze liet het slachtoffer en zijn naasten in grote onzekerheid verkeren als de tekst vertrouwelijke informatie bevatte die alleen maar bekend kon zijn bij intimi. Dat deed twijfelen aan de betrouwbaarheid en toegenegenheid van vrienden en kennissen. Hoewel het bewijs ervoor niet kan worden geleverd, moet er verband bestaan tussen de mate van anonimiteit enerzijds en de inhoud en het aantal pamfletten anderzijds: hoe groter de anonimiteit, hoe groter het aantal pamfletten. Ik ben ervan overtuigd dat de pamflettenstroom in de LL-affaire veel kleiner zou zijn geweest als de producenten onder eigen naam hadden moeten produceren.

Een pseudoniem is een schuilnaam waarachter een auteur, boekverkoper of drukker zich verbergt. De bekendste vormen ervan zijn: verdichte namen, initialen, voornamen en kenspreuken. Het begrip is niet eenduidig gedefinieerd. In het kapstokartikel van het dossier ‘Gemaskerde schrijvers’ in het tijdschrift *Literatuur* wordt opgemerkt dat auteurs de meest

diverse motieven hebben om een andere naam te gebruiken dan hun geboortenaam. Dat een duidelijke reden daarvoor de gevoelde noodzaak is als mens verborgen te blijven.¹³ De auteur gebruikt een ‘schuilnaam’ om zijn schrijverschap en maatschappelijke positie gescheiden te houden, bijvoorbeeld omdat hij niet wil dat zijn omgeving zijn alter ego leert kennen. Hij wil zonder enige belemmering kunnen schrijven over een onbereikbare liefde of over sociale misstanden, zonder daarop persoonlijk te worden aangesproken. Hij wil zich volkomen kunnen uitleven in gewaagde bewoordingen zonder het gevaar van repercussies. Hij wil pikante of pijnlijke onthullingen kunnen doen, zonder het predikaat verrader opgeplakt te krijgen. Kortom, hij wil volkomen vrij kunnen zijn in denken en schrijven en om dat te kunnen draagt hij een masker. Sociale en justitiële kwetsbaarheid dwingen tot vermomming. Dat de auteur niet altijd voor volledige anonimiteit kiest, heeft te maken met ijdelheid en artistieke geldingsdrang: hij wil niet de eeuwige anonymus zijn. De bekendheid van zijn alter ego, zijn tweede identiteit, moet indirect zijn eerste ego strelen.

De algemene weerzin tegen anonieme publicaties was groot, vooral als daarin personen of zaken stevig aan de kaak werden gesteld. De slachtoffers voelden zich machteloos tegenover hun ‘onzichtbare’ en onkwetsbare tegenstanders. Die konden zonder aanzien des persoons of der zaak schrijven wat ze wilden. Ze konden naar believen loven en lasteren, kritiseren en moraliseren. Ze konden de harde waarheid schrijven of grove leugens verkondigen. Ze werden gehaat en gevreesd door hun slachtoffers, en geminacht en verafschuwd door hun collega’s die met open vizier streden. Eduard Meyster laat geen spaan van hen heel. Ze hebben hem in hun pamfletten belachelijk gemaakt, maar hadden niet het lef hun naam te noemen. In zijn *Drooge buckens* fulmineert hij tegen hen. Ik geef daaruit een voorbeeld:

Waarom schuwt gy uw’ naam te brengen in het licht?
 Gietloogen [= aartsleugenaar] wie gy zijt van ’t goddeloos gedicht?
 Wilt ghy dat ik het zeg? quaad-doendert ’t licht steeds schuwen,
 Om dat s’haar eygen quaad soo schroomen, alsse gruwen.¹⁴

In het gedicht ‘Aen de rymers van de onnoodige pasquillen’ (SV-45) geeft

¹³ *Literatuur* 3 (2003), 20.

¹⁴ [Meyster]: *Drooge buckens*. Utrecht, 1676, 15.

Evert Jansz. uiting aan zijn ergernis over dat anonieme optreden. Hij bijt een hem bekend groepje paskwilmakers toe:

Gy lasteraars, ghy schent de deughden van Lalande,
 [70] En kneust de eerbaarheid van juffrouw Stevenon.
 Hebt gy wel hart in 't lyf dat gy eens zonder schanden [= schaamte],
 U naam brengt voor den dagh, [...]. (SV, 191).

Zoals ik eerder opmerkte heeft de auteur van de 'Balance der houwe-lyken' (SV-16) geen enkel probleem met die anonimiteit; hij ziet de poëten als hoeders van de cultuur en om die taak onbelemmerd en ongestraft te kunnen uitvoeren, is anoniem optreden noodzakelijk.

Het valt op dat de anonieme auteur vaak wordt aangevallen, terwijl de drukker toch de meest cruciale positie bij de productie inneemt. Zonder hem blijft het manuscript wat het is: een beschreven vel papier, ongeschikt voor snelle en ruime verspreiding. De overheid was dat niet ontgaan, die keerde zich in haar keuren dan ook vooral tegen drukkers en boekverkoopers, hoewel het Amsterdams Gerecht in een willekeur¹⁵ van augustus 1650 een beloning uitloofde van 1200 gulden voor het aanbrenge van een auteur en van 400 gulden voor een drukker.¹⁶

Wagenaar herinnert aan de keuren van maart en oktober 1661 in zijn *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas en geschiedenissen*, waarin het verbod op het drukken en verspreiden van schimpschriften werd aangescherpt.

Het drukken en verspreiden van schimpschriften, schoon onlangs strengelyk verboden door de algemeene Staaten,¹⁷ ging thans, hier ter stede, zo sterk in zwang, dat 'er, in maart en in october deezes jaars [= 1661], by twee byzondere keuren, tegen voorzien werdt. 't Geregt verklaarde, dat het plakaat der algemeene Staaten, in allen deele, zou worden ter uitvoeringe gebragt, en beval allen boekverkooperen, op eene boete van honderd guldens, de schriften en gedrukte papieren, die hun, door onbekenden, zouden worden toegezonden, terstond den schout in handen te stellen.¹⁸

¹⁵ *Willekeur*: syn. *keur*, een stedelijke wet; de begrippen werden in de zeventiende eeuw doorelkaar gebruikt.

¹⁶ *Register van willekeuren* nr. M 16 augustus 1650. Stadspublicatiën 1613-1711 (SAA 5021-1).

¹⁷ Wagenaar doelt hier op het laatste verbod van de Algemene of Generale Staten, dat van 1657.

¹⁸ Wagenaar I, 603.

Die onbekenden konden zijn: de auteur van het schimpschrift, een particulier die het schimpschrift had laten maken of een drukker die het schimpschrift had gedrukt omdat hij er brood in zag. De boekverkoper bepaalde wat er met de tekst ging gebeuren: (1) accepteren en overdragen aan de schout, (2) accepteren en verkopen, (3) accepteren, laten drukken en vervolgens verkopen. Er hoeft niet aan te worden getwijfeld dat de meeste boekverkopers hun ‘onbekende’ toeleveranciers hebben gekend. Ze hadden hen nodig voor hun lucratieve handel.

De keuren hebben weinig effect gesorteerd. De kleine boekverkopers, maar ook de wat grotere, hadden voor hun eigen bestwil de gelederen gesloten. De stadsoverheid beschikte niet over de middelen om de subeconomie van de illegale pamflettenproductie, waarin veel contant geld omging, adequaat te bestrijden.¹⁹ Waarschijnlijk wilde ze dat ook niet. Ze realiseerde zich terdege dat een heftige vervolging tot vele faillissementen onder de kleine drukkers en boekverkopers zou leiden. De genoemde keuren waren in de meeste gevallen tot stand gekomen om beledigde machthebbers of kerkbesturen tevreden te stellen. Dankzij de verkoop van paskwilen konden de meeste boekverkopers zich financieel handhaven. De boekhandel was grotendeels een ruilhandel²⁰ die voor de kleine boekverkopers financieel funest was. Het was voor hen een uitkomst met klinke munt te worden betaald.

Susannedichters

Evert Jansz. trekt fel van leer tegen de paskwilmakers in zijn gedicht ‘Aen de rymers van de onnoodige pasquillen, tegen monsr. Lalande, en juffrouw Elizabeth l’Estevenon’ (SV-45), waarin ze Gabriel en Elisabeth naar willekeur belasteren. Zijn verstand dwingt hem hen te haten; hij scheldt hen uit voor sukkels en dichters zonder normen. De ene schurk beledigt Gabriel om hem even later weer te prijzen of dat door een van zijn makkers te laten doen. Evenzo vergaat het Elisabeth. Evert Jansz. kent deze lieden en hun werkwijze en roept hen ter verantwoording:

[25] Genome 't was geschiet, ('t geen u gewis moet raken)
En dat hy door de tijt, genooten heeft haar eer;
Moet gy dat met bedrogh, en logens grooter maken,

¹⁹ Zie ook P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst: *Drukkers, boekverkopers en lezers in de Republiek*. Den Haag, [2000], 157.

²⁰ P.G. Hoftijzer: *Engelse boekverkopers bij de beurs*. Amsterdam [enz.], 1987, 36-37.

Als oit hier is geschiet, van [= door] haar en desen heer. (*SV*, 190).

Hij confronteert hen met hun louche praktijken:

En zyt gy niet vernoegt [= tevreden], wanneer gy zaem vergadert,
 En houdt u rendezoes, op veelderhande plaats,
 Daar gy (ô snoot gespuys,) malkanderen dan nadert,
 En spreekt u logens uit, gelijk als droncke maats,
 [45] D'een gunt Lalande niet dat hy 't regt gewonnen, heeft;
 Een ander patriot daar weder tegen spreekt;
 Ik wist dat wel, eermen 't pleiten eens begonnen,, [sic] heeft
 Dat monsieur Gabriel, haar al de loef af steekt;
 Een mancke Waal quam me, ook onder dit geselschap,
 [50] En sprak: hoor je moet wat rijm, want ik hoor vertel,
 Dat Kau kyk na Lysbet, men zei my, hy kyk wel knap
 Uit een oog, en hy wil vry, maar my loof niet wel,
 Hy madamoissel zal kryg, hy klap van die Fans,,man [sic]
 Die ook sit, ô, dat denck niet, nou wil je wat maak?
 [55] Den anderen fun [= schurk] die was voort gereet, hoo lans,,man [sic]²¹
 Wel mons. Le Grand Porq, so sprak hy, dits een saak
 Die my dient; kom confraters laat ons nu gaan sitten
 Tot Susannes, en drincken daar een roemer wyn,
 Wat zo ontdeckte maats, wat dunckje nu van ditte?
 [60] Schryf ick de waarheit niet, of zal dit logens zyn?
 Soo kan men door het schrift, een iders eer beroven,
 Geen eerlick hert behelpt hem oyt met huighlary,
 Ick denck en veel met my, een ider mach 't gelooven
 Dat deze compagnie niet boven acht en zy,²²
 [65] Die al dees voddery hier voor den dagh doen komen,
 Hun rendezoes wort daags voor tweemaal vast gestelt,
 Daar practiseert men dan heel vry en sonder schromen,
 Of 't juffrouw Stevenon, of weer een ander gelt. (*SV*, 190-191).

Hij besluit zijn gedicht met goede raad:

Laat staan dan vry [= voorwaar] in tydts al uwe laster-stucken,
 Nog schent niet meer hun bey gelijk gy hebt gedaen,
 Siet toe in tyts [= bijtijds] eer gy voor hoger macht moet bucken,
 [80] Laat u met goede reen dan van u vriendt nu raen. (*SV*, 191).

²¹ De dubbele komma in de verzen 47, 53 en 55 zijn volgens de brontekst. Ze duiden op het aanwezige binnenrijm. In vers 45 ontbreekt hij in "gewonnen", in de tweede editie van de *SV* staat hij daar wel.

²² *Dat deze compagnie niet boven acht en zy*: Dat deze groep uit niet meer dan acht man bestaat.

Het gaat hier om een groepje van zo'n acht paskwilmakers van bedenkelijk allooi dat twee keer per dag ergens samenkomt, deze keer in de kroeg van Susanne om het werk te verdelen en te bepalen wie het volgende slachtoffer zal zijn en wie moet worden gespaard of geprezen. Hun keuzes berusten op pure willekeur, ze dichten om den brode, behoren tot die onbekenden uit de eerdergenoemde keuren. Zonder aarzeling mag worden aangenomen dat vooral boekverkopers maar ook drukkers van deze groepjes spotdichters gebruik maakten. Ze werden zeer slecht betaald. Het grote aanbod en de lage status van deze Susannedichters²³ hield de prijs voor hun epistels laag. In 'Op de tijdt-verquistende schimpers, op de wercken van monsr. Gabriel de Lalande en juffr. Stevenon' (SV-53) houdt de dichter hun voor dat ze hun tijd verdoen met hun gebroddel en er geen cent beter van worden; dat alleen de drukkers er wel bij varen. Die verwijt hij dat ze uit geldzucht hun edele drukpersen voor vuile pamfletten inzetten:

Te recht seght malle Tryn, de werelt is vol sotten,
 Ick sie 't nu aan die geen die met Lalande spotten,
 Men schrijft, men klat, men druckt, men schimpt geen schimpens waart.
 Foei Amsteldamse inck dat ghy haar [= hun] vuilen aart
 [5] Doet blyken door u verw, en laat met u zoo brodden [= knoeien].
 De druk-pers is te eel [= edel] om al die vuile vodden
 Te brengen in het licht, al is de drukker wijs²⁴
 De stomme munte buight het dick en taaje rijs [= wilgetak/-teen].
 O blinde dichters die door 't Helicon²⁵ doet rennen
 [10] Lalandes groote naam, en moetje niet bekennen
 Dat niet en heeft gebaat? den drukker heeft profijt
 En strykt een moye duit, den schimphart quist syn tijt. (SV, 232).

Evert Jansz. was een ingewijde. Hij wist precies hoe ze te werk gingen en hoe meedogenloos ze hun slachtoffers kozen en met hen omsprongen. Of

²³ *Susannedichters*: eigen neologisme naar vers 58 van de SV-45. Een bekend begrip is *susanneboef*: wellustige oude man, dat terug te voeren is op het verhaal van de kuisse Susanne, vrouw van Jojakim te Babylon, die door twee oude geile rechters die haar begeerden, van onkuisheid was beschuldigd en ter dood werd veroordeeld, maar door Daniël van de dood werd gered. (*Bijbel. De deuterocanonieke boeken*. 3^e dr. Amsterdam, 2005, 1912-1917). Als typerend scheldwoord wordt het enkele keren gebruikt in de samenspraken SV-11 en SV-47.

²⁴ *Al is de drukker wijs*: Al is het motto van de drukker.

²⁵ *Helicon*: (Gr. myth.) berg in Griekenland, aan Apollo en de muzen gewijd, hier voor de dichtkunst gebruikt.

zijn reactie voortkwam uit ideële motieven of uit een bepaalde betrekking tot de Lestevenons, blijft onzeker. Zijn gedicht is wel een publieke getuigenis dat hij zaken deed met dit soort lieden, anders zou hij hun werkwijze en namen niet hebben gekend. Over hem zelf is weinig bekend, noch over ander werk van hem. Zijn naam komt niet voor bij Gruys en anderen. Uit de akte van de Amsterdamse notaris Salomon van Nieuland van 24 mei 1650 blijkt dat hij een eigen drukkerij had. Op die datum compareerde hij voor deze omdat hij het loon van Jacob Pieterse Paets niet regelmatig of niet volledig had betaald. Ook bleek dat zijn letterzetter Jan Sijmense, die inmiddels van baan was veranderd, dezelfde slechte ervaring met hem had gehad.²⁶ Dat hij zich heeft weten te handhaven, zal voor een belangrijk deel te danken zijn geweest aan het drukken en verkopen van paskwillen, wat een bijzonder lucratieve bezigheid was, niet alleen in 1661 maar tot diep in de achttiende eeuw. De dichter van ‘De Haeghsche allamode geschoore kous’ (SV-07) schrijft dat de “malste” – hij bedoelt de meest sca-breuze en ridicule – gedichten bij het publiek erg in trek zijn en dat iedereen die wil kopen.

Over dit nieuwe ampt van ... [= Lalande],
 [70] Om dat hy een chiursijn is van de kouse-bande [= maagdenvlies],
 Dat meer is als gemeen [= wat iets bijzonders is]. Men sent haest [= snel] over al
 Waer 't eerste nieuws zal zijn, al isset noch soo mal
 Soo heeft het trecks genoeg [= Toch is het erg in trek], en yder wil het koopen,
 [...]. (SV, 23).

Vooraf het contrabande karakter van de teksten maakte dat ze goed werden verkocht. In *De vuile gewinzoekers ten toon gesteld*, een anoniem blijspel in drie bedrijven uit 1782, staat te lezen dat er nergens meer geld mee viel te verdienen dan met het drukken van paskwillen. De auteur laat het personage, de drukker-boekverkoper Koos Horrel, daarover het volgende zeggen:

Wat ik maar onderneem dat na 't verbodene kan smaaken, gaat weg als rook en 't wil zonder moeite aan den man geraaken. – Laten 'er een party onnozele wurmen [= brave sloven] mynen handel bedillen [= bevitten], ik weet by ondervinding, dat 'er geen meer geld is te winnen dan op het drukken van pasquillen; dit heb ik nu jaren achtereen overtuigend ontdekt, [...]. En laat men praaten wat men wil, laat men onze papieren pasquillen noemen, laat men ze vervolgen, laat men ze ver-

²⁶ Kleerkooper en Van Stockum jr.: *De boekhandel te Amsterdam*. Dl. 1. ('s-Gravenhage, 1914-1916), 541-542.

doemen, hoe meer dat dit geschied, hoe meer we 'er van verkoopen [...].²⁷

Even later typeert Horrel zijn paskwildichter Nagelhoef, die met zijn lage mentaliteit veel geld in het laatje brengt. Hij is uit hetzelfde hout gesneden als de 'Susannedichters' van Evert Jansz.²⁸

Dit is die zelve *Nagelhoef* die voor heen dat vuile stukje voor my heeft geschreeven, daar we zoo bang voor waren, en 't geen ons voor de gevolgen deed beeven. 't Was een recht konkel [= knoeier, kwaadspreker], en hy is de grootste lummel en ezel die ik ken, die ooit heeft ondernomen, om te leeven door de pen. Maar weetje waar hy goed toe is? 't Kan hem niet scheelen wat hy zegt of het onrecht is of recht, of waar het geen hy vertelde van daan kwam, en of het uit een goed of kwaad beginsel zyn oorsprong nam: teegenwoordig schryft hy 't meest voor die van onze kant, voor Amsterdam. Zyn stukjes worden om haar quaadaartigheid noch al gezocht, en, met een mooie titel opgeschikt, vry wel (= heel goed) verkocht.²⁹

Verspreiding en receptie

De pamfletproducenten brachten vrijwel dagelijks een nieuw pamflet op de markt. Nieuwe en oude liederen klonken onafgebroken door de stad. De pamfletten waren voedingsbodem en spreekbuis van een de Lestevenons en de Heren van het Gerecht vijandige Amsterdamse burgerij. Auteurs en boekverkopers wisten precies hoe ze die 'markt' moesten bespe- len. Niet de literaire kwaliteit van de pamfletten was voor hen primair, maar de boodschap en de wijze waarop deze vlugschriften werden aange- boden. In reactiegedichten van collega-auteurs lijken kwaliteit en ethiek inzet van de onderlinge strijd te zijn, maar die vlag diende grotendeels om de partijdige lading te dekken van de verontwaardigde auteur. De Amster- dammers wachtten elke dag gretig op nieuwe, spannende, opruiende of smerige informatie. De vraag was groot, zoals de bovenstaande citaten ge- tuigen. Elias en Scheffer verbonden enkele eeuwen later nadrukkelijke pe- joratieve kwalificaties aan die teksten. Elias spreekt in *De vroedschap van Amsterdam* van "vuilaardige pamfletten".³⁰ Scheffer rept van "vuile pas-

²⁷ *De vuile gewinzoekers ten toon gesteld*. [Z.p.], 1782, 47-48.

²⁸ *Nagelhoef*: pseudoniem voor de achttiende-eeuwse broodschrijver Nicolaas François Hoefnagel. Zie o.a. A.J. Hanou: 'Een 18e-eeuws broodschrijver: Nicolaas François Hoefnagel (1735-84)'. In: *Spektator* 2 (1973-1974), 62-81, 535-548. Het personage Xantippe noemt zijn echte naam in *De vuile gewinzoekers ten toon gesteld*, 51.

²⁹ *De vuile gewinzoekers ten toon gesteld*. [Z.p.], 1782, 51.

³⁰ Elias II, 721.

quillen” maar onderschat de waarde ervan niet. Hoewel hij generaliseert – niet alle LL-pamfletteksten hadden een smerig karakter – toont hij zich in de bijzin toch enigszins positief:

[...] er zijn daarover een aantal blaauwboekjes en vuile pasquillen uitgekomen, welke echter voor de kennis der zeden van dien tijd hunne waarde hebben.³¹

Bij deze twee ‘waarderingen’ is het al die eeuwen gebleven. Geen onderzoeker wijdde er nog een woord aan.

Toen er in april 1661 spotdichten verschenen op Jan Ansloo, commissaris van de desolate boedelskamer, greep de stadsoverheid onmiddellijk in (zie *SV*, 117), terwijl direct daarna de productie en verspreiding van de vele spotdichten op Elisabeth Lestevenon ongestoord en openlijk konden plaatsvinden.³²

De eerste LL-pamfletten zijn verschenen direct na Gabriels arrestatie eind mei 1661. Tot dat moment had Amsterdam geen weet van de perikelen tussen Gabriel en de Lestevenons (zie *SV*, 71). Ze werden in boekwinkels verkocht en op alle drukbezochte en belopen plaatsen door diverse typen venters aangeboden, al of niet met assistentie van liedjeszangers en voordrachtskunstenaars.

Niet alleen op straat, maar ook in herbergen en op beurtschepen. Herbergen waren een trefpunt voor mensen uit alle lagen van de bevolking. Ze kwamen er om te drinken en te discussiëren, om er nieuws uit te wisselen en zelfs om er werkbesprekingen te houden zoals de Susannedichters dat deden. Hoewel de winkel van Johannes van den Bergh niet als verkoop-punt wordt genoemd, mag hij wel als zodanig worden verondersteld. De *SV* en *RM* zullen daar zeker over de toonbank zijn gegaan. De verkoop van de pamfletten strekte zich uit tot ver buiten Amsterdam, zoals een contemporaine anonymus aantekende in zijn *SV*:

Te Romerswale, bij Carel Vrients te bevragen, in den Haegh aen 't Hoff, te Haerlem op de marckt, te Leyden op de Breestraat, te Amsterdam op de Beurs, na den [= de dato] s^o [= secundo] augusti 1661.³³

³¹ Scheffer: *Genealogie van het geslacht Lestevenon*, 14.

³² Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 276 (SAA 5059-32). *Langs de straet geroepen*: op straat uitgevent.

³³ UBA Pfl. G f 27.

Deze informatie acht ik niet fictief, ondanks dat Carel Vrients niet voorkomt in de thesaurus van boekverkopers en ik de plaats Romerswale niet in 1661 kan situeren. Romerswale of Reimerswaal bestond toen niet meer. De stad is in de tweede helft van de zestiende eeuw overstroomd. Het was een sterkte in het noordelijke gedeelte van het verdronken Zuid-Beveland. Dat het zou gaan om het leengoed Romerswale te Lapscheure, gelegen tussen Brugge en Sluis, lijkt mij onwaarschijnlijk. Er is geen enkele aanwijzing dat LL-pamfletten zo zuidelijk en in een zo eenvoudig dorpje werden verspreid. Op de locaties in Haarlem en Leiden zal het om boekverkopers zijn gegaan. In Den Haag werd op het Binnenhof en in de Grote Zaal sinds de zestiende eeuw van alles verhandeld, vooral boeken. De Zaal en het Binnenhof stonden vol kraampjes. In de loop van de zeventiende eeuw werden daar steeds meer plaatsen door boekverkopers ingenomen.³⁴ Ook de Amsterdamse Beurs herbergde in die tijd boekenstalletjes en de grote deur ervan werd regelmatig gebruikt om er pamfletten aan te bevestigen. Een mooi bewijs voor de boekenverkoop in beursgebouwen biedt het impressum op de titelpagina van P. Famianus Strada: *De thien eerste boecken der Nederlandtsche oorloge* (1655).³⁵ Ook de Haarlemse boekverkoper Jacob van Beverwijck lijkt deel te hebben uitgemaakt van het distributienetwerk van LL-pamfletten. Op de achterzijde van het pamflet ‘Sententie, gewesen by ’t Hof Provinciael van Hollandt, in de sake van sr. Gabriel Lalande contra juffr. Lestevenon’ (SV-33) staat handgeschreven: “Sr. jacob beverwick boeckverkooper tot haerlem port”.³⁶

Paul Dijstelberge merkt op dat de distributie van pamfletten naar andere plaatsen niet meer dan één dag hoefde te kosten, want een paar keer per dag vertrokken er schuiten naar vrijwel iedere plaats in Holland en naar de grote plaatsen daarbuiten.³⁷ De Haagse dichter van ‘De Haeghsche allamode geschoore kous’ (SV-07) maakte daar ook gebruik van. Hij moest zich haasten, wilde zijn paskwil de nachtschuit naar Amsterdam nog halen, zodat het daar de volgende ochtend kon worden verspreid.

³⁴ R.E.O. Ekkart: *Haagse drukkers van de 16^e tot en met de 19^e eeuw*. [’s-Gravenhage], [z.j.], 13.

³⁵ P. Famianus Strada: *De thien eerste boecken der Nederlandtsche oorloge*. Voor Andries van Hoogen-huyse, boeck-verkooper op de Beurs. Rotterdam, 1655.

³⁶ *Port*: betekent dat het porto is betaald.

³⁷ Paul Dijstelberge: ‘Ik wil dat er gelezen wordt’. In: *Het lange leven van het pamflet*. Hilversum, 2006, 50.

De fret is kael genoeg, nu aen de kous geschooren,
 So wort door fret en kous een deftig rym herboren.
 Vaer voort dan vlugge pen, 't moet t'avont in de schuit,
 En morgen t'Aemsteldam, of anders ist verbruyt.
 [5] Want dit is nog het eerst dat d'Aemstel van het Haegje
 Ontfangt, [...]. (SV, 21).

Vanaf eind mei tot begin augustus 1661 verschenen er minstens zestig verschillende pamfletten, gemiddeld bijna één per dag. Boekverkopers en venters boden ze ter verkoop aan. Ze werden aangetroffen op schuttingen en pilaren, op de Nieuwe Brug, op de Dam, aan de Beurs, aan de Oude Kerk, op markten en kaden, in herbergen en op trekschuiten. Ze werden meegenomen door schepelingen en passagiers van buitenlandvaarders. Volgens de dichter van het gedicht 'Op 't affronteeren van het hol, men praat van 't fret als 't hoetje sol' (SV-12/1) werden er verscheidene pamfletten aangeplakt op schuttingen en pilaren. Andere distributiepunten noemt hij niet.

[37] Men laght hier eenjes [= voortdurend] om, op pilaars en op racken,
 Daar siet men digt pasquil [= spottichten] met menichte aanplacken. (SV, 54).

Afb. 51 De Nieuwe Brugh en het Paalhuis. Datering 1640-1666. Kunstenaar: Jan Abrahamsz. Beerstraten. Duidelijk zijn de vele pamfletten en mededelingen te zien op de pilaren en aanplakborden. (Rijksmuseum Objectnummer SK-A-20).

Op en in de directe omgeving van de Nieuwe Brugh, het Paalhuis en de Schippersbeurs werden dagelijks veel pamfletten aan de man gebracht. De

plek was een van de allerbeste distributiepunten, omdat het daar een komen en gaan was van mensen uit alle windstreken en alle sociale lagen.³⁸ Het was een plaats om nieuwtjes en roddels uit te wisselen. Gabriel, de Lestevenons en vele anderen zullen daar uitgebreid over de tong zijn gegaan. Het is aannemelijk te veronderstellen dat Nederlandse kooplui en zeelieden hier de affaire hebben leren kennen en de pamfletten, de *SV*, *RM* en *KK* op hun reizen hebben meegenomen. Waarschijnlijk zal veel ervan bij familie en kennissen in het buitenland zijn achtergebleven en daar uiteindelijk verloren zijn gegaan.

Hoe groot de dagelijkse oplagen zijn geweest, is niet exact te bepalen. Dijstelberge stelt dat de gemiddelde oplage van pamfletten ongeveer 200 stuks bedroeg.³⁹ Dit gemiddelde is het resultaat van kleine en grote oplagen van verschillende kwesties. De intensiteit van de commotie, de emotionele betrokkenheid van de grote massa met Gabriel, de ruim vertegenwoordigde elite in de affaire en de talrijke distributiepunten van de pamfletten rechtvaardigen de veronderstelling dat de LL-pamfletten gemiddeld in veel grotere oplagen zijn verschenen, in aantallen van 400 stuks of meer, hoewel ook deze schatting arbitrair is. Ter illustratie laat ik enige cijfers spreken. Gesteld dat de gemiddelde oplage van een LL-pamflet ook 200 stuks zou zijn geweest, dan betekent dat, dat er in totaal $56 \times 200 = 11.200$ LL-pamfletten⁴⁰ zijn verspreid. Uitgaande van een gemiddelde oplage van 400 stuks resulteert dat in totaal $56 \times 400 = 22.400$ exemplaren. Daarvan resteren nog 68 exemplaren, wat inhoudt dat er 22.332 verloren zijn gegaan.

In het licht van deze verdwenen tienduizenden hoeft het niet te verbazen dat er in het buitenland, met uitzondering van België, geen LL-pamflet meer voorkomt, tenminste het bestaan ervan niet wordt gekend. De overgeleverde pamfletten bevinden zich uitsluitend nog op enkele plaatsen in Nederland en in Gent.⁴¹ Toen de *SV* verscheen en alle pamfletteksten in

³⁸ D.C. Meijer jr.: 'Groeï en bloei der stad'. In: *Amsterdam in de zeventiende eeuw*. 's-Gravenhage, 1897, 15.

³⁹ Dijstelberge: 'Ik wil dat er gelezen wordt'. In: *Het lange leven van het pamflet*, 50.

⁴⁰ Ik laat de officiële juridische pamfletten en de *TI* hier buiten de schatting.

⁴¹ Eind negentiende eeuw kocht de hoofdbibliothecaris van de Gentse universiteit, mr. F. vander Haeghen, de complete verzameling pamfletten van Frederik Muller en Isaac Meulman op, ruim 19.000 pamfletten (*List sommaire des principaux fonds entrés à la Bibliothèque de la Ville et de l'Université de Gand, sous l'administration de mr. Vander Haeghen de 1869 à 1911*. Gand, 1912). Dr. Martine De Reu, afd. manuscripten en kostbare werken van de Gentse universiteit, verstrekte mij deze informatie in januari 2005.

één band in een handzaam formaat beschikbaar kwamen, was het gedaan met de grote planovellen.

Hoe de pamfletten van schuttingen en pilaren verdwenen en wat er met de restanten in handen van venters en boekverkopers gebeurde, blijft ongewis. Waren er ‘papierboeren’ die de restanten opkochten en deze doorverkochten aan de handel? Waren er arme sloebers actief die bij nacht en ontij de pamfletten van schuttingen en pilaren verwijderden om er in de handel enkele centen voor te ontvangen? Die mochten waarschijnlijk hun gang gaan, want op de aanplakborden en pilaren van het Paalhuis bijvoorbeeld moest de volgende dag weer plaats zijn voor nieuwe. Blauwboekjes werden niet aangeplakt en waren veel minder geschikt voor hergebruik in de handel. Hoewel de oplagen ervan kleiner waren dan van het planopamflet, zijn er, tenminste in het geval van de LL-affaire, relatief gezien veel meer overgeleverd.

14 De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande

Inleiding

De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande; of d'afgevalle roos van juffr. Elisabeth l'Estevenon is een bundel waarin de herdrukken zijn opgenomen van zevenenvijftig LL-pamfletteksten. Het werk is in augustus 1661 kort na Gabriels vrijlating anoniem verschenen. Het impressum spreekt van het “jaer van het Haegse pleidoy, 1661”, waarmee het verwijst naar het jaar waarin de Lestevenons en Gabriel voor het Hof van Holland en de Hoge Raad hebben geprocedeerd voor eerherstel.

De samensteller van het werk, V.J.B.v.A., vermeldt ten onrechte op de titelpagina dat het werk alle gedichten, sententies en samenspraken bevat die vanaf het begin tot het einde van de affaire zijn verschenen. De teksten van het *Vonnis van 't Hof vernietigende 't arrest op den persoon van Lalande* (HH-x) en van de *Sententie van de Hooge Raeden van Hollandt* (HR/SA-x) ontbreken, evenals nog minstens vier andere sententies die dateren van vóór 8 augustus 1661. Twee daarvan bevinden zich in het Stadsarchief van Amsterdam en twee in het Nationaal Archief te Den Haag.¹

De titel van de *SV* getuigt van een boosaardige opzet. In het eerste gedeelte ervan toont V.J.B.v.A. zijn sympathie voor Gabriel, in het tweede zijn hostiliteit tegenover de Lestevenons. Hoewel hij had kunnen volstaan met de titel: *De soete vryagie tusschen monsr. Gabriel de Lalande en juffr. Elisabeth l'Estevenon* zoals die boven het openingsgedicht wordt aangetroffen, liet hij “de soete vryagie” van Gabriel contrasteren met de pejoratief geladen metafoor “d'afgevalle roos” van Elisabeth. Een voorstelling van Gabriels lieflijkheid tegenover Elisabeths ongebreidelde lust in hun vrijage. In het naschrift op pagina 245 toont V.J.B.v.A. opnieuw zijn sympathie voor Gabriel als hij hem een trouwe minnaar noemt.

Zullen nu sluyten, met het ontslyuten [= vrijlating] van dees' getrouwen minnaer;

¹ De overgeleverde vier sententies in handschrift zijn: *Vonnis van de Schepenbank van Amsterdam* [7 juli 1661], 207 (SAA 5061-2056); *Sententie van de Schepenbank van Amsterdam* [16 juli 1661], 210-213 (SAA 5061-2065); *Sententie van het Hof van Holland* [28 juni 1661] (NAH HvH 3.03.01.(01) inv.nr. 773) en de *Sententie van de Hoogen Raeden van Hollandt* (30 juli 1661) (NAH HR 3.03.02 inv.nr. 944).

en U.E. soo dit aenghenaem is, meêdeelen 't gheen, sedert zijn los-latingh, noch mochte voor den dagh komen.

Het gebruik van de kwalificatie “trouwe minnaar” kan spontaan bij V.J.B.v.A. zijn opgekomen, maar kan ook alluderen op het herdersspel *Il pastor fido* (1589) – *De trouwe herder* – van Battista Guarini.² De moraal van *Il pastor fido* is dat van een rigoureuus moralisme, dat alles ondergeschikt maakt aan de eer, zonder welke men niet gelukkig leven kan. Guarini stelt dat niet “Amore” het doel van het leven is maar “Onore”. De moraal van dit pastorale treurspel valt niet te ontdekken in de *SV*. Wel waarschuwt V.J.B.v.A. in zijn ‘Opdracht, aen de Amstelse jonckheydt’ voor buitensporigheid in de liefde. In het naschrift herhaalt hij zijn toezegging uit de ‘Opdracht’ de lezers op de hoogte te houden van latere ontwikkelingen, mits ze daar prijs op stellen. Er zijn geen aanwijzingen dat er na 8 augustus 1661 nog meer LL-pamfletten anders dan het *TI*-pamflet zijn verschenen.

Materiaal

Er zijn vijftientig *SV*-exemplaren overgeleverd die tot twee edities behoren (zie bijl. 2 en 3). De *SV* met de signatuur BNF 8-YI-115 bestaat uit een combinatie van katernen: zeven van de eerste en negen van de tweede editie. Het A- en Q-katern stemmen overeen met die van de tweede editie, reden om dit exemplaar daarbij in te delen. De pamfletten vormden de kopij voor de eerste druk, die op zijn beurt weer de kopij voor de tweede vormde. Om de drukken te onderscheiden heb ik de collatieformules, vingerafdrukken, bijzondere letters en ornamenten en de tekst vergeleken.³ De omissies, wijzigingen en zetfouten in de eerste druk komen voor een belangrijk deel ook in de tweede voor. De *SV* telt 248 pagina's. De beide edities hebben dezelfde structuur. Het werk begint met de ‘Opdracht, aen de Amstelse jonckheydt’. Daarna volgen 57 pamfletteksten in proza of poëzie; ze zijn ontleend aan de LL-pamfletten. Het werk wordt afgesloten met een alfabetisch register op titel. V.J.B.v.A heeft ernaar gestreefd de teksten chronologisch te ordenen, maar is daar niet in geslaagd. Mogelijk is dat een gevolg van de eerder veronderstelde vroegtijdige zet- en drukac-

² P.E.L. Verkuyl: *Battista Guarini's Il Pastor fido in de Nederlandse dramatische literatuur*. Assen, 1971.

³ Marita Mathijssen: *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*. Den Haag, 2003, 34, 188-193 en 240-241.

tiviteiten (zie hfst. 12). Een ‘gemiste datum’ kon achteraf niet worden ingepast. Enkele verstoringen zijn de twee verwijzingen in de SV-08 naar een verschenen blauwboekje,⁴ de verwijzing in de SV-16 naar de SV-22 en die in de SV-14 naar de SV-41. De verwijzing in de SV-10 naar de -01, -02, -03, -06, -07, -08 en -09 strookt chronologisch gezien wel. Het openingsgedicht van de *SV* is de ‘Verkonding, van de soete vryagie tusschen monsr. G.L. en juffr. L.S.’ Hoewel de dichter met de aanhef: “Begin, voortgang, en eynde” suggereert de hele geschiedenis te presenteren, is dat niet het geval. Het gedicht eindigt met de mijmeringen en waarschuwingen van een nog opgesloten Gabriel. De dichter maakt de lezer op slag nieuwsgierig als hij rept van de dwaze aanzienlijken, een eierzuchtige Mattheus, een dikdoenerige advocaat, een halfvolmaakt kind,⁵ een onkuise en naar seks hunkerende Elisabeth, de list met de gekleurde linten, de rendez-vous bij vriendinnen en op een huurkamer, een knappe en verleidelijke Gabriel, de trouwbelofte, het huisverbod, de verbroken verloving, Gabriels loslippigheid en arrestatie, Elisabeths portret en dagboek, de moedervlek twee handbreedtes boven haar knie, haar afgeschoren schaamhaar, het verraad van Cau en Munter en het onvermogen van Jan Anslou om een kind bij zijn vrouw te verwekken.

Bijzondere exemplaren

In particulier bezit.

Rudolf Cordes, de auteur van *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674*, bezit een in redelijke staat verkerende *SV* die hij omstreeks 1980 heeft gekocht bij antiquariaat Burgersdijk & Niermans te Leiden. Het exemplaar bevat geen aanwijzingen over de provenance ervan en het antiquariaat kon die ook niet geven.

Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UvA).

De *SV* met sign. Pfl. G f 27 bevat op twaalf plaatsen aantekeningen van een contemporaine anonymus (verder kortweg aangeduid als: de *anonymus*). Zijn informatie is, voor zover viel na te gaan, betrouwbaar, in de meeste gevallen uniek en van literatuurhistorisch belang.

⁴ Als blauwboekje komt een van de vier samenspraken in proza in aanmerking te beginnen bij de SV-11.

⁵ *Halfvolmaakt kind*: beeldspraak; door de breuk met Elisabeth moest Gabriel ‘halverwege’ seksueel afhaken; Cloeck moest de ‘bevruchting’ voltooien.

Koninklijke Bibliotheek Den Haag.

De *SV* met sign. 32 D 37 : 1 is afkomstig uit de verzameling Waller.⁶ Op de binnenzijde van het voorplat is diens ex libris-zegel geplakt. Emma Dronckers die uit Wallers nalatenschap een catalogus samenstelde, heeft deze *SV* beschreven. Zij noemt ook het ingeplakte pamflet tussen pagina 154 en 155, getiteld: ‘t Vonnis van ’t Hof vernietigende ’t arrest op den persoon van Lalande’ (HH-x). Het is het enige *SV*-exemplaar waarin dit ingeplakte vonnis voorkomt. Of Waller het zelf heeft laten aanbrengen, is onbekend. Het pamflet is eenvoudigweg passend gemaakt, met het gevolg dat in de linker marge een deel van de naam “Ravesteyn” [= procureur aan het Hof van Holland] is weggevallen. Op de rug van het convoluut staat de titel: *Vryagie van Lalande l’Estevenon*. In het *SV-RM-KK*-convoluut met signatuur 348 D 28: (1-4) is de *KK* abusievelijk ingebonden tussen de *RMI* en de *RM2*.

Universiteitsbibliotheek Gent.

In deze bibliotheek bevinden zich twee *SV-RM-KK*-convoluten met de signaturen H 140: (1-4) en BL 7008: (1-4). Op de rug van het eerste convoluut staat de titel: *De soete vryagie* en op die van het tweede: *Soete vryagie*. Het eerste convoluut is volgens het ingeplakte ex libris-zegel afkomstig van J.F.J. Heremans. Jacob Frans Johan Heremans (1825-1884) doceerde Nederlandse literatuur aan de universiteit van Gent. Het tweede convoluut was volgens het ingeplakte ex libris-zegel afkomstig uit de bibliotheek van Snellaert. Ferdinand Augustijn Snellaert (1809-1872) was een beroemd filoloog, huisarts te Gent en vriend van Jan Frans Willems (1793-1846) de “Vader van de Vlaamse beweging”, Vlaams schrijver en lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden.

Universiteitsbibliotheek Leiden.

De *SV* met sign. 1089 G 27 is incompleet. De pagina’s 91-92 ontbreken, met het gevolg dat van het gedicht ‘Klaghte, van joffrouw Elisabeth Le Stevenon’ (SV-17) alleen nog de laatste tien versregels resteren.

Stadsbibliotheek Maastricht

De *SV* met sign. CB 14 E 34 vormt een convoluut met een *RMI*. Op de

⁶ Waller, F.G.: *Verzameling F.G. Waller. Catalogus van Nederlandsche en Vlaamsche populaire boeken*. Bew. door Emma Dronckers. ’s-Gravenhage, 1936.

titelpagina staan twee gestempelde onbekende lettercombinaties: RVM en P.V.M. Op de rug van het convoluut prijkt de titel: *Vryagie van Lalande*. Het werk behoorde eerder tot de bibliotheek van de broeders Beyart te Maastricht. De Beyart is het moederklooster van de Broeders van Maastricht (FIC), die behoren tot de Congregatio Fratrum Immaculatae Conceptionis Beatae Mariae Virginis, een religieuze gemeenschap die in vijf landen actief is: Nederland, Indonesië, Ghana, Malawi en Chili.

Universiteitsbibliotheek Utrecht.

De *SV* met sign. Z. oct 3056: 1 verkeert in slechte staat. Het exemplaar heeft losgeraakte bladen en enkele afgesneden paginanummers en custoden; het is zo krap gebonden dat er enige tekst niet meer zichtbaar is. Op de rug staat de handgeschreven titel: *G. de Lalande zoete vryagien bestaan in gedichten, senten* [= onvolledig, van 'sententies'] *etc.*

Universitätsbibliothek Greifswald.

De *SV* met sign. 520/Bo 153 is een convoluut. Aan het werk is te zien dat het intensief is gebruikt. De band is vuil en op enkele plaatsen is het bindwerk kapot. Het werk is al vóór 1741 in bezit van de universiteit gekomen. Het is onbekend wie de schenker ervan is geweest en wie het oorspronkelijk in deze regio heeft 'ingevoerd'. Op de titelpagina van de *SV*, in de rechterbenedenhoek, is de naam van ene J. Lütterse(n) geschreven. Voorin is een blad geplakt met een handgeschreven lijst in een eigentijds handschrift, met het opschrift: "Liedekens die in dit boeck staen" met daaronder de (verkorte) beginregels van dertien liederen, met daarachter het betreffende paginanummer. In deze lijst ontbreekt het lied van pagina 142-143 met de beginregel 'Wie zal nu voor ruige Robbert verschrikken' (SV-29). De schrijver heeft alleen de liederen met een wijsaanduiding vermeld. De twee zonder wijsaanduiding, de SV-21 en SV-35, heeft hij niet als lied herkend.

Kungliga Biblioteket Stockholm.

De *SV* met sign. 137 HaVryagie is incompleet. De pagina's 127-130 ontbreken en daardoor een deel van de 'Samenspraak tusschen een Fransman en een Luycker-Waal' (SV-24). Ook ontbreken de pagina's 143-144 en daardoor delen van het lied 'Ruyge Robbert de beer, verstoort over 't veranderen van sijn hol' (SV-29) en van het gedicht 'Oorbiecht, van juffrouw Stevenon, aen haer moeder en broeder' (SV-30). Een aantal bladen is beschadigd, wat op enkele plaatsen tot tekstverlies heeft geleid.

Op de titelpagina is boven en naast het vignet de volgende tekst geschreven: “Stockholm den 26 junij anno 1678. Johann Borat” met daaronder waarschijnlijk zijn handtekening. De Kungliga Biblioteket weet niet wanneer en van wie ze het werk heeft verworven.

Bibliothèque nationale de France Parijs.

In de twee *SV-RM-KK*-convoluten is in elk daarvan voorin een blad geplakt met daarop in het Frans de titelbeschrijving van de *SV*. Voor de *SV* met sign. 8-YI-115 luidt deze: “Les douces amours de M. Gabriel de Lalande, ou la perte de la virginité de Mlle. Elisabeth l’Estevenon. Comprenant toutes les poésies, maximes et dialogues ... qui ont paru. Par un amateur, à l’usage de la jeunesse d’Amsterdam. Imprimé l’an ... 1661.” De maker van deze aantekening heeft de beeldspraak van de afgevalle roos goed begrepen: “het verlies van de maagdelijkheid”. Voor de *SV* met sign. YI-1676: 1 luidt deze: “Les tendres amours de M. Gabriel de Lalande ou la rose flétrie [= verdorde roos] de demoiselle Elisabeth l’Estevenon. Contenant toutes les poésies, sentences et dialogues qui ont été publiés de puis le commencement jusqu’à la fin. Par un amateur, au service de la noblesse d’Amsterdam. Imprimé dans l’année du playdoyer de la Haye. 1661. (En hollandais). De beeldspraak van de verdorde roos is voor Elisabeth pijnlijker dan die van de afgevalle roos. De schrijver moet het begrip “jonckheid” in verband hebben gebracht met “jonker” en zo tot de vertaling “la noblesse” zijn gekomen. Op de versozijde van het tweede schutblad is de aantekening gemaakt: “Rarus liber. G. de Wind”. In een ander handschrift is daar overheen geschreven: “Les agréables amours de Gabriel de Lalande. 1661. En hollandais”. Dit *SV-RM-KK*-convoluut is hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit de verzameling van Gerardus de Wind (1685-1752), arts en predikant van de doopsgezinden te Middelburg. Hij was een geleerd man die al op zijn twintigste arts en docent in de geneeskunde was. Hij bezat een grote collectie boeken in diverse talen, die uit veel wetenschappelijk en klassiek werk bestond, maar waarin ook het populaire genre niet ontbrak. In oktober 1753 hebben de boekverkopers A. en M. Callenfels zijn verzameling te Middelburg geveild. In de verkoopcatalogus komt de *SV* niet voor.⁷ Als een gezaghebbend bibliofiel als De

⁷ A. en M. Callenfels: *Groote verzameling van uitmuntende boeken in alderhande wetenschappen en talen, zoo van dagelyks gebruik, als zelden voorkomende: Nagelaten by den wel-eerwaarden, zeer geleerden heer Gerard de Wind [...]*. Middelburg, [1753]. (IDC-cat. 555; mf. 894-899).

Wind de *SV* in de eerste helft van de achttiende eeuw al zeldzaam achtte, mogen de overgeleverde vijftientig exemplaren wel als een rijke erfenis worden beschouwd.

De BnF beschikt over dertien LL-werken, waaronder de unieke *KK* in kwarto. Dat is gelijk aan het aantal dat de KB bezit en vijf minder dan het aantal in de UBA. Hoe valt die Franse interesse voor deze oudere Nederlandstalige werken te verklaren? Ik denk dat het antwoord moet worden gezocht bij de gedreven bibliograaf – en vrijgezel – Joseph Basile Bernard Van Praet (1754-1837). Hij werd op 27 juli 1754 te Brugge geboren als zoon van de drukker-uitgever Joseph van Praet die hem al jong de passie voor het boek bijbracht. Na zijn opleiding aan het college van Arras werkte Joseph van 1772-1779 in de zaak van zijn vader om zich vervolgens in Parijs te vestigen. Daar perfectioneerde hij zijn bibliografische kennis en deed hij verdere praktijkervaring op bij de boekhandelaar Nicolas Desaint en bij zijn vakgenoot en latere vriend Guillaume de Bure. Zijn achternaam verfranst al snel tot Praët.

Op 1 juli 1784 werd hij als eerste schrijver aangesteld bij de BnF (toen geheten: Bibliothèque Royale) aan de Rue de Richelieu. Daar heeft hij zijn hele verdere leven gewerkt, van 1795-1829 als conservator van de gedrukte werken en van 1829 tot aan zijn dood in 1837 als president. Hij was de grondlegger van de collectie zeldzame en kostbare werken.⁸ Hij nam na 1814 de Franse nationaliteit aan. Zijn ‘strooptochten’ in Europa naar oudere werken, die hijzelf ondernam én liet uitvoeren door handlangers, zijn berucht. Hij heeft vele kostbare werken aan buitenlandse bibliotheken ‘onttrokken’, waaronder de Stadhoudelijke Bibliotheek te Den Haag, de voorganger van de Koninklijke Bibliotheek. Hij bewerkstelligde dat bepaalde werken in Franse bibliotheken verplicht aan de BnF werden afgestaan. Hij verwierf de reputatie van “un des plus savants bibliographes de l’Europe” te zijn. Joseph Van Praets liefde voor het Nederlandstalige boek valt te begrijpen, hij beheerste de taal.⁹ Het was Van Praet die over de aantekening van G. de Wind heeft heen geschreven.¹⁰

⁸ *Histoire des bibliothèques françaises. Les bibliothèques de la Révolution et du XIXe siècle 1789-1914*. Sous la direction de Dominique Varry. [s.p.], [1991].

⁹ Lourens van Elstland: *Jan onder de deecken. Een Haarlemse ‘klugt’ geschreven te Batavia rond 1690*. Leiden 2005, 47-49.

¹⁰ Madame Geneviève Guilleminot, la conservatrice du fonds des livres rares du XVIe au XVIIIe siècle de la BnF verstrekte mij in oktober 2003 ter plaatse deze informatie over het handschrift van Van Praët.

Ik ga ervan uit dat deze *SV*, die oorspronkelijk eigendom was van De Wind, via een Vlaamse of Zeeuwse route in Van Praets handen is terechtgekomen. Het aantal en de diversiteit van de huidige LL-collectie van de BnF rechtvaardigt de veronderstelling dat Van Praet veel moeite heeft gedaan alle edities van de *SV*, *RM* en *KK* in bezit te krijgen. In acht van de dertien gevallen is hem dat op welke manier dan ook gelukt. De stempels van de ‘Bibliothèque nationale imprimé’ met in het hart de R.F.-initialen en die van de ‘Bibliothèque impériale imprimé’ met in het hart de adelaar,¹¹ ontbreken dan ook niet in deze exemplaren.

Bibliothèque municipale de Rouen.

Het zeer fraaie *SV-RM1-KK* convoluut met sign. O-2005 heeft een band met een bewerkte rug waarop de titel *Uryagie* staat. De zijkanten van de bladen zijn vlekkeloos en dieprood van kleur. Helaas is het werk erg krap gebonden en ontbreekt de *RM2* eraan.

British Library Londen.

In de *SV* met sign. 1487.ee.3.(1.) zijn op zeven verschillende plaatsen blanco bladen ingevoegd waarop aan de rectozijde een kleine allegorische voorstelling is geplakt. De zwart-witte emblemen hebben het oblong formaat van 5x7 cm. De bladen zijn geplaatst na de pagina's 16, 28, 94, 112, 176, 192 en 228. Ik duid de emblemen aan met het betreffende paginanummer. De emblemen zijn geknipt uit een mij onbekend Latijns-Duits liedboek of werk met emblemata,¹² wat valt af te leiden uit de fragmentarische teksten op de achterzijde van vijf van de zeven emblemen. Deze tekstfragmenten hebben geen betrekking op de getoonde emblemen. De achterzijde van nummer 28 is blanco, nummer 94 zat vastgelijmd, zodat de achterzijde ervan niet kon worden gelezen. De toenmalige bezitter van deze *SV* heeft getracht het verhaal achter de voorstellingen of het motto ervan te verbinden met de ernaast gelegen tekst. Om de identificatie van de embleembron door anderen mogelijk te maken, geef ik het Latijns-Duitse tekstfragment weer dat op de achterzijde van embleem 16 staat:

... Gallii bella cruenta movent
... lasciva juventa

¹¹ Le premier empire (1804-1815).

¹² Ook het *Emblemata Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, herausgegeben von Arthur Henkel und Albrecht Schöne. Ergänzte Neuausgabe. Stuttgart, [z.j.] biedt geen uitkomst, hoewel het werk vele Latijns-Duitse teksten bevat.

... *vulnere saepe cadit*
 ... *doch, wie die zween hennen kämpffn*
 ... *sie sich vielleicht möchten dämpffn*
 ... *ihren hennen, die hie stehn*
 ... *sie mögn in frieden gehn:*
 ... *die puler ins gemein*
 ... *gutt federfechter sein*

De emblemen komen in diverse varianten in verschillende bronnen voor. Ze variëren in vorm, voorstelling en spiegeling. Zes ervan komen exact overeen met die in De Passes *Tronus Cupidinis sive emblemata amatoria. P.T.L.* (1617).¹³ Helaas ontbreekt nummer 94 daarin. In het anonieme titelloze werk: *Quaeris quid sit amor, quid amare, cupidinis et quid Castra sequi?* staan varianten van de nummers 94 en 192. Deze twee voorstellingen zijn identiek aan die in Ovidius' *Metamorphosen*.¹⁴ Het voert te ver hier de emblemen uitgebreid te verklaren. Ik geef van elk embleem de titel van het gedicht waaraan het is toegevoegd, de 'naam', de bron en het motto.

- (SV-03). Gulde tandestocker; alias fret in 't hol. Voor G.L. en zijn omgekochte half-gebacken poët.
 Embleem 16: Cupido geeft een jongedame advies.
 Bron: De Passe.¹⁵
 Motto: (1) De Passe: *Quid sentiam ostendere malim quam loqui/Plutost monstrer que dire.* (2) Praat niet over de liefde maar breng haar in praktijk.

- (SV-09). Lalands nieu gewonnen lauwer-krans.
 Embleem 28: Anaxareta, Nemesis, Gratia en Piramus.
 Bron: De Passe p. 14.
 Motto: (1) De Passe: *Meritis sint praemia digna.* (2) Loon naar verdienste.

- (SV-18). De verleide kuisheid.
 Embleem 94: Vertumnus en Pomona.
 Bron: Ovidius XIV.¹⁶
 Motto: *Werp je kuisheid af. Man en vrouw hebben elkaar nodig.*

¹³ Gegraveerd door Crispijn de Passe de Oude (ca. 1565-1637). De tekst is van de onbekende P.T.L.

¹⁴ Ovidius: *Metamorphosen*. Vertaald door M. D'Hane-Scheltema. Amsterdam, 2002, 409 en 78.

¹⁵ Crispijn de Passe: *Tronus Cupidinis emblemata amatoria. P.T.L.* (1617), 14.

¹⁶ Ovidius XIV, 408-411.

- (SV-23). Een nieuw Amsterdams liedeken, van juffrouw Stevenon.
Embleem 112: Cupido in vuur en vlam.
Bron: De Passe p. 20.
Motto: (1) De Passe: Laus in amore mori/Ni mesme la mort. (2) Een echte minnaar protesteert nooit. Hij blijft tot in de dood standvastig.

- (SV-41). Geestelicke vragen, op het apprehenderen van Lalande, tot Amsterdam.
Embleem 176: Het oordeel van Paris.
Bron: De Passe p. 37.
Motto: (1) De Passe: Nescio quo me vertam/Le choys aveugle. (2) Laat je leiden door het goede, weest niet verblind.

- (SV-46). Klachte van juffr. E. l'Estevenon, over de gevangenis van de heer Gabriel de Lalande.
Embleem 192: Actaeon en Diana.
Bron: De Passe p. 50.
Motto: (1) De Passe: Nimium vidisse nocet/Trop voir decoit. (2) Wellust doet de jeugd dingen zien die haar schaden. Het embleem is om onduidelijke redenen gekozen. Noch het motto, noch de voorstelling heeft betrekking op de *SV*-tekst, waarin de dichter verwijst naar het verhaal van Danaë, dochter van koning Acrisius van Argos, die door Jupiter (Zeus) in de gedaante van een goudenregen is bezocht en door hem moeder is gemaakt van Perseus.¹⁷

- (SV-52). De Haeghsche middel-weeckse courant. No. 2.
Embleem 228: Cupido maakt zich klaar voor de volgende jacht.
Bron: De Passe pagina 8.
Motto: (1) De Passe: Celerem oportet esse amatoris manum/Prompt en amour. (2) Neem de gelegenheid te baat als de uitverkorene zich aandient.

¹⁷ Ovidius IV, 119.

Afb. 52 De allegorische voorstellingen die op zeven verschillende plaatsen zijn ingevoegd in het *SV*-exemplaar van de British Library Board (1487.ee.3.(1)).

Aantekeningen van de anonymus

Hoewel de twaalf aantekeningen die de contemporaine anonymus in zijn *SV* heeft gemaakt niet alle voor opwinding zorgen, laat ik er toch geen onbesproken omdat ze elk op hun eigen wijze uniek zijn.¹⁸ Vooral de vier onbekende pseudo-imprensa (zie de SV-26, -44, -51 en -52) zijn van literatuurhistorisch belang. Ik geef de aantekeningen weer in hun volgorde van voorkomen in de *SV*.

- (SV-14). Een nieu liedje van een Frans heer en een Amsterdamse joffer.

Het pamflet is overgeleverd. Omwille van het eindrijm in vs. 124 (*SV*, 63) vervangt de anonymus het woord “dagh” door “baen” (zijn aant. 1), zonder daarbij het pamflet te raadplegen (zie hierna de SV-14 onder ‘Weggelaten impressa en andere ingrepen’).

- (SV-16). Balance der houwelyken gehouden in forme van een wagenpraet, tusschen Naerden en Amersfoort; slaende op de vryagien van monsr. Lalande, en juffr. Stevenon.

Het pamflet is overgeleverd. De anonymus heeft vijf aantekeningen in of naast de tekst geplaatst. Op pagina 75 vertelt de auteur een verhaal dat zich omstreeks 1634 heeft afgespeeld. Een man uit Utrecht heeft zijn trouwbelofte gedaan aan een knappe jonge vrouw. Nadat hij een zoon bij haar heeft verwekt, verdwijnt hij naar Heusden bij Arnhem en trouwt daar een ander. De anonymus noemt haar Isadoorn [= de juiste naam is moeilijk te ontcijferen] (zijn aant. 2). Zijn eerste vrouw dient een aanklacht tegen hem in. Zolang hij in Heusden verblijft, is hij veilig voor de procureur-generaal. Op zeker moment verlaat hij zijn woonplaats om in Hogerhorst (Utrecht) de begrafenis van een schoonzus bij te wonen. De procureur-generaal, vergezeld van advocaten, gerechtsdienaren en de maarschalk van Eemland proberen hem te arresteren, maar hij weet te ontsnappen. Vanaf dat moment wordt het verhaal onduidelijk. Er wordt een edelman ten tonele gevoerd die is omgekocht om een valse getuigenis af te leggen over de klaagster; hij beweert dat ook hij seks met haar heeft gehad. Getuigen spreken dat tegen, waarop de edelman in de Utrechtse

¹⁸ *SV*-exemplaar UBA Pfl. G f 27.

stadsgevangenis op huize Hazenberg – te Utrecht – wordt opgesloten. Na een jaar gevangenschap veinst hij krankzinnigheid, waarop hij wordt vrijgelaten.¹⁹ De auteur suggereert dat hij daarbij is geholpen door vrienden bij het Hof [van Utrecht?] of bij de Staten van Holland. De anoniemus vermeldt de naam van de edelman: *Cats* (zijn aant. 3). Maar die is nooit in rechte betrokken geweest, wel diens corrupte schoonzoon Cornelis Musch.²⁰ Die zal hij ongetwijfeld hebben bedoeld.

Op pagina 81-82 memoreert de auteur het verhaal van een Amersfoortse dokter die in 1657 in Amsterdam met een nicht van Floris Tin vrijde. De anoniemus schrijft in margine dat haar naam Margriet is (zijn aant. 4). Margriet kleedt haar minnaar financieel uit en dankt hem vervolgens af. De dokter vertelt rond dat hij met haar verloofd is en op een stapel turf seks met haar heeft gehad. Dat doet hem niet in de gevangenis belanden. Vier jaar later wordt Gabriel voor eenzelfde vergrijp wel opgesloten.

Op pagina 85-90 doet hij verslag van de geschiedenis van de geveinsde zwangerschap van Margriete Bas (1641-1663), die zich afspeelde in het voorjaar van 1661 en direct voorafging aan de LL-affaire. In de *SV* wordt er maar liefst zes keer naar verwezen.²¹

De auteur noemt geen namen, maar spreekt van een voornaam persoon die gewoon was met iedereen te spotten en een vrouw had die geen kinderen kon krijgen. De anoniemus onthult diens identiteit: *Anslo* (zijn aant. 5).

De auteur van de samenspraak vermeldt dat zijn verslag niet authentiek is maar een plagiaat in proza van verschillende paskwillen.²² Hij heeft zijn informatie vrijwel woordelijk ontleend aan de ‘Gulde vlagh van ’t groot misverstant van mijn heer en iuffer N.N.’, aangevuld met enkele elementen uit ‘De gulde- en bloedvlag afgehaalt. Anders: De spreeuw in ’t net’.²³

De auteur besluit de geschiedenis met de mededeling: “[...] soo dat men daar op straat van songh, want daar is niet veel beter klucht gehoort” (*SV*,

¹⁹ Volgens de auteur had Gabriel deze truc ook moeten toepassen.

²⁰ Cornelis Musch was getrouwd met Cats’ dochter Elisabeth. “[...] hij was heftig, valsch en trotsch [...]. Zijne ergste zonde was geldgierigheid [...]. Reeds bij zijn leven werd zijne corruptie in verscheidene pamfletten aan de kaak gesteld”. (*NNBW*. Eerste deel. Leiden, 1911, 1351-1353).

²¹ ‘Verkonding, van de soete vryagie tusschen monsr. G.L. en juffr. L.S.’ (*SV*, 5-6); ‘Balance der houwelyken’ (*SV*, 69-70 en 85-90); ‘Samenspraak, tusschen een Fransman en een Luycker-waal’ (*SV*, 117); ‘Nieuwe Haegse middel-weeckse courant. No. 1’ (*SV*, 179) en ‘Jarige Rommelso’ (*SV*, 183-184).

²² *SV*, 70-71.

²³ UBL Port. 10: 2.

87). De anonus heeft in margine de titel van dat gedicht aangetekend: ‘Een gedicht van de spreeuw in ’t net’ (zijn aant. 6). Hoewel het geen wijsaanduiding heeft en ook andere liedkenmerken mist, werd het blijkbaar toch gezongen.²⁴

Margriete Bas was de echtgenote van Jan Ansloo (1635-1663), commissaris van de desolate boedelskamer van Amsterdam.²⁵ Ansloo wilde graag een kind maar Margriete raakte niet zwanger. Zonder haar man te informeren, besloot zij een kind te kopen van een ongehuwde moeder²⁶ en een zwangerschap en bevalling te veinzen. Begin maart 1661 ‘beviel’ zij van een zoontje dat de naam Johannes kreeg. Hij werd op zondag 13 maart in de Westerkerk gedoopt, stierf zes weken later en werd op dinsdagavond 26 april met veel staatsie begraven in de Oude Kerk.²⁷ Kort daarna kwam het bedrog uit en viel het echtpaar ten prooi aan de spot van gepeupel en spotdichters.

Hans Bontemantel is de enige die deze geschiedenis ambtelijk heeft beschreven, waarzonder ze alleen maar bekend zou zijn uit de anonieme fictionele literatuur. Hij heeft er twee aantekeningen aan gewijd, de eerste getiteld: ‘Vremde saecke van een gevynsde craem vrouw’ (1661) en een wat uitgebreidere tweede: ‘Vremt kint, van Margriete Bas, ende Jan Ansloo’ (uit 1667 of later). Veel informatie zal hij uit eerste hand hebben gehad: zijn vrouw Machtelt Snoecks was namelijk een nicht van Margriete Bas.

In de spotdichten moet vooral Ansloo het ontgelden. Hoewel er talrijke pamfletten zijn gedrukt, zijn slechts de twee bovengenoemde overgeleverd. Mogelijk is het verkoop- en verspreidingsverbod van de Amsterdamse stadsoverheid daar debet aan geweest (*SV*, 117).

Na de dood van Jan Ansloo en Margriete Bas in oktober 1663, schrijft de Amsterdamse koopman-dichter Gerrit Jansz. Kooch (1597-1683) het gedicht: ‘Hier hebt ghy raet voor man en vrou’.²⁸ Hij noemt het schandaal

²⁴ Louis Peter Grijp: *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*. Amsterdam, 1991, 41-45. Grijp duidt deze tekst als gedicht en niet als lied.

²⁵ Een bijzonder detail is dat Ansloo in die hoedanigheid op 7 oktober 1661 betrokken was bij de aanstelling van Louis Craeyers als curator over Gabriels boedel (*Register van de curatelen E*, 17 (SAA 5072-474)).

²⁶ Volgens de dichter van het scabreuze dialogische lied ‘Jarige Rommelso’ (*SV*-43) heette de moeder Maaïke en was zij de dochter van een korenschieter (*SV*, 183).

²⁷ Doop SAA DTB 13 maart 1661 (105-298) en begraven SAA DTB 26 april 1661 (1047-78).

²⁸ Archief van de familie Alberdingk Thijm en aanverwante families. Band met verzen van

een vermakelijke geschiedenis die waard is te worden herinnerd. Er was niemand benadeeld; Margriete kocht het kind, Jan was er blij mee, de ongetrouwde moeder kon weer als keurige jonge vrouw haar leven voortzetten en iedereen kon erom lachen. Kooch is er wel van overtuigd dat voor een getrouwd man de zwangerschap van zijn echtgenote niet verborgen kan blijven; hij vermoedt dan ook dat Anslou de vader van het kind is geweest. Margriete kan haar zwangerschap hebben geveinsd om de eer van haar man te redden.²⁹

Afb. 53 Begraafbriefje van Margareta Bas. (SAA 928 Collectie begraafbriefjes, map B).

– (SV-26). De naackte vliegende faam.

Het pamflet is niet overgeleverd. De anonymus heeft aan het slot van dit gedicht het impressum “Gedruckt tot Hamborgh op ’t huis de Nonnenborgh, den 8. van Kaimaent” (zijn aant. 7) toegevoegd.

De erotische metaforen behoeven geen uitleg, wel de gelegenheidsmetafoor: “den 8. van Kaimaent”. “Kaimaent” staat voor de maand juni 1661. In die maand vond op pinkstermaandag 6 en op dinsdag 7 juni de keitrekking van Amersfoort plaats. Een kolossale kei werd met veel vertoon van de Amersfoortse hei naar de stad gesleept. De operatie stond onder leiding van jonker Everard Meyster (ca. 1617-1679), bijgenaamd de dolle jonker.³⁰ Van iemand die niet goed bij zijn hoofd is, wordt nu nog gezegd

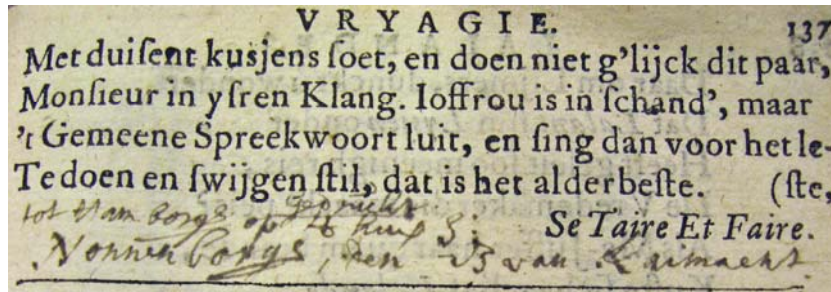
Gerrit Jansz Kooch (SAA 520-120 film 4268, 51-53).

²⁹ Zie ook: I.H. van Eeghen: ‘Een oude band met gedichten van ondergeschoven kinderen en geschaakte juffers’. In: *Amstelodamum* 53 (1966), 207-12.

³⁰ “Meyster is niet alleen de nar die de geschiedenis van hem gemaakt heeft; er zijn vele andere belangrijke facetten aan hem te ontdekken. Hij was een zeer gecultiveerd en belezen man, die zijn ideeën vaak op originele wijze uitte. Er was niets waar Meyster geen

dat hij met de kei gekweld is. Volgens de dichter is Hendrick Cloeck zo'n gek.

Wat sotten spel is dit, van sulcke wyse gecken;
 Loop Kayenborgen [= domkoppen] loop den kay der kayen trecken,
 Stelt u in 't eerst gelit, zoo siet men voor gewis,
 [20] Dat in geleerde lien [= Cloeck was advocaat] den grootsten kaysteen is. (SV, 136).

Afb. 54 De aantekening van de anonymus onder 'De naackte vliegende faam' (SV-26). (UBA Pfl. G f 27 p. 137).

- (SV-40). Uylen-zang voor de platluys die op juffers kosten heeft geleefd in zijn quateremper-dagen.

Het pamflet is niet overgeleverd. De anonymus vermeldt als naschrift: "Buiten kosten aen Lijsjes [= Elisabeths] Bedelaar" (zijn aant. 8). Het gedicht is een reactie op 'Lalandes quateremper-dagen' (SV-38) waarvan Jan Zoet de dichter is. Het richt zich tegen die "platluys", een vent zonder geld, die op kosten van Elisabeth Lestevenon zijn spotdichten tegen Gabriel schrijft.³¹ Zelf heeft hij geen kosten – "buiten kosten" – want hij leeft van haar aalmoezen, hij is "Lijsjes bedelaar". De bijwoordelijke bepaling aan het slot van de titel "in zijn quateremper-dagen" heeft betrekking op Gabriel, die in de gevangenis voor zijn loslippigheid moet boeten en Elisabeths liefde moet ontberen.³²

verstand van dacht te hebben: politiek, religie, stedenbouwkunde, architectuur, literatuur [...]" (Diane Hamer en Wim Meulenkamp: *De dolle jonker. Leven en werken van Everard Meyster*. Amersfoort [z.j.], 9).

³¹ *Platluys*: platluis of schaamluis die in het schaamhaar leeft.

³² *Quateremper-dagen*: viergetijdedagen, boete- en vastendagen in de R.K. kerk. De term slaat hier uitsluitend op het 'vasten' aspect.

- (SV-44). Jan Vos en Jan Soets voorkraem-praetje. Van juffrouw Stevenon.

Het pamflet is niet overgeleverd. De anonymus vermeldt het impressum “Gedruckt bij Billenborgh inde Ruige hoeck” (zijn aant. 9). Het gedicht zelf bevat geen scabreuze uitingen. Het is ondertekend met de initialen C.Q. Die kunnen staan voor Catharina Questiers (1637-1669) of in letterkeer voor Q. van Cleinoven. Noch van de eerste, noch van de tweede is mij scabreus werk bekend; de vrij onbekende Van Cleinoven was zelfs een ingetogen dichter.³³ Wie van de twee ook de maker van het gedicht is geweest, geen van beiden zal blij zijn geweest met het schuine impressum. In het geval dat de anonymus dit impressum werkelijk op het pamflet heeft aangetroffen, heeft de drukker-boekverkoper dit waarschijnlijk bedacht. Of dat voor alle gevallen geldt, staat niet vast. Wel zal een dergelijk impressum de verkoop van een pamflet hebben gestimuleerd.

- (SV-47). Den Haagsen tour a la mode, of karos-praatjen, over den voorval der vryagie, tusschen juffrouw Stevenon en monsieur G. de Lalande. Leerende door de selve de voorsichtigheydt, welck in de vryagie moet gade geslagen worden.³⁴

Het pamflet is overgeleverd. De discussie gaat over vreemdelingen en evenwichtige huwelijken. Het personage ‘de Joffrouw’ illustreert aan vier korte voorbeelden uit de klassieke oudheid en aan één bijbels voorbeeld hoe onbetrouwbaar mannelijke vreemdelingen zijn. Als zij ter illustratie een geschiedenis verhaalt over een Italiaan die in Amsterdam een juffrouw tegen haar wil ontvoerde, repliceert de Fransman met de geschiedenis over de ontvoering van Catharina van Moersbergen door ritmeester Johan van Oostrum, een autochtoon. De anonymus heeft in de witruimte na het einde van de onderstaande alinea het woord “vrijdach” (zijn aant. 10) geschreven.

Het is ghebeurt, dat de heer van Moersbergens dochter oock zoo vervoert is. Deze zou met eenigh heer trouwen, en den ritmeester Oostrum leggende t’Orsoy in

³³ Q. van Cleinoven: ‘Op de hofbloemen van V. van Oosterwyck’. In: *Hollantsche Parnas*, 442-443.

³⁴ *Den Haagsen tour a la mode*: De bekende Haagse rit of tour (per karos). Fr.: *à la mode*: bekend.

guarnisoen, haalden haar wech met een party ruiters, en heeft ze daar na getrouwt. (SV, 208).

Catharina de Wael is de dochter van Adolph de Wael, heer van Moersbergen, en Occa van den Clooster. In 1636 kiezen haar ouders de rijke Gelderse edelman Reinier van Raesfeldt als echtgenoot voor haar, maar Catharina wil hem niet: zij is verliefd op ritmeester Johan van Oostrum. Zij weigert met Van Raesfeldt te trouwen. Haar ouders dreigen met onterving en verbieden haar de omgang met Van Oostrum. Een poging elkaar heimelijk te ontmoeten – Van Oostrum zwemt daarvoor de slotgracht over om Catharina's kamer te bereiken – mislukt. Catharina's ouders bedenken een plan. Occa zal met haar een rijtoer gaan maken die zal eindigen bij Van Raesfeldt. Haar kamenier hoort het plan en informeert Catharina en Van Oostrum. Die besluit haar tijdens de rijtoer te ontvoeren. Dat gebeurt. Haar ouders weigeren hun toestemming voor een huwelijk en onterven haar. Alle pogingen om de goedkeuring van de ouders te verkrijgen, mislukken. Ten einde raad melden ze Catharina's ouders dat ze met elkaar naar bed zijn geweest. Die schande is voor pa en ma te groot. Ze verlenen alsnog hun toestemming. Later vindt de verzoening plaats en wordt de onterving opgeheven.³⁵ Op zaterdag 24 mei 1636 zou het huwelijk tussen Catharina en Reinier van Raesfeldt worden voltrokken.³⁶ Op “vrijdach” 23 mei vonden de rijtoer en de ontvoering plaats.

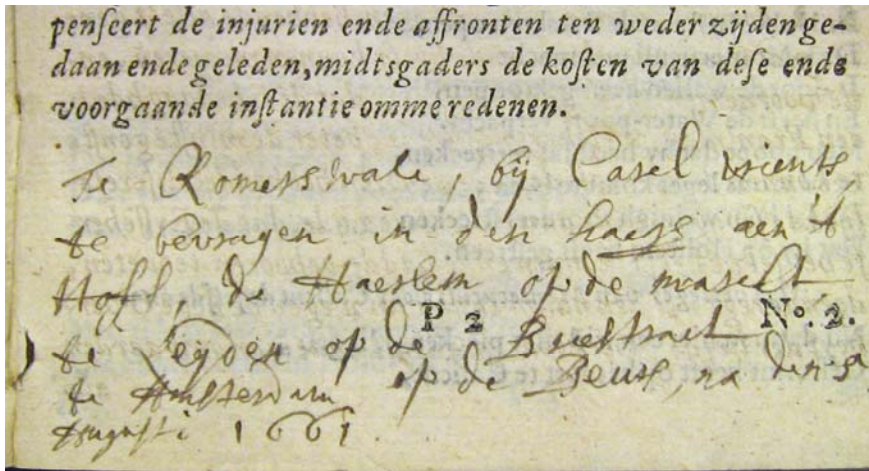
- (SV-51). Copye, Dictum van de sententie, in der saacke hangende by evocatie voor het hooge Hof der Liefde Souverain in materie van vryagie in Hollandt.

Het pamflet is overgeleverd. De anonymus heeft onder het dictum de volgende informatie toegevoegd: “Te Romerswale, bij Carel Vrients te bevragen, in den Haegh aen 't Hoff, te Haerlem op de marckt, te Leyden op de Breestraat, te Amsterdam op de Beurs, na den [= de dato] s^o [= secundo] augusti 1661” (zijn aant. 11). De tekst ontbreekt op de drie over-

³⁵ Deze geschiedenis is geheel ontleend aan de bijdrage ‘1636. Schaking op Moersbergen’ van Het Utrechts Archief. (<http://www.hetutrechtsarchief.nl/tijdbalk.asp?sub=1636>). Ze is samengesteld uit het artikel van W. Graadt van Roggen: ‘Politiek en romantiek op Moersbergen’. In: *Historia* 14 (1949), 206-216.

³⁶ ‘Het kasteel Moersbergen. Ligging, ontstaan, geschiedenis’. Aan dit artikel heb ik de datum 24 mei 1636 ontleend. (<http://www.kasteleninutrecht.nl/moersbergen.htm>).

geleverde pamfletten, waaraan niet meer valt vast te stellen of deze er oorspronkelijk op voorkwam. Uit een vergelijking van handschriften blijkt dat noch Johannes van den Bergh noch Cornelis de Bruyn deze aantekening heeft gemaakt. Niet alleen uit de datering van de anonymus maar

Afb. 55 De aantekening van de anonymus onder de 'Coye, dictum van de sententie [...]'] (SV-51). (UBA Pfl. G f 27 p. 227).

ook uit het satirische pseudo-dictum zelf valt op te maken dat de aantekening na 30 juli 1661 is geschreven. Elisabeth is de eiseres, Gabriel de gedaagde. Het Hof ontslaat Gabriel voorwaardelijk uit zijn arrest en veroordeelt hem *poene illegato* [= wederrechtelijk] tot een positie aan de voeten van Elisabeth, op blote knieën, met een strop om zijn hals, in het bijzin van twee getuigen, te bekennen dat zijn optreden hem spijt, met de belofte haar beter te zullen behandelen. Het stelt als voorwaarde dat Gabriel pas vrijkomt als Elisabeth tevreden is over zijn boetedoening en als zijn vaders erfdeel ten gerieve van haar is aangewend.

– (SV-52). De Haeghsche middel-weeckse courant. No. 2.

Het pamflet is niet overgeleverd. De anonymus vermeldt onderaan de tekst het impressum: "In 's Gravenhaghe. Gedruckt by Metre de mij partij [nieuwe en extraordinaris courante-drucker. 1661.]" (zijn aant. 12). Alleen het begin van zijn aantekening is bewaard gebleven, de rest is er afgeknipt. De tekst tussen vierkante haken heb ik ontleend aan het overeenkomstige impressum onder de nieuwstijding 'Nieuwe Haegse middelweeckse courant. No. 1' (SV-42) dat wel compleet is overgeleverd en dat

luit: “In ’s Gravenhage, gedrukt by Metre de My Party, nieuwe en extraordinaris courante-drucker. 1661”. Ik ga ervan uit dat de ontbrekende tekst in het impressum van de SV-52 overeenkomt met die in het impressum van de SV-42. Beide nieuwstijdingen voeren immers vrijwel dezelfde naam, terwijl de courantnummers opvolgend zijn.

Weggelaten impressa en andere ingrepen

De zetter van de *SV* heeft – al of niet in opdracht van de drukker – diverse ingrepen in de pamfletteksten toegepast toen hij die voor de eerste herdruk gereedmaakte. Hoewel hij enerzijds met zijn correcties en interpolaties³⁷ de kwaliteit van de teksten probeerde te verbeteren, richtte hij anderzijds literaire schade aan met het elimineren van naschriften, ondertekeningen en minstens veertien impressa.³⁸ Dankzij de overgeleverde pamfletten en de aantekeningen van de anonus kwam een deel van die ingrepen aan het licht. Er zijn 57 pamfletteksten in de *SV* herdrukt; van deze 57 pamfletten zijn er 35 wel en 22 niet overgeleverd. Van die 35-groep heeft de zetter alle elf impressa weggelaten. Dankzij de aantekeningen van de anonus is bekend dat hij ook drie impressa van de 22-groep niet heeft meegenomen. Of die groep slechts dit drietal telde, is onbekend maar zeker niet uitgesloten. Deze omstandigheden doen vermoeden dat de zetter van de *SV* alle (pseudo-)impressa van de LL-pamfletten buiten de *SV* heeft gehouden. Bijlage 8 biedt een overzicht van de weggelaten tekstelementen. Dit fenomeen van eliminatie deed zich in die tijd vaker voor, in de zangbundel *De Nieuwe Haagsche nachtegaal* van 1661 bijvoorbeeld zijn zowel de muziek als de namen van de auteurs weggelaten, terwijl die elementen wel voorkomen in de uitgave van 1659.³⁹ Vier teksten vereisen nog enig commentaar:

- (SV-09). Lalands nieu gewonnen lauwer-krans.

Uit de ondertekening met de kenspreuk “Niet soeter” blijkt dat Jan Zoet

³⁷ *Interpolatie*: een deel van de tekst dat niet oorspronkelijk is en dat later is ingevoegd.

³⁸ Het impressum bevat de plaats en het jaar van uitgave en (eventueel) de naam van de drukker-boekverkoper. De impressa die in de LL-pamfletten zijn gebruikt zijn vrijwel alle fictief en erotisch geladen.

³⁹ *De nieuwe Haagsche nachtegaal*. Gedrukt by Broer Iansz Bouman. 8°. Oblong. Amsterdam, 1661 (UBL 1194 H 36). *De nieuwe Haagsche nachtegaal*. Uyt de boekwinkel van Ian van Duisberg. 8°. Oblong. Amsterdam, 1659 (KBH 174 H 46).

dit gedicht heeft geschreven. Ook wijst het impressum “Ter druckery van Joris Akersloot tot Baenbrugh. 1661” dat in de *SV* is weggelaten, in zijn Zoets richting. De drukker Joris Akersloot komt niet voor bij Gruys, Ledeboer en anderen. De plaats Baenbrugh zou kunnen staan voor Baanbrugge onder Abcoude, maar veel waarschijnlijker is dat Baenbrugh de naam is van het pand aan de westzijde van de Baanbrugsteeg op de hoek van de Haarlemmerstraat. Cordes veronderstelt dat Zoets herberg “De zoete rust” of “De rust” in dit pand was gevestigd.⁴⁰

- (SV-14). Een nieu liedje van een Frans heer en een Amsterdamse joffer.

De zetter van de *SV* maakt een fout, waardoor hij tevens laat zien hoe corrupte tekst kan ontstaan. De pamflettekst van de eerste vier verzen van de zestiende strofe van dit gedicht luidt:

[121] Doch 't was veel beeter,
Soo men hier in vry gaen mach,
Dat men niet trok aen dien veeter,
Of daer komt noch meer ten dagh,
[...].

De zetter verwisselt de woordvolgorde in vers 122 wat ten koste gaat van het eindrijm. De fout komt in beide edities voor.

[121] Doch 't was veel beter,
Soo men hier in vry mach gaen,
Dat men niet trock aen dien veeter,
Of daer komt noch meer ten dagh;
[...].

De anonus die het verstoorde eindrijm was opgevallen, corrigeert dat in zijn *SV*, echter zonder het pamflet te raadplegen.⁴¹

[121] Doch 't was veel beter,
Soo men hier in vry mach gaen,
Dat men niet trock aen dien veeter,
Of daer komt noch meer ten baen;

⁴⁰ Rudolf Cordes: *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674*, 450.

⁴¹ UBA Pfl. G f 27 p. 63.

- (SV-24). Samenspraak, tusschen een Fransman en een Luycker-waal.

De zetter heeft in de *SV* de woorden “Samenspraak, tusschen een” aan de titel toegevoegd en de zinsnede “dat men sulcx verkoopt” (zie de onderstaande pamflettekst) weggelaten (*SV*, 117).

Fransman:

Daer van hebbe yets gehooft, en mijnen factoor heeft my daer van veel gedrukt ghesonden, maer d’heeren soecken daer naer, en willen niet dat men sulcx verkooft, noch dat men sulcx verbreyde. (UBL Thyspf 7281, A2v).

Het betreft hier de geschiedenis van de geveinsde zwangerschap van Margriete Bas. De Fransman komt met informatie die nergens elders wordt aangetroffen: de Heren van het Gerecht staan niet toe dat er over deze kwestie pamfletten worden verkocht of verspreid, waarmee ze uitvoering geven aan de keur van maart 1661.⁴² De spotdichten waren met name gericht tegen Jan Ansloo. Als enkele weken later de verkoop en verspreiding van de LL-pamfletten begint, laten de Heren de distributie ervan ongemoeid. Er lijkt sprake te zijn van willekeur. Ansloo maakte deel uit van de bestuurselite van Amsterdam, zijn positie moest worden beschermd.

- (SV-32). Het laatste gewonnen Haegse regt, door de Provinciale Staten gewesen.

Volgens het impressum is dit gedicht verschenen te Den Haag bij de boekverkoper by Pieter de la Serre. Rond 1661 kwam er in Den Haag geen boekverkoper van die naam voor. De naam ontbreekt ook bij Gruys; Ledeboer vermeldt hem wel maar heeft zijn gegevens ontleend aan het pamflet Meulman 3875, wat hij zelf aangeeft.⁴³ Het gedicht is opgedragen aan de Franse ambassadeur J.A. de Thou te ’s-Gravenhage. Mogelijk wilde de drukker het geheel een Frans tintje geven. Rond 1661 verscheen er regelmatig vertaald werk van de Franse auteur Jean Puget (Pierre) de la Serre (1595-1665) onder anderen bij de Amsterdamse boekverkoper Jacob Benjamin in de Warmoesstraat.⁴⁴ De scabreuze tekst strookt niet met de

⁴² Wagenaar I, 603.

⁴³ J.A. Gruys en C. de Wolf: *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers*. Nieuwkoop, 1989. A.M. Ledeboer: *Alfabetische lijst*. Utrecht, 1876, 156b.

⁴⁴ Muller, De Vries en Scheepers: *Populaire prozaschrijvers der XVIIe en XVIIIe eeuw*.

waardigheid van de adressaat en met het verleende privilege van het Hof van Holland. Beide elementen zijn fictief. Ze dienen ter versterking van de spot.

– (SV-42). Nieuwe Haegse middel-weeckse courant. No.1.

Volgens het impressum is deze nieuwstijding in 1661 te Den Haag gedrukt door de “nieuwe en extraordinaris courante-drucker” Metre de my Party. In de hofstad heeft in die tijd geen krantendrukker van die naam bestaan. “Metre de my Party” kan Gabriel verbeelden; het woord “metre” kan een verbastering zijn van “maître” en dus meester betekenen. Gabriel zou dan de meesterdrukker zijn van Cupidoos hofkliek, dus de grootste copulerende minnaar. Maar “Metre de my Party” kan ook gelezen worden als “Maître demi-parti” met de interpretatie: de bijna vertrokken meesterdrukker.

Sautijn Kluit, die vanaf 1865 tientallen pershistorische artikelen publiceerde, noemt dit pamflet in het artikel ‘De ’s Gravenhaagsche courant’.⁴⁵ Uit zijn aantekening daarbij blijkt dat hij de scabreuze inhoud van deze nieuwstijding niet heeft gekend, maar zich op de titelbeschrijving ervan heeft verlaten:⁴⁶

Of dit nu de Middelweecksche Courant was die Henricus Hondius in 1665 aan het Hof leverde, zal ik niet beweren, en nog minder eene gissing wagen naar den naam van den uitgever.

Datzelfde geldt voor Ingrid Maier en René Vos die in hun artikel ‘Van oude couranten de dingen die opduiken’ naar Sautijn Kluit verwijzen en het volgende opmerken:

Wie zich achter die fantasienaam verschool [= ze doelen op de naam van de drukker] is niet bekend en evenmin staat vast of het om een courant gaat.⁴⁷

Fotomech. herdr. van de magazijncatalogi van de firma’s Frederik Muller en Cie (1893) en R.W.P. de Vries (1907) en de veilingcatalogi van de collectie J.F.M. Scheepers (1947 en 1949). Utrecht, 1981. Muller nummers 458-459, p. 94.

⁴⁵ Sautijn Kluit: ‘De ’s Gravenhaagsche courant’. In: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1874-1875*, 10-11.

⁴⁶ J.K. van der Wulp: *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman*. Dl. 2. (Amsterdam, 1867), 97, cat.nr. 3865.

⁴⁷ Ingrid Maier en René Vos: ‘Van oude couranten de dingen die opduiken.’ In: *Jaarboek*

Betekenis

Het valt niet te achterhalen of Johannes van den Bergh de *SV* heeft uitgebracht uit sympathie voor Gabriel, dan wel uit winst oogmerk. Het ene hoeft het andere niet uit te sluiten. Dat hij in zijn ‘Opdracht, aen de Amstelse jonckheydt’ aangeeft met de *SV* een moreel doel na te streven, namelijk de Amsterdamse jonge dames en heren de weg te wijzen op het pad van de liefde, om trouw te blijven en niet buitensporig te zijn, strookt niet met de inhoud van het grootste deel van de teksten. Die is in meer of mindere mate scabreus of zinnenprikkelend. V.J.B.v.A. gebruikt de tactiek van de morele bedoeling om de uitgave te rechtvaardigen en om voor repercuussies gevrijwaard te zijn, zoals ook de auteur van de *RM* dat deed. Beiden beweren het publiek een spiegel te willen voorhouden, wat ze ook doen, maar tegelijkertijd is hun werk ten detrimente van de Lestevenons.

Messieurs.

Het is al-eens of de Françe herders, met de Duytse nymphen, in dit ons vermaert Amsterdam, soecken te paren; en, na d’oude gewoonte, eer sy tot sulck een gewenschte uytslaghen komen, veel ongemacken, en teghenheden moeten lijden. Daer van sal ons een preuve geven de wijdtvermaerde minnaer Gabriel de Lalande, en de stantvaste minnares Elizabeth l’Estevenon, die, door moeder en broeders tegenstreven, so ver in ’er min gestuyt worden, dat d’een moet smaken wat d’ysere boeyens, aen een verliefde minnaer, in ’t afsonderen van ’t beminde, al hinder doen; en d’ander, hoewel niet in yzers gekluystert, moet derven de aengename glans en luyster van de heete somer-zonne, om, door ’t vertoonen aen de menschen, in soo een krielende stadt, niet ghestadigh op de tongh te rijden; denckende dat ’et ghenoech is, dat de poëten, onder malkanderen twist-redenen, d’een voor hem, en d’ander voor haer.

En om de jonghe jeught, in dit ons bloeyent Amsterdam, een spoor te geven, van, inde min, stantvastigh te blijven; of, om beter te seggen, niet buyten-spoorigh te worden, sullen wy de liefhebbers voorstellen, al ’t geen, in sulck een voorval, ons ter handt gekomen is; en met eene, van tijdt tot tijdt, daer by voegen, ’t gene ons noch ter hant mochte komen. Verhopende dat het U E.⁴⁸ alle sal aenghenaem wesen; soo wel de messieurs, als jonghe juffers. Die, tot leeringh, hier, tot alle tijden, iets, tot haer [= hun] voordeel, uyt kunnen trecken. Blijve voorts, messieurs, en juffers,

U E. onderdanige dienaar, V.J.B.v.A.⁴⁹

V.J.B.v.A. spreekt de hoop uit dat de *SV* aangename stof voor de jongelui

Die Haghe 2004, 27.

⁴⁸ U E: Uwe(n) Edelheden (datief), vertaling: u

⁴⁹ U E: Uwer Edelheden (genitief), vertaling: uw.

zal zijn en hun en latere generaties ter lering zal strekken. Daarom biedt hij alle teksten aan, zodat ze een compleet beeld krijgen van hetgeen heeft plaatsgevonden en hoe erover is gedacht en geschreven. Elisabeth staat model voor die buitensporigheid. Vergeleken met Gabriel komt zij er in de teksten bekaaid vanaf, maar gerekend naar de sociale en maatschappelijke maatstaven van die tijd is dat niet vreemd. De loslippigheid van Gabriel werd afgekeurd, maar daarvoor kon wel begrip worden opgebracht omdat ze voortkwam uit de heftige emoties ten gevolge van de bruuske wijze waarop hij door Elisabeth aan de kant was gezet. Zijn misstap is hem nauwelijks aangerekend noch heeft die zijn populariteit geschaad. Zijn wilde avonturen met Elisabeth werden eerder bewonderd dan verguisd.

De *SV* biedt enkele morele lessen en wijze raad. Ik geef twee voorbeelden waarin tegen buitensporigheid of bovenmatigheid in de liefde wordt gewaarschuwd, hoewel, pas nadat de dichter het genoegen van seksueel contact uitgebreid de revue heeft laten passeren. Beide teksten beginnen scabreus en laten in de voorlaatste strofe de moralisatie horen. De dichter van 'Een nieuw Amsterdams liedeken, van juffrouw Stevenon' (SV-23) beschrijft eerst het seksuele verlangen van Elisabeth om tenslotte alle jonge maagden te waarschuwen voor – te vroeg – seksueel contact, omdat dat tot ongeremdheid leidt:

1. Het was een juffrouw wulps⁵⁰ van sin,
 Sy was gestoken van voren in
 Door soo een hupsen quantje,
 't Was te diep, daarom sy hem verstiet,
 |5| Al wast schoon in haar rantje.

2. Maar sy bereit verlegen stont,
 Want met sijn tweetjes ist gesont
 Dat zei zy by haar zelven
 Krijgh 'k hem weer, die ick voor dees wel eer
 |10| Placht in myn schoot te delven.

3. Ick sal zoo licht, ick loof niet meer
 Verachten, die ick zoo begeer,
 Ick sweer by de gooden
 Dat ick ben, die hem oock zoo wel ken,
 |15| Ick heb sijn schacht van nooden.

⁵⁰ *Wulps*: de brontekst vermeldt *hulps*.

16. Hoort ghy nu maaghden al te saam,
 En neemt geen vryers voorneem [= voorstel] aan,
 Want als ghy hebt geeten,
 Daarom mijt, ghy raackt u sinnen quijt,
 [80] En leeft voorts als beseten.

In de eerste strofe van het lied 'De verkeerde weerelt' (SV-55) overpeinst Elisabeth haar intieme relatie met Gabriel om zich in de voorlaatste te realiseren dat onmatig gedrag in de liefde tot nadeel strekt en tot hoon en schande leidt.

d'Werelt schynt my om te keeren,
 En 't recht gaat niet soo 't behoort,
 Dat ick moet myn lief ontbeeren,
 Die my dickwils heeft geboort,
 [5] Als my d'lust tot 't minnewoelen,
 In myn boezem maar ontstack,
 Gingh Lalande, naar 't wit doelen.
 Onder 't groen verhemelt dack.
 [...].
 Mach ick niet myn sinnen stellen,
 Op die geen die my behaaght?
 Anders was de vryheit quellen,
 [100] Daar d'jufferschap roem op draaght
 Te genieten, maar 't onmatig
 Streckt tot nadeel, die 't gebruickt
 Dat my oock gemaackt heeft hatigh [= gehaat gemaakt],
 En myn veeren kort gefnuickt [= afbreuk heeft gedaan aan mijn reputatie].

In de 'Oorbiecht, van juffrouw Stevenon, aen haer moeder en broeder' (SV-30) betreurt Elisabeth weliswaar de consequentie van haar seksuele ervaringen, maar laat daarop meteen volgen dat zij die niet had willen missen. Een kus was voor haar al voldoende om in vuur en vlam te geraken. Een dergelijke tekst zal eerder het verlangen van de jonge dames hebben opgewekt, dan hen tot voorzichtigheid hebben gemaand.

Laas! ick ben geheel geschonden,
 [10] En sta op een kaack te pronck.
 Had ick hem de mont gebonden,
 Doen ick hem myn roosje schonck,
 Moeder, ick kant niet ontkennen,
 't Is geschiet, en ick was ree,
 [15] Hy kon myn daar toe gewennen,
 Met een kus zo was ick mee;
 Ick en kan van hem niet dueren,
 Lieve laat u pleiten staan,

Wilt een huis voor ons gaan hueren,
 [20] Daar wy bei te gaar in gaan:
 Schoon dat nu myn speelnoots seggen,
 Wysen mijn met vingers na,
 Hoe ick by een knecht [= man] ga leggen,
 Daar het noch was veel te spa [= laat].⁵¹
 [25] Daar zyn al myn speelgenootjes,
 D'een seit dit en d'ander dat,
 't Syn maar enckele mallootjes
 's Hebben niet geproeft van dat,
 Gelyck als ick, [...].

Moreel gezien had V.J.B.v.A. om zijn zedelijk doel te bereiken, kunnen volstaan met een beschaafde selectie van de pamfletteksten; het publiek, onder wie de jongedames, was immers op de hoogte van Elisabeths gedrag. Het onderstaande fragment uit de samenspraak 'Den Haagsen tour a la mode, of karos-praatjen, over den voorval der vryagie, tusschen juffrouw Stevenon en monsieur G. de Lalande' (SV-47) zou dan zeker deel van die selectie hebben uitgemaakt. De auteur raadt de jonge dames aan de juiste partner te kiezen, bij voorkeur geen vreemdeling, en terughoudendheid in hun relatie te betrachten; de jonge heren vermaant hij eerlijk te zijn en discreet.

Joffrouw: [...]. Zoo wil ick dan alle ioffrouwen en messieurs door 't exempel van iuffrouw Stevenon en monsr. Lalande ghewaarschouwt hebben, wel om te zien eer zy te grooten conversatie met malkander krygen, datse van beiden zyden wel sien na een partuer van haar gheboort-plaats, middelen, religie, en alles zoo naauw wegen alsse immers kunnen, op datse daar na in geen onheil geraacken: want men siet dat het evenwichtighe langer duurt en beter accordeert, als het onghelijck.

De iuffr. zy dan gewaarschouwt, haar voor vreemdelingen te wachten, als oock voor hare ingeboornen; hoe wel daar zoo veel swaargheit niet van te verwachten is, dat zy de zelve niet al te veel vryheit geven, en al te grooten faveur gunnen, op dat het haar daar na niet van hare beleeftheit en goedtaardigheit berout, die sy eenigh monsr. hebben laten genieten, om haar daar na te verwyten, ghelijck wy hier sien, hoewel 't zelve leughen, en uit enckel haat en nydt gezeidt is. De messieurs wil ick oock hier vermaant hebben, dat zy heus van mont zijn, oock na haars gelijck als vooren omsien, en zoo zy van eenigh ioffrouw, daar zy mede converseeren, eenigh faveur ghenooten hebben, dat zy 't zelve niet divulgeeren, maar de ioffrouw daar heimelick van bedancken, op dat hare [= hunne] klapachtige tongh haar [= hen] met de papegaey niet in de kouw brengt, ghelijck Lalande gheschiedt is. (SV, 213-214).

⁵¹ Daar het noch was veel te spa: Elisabeth betreurt dat zij niet eerder met een man heeft geslapen.

VERKONDINGH,

Van de soete Vryagie tusschen

MONS^R. G. L. EN JUFF^R. L. S.

Begin, Voortgangh, en Eynde.

DEn Amstel noch niet moc, om aen de goe Gemeenten
Te sekenken meer gelach, want onder al Gesleenten
De Diamant munt uit, soo munt oock uit die geen,
Die groot van aensien is, in 't oogh van het Gemeen:
Want liet lachgierigh volck, tot lachen staegh genegen,
Dat heeft tot lachen nu bequam stof gekregen,
Lach maer hout u buick valt, terwijl dat ghy noch kent,
Neem nu u tijt vry waer, de werelt is ten ont,
En hout dat voor gewis, s'en kan niet staende blijven.
Nu men van sulcke lien, hoort sulck een dwaes bedriyven,
Hoc dat Meijffer had Moufr. G. L. besint,
En sy hem trouwe te zijn, ja swoer by Venus kint,
Dat sy sijn courtis met weer-min sou beloonen
Mars' vis haer schult niet, neen, sy wou hem wel verfrononen
't Is haer eergierige Broer, die waer veel liever doot
Als dat hy dat sou sien, die schant sou zijn te groot.
Ick sy by is te bars, men sal u balooneren,
Men doet my wat men wil, ick sterf voor Sulters eeren;
Ick trooff my in de door, geen quaet valt oock foo quaet,
Als wel de achterdocht sich selver voortlaen laet.
Dees trooff komt niet uit hem, maer is hem voor gehouwen;
Van sekren Advocaet, die haer nu graegh wil trouwen
In dese trouwelingh, en 't half volmaeckte kint
Volmaek fou by hem, danars-hoofft fou verblint,
Gaet ghy dees lufft, raen, dat sy haer toef fou wreken,
En daer ghy oock wel weet dat hy geefst fou veel teken
Van haer onsuiverheit, & wijs neus, fou vol wint,
Daer ghy u nu ten ceert alreec verlege vint,
Ghy wilt oock wel hoe sy tot 'hem waerts was genegen,
En hoe s'hem had besint, daerom is hy gebleven,
Noch staenvalt in sijn dienst, ja 't was haer groote pijn,
Wanneer dat sy niet kon in sijn Geselschap zijn,
En on-dact voor te zijn, soo heeft sy goet gevonden,
't te gevee een facur, en al daer doot fou konden
Sy weten waer die dagh de Rendezvous fou zijn
Wit, swart, groen, root, blauw, geel, kleur de Roy en Gredijja,
Kleur de Moncq, en noch meer, eick kleur waer een besunder
Betekeningh van een lufft. & Venus segh, konder
Wel hoofft zijn bedacht, dat hy dus kreegh het woort,
Olt Munters of Dieckers Dochter waer, hy waer voort
Op de bestemde plaats, daer sy dan met verlangen
Heeft na hem verbeit, en met sulck gelonck ontfangen,
Als Venus die wel eer haer Boefschap quam te moet,
Soo sijngh het oock met haer, met sulck een wijs gegroet,
Met sulck een lief gekus, fou dra s'hem quam genaken,
En by aen d'ander zy, belust aen haer kaken;
Vol Neclar en Ambroos, dat aldersoefte soet,
Dat na veel vrientlijckheit, verandert laes in roet,
O Amstels Burgery, waer vint men diergelijcken,
Wegh Antlo met u Wijf, u Vlagge moet ghy strijcken
Voor dees befaemde daet, want 't uw in 't ver niet kan
Bereicken dese saeck, en ghy zijt oorfaeck van
Dees toemloufe daet, om dat ghy niet kost maken
Dat u begheerige Vrouw moght met het kint geraken;
Wat dees jonge lufft, raect, dat waer een voorbeeld,
Door Nero voortgebracht, om hoe sy was geteelt,
Te wete niet fou wreec, maer vol van soere lusjes,
Van Venus leckerny, vol van ongeboeyde kusjes:
Aengaende oock haer Minnaer die was geheel verlieset,
Want haer bevalligheen, had by hun 't hart door geriefet,
Maer sonder reden niet, wanneer hy voor haer oogen,
Versehen, 't waer of Cupid, quam in de Zael getoogen;
Wie fou niet zijn verruockt, als men de schoonheit siet,
Van soo bevallighe man wel 't is fou vrent niet,
Indien dat hy aen haer heeft eenighe gunst bedreven,
Want sy selver aen hem, heeft haer Portret gegeven,
Waer aen men wel kan sien, dat sy de Vrijer mint,
Maer om dat by siet, by aen haer geen uitkomt vint,
Voor al sijn groote dienst, na hy had voor gedragen,
Wat d'intentie waer, 't is hem weigerich of gellagen
En voorts het huis verboon, en dat by niet fou sien
Meer na haer Dochter om; en sy heeft door gebien
Haer Dochters wil verberficht, dat s'hem fou affronteeret;
Daerom wil by hem oock van haere reengereen,
Voor dees lichtvaerdighe die hem van haer geschiet,
Heeft by haer veel bekapt, en om sekerich en verdriet,

Hem meer te smaken doen deed men hem binne leyen,
Die d'Opperst heeft te vrient sal men geen straf bereyen;
Die Reecht bankt gaet sijn gangh, en wie daer tegen blaf
Die krijght door 't selde recht oock sijn gerechte straf:
Hy heeft het met de Moer, en sy met hem verkurven,
Sijn roepen is niet aers, als ach ick ben bedurven;
Ick heu door haer verleidt, sy heeft my opgehouwt;
Sy heeft geproeft van dat, wy zijn voor Godt getrouwt
Dat mijn hoop noch voedt; maer fou 't niet wil valideeren,
Soo leef ick selandelijk, en sterve sonder eeren.
De Wiffels keeren weer, geuwongen door protest,
Wat sal dit worden? ach! Wat sal dit zijn op 't lef?
Mijn patremoen gaet op en meest met haer verlieten;
Nu ick kom om mijn loon nu wil sy noch niet weten,
Maer wil bewezen zijn het geen sy seft wel weet,
Dat niet bewijslijk is; maer datter in 't secrete
En heimelijck is geschiet: Ondanckbare Vrouwen,
Weet ghy niet dat ick heb tot u vermaeck gehouwen
Een Kamer tot uw dienst, op d'Achter-burghwal,
Daer ick dan by u quam, want 'huis had het geen val;
Noch oock haer Broeder mee, die fou het niet gedooen
Dat wy ons vrygheid daer fouden hebben mogen,
Daer ick u heb getreect en dajelijcks bekent,
En ghy 't niet loochenen kondt, om dat ick daer omtrent
Heb met u wil gewect, en kan het u oock toonen;
Maer om de eerbaerheit fou wil ick u noch verfrononen,
Of u verharde hert eens weer verandere mocht,
Soo ver als dat kon zijn fou had ick dat ick focht;
Ick achte u wel waer dees droeve pelgrimgen,
Na soete sonneschijn siet men wel harde vlagen.
Sy hielt een Memoriael, daer al in geteect stont
Waer dat sy lv hem waer, wat kusjes van sijn moude
Sy op een avont heeft van my haer Lief ontfangen,
Maer om de eerbaerheit fou wil ick u noch verfrononen;
Maer ach ick vind my beswaert, om dat ick getven
Ben in 't gildt der Chirurgijns en door geene ree
En kan ick nimmermeer niet tot mijn wensh geraken,
Alsoo ick 't heb verkocht om ballen af te masken;
Nu is 't bewijs gedaen, maer noch heb ick gevee
Een maele twee spanne ontrent van hare knien:
Hoc ben ick oock fou slecht, dat ick die gae vertrouwen
Aen Vrienden, die haer woort gelijk als Wijven houwen.
En onder schijn van vrient maer soecken te verlaen,
Als *Amster* ende *Gann*, die hebben my verlaen:
Wants waren pas gedaeght, of hebben my verlaen,
En noch mijn saeck verwaert; wat kan my doch baten
Dat ick haer Vrienden noem, nu d'vriendschap fou verkouwt?
Wie vrientchap by de minde, die vrientchap weerzijds houwt.

De Dichter tot de Lieve.

MEn hoort dees saeck in Dicht op Schouburgh te vertoonen,
Wie fou my voor de tijt en mijne moete loonen?
Hoe lout zijn verdeelt in Treut spel of een Blijspel,
Daer 't eynt noch duitter is, fou dat men noch niet wel,
Hier in bequam kan reene, om in het werck te stellen,
Soo haet 't sal moghlijk zijn, sal ick het oordeel vellen
Van deesu soete min, het spel zijn genaemt,
De min door haer voltoyt, fou wijt en zijts befaemt,
De faem sal noch eerlangh fou door 't heel Neerland breken,
Dat men hoeft van Romeyns of Griek niet meer te spreken.

Aen dien opgeblasne Advocaet.

WAs haer den Advocaet
Sijn moete, en sijn vaet,
En al sijn les voorsellen
Die by aen haer gaf?
Waerom wy, zat sijn straf,
Hem fou wel salen knellen,
Dat by niet denken sal
Dat Gabriel u mal,
Wy salen haest bevoonen,
Wat haer te seggen is,
Houdt dat vry voor gewis,
Soo een persoon te beoonen,
Al laet ghy u voorslaen
Dat sy uw Min neemt acu,
En hebt ghy 't fou begrepen,
Sy is noch goet genogh
Voor u, & loos bedroegh,
Al u sijn saek verlieten.

Niet te spreken;
Of te weten;
Wie ghy 't seght;
Lieve Knecht;

U Dienset

Door ordre gedruckt tot Antwerpen. Anno 1661.

Inhoud

Drie kernteksten

De *SV*-teksten kunnen in vijf groepen worden onderscheiden:

- gedichten (36), exclusief de liederen en nieuwstijdingen
- liederen (16)
- nieuwstijdingen in versvorm (4)
- samenspraken in proza (4)
- (pseudo-)sententies (2).

Drie teksten laten zich als de kernteksten van de *SV* onderscheiden. Het zijn die waarin de auteur verwerpelijk maatschappelijk gedrag voor het voetlicht brengt, dat bekritiseert of er zijn bezorgdheid over uitspreekt. Spot en scabreuze uitingen ontbreken erin, fictieve situaties en scheldwoorden komen slechts sporadisch voor. In een enkel geval treedt de auteur als raadgever op. Hij richt zich serieus en betrokken op de realiteit, op die aspecten die het schandaal hebben veroorzaakt of in stand gehouden. Die drie teksten zijn:

- (SV-22). Gyselaars-praatjen, gehouden in de gysel-kamer in 't stadhuis van de koningin der steden, tussen Lalant en sijn bywesende maker, wegen sijn gyseling.

In deze dialoog in verzen tussen Gabriel en zijn celgenoot Borrens keurt de dichter Gabriels loslippigheid af en bekritiseert hij het illegitieme optreden van de Amsterdamse regering ten aanzien van Gabriel. Hij spreekt er zijn verbazing over uit dat diezelfde overheid met twee maten meet bij de handhaving van het huwelijksrecht waarbij aanzienlijken zonder juridische consequenties hun trouwbelofte lijken te kunnen verbreken, terwijl niet-aanzienlijken daarvoor worden vervolgd.

- (SV-39). Wonderlijk raket-spel, tegens d'E. heer Gabriel de Lalande, aan zijn geest-vlugge juffrouw, juffr. Elizabeth Stevenon.

Het gedicht telt tweeëndertig kwatrijnen. In het eerste maakt de dichter duidelijk wat hij met het “wonderlijk raket-spel” bedoelt en kwalificeert hij de advocaten als hebzuchtige figuren. Op metaforische wijze uit hij in het tweede zijn misnoegen over het feit dat het Gerecht van Amsterdam

het poortrecht negeert en vriendjespolitiek bedrijft. Hij veroordeelt de paskwildichters omdat ze met hun vuile gedichten de edele poëzie verkrachten en verbaast zich erover dat ze ongestraft hun gang kunnen gaan. Hij roept Elisabeth op het voor Gabriel op te nemen, zodat hij spoedig vrijkomt. Hij wijst haar erop dat de processen haar schaden en veel geld kosten. Hij raadt haar aan met Gabriel te trouwen, zodat haar gekwetste eer wordt hersteld en de jaloezie (de Nijd) van Mattheus haar einde vindt.

't Hof is de baan; de pleitbanck het rakett';
 De kaatzers zyn goutgierige advocaten;
 De ballen, die wech snorren van het net,
 Verbeelden 't spel op 't euvelst uitgelaten.
 |5| Het vrye recht verschoont geen burgers meer;
 Eenzydigheit [= partijdigheid] 't geliefde stoot in sloten [= gevangenis].
 Nu volgt 't gebas van rekels, zonder eer [= paskwildichters];
 't Verdruckte [= Gabriel en Elisabeth] werdt hoe langhs, hoe meer verstoten.
 Foei! dat de trant der eedle poëzy
 |10| Soo deerelick van monsters wert geschonden!
 Staat dus 't vergifte braken laak-al vry?
 En is 'er roe noch bast voor laster-monden?

- (SV-41). Geestelicke vragen, op het apprehenderen van Lalande, tot Amsterdam.

De dichter toont zich verontwaardigd en bezorgd over het wederrechtelijke optreden van de Heren van het Gerecht. Hij acht een dergelijk fout college een gevaar voor de stad. In de tweede strofe vraagt hij zich af of Mattheus Lestevenon niet moet worden verafschuwd om zijn jaloezie en haat jegens Gabriel en om het feit dat hij open staat voor de schurkachtige adviezen van advocaten. In de derde strofe stelt hij de retorische vraag of dwaze en halsstarrige wijsneuzen als Mattheus en zijn vrienden, die anderen kwaad berokkenen en altijd uit zijn op gekuip, niet moeten worden vervloekt. Talrijke teksten zijn als geheel of fragmentarisch passim ter illustratie of verklaring gebruikt. Nog enkele teksten en groepen vereisen nader commentaar. Ik begin met het openingsgedicht van de *SV*.

Gedichten

- (SV-01). Verkonding, van de soete vryagie tusschen monsr. G.L. en juffr. L.S.

Het impressum luidt: “Door ordre gedrukt tot Antwerpen. Anno 1661”

(afb. 56). De ondertekening in de rechter benedenhoek is een verstrengeling van hoofd- en kleine letters, waarin ik de volgende onderken maar de betekenis ervan niet heb kunnen vaststellen: A.A.C.D.E.I.L.R.X. Ook trof ik deze combinatie nergens elders aan. Met enige fantasie zou daar Aaldericx uit kunnen worden gedistilleerd. Die naam wijst in de richting van de drukker-boekverkoper Herman Aeltsz. op de Nieuwezijds Voorburgwal bij de Deventer Houtmarkt, die de namen Aaldericx, Allard of Allerd gebruikte. In 1672 hanteerde hij – voor het eerst – zijn verfranse naam Herman Allard in het impressum van de *Histoire des procedures criminelles*.⁵² Ook hanteerde hij enkele keren in impressa de naam Antwerpen als schuilnaam voor Amsterdam onder andere in 1667 op de titelpagina van de *Euangelische leeuwerck*.⁵³ De combinatie van de ondertekening waaruit de naam Aaldericx kan worden afgeleid en het gelijktijdig voorkomen van de schuilnaam Antwerpen in het impressum van dit pamflet, doen heel voorzichtig Herman Aeltsz. als de drukker van de SV-01 vermoeden.

Liederen

De LL-pamfletten bevatten één of twee hoofdteksten of een hoofdtekst met één of twee subteksten. De liederen komen elf keer als hoofdtekst voor, vier keer als subtekst en eenmaal als ingebedde tekst. Veertien liederen zijn direct te herkennen aan de wijsaanduiding en in een aantal gevallen mede aan de zangtekstindicatie in de titel, waarvan ‘Een nieuw Amsterdams liedeken, van juffrouw Stevenon’ (SV-23) een voorbeeld is. Twee liederen zijn niet direct als lied herkenbaar: ‘t Rechte ballans, van monsr. Lalande en juffr. Stevenons’ (SV-21) en ‘De gysel-kamer, geopent van monsieur Lalande, tot schande van juffrouw Stevenon, als mede haar laatste sententie’ (SV-35). Louis Peter Grijp heeft ze op grond van hun strofische vorm met versregels van verschillende lengte als lied gekarakteriseerd. Ook andere stelselmatige metrische afwijkingen die in elke strofe steeds op dezelfde plaats optreden, zijn daarvoor indicatief.⁵⁴ Grijp noemt als typische attributen van het lied de muzieknotatie, de wijsaanduiding en de titel als deze het liedgenre impliceert. De wijsaanduiding is het gebruikelijke substituut voor muzieknotatie. Grijp noemt alles wat aan

⁵² *Histoire de procedures criminelles*. By H. Allard. Amsterdam, 1672.

⁵³ C[hristianus] d[e] P[lacker]: *Euangelische leeuwerck* [= leeuwerik]. By Herman Aeltsz. by de Deventer Houtmar[c]. Antwerpen, 1667.

⁵⁴ Louis Peter Grijp: *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*. Amsterdam, 1991, 43.

de liedtekst of aan het incipit – het eerste vers van het lied – voorafgaat, het opschrift. Normaliter bestaat dat uit de titel en de wijsaanduiding (in die volgorde). Opschriften kunnen variëren van zeer uitgebreid tot zeer beknopt.⁵⁵ Bij de LL-liederen komt geen muzieknootatie voor. De gebruikte wijsaanduidingen zijn herkenbaar aan de formuleringen: toon, wijze, op de wijze, voys en stemme. Alle zestien LL-liederen staan vermeld in de *Nederlandse liederenbank*.⁵⁶

Twee liederen zijn uitgesproken anti-Gabriel: het lied met het incipit “Hier kom ick Cupidootje” (SV-03/3) en ‘Ruyge Robbert de beer’ (SV-29). In de resterende liederen is de dichter pro-Gabriel of tenminste niet tegen hem.

Joost Vrieler gaat in zijn proefschrift *Het poëtisch accent* (2007) uit van vier typen pamfletten met liederen:⁵⁷

- liedbladen: één enkel lied (soms twee) op één pagina
- pamflet als liedboekje
- één of meer liederen tussen diverse andere tekstsoorten
- één of meer liederen ingevlochten in een prozatekst

In het corpus LL-pamfletten komt zijn eerste categorie elfmaal voor. De drie overige categorieën doen zich niet voor, wel twee andere:

- één of meer liederen aan het slot van een hoofdtekst van een andere tekstsoort: in vier gevallen
- één lied ingebed in een poëzietekst: in één geval

Vrieler schrijft dat het aantal pamfletten met liederen in de periode vóór 1672 afnam en dat deze liederen doorgaans temidden van andere teksten staan of zijn geïntegreerd in een lange prozatekst.⁵⁸ Dat zal het geval zijn met het door hem onderzochte corpus, het corpus LL-pamfletten uit 1661 biedt een ander beeld. De vraag dringt zich op waarom meer dan een kwart – om precies te zijn 27% – van de fictionele LL-pamfletteksten, liederen zijn. Als de vier samenspraken en de vier nieuwstijdingen – twee bijzondere tekstsoorten – buiten beschouwing zouden worden gelaten, zou

⁵⁵ Grijp: *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*, 41 en 149.

⁵⁶ <http://www.liederenbank.nl> (zoekwoord: Hekman SV1991).

⁵⁷ Vrieler: *Het poëtisch accent*. Hilversum, 2007, 118.

⁵⁸ Vrieler: *Het poëtisch accent*, 111.

het percentage zelfs 31% bedragen. Die zestien LL-liederen moeten toch ook een substantieel deel hebben uitgemaakt van het totaal aantal liederen in pamfletten in de periode 1660-1670. Is de affaire dan zo uitzonderlijk? Vrieler spreekt van een afname van de populariteit van het lied in pamfletten in de zeventiende eeuw onder concurrentie van het (lokale) liedboek en van het langzaam uit de mode raken van het genre.⁵⁹ Ik geloof daar niet in, een liedboek kan op korte termijn geen concurrent zijn van liederen in pamfletten. Het mist de actualiteit, het bereik ervan is beperkt en de prijs ervan moet in alle gevallen hoger zijn geweest dan van een planovel.

De ongeletterden die vooral voorkwamen onder de smalle burgerij en het grauw konden niet zonder het lied. Het bracht nieuws, vermaak, ontroering en beroering. ‘Het ging mee naar huis’ en werd voortdurend herbeleefd. De scabreuze elementen, die in de meeste LL-liederen aanwezig zijn, stimuleerden die herhaling. Het bereik van het lied oversteeg dat van welk aangeplakt of aan de man gebracht pamflet dan ook. Ik ben ervan overtuigd dat de liederen in de LL-pamfletten een belangrijke stimulans zijn geweest voor de honderden die dagelijks langs Gabriels cel trokken. De producenten realiseerden zich dat. Als er voor een andere tekstsoort dan het lied werd gekozen, was daar een reden voor.

De liedjeszangers die de liederen over Gabriel en Elisabeth ten gehore brachten, trokken veel publiek. De hoofdpersonen waren bekend en Gabriel genoot veel sympathie. Het is niet bekend of de liedjeszangers een vaste stek hadden, waarschijnlijk wisselden ze voortdurend van standplaats om zodoende een groot deel van de stad te bestrijken. De liedjeszangers en de voordrachtskunstenaars waren in de tijd (omstreeks 1660) dat ongeveer een derde van de Amsterdammers nog analfabeet was,⁶⁰ belangrijke maatschappelijke fenomenen. Verbaal wedijverden ze met de predikanten die elke week honderden mensen trokken, of die nu konden lezen of niet.⁶¹

⁵⁹ Vrieler: *Het poëtisch accent*, 111.

⁶⁰ Er bestaan geen exacte cijfers over het analfabetisme in de Republiek in de zeventiende eeuw. Frijhoff en Spies gaan ervan uit dat omstreeks 1650 tweederde van de mannen en eenderde van de vrouwen konden lezen (*1650 Bevochten eendracht*, Den Haag, [1999], 237). Extrapolerend, stemmen Van Deursens bevindingen die op het jaar 1630 zijn gebaseerd, daarmee globaal overeen. (*Mensen van klein vermogen*. Amsterdam, 2006, 144-145).

⁶¹ Matthijs van Otegem: ‘Tijd, snelheid, afstand; de mechanica van het pamflet’. In: *De zeventiende eeuw* 17 (2001), 58.

- (SV-35). De gysel-kamer, geopent van monsieur Lalande, tot schande van juffrouw Stevenon, als mede haar laatste sententie.

Het lied is ondertekend met de initialen D.V.R. De dichter weet zich daar al ruim drieënhalve eeuw achter te verbergen. In de eerste helft van de zestiende eeuw gebruikte Dominus Urbanus Rhegius (1489-1541) deze initialen. Een eeuw later doken ze opnieuw op. De tweede D.V.R. is vooral bekend als vertaler van Franse en Spaanse stukken.⁶² Of zijn initialen gelezen moeten worden als D.V.R. of D.v.R. of D.U.R. heb ik niet kunnen vaststellen. Het is erg onwaarschijnlijk dat die vertaler de auteur van ‘De gysel-kamer’ is geweest, zijn werk is van een heel ander gehalte. Voorzover bekend heeft hij ook nooit paskwillen geschreven. Eerder komt Dirk van Ruyven in aanmerking; de initialen passen op zijn naam en hij was een spottdichter. Op 27 oktober 1655 vonniste het Hof van Holland dat niemand zijn manuscript: *Journael bij Dirck van Ruyven selffs erdicht*, dat het Hof als “fameus, schandeleus ende seditieus” kwalificeerde, mocht bezitten of uitgeven, op straffe van als ‘pertubateurs’ [= verstoorders] van de openbare orde gevonnist te worden. Voor zover bekend is dat manuscript ook nooit gedrukt of verschenen.⁶³ Wat tegen Van Ruyven getuigt, is dat hij na zijn veroordeling alle reden had als spottdichter anoniem te blijven. Maar misschien lifte hij wel bewust mee op de initialen van de vertaler D.V.R. Deze beschouwing lost het raadsel niet op; intrigerend is wel dat D.V.R. met een scabreus lied ten detrimente van Gabriel in de LL-literatuur opduikt.

Nieuwstijdingen

Al vroeg in de zeventiende eeuw was men in Haarlem en Amsterdam begonnen post- of nieuwstijdingen in pamfletvorm te laten verschijnen. Het oudste spoor van een nieuwsblad in Den Haag lijkt te dateren van 1635.⁶⁴ De gebruikte terminologie in die tijd loopt uiteen van nieuwstijding tot

⁶² Enkele voorbeelden daarvan zijn: *De holbollige Buskon* (1642), een vertaling uit het Spaans; *'t Kluchtige leven van vrolycke Fransje* (1643), een vertaling uit het Frans en *d'Astrea* (1644), een vertaling van Honoré d'Urfé's *l'Astrée* (een herdersspel). In 1661 vertaalde D.V.R. nog *d'Afrikaanse Sofonisba* uit het Frans.

⁶³ Kleerkooper en Van Stockum: *Boekhandel te Amsterdam*. Dl. 2, 1052. *Fameus*: berucht; *seditieus*: oproerig.

⁶⁴ W.P. Sautijn Kluit: ‘De ’s Gravenhaagsche courant’. In: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1874-1875*, 4.

courant. Deze nieuwsbladen waren de voorlopers van de krant. In Den Haag verscheen in 1656 de eerste krant, waarvan de uit Gent afkomstige Gerard Lodewijk de Maght waarschijnlijk de courantier was.⁶⁵ Maarten Schneider gebruikt de begrippen courant en nieuwstijding onderscheidend, in tegenstelling tot Sautijn Kluit. Rond 1661 was Henricus Hondius de uitgever van de Haagse middelweeke couranten.⁶⁶

In de *SV* staan vier pseudo-nieuwstijdingen waarvan de inhoud scabreus en ridiculiserend is. Wat opvalt, is dat drie ervan uit de Haagse hoek komen en niet uit de Amsterdamse. Dat kan camouflage zijn. Evenals bij de serieuze exemplaren brengen deze pseudo-nieuwstijdingen gedateerde berichten uit verschillende streken en plaatsen. De titels ervan, die soms zeer duidelijke sporen van plagiaat vertonen, wekken de indruk dat het om normale nieuwsvoorziening gaat. Iemand die bekend was met de ‘Haagsche wekelyke Mercurius’ zal achter de titel van de ‘Haeghsche Mercurius of verscheyde post-tydingen’ (SV-56) dan ook geen scabreus spotticht vermoeden.

Twee van de vier pseudo-nieuwstijdingen zijn overgeleverd: de ‘Haeghsche Mercurius, of verscheyde post-tydingen’ (SV-56) in plano, en de ‘Nieuwe Haegse middel-weeke courant. No. 1’ (SV-42) op een tweezijdig bedrukt vel. De tekst van het laatste pamflet zou ook op een eenzijdig bedrukt planovel hebben gepast. De formele nieuwstijdingen verschenen doorgaans in plano of als meerbladig, tweezijdig bedrukt boekje in kwarto. Nergens elders trof ik een enkelbladig, tweezijdig bedrukt pamflet aan in de vorm van een (pseudo-) nieuwstijding. De vraag dringt zich op waarom de SV-42 in deze vorm is verschenen. Datzelfde geldt voor ‘De Haeghsche middel-weeke courant. No. 2’ (SV-52) die enkele dagen later het licht zag, maar waarvan het pamflet niet is overgeleverd. Hun titels zijn nagenoeg identiek, de nummering is opvolgend en volgens de aantekening in de *SV* van de anonymus (zie UBA Pfl. G f 27 p. 231) voeren ze hetzelfde impressum. Hoogstwaarschijnlijk zal dat pamflet ook tweezijdig bedrukt zijn geweest. Dergelijke pamfletten waren niet geschikt om op schuttingen en pilaren te bevestigen. Ze moesten aan de man worden gebracht of aan voordrachtskunstenaars ter hand worden gesteld. Venters zullen de vier nieuwstijdingen hebben aangeprezen met woorden – vanzelfsprekend in hun eigentijds Amsterdams – als: “Leest deze

⁶⁵ Maarten Schneider: *De Nederlandse krant*. 3de, geh. herz., dr. Amsterdam, 1968, 58.

⁶⁶ Sautijn Kluit: ‘De ’s Gravenhaagsche courant’. In: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1874-1875*, 10.

speciale uitgave. Leest het laatste nieuws over Gabriel en Elisabeth. Leest hoe er over hen in Europa wordt gedacht.” Dat kon het meest realistisch worden aangeboden in de bekende structuur van een nieuwstijding. Dat is ook de reden dat voor deze vorm werd gekozen. Dat de drukker een tweezijdig bedrukt vel uitbracht, moet hij uit kostenoverwegingen hebben gedaan, waarbij hij voor het kleinste formaat vel van 30 x 40 cm zal hebben gekozen.

De meeste berichten in de vier nieuwstijdingen zijn van een datum voorzien, zodat de pamfletten chronologisch kunnen worden geordend en de inhoud van de berichten op feit of fictie kan worden beoordeeld. Ik illustreer deze situatie aan een bericht uit ‘De Haeghsche middel-weeckse courant. No. 2’ (SV-52) dat gedateerd is op 24 juli 1661, de dag waarop het Hof van Holland vonniste dat Gabriel op borgtocht in vrijheid moest worden gesteld. Hoewel de krant als zodanig fictief is, stemt de inhoud van de acht verzen geheel overeen met de werkelijkheid.

Uit 's Gravenhage met de laetste brieven.

Nu pleit men hier aan wederzijden
 Of hy op borg-tocht uit mach gaen,
 Eer dat het Hof van hier sal scheiden:
 De saken zijn wel afgedaen,
 [75] Maer hy blijft noch in hechtenisse
 Terwijl men wacht op 's Heeren⁶⁷ last:
 Nu moet hy sijn matresse missen,
 Om dat hy hem [= zich] eens heeft vertast.

Er wordt in de nieuwstijdingen enthousiast gebruik gemaakt van plaatsnamen waaraan een erotische betekenis kleeft, zoals: Maaghdenburgh, Engte van 't Canaal, Lijflant,⁶⁸ Holsteyn, Calicut, Brandenborgh, Nonnenburgh, Liefkens-hoeck en Buycksloot. Een andere bijzonderheid valt te bespeuren in het gebruik van plaatsnamen die bekendheid genoten in de Republiek en dan vooral door de handelsbetrekkingen zoals Bordeaux en Rügen. Het Indiase Calicut [= nu geheten Kozhikode] zal geografisch gezien niet snel zijn thuisgebracht, maar zal in zijn erotische betekenis onmiddellijk zijn begrepen.

⁶⁷ *Heeren*: Heren van het Gerecht van Amsterdam.

⁶⁸ *Lijflant*: in de geografische betekenis: Letland, in de erotische: het lichaam van Elisabeth.

- (SV-52). De Haeghsche middel-weeckse courant. No. 2.

Het pamflet is niet overgeleverd. De berichten zijn onder andere afkomstig uit Holstein en Calicut (12 juli), Bordeaux (24 juli), 's-Gravenhage (zonder datum) en Amsterdam (30 juli). In de verzen 13-62 voert de dichter graaf Raimondo Montecuccoli (1609-1680) ten tonele. Hij gold als een van de grootste veldheren van zijn tijd. Hij onderscheidde zich in de Dertigjarige Oorlog en streed onder andere tegen de Zweden, die hij in 1658 uit Jutland en Pommeren verdreef. Hij is hier in een erotische metafoor geïnspireerd op Gabriel. Hij heeft Holstein ingenomen en Calicut, metaforen die voor zichzelf spreken, maar in India is hij nooit geweest. Deze voorstelling van het seksleven van Gabriel en Elisabeth is krachtig, trilt van de erotiek en bevat geen onvertogen woord.

En Montecuculi dee groote schade
 Toen hy te Calicut trock in de poort.
 Hy roofde Maeghdenborgh van haar gewasse,
 [30] Tot teken van zijn overwonnen fort,
 En schoor het kael: nu hyse komt verrassen,
 Heeft hy de ring-sloot en het velt verdort.
 In 't midden van het fort daer staet een kerckje
 Dat eertijds was Diana toegewijt,
 [35] Hier dee de veld-heer een barmhertig werckje,
 En nam het in dat yder wert ontseyt; [...].

- (SV-56). Haeghsche Mercurius, of verscheyde post-tydingen.⁶⁹

Met deze nieuwstijding lijkt de *SV* in eerste instantie te zijn afgesloten. Ze eindigt met het nieuwsbericht: “Uyt Nonnenburgh, den 5. dito [= 5 augustus]”. Daaronder volgen de kenspreuk “Elck sijn beurt”, enkele witregels en tenslotte het naschrift:

Slot van 't werck
 Gedrukt in 't misverstandt
 In 't bly-einde spel van Lalalandt.

De Hoge Raad had op 30 juli 1661 gevonnist dat Gabriel op borgtocht

⁶⁹ Op 4 september 1654 werd het eerste nummer van de normale *Haagsche wekelyke Mercurius* uitgebracht door Wilhelm Breeckvelt, boekdrukker te Den Haag. (Sautijn Kluit: ‘De 's Gravenhaagsche courant’. In: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1874-1875*, 8).

moest worden vrijgelaten, wat een blij einde voor hem betekende, zoals V.J.B.v.A. in het slotvers tot uitdrukking brengt. Het heeft er alle schijn van dat V.J.B.v.A. in eerste instantie dit pamflet als het laatste heeft beschouwd. Maar een of twee dagen later verscheen er nog een nieuwstijding, de ‘Extraordinaris Parysche courant. No.1’ waarvan het laatste nieuwsbericht als kop heeft: “Vry-Nederlant, den 6. dito [= 6 augustus]”. Inmiddels was het 8 augustus geworden, de dag waarop Gabriel weer vrijman werd. Dat bracht V.J.B.v.A. ertoe de *SV* van een geactualiseerd naschrift te voorzien, waarin hij Gabriels vrijlating memoreerde en de lezers beloofde hen op de hoogte te houden van de ontwikkelingen.

Samenspraken in proza

Er zijn vier samenspraken in proza overgeleverd. Hun verschijningsvorm was het blauwboekje. Elk werkje telt zestien bladzijden. S.A.E. van Puffelen merkt op dat men er rekening mee diende te houden dat deze boekjes bewerkingen waren van een realiteit (een mondelinge twist) die er direct of indirect aan ten grondslag had gelegen.⁷⁰ Ze boden de mogelijkheid kwesties ter discussie te stellen en verschillende meningen te ventileren. De auteur kan daarin zijn eigen stem, die van de burgerij en die van een specifieke groep laten horen, wat tot levendige discussies kan leiden. Kalff zegt er dan ook over: “[...] om wat afwisseling en levendigheid te brengen kiezen verscheidene pamfletschrijvers de vorm van samenspraak”.⁷¹ In de vier teksten voeren twee of drie personages de discussie; in twee gevallen is een vrouw de opposerende partij die het voor haar seksegenoten en dus voor Elisabeth opneemt.

In de ‘Balance der houwelyken’ (SV-16) en in ‘Den Haagsen tour a la mode’ (SV-47) valt een bijzondere retoriek te herkennen: het betrekken van externe geschiedenissen in de discussie. Ze zijn primair bedoeld ter staving of weerlegging van beweringen. Ze variëren van korte verwijzingen tot uitgebreide verhalen. Opvallend is dat die van eigen bodem doorgaans breed worden uitgemeten in tegenstelling tot de buitenlandse en mythologische. Waarschijnlijk tracht de auteur daarmee zijn publiek gemakkelijker op zijn hand te krijgen. Soms valt de datering van de samenspraak eruit af te leiden. Voor zover bekend is deze retoriek nooit aan een

⁷⁰ Van Puffelen: ‘Van disputatie tot pamflet in de zeventiende-eeuwse Nederlanden’. In: *Wetenschappelijke Tijdingen* 24 (1964-1965), 252.

⁷¹ G. Kalff: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 5. (Groningen, 1910), 16.

analyse onderworpen hoewel ze in menig zeventiende-eeuws pamflet is toegepast.

(Pseudo-)sententies

Er zijn vier pamfletten waarop in totaal vijf sententies of vonnissen staan. Ze hebben een ambtelijke inhoud en hebben betrekking op Gabriels vrijlating. Eén ervan (SV-33) is herdrukt in de *SV*, de drie andere komen afzonderlijk voor (zie hierna). Een vijfde pamflet (SV-51) bevat een pseudo-sententie die aan Gabriels vrijlating uitzonderlijke condities verbindt. De drie afzonderlijk voorkomende pamfletten met een juridische inhoud zijn:

- (HH-x). 't Vonnis van 't Hof vernietigende 't arrest op den persoon van Lalande.

De tekst is een excerpt van de ‘Sententie, gewesen by 't Hof Provinciael van Hollandt, in de sake van sr. Gabriel Lalande contra juffr. Lestevenon’ (SV-33). Het pamflet komt afzonderlijk voor en als ingeplakt document in de *SV* met sign. KBH 32 D 37: 1.

- (HR/SA-x). Sententie van de Hooge Raeden van Hollandt, Zeelandt ende West-Vrieslandt. Als mede d’ontslagingh van de heere schepenen der stadt Amsterdam, des arrest van Gabriel de la Lalande tot synen kosten. Extract uyttet schepenen minut register der stadt Amstelredamme, fol. Copye.⁷²

Dit pamflet geeft in twee kolommen twee vonnissen weer: dat van de Hoge Raad van 30 juli 1661 en dat van het Gerecht van Amsterdam van 8 augustus 1661. De schepenen van Amsterdam hebben vrijwel zeker beide vonnissen bewust op één pamflet geplaatst: ze wilden het publiek volledig informeren en het vooral laten weten dat ze zich niet bij het vonnis van het Hof en de Hoge Raad hadden neergelegd; dat ze Gabriel alleen hadden vrijgelaten omdat Elisabeth van Thije zich aan het vonnis van de Hoge Raad had geconformeerd. De Hoge Raad verklaart de sententie van het Hof van Holland en het vonnis van het Gerecht van Amsterdam nietig en ontslaat Gabriel uit zijn arrest op borgtocht van 20.000 gulden.

De schepenen van Amsterdam hebben Gabriel en zijn vijf borgen Guil-

⁷² Het handschrift van het ‘Extract’ is niet overgeleverd.

liam Beleynde de la Guardie, Claude Blot, Charles Barbou, Charles la Lande en Jean du Roy voor zich laten verschijnen om de borgsom te voldoen en Gabriel te laten verklaren dat hij zijn borgen het geld zou terugbetalen. Nadat de borgsom was voldaan werd Gabriel rond het middaguur vrijgelaten. Het ‘Extract’ is ondertekend door de beide presidenten van schepenen Gerard Hasselaer en dr. Roetert Ernst.

– (SA-hs). Schepenen der stad Amsterdamme gesien hebbende de dicta [...].

Dit handgeschreven pamflet bevat het eerste gedeelte van het ‘Extract uyttet schepenen minut register der stad Amstelredamme’ van 8 augustus 1661 (zie hfst. 3).

Verspreiding en receptie

Gerardus de Wind (1685-1752) noemt de *SV* in het begin van de achttiende eeuw een “rarus liber”, een zeldzaam boek.⁷³ Frederik Muller spreekt omstreeks 1865 van een vrij zeldzaam boekje,⁷⁴ J.H. Scheffer in 1878 van een hoogst zeldzaam boekje,⁷⁵ J.E. Elias omstreeks 1900 van een vrij zeldzaam boekje⁷⁶ en Cornelis J. Gimpel in 1921 van een “intusschen zeldzaam geworden bundeltje van een paar honderd bladzijden”.⁷⁷ Dat de *SV* ongeveer tachtig jaar na zijn verschijning al zeldzaam schijnt te zijn geweest, kan een gevolg zijn van kleine oplagen of van een dalende interesse van de bezitter, die het werk al snel uit zijn ‘bibliotheek’ verwijderde. Misschien ook hebben beide factoren een rol gespeeld.

Ik vermoed dat de eerste editie op of direct na 8 augustus 1661 het licht heeft gezien – Gabriels vrijlating is een feit (zie het naschrift van de *SV*) – en dat V.J.B.v.A. de exemplaren ervan meteen heeft samengesteld en verkocht. Dat hij voor de tweede editie de gangbare systematiek heeft gevolgd: de door een koper uitgezochte vellen laten inbinden tot boek. Zeer

⁷³ *SV*-exemplaar BNF YI-1676. De aantekening “rarus liber” staat op de binnenzijde van het voorplat.

⁷⁴ F. Muller: *De Nederlandsche geschiedenis in platen*. Dl. 1. (Amsterdam, 1863-1870), 317, nr. 2186.

⁷⁵ J.H. Scheffer: *Genealogie van het geslacht Lestevenon*, 14.

⁷⁶ Elias II, 721, noot “p”.

⁷⁷ Corn. J.G[impel]: ‘Amsterdamsche curiosa. In ’t Witte Paard’. In: *Algemeen Handelsblad* 1 oktober 1922, 5.

kort na het verschijnen van de eerste *SV*-editie zagen de *RM2* en de *KK* het licht. Een logische vervolgbehoefte van de koper was de *SV*, *RM* en *KK* in één band, in handig zakformaat te willen bezitten. Dat resulteerde in het *SV-RM-KK*-convoloot in het octavo-formaat. Daarvoor moest Johannes van den Bergh wel eerst het anonieme *KK*-drukwerk verwerven door koop of ruil. Van een *KK*-nadruk of roofdruk is mij niets gebleken. Wanneer, door wie en op wiens verzoek de convoluten zijn samengesteld, viel niet te achterhalen.

Het is opvallend dat de vier afzonderlijke *SV*-exemplaren alleen in Nederlandse bibliotheken voorkomen. Dat lijkt op een voorkeur te wijzen van de zeventiende-eeuwse ‘buitenlandse’ lezer en van de buitenlandse bibliotheken voor het complete werk. Dat Stockholm, Greifswald en Rouen nog een *SV-RM-KK*-convoloot bezitten, zal de erfenis zijn van de intensieve handelsbetrekkingen die vooral Amsterdam ten tijde van de affaire met die steden onderhield. Duizenden schepen deden elk jaar die plaatsen aan. Er woonden talrijke Amsterdammers die daar in de handel en scheepvaart werkzaam waren. Die waren nieuwsgierig naar gebeurtenissen in de Amstelstad. Schepelingen, kooplui en andere figuren die net uit Amsterdam waren aangekomen zullen hun in geuren en kleuren over de affaire hebben verteld. Ze zullen pamfletten en boekjes hebben meegebracht, die onder de geletterden van hand tot hand zullen zijn gegaan. Het kan haast niet anders of er zijn verscheidene exemplaren achtergelaten en toch resteren er slechts drie in die buitenlandse havensteden. Dat is niet alleen te wijten aan een tanende interesse maar ook aan de wisselingen van personeel. Voor aanvang van de terugkeer naar Amsterdam werd er opruiming gehouden. De ‘geëxporteerde’ pamfletten lijken alle verloren te zijn gegaan.

De Kungliga Biblioteket in Stockholm verwierf haar convoloot na 1678 en de Universität Greifswald het hare na 1741. De voorlaatste bezitters ervan zijn onbekend. De Bibliothèque municipale de Rouen heeft haar convoloot pas in de twintigste eeuw verworven. Vanzelfsprekend zijn er meer wegen dan de zeeweg waarlangs de uittocht van stukken naar het buitenland heeft plaatsgevonden. Ik herinner aan de wijze waarop Joseph van Praet de Bibliothèque nationale de France aan de LL-werken heeft geholpen.

De *SV* zal in het gunstigste geval op beperkte schaal nog enige jaren zijn gelezen in combinatie met de *RM* en *KK*. Als zelfstandig werk werd ze evenals de klucht vrij snel vergeten. Voor de *RM* lag dat anders. Het was een goed leesbaar treurspel. De auteur ervan was bekend bij de tijdgeno-

ten en was nog actief als treurspeldichter en als dichter van klein werk. Een herdruk van de *RM* verscheen voor het laatst in 1729 met drie andere werken van Neuye, in een uitgave van David Ruarus.⁷⁸

In de periode eind 1661-1664 werd de LL-affaire nog drie keer gememooreerd. De eerste keer in het pamflet de *Korswillige heekel-kout* dat waarschijnlijk nog in of kort na november 1661 is verschenen. De auteur roept daarin een aantal geschiedenissen in herinnering zoals die van de keitrekking te Amersfoort, van de geveinsde zwangerschap van Margriete Bas, van de moord op het dienstmeisje Orseltje te Utrecht⁷⁹ en die van Gabriel en Elisabeth. Het personage Claes Boode [= de berichtgever] frist het geheugen van de kroegisten en doelisten op:

Claes: [...]. Ia heerschap, daer is so veel nieuws, datje jou doof en blind sult hooren. Ick heb al vry wat veel te segghen. Daer sijn verscheyde dingen te handelen van 't optrecken der Amersfoortsche borgers: Van onse groote steen, een groot half uur voor-by Galgenberg gelegen. Ick brenge noch eenighe nieuwe tijdinghen van een Amstermer [sic, BH] genaemt Ansloo, wiens vrouw een kint gekoght had, om erfnis te bekomen, persuaderende de menschen datse int kinder-bedt lag &c. Oock een vreemde klugt van de vryagie van een Fransman La Lande, welk lang met ioffrouw Estevenon verkeert had; oock de sententie en executie van Augustijn Vos, zijn zoon, en huysvrouw, over 't grouwelik vermoorden van d'heer Reuvers dienstmaegt, Orseltjen, tot Utrecht volbracht, in 't by-zijn van duysenden. Voor al heb ik een klugt van de key, by ior [= jonker], Meister gemaackt, welck om zijn aerdige scherpsinnigheydt van veelen seer gepresen wordt, en kluchtigh en waerdigh te lesen is, met lof en steekdigten vande steen.⁸⁰

De tweede keer in het anonieme pamflet het *Haegs-kermisch-praetgen*

⁷⁸ BLL sign. 11556.c.46.(1-4).

⁷⁹ (1) *Advys-brief uyt Utrecht, belangende de leste geschiede moort, op den 4. September 1661*. Nieuwe-stijl. Amsterdam, den 16 november, 1661. (2) *Anderen advijs-brief, uyt Utrecht, vervattende een klare ordentlijke beschrijvingh vande verschrickelijcke moordt, begaen by Augustyn Vos backer, sijn vrouw Catharina Riddersbag, ende haren sone Pieter Vos, binnen Utrecht op den 25. Augustus 1661*. Dordrecht, 1661. (Zie het verschil in de datum van de moord en de verklaring hierna over dat tijdsverschil van tien dagen).

Oude stijl: de juliaanse kalender; doordat de juliaanse jaarberekening elk jaar 11 minuten en 14 seconden te kort kwam voor de omwenteling van de aarde rond de zon, en de achterstand aan het eind van de zestiende eeuw tot tien dagen was opgelopen, nam paus Gregorius XIII in 1582 het initiatief tot de invoering van de gregoriaanse kalender of *nieuwe stijl*, waarvan de data in overeenstemming zijn met de huidige tijdsrekening.

([Http://www.byzantijnsekapel.nl/pages/tijdsindeling.htm](http://www.byzantijnsekapel.nl/pages/tijdsindeling.htm)).

⁸⁰ Nicasius Nieuwland: *Korswillige heekel-kout tusschen eenige Amsterdamsche doelisten en Amersfoortsche kroegisten*. Gedrukt tot Scheerдам, [z.j.], 11-12.

over het gevangene-nemen van *Jacobus Overheul* (1664) waarin de auteur in de voorreden opmerkt:

Of nu dese actie soo eenigen swier schijnt te hebben naer de historie van Gabriel de Lalande en juffrouw Steevenon, sulcks sal ick u alleenlijck maer over-geeven om te oordeelen: het sal voor mijn genoeg zijn, dat ick u van onsent wegen wil verasseureert [= verzekerd] hebben, datter in 's Graven-hage ende tot Delft alsoo wel wat wonders en vremts voorvalt, als tot Amsterdam.⁸¹

De derde keer in het gedicht 'Boy is meester' (ca. 1672) van de Amsterdamse koopman-dichter Gerrit Jansz. Kooch.⁸²

Daer Arnoldus [Bornius] vrijerijen
Met Agatha [Welhoeck] niet bedijen,
Maer dien buyt verlaten most.
Daer Mortangie door sijn schaeken⁸³
Heel verbrodden al sijn saeken.
T had hem haest den hals gecost.

Daer Lalande niet kon baeten
Al sijn schoon en lelijck praten
Most verlaten Stevenon.
[Jacobus] Overhuel sou oock beginne
Om een brave maecht [= Zara van der Dusschen] te minnen,
Sat al vast eer hij begon.

Er bestaan geen aanwijzingen dat er na 1661 nog aandacht aan de *SV* is besteed. Onderzoekers hebben het werk veelal genegeerd. Ze hebben het gelaten bij titelbeschrijvingen in catalogi en handboeken. Alleen G.W. Kernkamp en Frederik Muller hebben er iets over gezegd. De eerste kwalificeert de *SV* als een "pornografische collectie",⁸⁴ de tweede laat een positiever geluid horen:

Vermakelijke en zeldzame verzameling van de spotdichten, tooneelspelen en

⁸¹ *Haegs-kermisch-praetgen*. 's Gravenhage, 1664, A2v.

⁸² Archief van de familie Alberdingk Thijm en aanverwante families. Band met verzen van Gerrit Jansz Kooch (SAA 520-120 p. 15). *Boy is meester*: Jan Rap speelt de baas (*WNT* lemma: *bode* sub. 4)).

⁸³ De kamerheer van de Zweedse koning, Johan Diederick van Mortagne schaakte in Den Haag in maart 1664 de rijke minderjarige wees Catharina van Orleans en vluchtte met haar naar de asielpplaats Culemborg. Uiteindelijk keerde zij naar huis terug en sloeg hij op de vlucht (Marijke Gijswijt-Hofstra: *Wijkplaatsen voor vervolgd*. [Dieren], [1984], 80-81.

⁸⁴ Kernkamp I, 44 (voetnoot). Zie voor het volledige citaat de inleiding.

verdere vlugschriften betreffende de schaking van Elisabeth de Lestevenon door Gabriel Lalande.⁸⁵

Positioneringen in catalogi

Op 8 oktober 1703 en volgende dagen vond de veiling plaats van boeken, prenten, schilderijen etc. uit de privécollectie van de Leidse rechtsgeleerde dr. Robert Doncan. De Leidse uitgevers Jacobus Hackius & Boudewijn (I) van der Aa hadden de veilingcatalogus opgesteld en zich met de verkoop van de stukken belast. *De soete vrijagie van Lalande en juffr. l'Estevenon, 1661* namen ze op in de rubriek “Verboden boeken in octavo” onder nummer 5, pagina 63.⁸⁶ Een vreemde plaats. Er is geen enkele aanwijzing dat de *SV* ooit aan censuur onderworpen is geweest. De verkoop en distributie van de pamfletten vonden in 1661 zelfs vrijelijk plaats.⁸⁷

Het lijkt geen twijfel dat Hackius & Van der Aa de affaire hebben gekend en dat zij hebben geredeneerd dat de *SV* met zijn pikante en provocerende inhoud in de categorie verboden boeken voor een snelle verkoop en een goede prijs zou zorgen. Dat ze in de titel het prikkelende “of d’afgevalle roos” hebben weggelaten, is opvallend; plaatsgebrek in de catalogus kan daarvoor geen reden zijn geweest. Waarschijnlijk hebben de heren enige clementie met de nog levende Elisabeth Lestevenon willen betrachten. De affaire mocht dan na 42 jaren haar actualiteit hebben verloren, vergeten was ze allerminst. Telgen uit het geslacht Lestevenon bekleedden begin achttiende eeuw respectabele openbare functies in de Republiek en elders. Elisabeth zal rond 1703 niet meer zijn nageroepen zoals in 1661 maar elke ontmoeting met lokale tijdgenoten zal de affaire bij de laatsten steeds weer hebben opgeroepen. Ook zal zij binnenskamers nog wel eens onderwerp van gesprek en vermaak zijn geweest. Zo zal de affaire decennialang levendig zijn gebleven. En de wijsaanduidingen “Lalande” en “Mijn heer Lalande” boven liederen uit de periode na 1661 hebben daar zeker toe bijgedragen. De herinnering zal pas zijn verflauwd en hebben opgehouden te bestaan na het overlijden van Elisabeth.

Op 8 oktober 1705 gaven de Leidse boekverkopers Johannes du Vivié & Isaac Severinus de veilingcatalogus uit van de bibliotheek van de Haagse

⁸⁵ F. Muller: *Nederlandsche letterkunde. Catalogus van boeken en handschriften voorhanden bij Frederik Muller & Cie.* Amsterdam, [1892], 88. Van een schaking was geen sprake.

⁸⁶ *Catalogus rarissimorum* [...]. Quorum auctio habebitur in aedibus Jacobi Hackii. Lugduni Batavorum, 1703 (IDC-cat. 2542; mf. 3928).

⁸⁷ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 276 (SAA 5059-32).

predikant Henricus du Pon (1662-1705). Ook zij plaatsten *De soete vryagie van monsr. Gabr. De Lalande, en juffr. l'Estevenon. 1661* in de rubriek “Verboden boeken in octavo”, onder nummer 13 (p. 97 moet zijn p. 105).⁸⁸ Ook hier geldt wat ik bij Hackius & Van der Aa heb geschreven over de positie van de *SV* en de historische context ervan.

Op maandag 19 oktober 1705 veilde de boekverkoper Boudewijn van der Aa te Leiden het boekenbezit van Jacobus Alexander van Waveren. In de catalogus staat in de rubriek “Verboden boeken in quarto” op folium E2r (pag. 35) de samenspraak ‘Balance der houwelycken, gehouden in forme van een wagenpraet, tusschen Naerden en Amersfoort’.⁸⁹ Van der Aa blijft consequent, in 1703 plaatste hij immers ook al de *SV* bij de verboden boeken.⁹⁰

In de veilingcatalogus *A collection of rarities and curiosities* (1959) van J.L. Beijers⁹¹ staan bijzondere werken uit het boekenbezit van J.C. Versnel beschreven waaronder een *SV*-exemplaar (in convoluut met de *RM* en *KK*) met velijnen [= kalfsperkamenten] band.

- (791) De soete vryagie, van monsr. Gabriel de Lalande, of d’afgevalle roos van juffr. Elisabeth l’Estevenon ... [sic, BH]. Door een liefhebber, tot dienst der Amstelsche jonckheid. Gedrukt in ’t jaer van’t Haegse pleidoy, 1661. Vellum. (35-40). Reprint of numerous pamphlets issued in connection with a 17th century Amsterdam love-scandal. Lalande was imprisoned after being accused of having seduced Miss L’Estevenon. The most important poets joined in the discussion in favour of one or other of the parties. At the end two plays (*De rampsalige min*, 2 parts; *Klucht van Koddige Koert*) written in connection with the same subject. The performance of the first play was inhibited as offending to a “wellknown Amsterdam family”. Waller 946, 1203, 1817; Scheepers I, 463. – The Six copy.

Dat de belangrijkste dichters zich in de discussie hebben gemengd is

⁸⁸ *Catalogus elegantissimorum* [...]. Lugduni Batavorum, 1705 (IDC-cat. 2503; mf. 3872-3873).

⁸⁹ *Catalogus variorum & insignium librorum*. [Collected by a bailiff of Reeswijk]. Boekverkoper Boudewijn (I) van der Aa. Leiden, 1705 (IDC-cat. 2973; mf. 4571). ‘Balance der houwelycken’ (SV-16).

⁹⁰ Met dank aan Henk de Kooker († dec. 2007), (Opleiding Nederlands, Universiteit Leiden), die mij op deze gevallen van ‘Verboden boeken’ attent maakte.

⁹¹ J.L. Beijers: *A collection of rarities and curiosities*. Utrecht, 1959, 104.

onjuist. Slechts twee dichters van enige naam: Jan Zoet en Catharina Questiers lijken zich in de affaire te hebben gemengd. Misschien diende deze opmerking om de verkoop van het werk te stimuleren. Beijers blijkt op de hoogte te zijn geweest van het opvoeringsverbod van de *RM*. Hoewel uit de mededeling aan het slot: “The Six copy” zou kunnen worden opgemaakt dat het beschreven werk afkomstig is uit de Six-collectie te Amsterdam, ontbreken daarvoor de aanwijzingen in de betreffende archieven.⁹² In de veilingcatalogus *Dutch popular literature. The collection of M. Buisman J. Fz.* (1972) staat een variante versie van het bovengenoemde convoluut beschreven, echter zonder vermelding van “The Six copy”.⁹³

Een onjuiste toekenning

In 1984 beschreef G.M.J. de Meij voor Het Utrechts Archief – toen nog het Rijksarchief Utrecht geheten – de inventaris van de archieven van de familie Martini Buys 1559-1966 en van het huis en de heerlijkheid Loenersloot. In dat familiearchief bevindt zich een *SV-RM-KK* convoluut. De band ervan lijkt oorspronkelijk te zijn. Op de rug staat in goudkleurige letters in een rood vlak de titel: *Vryagie van Lalande*. De Meij beschrijft alleen de *SV*.

- *De soete vrijagie van monseigneur Gabriël de Lalande; of d’afgevalle roos van juffrouw Elizabeth l’Estevenon*, verzameling pamfletten van de hand van Gabriël de Lalande, waarin hij zijn intieme relatie met Elizabeth Lestevenon bekend maakt, 1661. Gedrukt, met voorin aantekening van de hand van Paulus Hubert Andries Martini Buys (zie hierna) over de familieconnectie met de genoemde Elisabeth Lestevenon, 1905. 1 deeltje.⁹⁴

Zijn beschrijving is niet correct; Gabriel heeft geen enkele tekst zelf geschreven. Bovendien bestaan de pamfletten niet louter uit onthullingen over zijn intieme relatie met Elisabeth. De Meij noemt in zijn beschrijving Paulus Hubert Andries Martini Buys (1835-1915). Deze woonde van 1860-1893 in Rotterdam waar hij als civiel ingenieur in dienst was van de

⁹² Mevrouw Ingrid Stikkel, conservatrice van de Six-collectie, verstrekte mij deze informatie eind 2008.

⁹³ J.L. Beijers: *Dutch popular literature*. Utrecht, 1972, 66.

⁹⁴ *Inventaris van de archieven van de familie Martini Buys 1559-1966 en van het huis en de heerlijkheid Loenersloot (1276) 1569-1954*. Door G.M.J. de Meij. [Utrecht], 1984, 61.

Nederlandse Spoorwegen. Ook was hij jarenlang lid van de Rotterdamse gemeenteraad. Hij lijkt een rol te hebben gespeeld bij de overlevering van het convoluut. Een latere Paulus Hubert Andries heeft in 1979 het familiearchief overgedragen aan Het Utrechts Archief.

De vaste relatie tussen de Lestevenons en de familie Buys ontstond toen Elisabeth Lestevenon (1671-1747), dochter van Mattheus Lestevenon en Elisabeth Backer, in 1692 in het huwelijk trad met Willem Buys (1661-1749). Twee geslachten later volgde de parentage met de familie Martini toen Mattheus' kleindochter Eva Maria Adriana Buijs trouwde met mr. Antoni Martini. Die verwantschappen lijken de onverwachte aanwezigheid te verklaren van een *SV-RM-KK*-convoluut in dit familiearchief.

De Meij zal geen moeite hebben gehad om de familiebanden wat nauwkeuriger vast te stellen, want het archief Martini Buys bevat diverse fragmentarische genealogieën van beide geslachten. In de eerder genoemde aantekening van Paulus Hubert Andries Martini Buys (1835-1915) valt het volgende te lezen:

Elisabeth Lestevenon , geb: 26 sept: 1642, st: te Amsterdam 12 july 1710, begr: te 's Hage, tr: 6 febr: 1666 mr. Isaac van Thye, hr. van Opmeer geb: te 's Hage 1641, st: te Amsterdam 20 juny 1695 begr: te 's Hage, adv[ocaat]: eerst te 's Hage, daarna te Amsterdam. Zij was een der vyf kinderen van Abraham L: zijdehandelaar te Amst: en Elisabeth van Thye, getr: te 's Hage 30 april 1628.

Vyf jaren vóór haar huwelyk (in 1661) had Elisabeth L: een "soete vryagie" gehad met den als koopman te Amsterdam gevestigden Bajonnees Gabriel de Lalande, welke vryagie was gestuit door haar moeder en broeder Matheus, die haar opsloten en Gabriel den bons gaven. De reden hiervan was dat zich een betere party voor haar had opgedaan namelijk de advokaat Cloeck, denkelyk mr. Hendrik Cloeck die zy welgezind was. Uit wraak hierover maakte Lalande de zeer intieme betrekking waarin hy tot Elisabeth gestaan had wereldkundig. Door haar moeder wegens laster aangeklaagd, werd Lalande daarop gearresteerd en gevangen gezet door 't gerecht van Amst: (bldz: 153). Hy appelleerde echter by het Hof van Holland, dat hem by vonnis van 21 july 1661 tegen een borgtogt van f 20000,- op vrye voeten stelde. (bldz: 153). De zaak bragt zoo veel opspraak te weeg dat mr. Cloeck er van afzag om haar te trouwen, en werd in tal van vuilaardige pamfletten toegelicht en uitgeplozen. Deze pamfletten zyn herdrukt in dit hoogst zeldzame boekje in 12° getiteld "De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande, of d'afgevalen roos van juffr. Elisabeth Lestevenon". Gedrukt in 't jaer van 't Haagsche proces 1661. Een exemplaar daarvan berust in de Kon: Bibliotheek te 's Hage.

Het bovenstaande volgens: *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* door J.E. Elias, II bldz: 713-721. Haarlem, Vincent Loosjes, 1905. N.B. Deze Elisabeth Lestevenon was een tante van Elisabeth Lestevenon die in 1692 mr. Willem Buys, trouwde.

Mijn eerste gedachte dat het convoluut vanaf 1661 bij de familie Lesteve-

non zou hebben berust en via de lijn Mattheus, dochter Elisabeth, Willem Buys en Martini Buys uiteindelijk in Het Utrechts Archief zou zijn beland, leek lange tijd zeer aannemelijk hoewel het bewijs ervoor ontbrak. Het tegenkomen van Paulus Hubert Andries Martini Buys (1835-1915) en de Rotterdamse boekhandelaar J.H. Dunk bood stof voor een nieuwe hypothese. Buys had lange tijd in Rotterdam gewoond en gewerkt, Dunk dreef daar de “Oude en nieuwe boekhandel en leesbibliotheek” aan de Hang 4-17 (volgens het ingeplakte ex libris-zegel in de *SV*).⁹⁵ Dunk heeft de hand weten te leggen op het convoluut dat later in handen kwam van Martini Buys. Misschien heeft het eerst deel uitgemaakt van de leesbibliotheekcollectie en is Buys’ oog erop gevallen toen hij daarin rondsuffelde. Hij zal de affaire van Gabriel en Elisabeth bij overlevering hebben gekend. Toen hij dan ook met de titel werd geconfronteerd, zal hij geen moment hebben geaarzeld het convoluut in zijn bezit te krijgen. Als Dunk op de hoogte is geweest van de familierelatie Buys-Lestevenon kan het initiatief ook van hem zijn uitgegaan.

Het valt buiten het bestek van deze studie alle relaties tussen de Lestevenons en aangetrouwde geslachten te inventariseren in de hoop nog enkele verborgen teksten te ontdekken. De uitgebreide catalogus van de bibliotheek van Mattheus Lestevenon (1715-1797), heer van Berkenrode en Stryen, leek een onderzoek te rechtvaardigen, maar die bevatte geen enkele tekst over de affaire. Het grootste deel van diens collectie bleek te bestaan uit politieke en wetenschappelijke documenten. Deze Mattheus Lestevenon woonde meer dan 42 jaar in Frankrijk en zal mogelijk enigszins van de familie en haar geschiedenis zijn vervreemd.⁹⁶

⁹⁵ Ook het *SV*-exemplaar van de Koninklijke Bibliotheek van België met signatuur (KBR) III 21.865 A is volgens het ingeplakte ex-libris zegel op de binnenkant van het voorplat, ooit in bezit geweest van de: “Algemeene boekhandel, J.H. Dunk. Rotterdam. Magazijn van oude boeken”.

⁹⁶ [Detune]: *Catalogue de la bibliothèque de feu M. Matheus Lestevenon, seigneur de Berkenroode et Stryen*. Chez Detune. La Haye, 1798. Deze Mattheus Lestevenon was de zoon van mr. Mattheus Lestevenon, heer van Stryen en van Catharina Elisabeth Levingstone. Hij heeft belangrijke overheidsfuncties vervuld: schepen en secretaris van Amsterdam en buitengewoon ambassadeur in Frankrijk, waar hij vervolgens 42 jaar als gewoon gezant bleef. Aan hem werden namens de staat belangrijke handelingen toevertrouwd. Hij is twee keer gehuwd geweest. Zijn eerste vrouw was Lady Catharine Windsor die in 1742, een jaar na het huwelijk, overleed. Zijn tweede vrouw was Maria Wilhelmina barones Van der Duyn tot 's Gravemoer. Mattheus Lestevenon was een vermogend man. (J.H. Scheffer: *Genealogie van het geslacht Lestevenon*, 37).

Aandacht van Cordes

Cordes' uiteenzetting over de affaire en enkele van haar gedichten is interessant vanwege zijn mening over het auteurschap van de SV-09 en de SV-10. Hij schrijft:

De twee resterende plano's zijn ondertekend met 'niet soeter' en 'komt dat [niet] soet'. Ondanks deze sterke verwijzingen naar Zoets auteurschap lijken mij die gedichten niet uit Zoets koker te komen. Deze twee, 'Lalands nieu gewonnen lauwerkrans' en 'Stock in 't hondert', zijn, zoals vermeld, anoniem in de bundel opgenomen. Vooral de erin gebezigde stijl maakt dat het tweede, nog meer dan het eerste, eerder kreupeldicht dan hekeldicht genoemd kan worden. [...] Een dergelijk krom taaltje hebben wij Zoet nog nooit zien gebruiken. Mogelijk hebben enkele 'poetes minores' in dit heterogene gezelschap Zoets initialen en schuilnaam 'geleend', omdat diens gedichten een hogere 'marktwaarde' hadden.⁹⁷

Cordes heeft zes pagina's aan de affaire gewijd omwille van Jan Zoet, die volgens hem op basis van ondertekening als de maker van de onderstaande vier teksten zou kunnen worden aangemerkt, maar die vanwege de stijl twijfelt aan de twee eerstgenoemde:

- (SV-09). Lalands nieu gewonnen lauwer-krans. Ondertekening: Niet soeter.
- (SV-10). Stock in 't hondert, gesmeten onder al de pasquil-makers op monsr. Lalande en me-juffr. Stevenon. Ondertekening: Komt dat niet soet.
- (SV-12). Op 't affronteeren van het hol. Ondertekening: I. Soet.
- (SV-38). Lalandes quateremper-dagen. Ondertekening: J.S.

Deze vier LL-teksten ontbreken in Zoets verzameld werk. Dat mag echter niet worden misverstaan, uit de woorden van de boekverkoper Jan Claesen ten Hoorn kan niet met stelligheid worden opgemaakt of hij al het werk van Zoet heeft verzameld:

[...] heb al 't geen, dat ik hier te voorschijn breng, met grote moeiten, en kosten, (vermits zijn schriften, na zijn doot verstroot, en onder verscheide handen geraakt zijn) te zamen vergadert, gelijk ik het tegenwoordiglijk aan u vertoon.⁹⁸

Toch is het vreemd dat Ten Hoorn in 1675 niet de hand heeft weten te

⁹⁷ Rudolf Cordes: *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674*. Hilversum, 2008, 455.

⁹⁸ Jan Zoet: *d'Uitsteekenste digt-kunstige wercken*. Zie 'De boekverkoper aan de lezer', *3v.

leggen op een exemplaar van de *SV*. Is hij selectief te werk gegaan? Heeft hij alleen de ‘Uitsteekenste’ werken van Jan Zoet willen opnemen, zoals de titel aangeeft? Mocht dat laatste het geval zijn, zijn de criteria die hij daarvoor heeft gehanteerd onbekend.

Cordes kent in zijn biografie Zoet zestien kenspreuken toe, waaronder: “I. Soet, niet Soeter”, “Niet Soeter” en “Quam dat niet Zoet”. Van Doorninck verbindt Zoet alleen met de kenspreuken: “Niet soeter” en “Niet soeter dan de rust”. Die laatste ontbreekt bij Cordes. Hoewel hij ook de kenspreuk “Elck zen beurt” aan Zoet toekent, relateert hij de dichter niet aan de nieuwstijding ‘Haeghsche Mercurius, of verscheyde post-tydingen’ (SV-56) die is ondertekend met: “Elck sijn beurt”. Overigens zeer riskant, omdat die kenspreuk in die tijd door diverse dichters, drukkers en boekverkopers werd gebruikt onder anderen door Abraham de Wees.

In voetnoot 4 op pagina 451 vermeldt Cordes dat de UBL achtenvijftig plano’s bezit die op de LL-affaire betrekking hebben en dat deze zich daar bevinden onder signatuur Port. Nr. 20 (2). Korthedshalve verwijs ik naar bijlage 1, die een ander beeld te zien geeft. Ook zijn bewering op pagina 452-453 dat ‘Lalandes quateremper-dagen’ (SV-38) niet in plano bekend is, is onjuist, de UBG beschikt over dat pamflet.

Een pornografische collectie

Het gebruik van kwalificaties als pornografisch, obscene, scabreus, schuin, onzedelijk, onkuis, pikant en onkies zijn tijd- en persoonsgebonden. Deze begrippen variëren met de opvattingen die in een bepaalde samenleving gelden over seksualiteit. Zaken die thans heel normaal zijn, konden decennia of eeuwen geleden nog als zeer obscene worden beschouwd. Maar de omgekeerde situatie is eveneens mogelijk.

De meest gebruikte erotische metaforen in de *SV* zijn: hol, holgat, kous, billenborg, doos, roos, poes, lampette kuiltje, beurs, kouseband, lijnbaan, ruige hoek en venusbos die of Elisabeth of haar vagina of schaamstreek verbeelden. Voor Gabriel of zijn penis zijn als metafoor in trek: fret, tandenstoker, sulleman, kwant, penseel, zijdeworm, naald, spon, pook, pijp, suikerstok en bosnachtegaal. Als metaforen voor copuleren of paren circuleren: fretten, vlooien, boren, stoten, drukken, drillen, rijgen, breien, naaien en fuiken. Venuskrijg, venusdier en venusjanker metaforeren voor respectievelijk: het liefdesspel, een stoeipoes en een vrouwenjager.

De teksten in de *SV* waarin deze begrippen voorkomen heb ik als (licht) scabreus aangemerkt, met als resultaat dat eenendertig SV-teksten als zodanig zijn gekwalificeerd. Vermeldenswaard is dat elf daarvan liederen

zijn. Gelet op het bovenstaande, blijft dat aantal altijd arbitrair. Kernkamp kwalificeerde echter de hele *SV* als een pornografische collectie.⁹⁹ Dat is beslist onterecht. Mogelijk is dat veroorzaakt door vluchtig onderzoek of te wijten aan de negentiende-eeuwse kuisheidsgedachte die omwille van één scabreus element in een werk het hele werk scabreus noemt.

Van der Wulp hanteert een minder beladen terminologie als hij de beschrijving van ‘Een nieu liedje van een Frans heer en een Amsterdamse joffer’ (SV-14) besluit met: “Het opschrift is een zesregelig rijm, de kieschheid verbiedt echter meer dan de eerste regel af te schrijven”.¹⁰⁰ De beeldspraak in vers 2 en 3 van dat lied was voor hem onbetamelijk en hoefde dan ook niet te worden gememoreerd.

Een nieu liedje van een Frans heer en een Amsterdamse joffer,
[2] Die van hem getreden sou zijn als een duyfje van [= door] de doffer,
Maer om dat het boutje niet te deegh geregen was aan 't spit,
Is dat dese voorschreven Fransman nu in de Boejen sit: [...].

Inger Leemans gebruikt hoofdzakelijk het begrip pornografisch in haar boek *Het woord is aan de onderkant*.¹⁰¹ Hans van Straten geeft de voorkeur aan het minder beladen adjectief scabreus in zijn werk *Razernij der liefde*.¹⁰² Ik heb een predilectie voor het begrip scabreus, dat de betekenis heeft van gewaagd, schuin, onwelvoeglijk. Pornografisch heeft een veel pejoratievare connotatie. Het gaat mij bovendien te ver een gedicht pornografisch te noemen op grond van één vers, zoals dat bijvoorbeeld in ‘Lalands nieu gewonnen lauwer-krans’ (SV-09) voorkomt:

En hy met sijn geweer haer altemets eens pookte,
[15] Tot zielen-roovery en beyde haer plaesier [= hun beider plezier], [...].

Ik heb het in dit geval als licht scabreus aangemerkt. Zwaardere gevallen en eerder de kwalificatie pornografisch verdienen – ik blijf overigens aan scabreus vasthouden – zijn het lied ‘Klaghte, van joffrouw Elisabeth Lestevenon’ (SV-17) en de nieuwstijding ‘Haeghsche Mercurius, of verscheyde post-tydingen’ (SV-56), waarvan de twee onderstaande passussen

⁹⁹ Kernkamp I, 44 (voetnoot).

¹⁰⁰ Van der Wulp: *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman*. Dl. 3. Met supplement op de jaren 1519-1688. (Amsterdam, 1868), 295-296.

¹⁰¹ Inger Leemans: *Het woord is aan de onderkant*. 2^e dr. [Z.p.], [2002].

¹⁰² Hans van Straten: *Razernij der liefde*. Amsterdam, [1992].

illustraties zijn.

Moeder sou mijn gruw'lick haten
 [20] Wist sy dat ick was geboort,
 Met een quant van ellef duimen,
 En twee ballen onder aan,
 Die 'k mijn ruighte in most ruimen,
 Syn buick tegens mynen aan. (*SV*, 92).

In Lyslant is het wonder kout,
 Want men nu daar geen meer en dout,
 En 't lant is van sijn stee geraackt,
 En Lijsjes k... is ook mismaackt
 [35] Geworden, om dat men benam
 Haar lust, haar vreught, haar Sulleman. (*SV*, 240).

De sterk scabreuze *SV*-teksten prikkelden vooral de fantasie van lezer en toehoorder doordat ze het seksleven van Elisabeth en Gabriel soms tot in detail weergaven. In feite beoogden de dichters Elisabeth als een losbandige, op seks beluste jonge vrouw te stigmatiseren en aan de kaak te stellen. Zij moest immers in haar eer worden aangetast om Gabriel vrij te krijgen.

15 De rampsalige min. Treurspel voor Cupido

Inleiding

De rampsalige min. Treurspel voor Cupido. De opponerende partijen in dit treurspel zijn realistisch getekend; de innerlijke worsteling van de dramatis personae is voelbaar; vrienden en verwanten hebben grote invloed; de strijd om de eer loopt er als een rode draad doorheen. In het onderstaande overzicht heb ik de personages gekoppeld aan die van de historische figuren waarop ze zijn geïnspireerd. De overige toneelfiguren zijn historisch ‘vreemd’.

- Wilhelmo, een jonge heer, minnaar van Leonoore, geïnspireerd op Gabriel de Lalande.
- Hortensio, rechtsgeleerde, minnaar van Leonoore, geïnspireerd op mr. Hendrick Cloeck.
- Leonoore, een jonge juffer, geïnspireerd op Elisabeth Lestevenon.
- Moeder, geïnspireerd op Elisabeth van Thije.
- Henrico, de broeder, geïnspireerd op Mattheus Lestevenon.
- Alphonso, de neef, geïnspireerd op Daniel Lestevenon.
- Alette, de nicht van Leonoore, geïnspireerd op waarschijnlijk Elisabeth le Gillon.¹
- De knecht van Wilhelmo.
- Sophya, het dienstmeisje van Leonoore.
- Twee jonkers (alleen in de *RM1*), geïnspireerd op Munter en Cau.
- Baljuw (alleen in de *RM1*), geïnspireerd op schout mr. Lambert Reynst.
- Kornelio, kameraad van Wilhelmo (alleen in de *RM2*).
- Rei van jonge heren (alleen in de *RM2*).

Materiaal

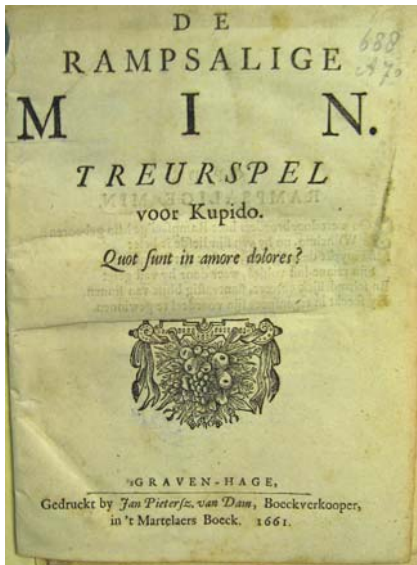
Er zijn in totaal 38 *RM1*- en 32 *RM2*-exemplaren overgeleverd. Op de

¹ Op welke nicht van Elisabeth deze Alette is geïnspireerd, is niet met zekerheid te bepalen. Het meest voor de hand liggend is Elisabeth le Gillon, tweede echtgenote van Daniel Lestevenon. Het is niet zinvol een vijftal andere nichten die ook in Amsterdam woonden maar verder van de familie afstonden, nog te vermelden, omdat ze de onzekerheid over de identiteit niet helpen oplossen.

titelpagina van de *RM1* en *RM2* ontbreekt in alle gevallen de auteursnaam; in het impressum van de *RM1* (door M.S.D.) ontbreekt bovendien de naam van de drukker-uitgever. Ter identificatie heeft de auteur de afzonderlijke delen ondertekend met de initialen M.S.D. of M.S.N.

De M.S.D.-initialen worden aangetroffen onder de ‘Opdracht’ van de zeven octavo exemplaren *RM1* (door M.S.D.). Er zijn geen *RM2*-exemplaren (door M.S.D.) overgeleverd.

De M.S.N.-initialen worden aangetroffen onder de ‘Opdracht’ van de *RM1* en *RM2* (door M.S.N.) en onder het titelgedicht van de *RM2* (door M.S.N.). Het titelgedicht van de *RM1* (door M.S.N.) is niet ondertekend en in de *RM1* (door M.S.D.) ontbreekt het titelgedicht.

Afb. 57 *RM1* (door M.S.N.) 4° (UBA O 60-4335).

Afb. 58 *RM2* (door M.S.N.) 4° (UBA O 60-4335).

Bijzondere exemplaren

Stadsbibliotheek Haarlem

In de *RM1* (door M.S.N.) in kwarto met sign. 128 A 59: 5 zijn na de titelpagina een prent- en een tekstfragment van de *Tribunal injuriae & Amoris* geplakt. Het prentfragment is uniek (zie verder hfst. 17).

Bibliothèque nationale de France Parijs

De *RMI* (door M.S.N.) in kwarto met sign. YI-1121 en YI-885 hebben voorin een ingeplakt blad met daarop in het Frans de titelbeschrijving: *l'Amour malheureux, tragédie*. La Haye, imp. de J.P. van Dam, 1661. (En hollandais).

De *RMI* (door M.S.D.) in octavo met sign. 8-YI-115 heeft voorin een ingeplakt blad met daarop in het Frans de titelbeschrijving: *l'Amour funeste. Tragédie ...* [sic, BH] deuxième partie. La Haye, Jean-Pierre van Dam, 1661.

British Library Londen

De *RM2* (door M.S.N.) in kwarto met sign. 11555.d.48.(12.) mist het A-katern, zodat het titelgedicht en de opdracht en dus ook de ondertekening door M.S.N. ontbreken. Het werk behoort tot dezelfde editie als de *RM2* met sign. 11556.c.46.(1.).

Russische Staatsbibliotheek Moskou

De RSB bezit een *RMI* (door M.S.N.) in octavo met sign. 01-D02-A(10). Het exemplaar is opgenomen in een titelloos convoluut dat tien Nederlandse treurspelen bevat uit de periode 1640-1661.² De RSB heeft het werk in 1949 – dus nog in de Stalinperiode – uit onbekend particulier bezit verworven. Op het achterplat van het convoluut staat het boekmerk: Lit.Belg.119. De titelbeschrijving van dit *RMI*-exemplaar in de Karlsruher Virtueller Katalog is onvolledig.

² Die treurspelen zijn: (1) *Theodorus en Dianira*. Broer Jansz. Amsterdam, 1640; (2) P.C. Hoof: *Baeto*. Ioost Hartgers. Aemsteldam, 1644; (3) J.H. Krul: *Hellevaert van Rodomond*. Nic. van Ravesteyn. Aemstelredam, 1645; (4) [Jean Rotrou]: *Kosroés treurspel*. Gerijmt door A.B. Leeuw. Michiel de Groot. Amsterdam, 1656; (5) *De veinzende Torquatus*. 4e dr. Jacob Lescaille. Amsterdam, 1657; (6) [Jean Rotrou]: *Den grooten Bellizarius*. Gerijmt door Claude de Grieck. Gijsbert Sijbes. Leeuwarden, 1658; (7) A. Karels: *Eduard, anders Stantvastige weduwe*. Iacob Vinckel. Amsterdam, 1660; (8) J. Dullaart: *Karel Stuart, of Rampzalighe majesteidt*. 3^e dr. Abraham de Wees. Amsterdam, 1660; (9) B. Vollenhove: *Broedermoort te Tranziane*. Jacob Vinckel. Amsterdam, 1661; (10) *De rampsalige min. Treurspel voor Cupido*. [Door M.S.N.]. [Dl. 1]. Ian Pietersz. van Dam. 'sGraven-hage, 1661. Met dank aan Mikhail Koltsov († sep. 2009) en Alexandra Panchenko van The State Historical Museum of Russia te Moskou, die mij in juni 2008 alle gewenste informatie over het convoluut en een volledige kopie van de *RMI* hebben verstrekt.

Structuur

De *RM* bestaat uit twee delen. Elk deel heeft vijf bedrijven. Het eerste en tweede deel tellen elk ruim 1400 verzen. De delen hebben vrijwel dezelfde structuur. De verschillen zijn: de *RM1* heeft geen deelaanduiding, de *RM2* wel; de *RM1* kent geen rei, de *RM2* wel; in de *RM1* (door M.S.D.) ontbreekt het titelgedicht. De *RM1* en *RM2* hebben de volgende indeling:

- een zesregelig titelgedicht (niet in de M.S.D.-editie)
- de opdracht
- de korte inhoud
- de lijst van personages
- de vijf bedrijven

De titelgedichten

De twee titelgedichten ‘Op de rampsalige min’ zijn veelbetekenend. De dichter gebruikt daarvan steeds het eerste vers om de haat van Henrico/Mattheus op nadrukkelijke wijze onder de aandacht van het publiek te brengen. Tevens confronteert hij de toeschouwer en de lezer direct met de thematiek dat haat schaadt en benadrukt hij dat Henrico/Mattheus de grote boosdoener is. Zonder hem zou er geen schandaal zijn geweest. Van het begin tot het einde blijft Henrico/Mattheus de haatdragende, van alle zelfkritiek gespeende en tot geen enkele concessie bereide figuur. Enige ontwikkeling ten goede valt bij hem niet te bespeuren.

Op de rampsalige min

Soo wert door broeders haet rampsal'ge min gebooren
 Wilhelmo, nu hy van sijn liefde is belet
 Misbruyckt de losse tong, en seyt dat Leonoore
 Sijn minne-lust voldeê, waer door hy vast geset
 |5| En schandelijck onteert, stantvastig blijft van sinnen.
 Hy soeckt in tegenspoet sijn voordeel te gewinnen. (*RM1*, A1v).

Hoewel de dichter rept van Wilhelmo's/Gabriels loslippigheid, veroordeelt hij hem daarvoor niet. Gabriels hechtenis vindt hij een schandelijke ontering.

Op de rampsalige min

Soo toont na broeders haet d'herstelde minnaer³
 Die om de twist sijn suster wat [= een weinig] verlaet [= opgeeft],

³ *d'Herstelde*: de weer in zijn oude doen zijnde, of de in vrijheid gestelde.

En soeckt sijn eer, en mint sijn vrenden raet.
 Wie sal van dit verschil noch sijn de winnaer?
 |5| Men pleyt voor 't Hooge Hof om 't ander deel [= eerherstel].
 De werelt is, en blijft een speeltonneel. (*RM2*, A1v).

Gabriel heeft uiteindelijk op sterk aandringen van zijn oom en van zijn vriend Kornelio, waarvan de werkelijke naam niet bekend is, Leonooore/Elisabeth losgelaten en besloten om voor de Hoge Raad te procederen voor eerherstel.

De opdrachten

In de zeventiende eeuw werd een werk vaak opgedragen aan een belangrijk of geliefd persoon. Dat kon worden gedaan uit eerbied, genegenheid of iets dergelijks. De opdrachten in de *RM* hebben een andere betekenis. In zijn 'Opdracht aen de volmaeckste' nodigt de dichter van de *RMI* de godin van het recht, Themis, uit met hem de schouwburgtonelen te betreden om haar te laten zien dat het kwaad wordt bemind en het goede wordt vergeten. Zelfs de kuise Leonooore/Elisabeth, ooit één van haar steunpilaren, liet zich verleiden tot het kwade. Aan het slot vertelt hij waarom hij het treurspel heeft geschreven.

Opdracht aen de volmaeckste

Volmaeckste, tree met my op schoutooneelen,
 Hoewel ick mis u goddelijck cieraet [= u niet waardig ben],
 Hier sal de min verfoeyde rollen spelen,
 Die d'oorsaeck is van dit rampsalig quaet.
 |5| Sy weckt de broeder haet, wiens drift gedwongen
 Tot voorstant [= ter verdediging] van sijn waerde susters eer
 De minnaer straft, die door misbruyck van tonge
 Haer lastert, maer sy mint hem even seer.
 't Geruchte blaest de schant op twee basuynen
 |10| Aen weder zy, soo wert door minnelust
 Een pael-krans verplettert op de kruyne
 Van haer; wiens eer wert door de min geblust.
 Gy mist nu dagelijks u lijftrauwanten [= getrouwen],
 De deugden sterven weg, wie is volmaeckt?
 |15| Als gy alleen, die met u diamanten⁴

⁴ *U diamanten*: zie Johan de Brune: *Banket-werk van goede gedachten*. Middelburgh, 1657, nr. DCCLXIII. 'Justitie'; citaat: "Is zy [= de wereld] een ringh, de justitie isser den diamant van. [...]. In somme, de weereld en waer gheen weereld, zoo de justitie haer niet en steunde, en staende hielt. Maer de richter zy verdacht [= moet zich realiseren], dat hy vonnissen op aerde ghevende, altijds een ooghe ende een oore in de hemel hebbe: [...]".

Van d'aerde vlucht, en in den hemel raecht.
 De droev'ge werelt wert hoe lang hoe quader,
 Want niemant neemt de deugden meer ter hert,
 De straf der godheyt komt allengskens nader
 [20] Nu 't quaet bemint, en 't goet vergeten wert.
 Hier dwaelt een maeght de zuyl en steunpylare
 Wel eer van uwe merm're tempel boog.
 Die als Diaen haer kuysheyt wil bewaren,
 Siet oock dat haer de minnelust bedroog.
 [25] Vergeefme dat ick ga voor oogen stellen
 Dit min-bedrijf, 'tgeen niet door haet geschiet,
 Men mag ondeugden wel voor 't volck vertellen,
 Dat hy die deught bemint de deughden siet. (RM1, A2r).

In zijn 'Opdracht aen de rampsalige *minnaer*' richt de dichter zich tot Wilhelmo/Gabriel. Hij adviseert hem met twisten en procederen te stoppen en met Leonoore/Elisabeth te gaan trouwen.

Opdracht aen de rampsalige minnaer
 Rampsalige, die door een zee van rampen
 Meer droevenis als soete vreugt geniet,
 Is noch u min niet afgemat door 't kampen
 Nu sy helaes! haer eerste treurspel siet?
 [5] Nu dat de faem de grensen van Europe
 Al naken komt, en blaest de tweedracht uyt.
 En gy rampsalige die leeft op hoope
 Raeckt gy niet by u hoopeloose bruyt?
 Leg af de twist der twistige verschillen
 [10] Al heb gy nu elkanderen onteert,
 Laet niet het recht uw eer en goet verspillen,
 Als een die redelijck verstant ontbeert.
 Nu is het tijt dat gy u gaet vereenen
 Door liefde die sich rept aen wederzy.
 [15] Een bly-tonneel verwint u droevig weenen,
 Nu treur ick noch, nu dat gy treurt met my. (RM2, A2r).

"De rey van jonge heeren"

De "rey van jonge heeren" komt als groep voor in het eerste, vierde en vijfde bedrijf. De "Iongheer" als individueel personage treedt op in het eerste, derde en vierde bedrijf.⁵ De "Iongheer" staat niet vermeld in de lijst

Themis zal ook de aardse rechter ter verantwoording roepen, die onvoldoende tegen het geestelijk verval op aarde optreedt.

⁵ Zie ook Lia van Gemert: *Tussen de bedrijven door? De functie van de rei in Neder-*

van personages. Gelet op de situatie in het vierde bedrijf ga ik ervan uit, dat waar de rei optreedt, deze bestaat uit twee jongeheren, en waar er sprake is van een individueel optredend jongeheer, deze een van die twee is.

Het eerste bedrijf biedt een bijzonder beeld. Het bestaat uitsluitend uit twee dialogen: de eerste wordt gevoerd tussen de rei van jonge heren en Kornelio, de tweede tussen een van de jonge heren en Wilhelmo/Gabriel. In de eerste fungeert de rei als spreekbuis van het schouwburgpubliek, dat over de actuele situatie wil worden geïnformeerd. Tussen de *RM1* en *RM2* ligt ongeveer een maand waarin het nodige is gebeurd. Wilhelmo/Gabriel is net uit de gevangenis ontslagen. Uit de vragen blijkt wat het publiek bezighoudt.

[3] Hoe staat het met de minnaar [Wilhelmo/Gabriel]?
Wat nieuws brengt gy ons mee? (*RM2*, A3r).

[38] Hoedanigh [= Hoe] is hy uyt sijn hechtenis gegaen? (*RM2*, A3v).

[69] Wat oorsaeck had sijn drift? heeft hy om harent wil
Dit uytgestroyt? (*RM2*, A4r).

[86] Soo is gelijk ghy seght met voordacht [= voorbedachte rade] dit geschiet.
(*RM*, A4r).

[98] Bemintse [= Leonoore/Elisabeth] hem noch wel? (*RM2*, A4v).

[111] Wat seyt Henrico [= Mattheus] nu, wijl 't recht hem tegen-loopt? (*RM2*, A4v).

Kornelio maakt zich, bijna vertwijfeld, zorgen over zijn vriend, die zijn liefde voor Leonoore/Elisabeth laat prevaleren boven de eer van zijn geslacht. Kornelio keurt Wilhelmo's/Gabriels gedrag af; hij behoort voor de eer van zijn geslacht te gaan.

Hy toont noch gunst aen haar, die hem soo gaet verachten.
[20] Dat hy om harent wil in boeyens moest vernachten.
O al te groote smaat! ô rampen van de min!
Waar toe hebt gy vervoert een redeloose sin?
Dat hy die sinneloos de gramschap schijnt te kiezen
Van sijn geslacht, eer hy de liefde wil verliesen, [...]. (*RM2*, A3r).

In de *RM2* vormt de tweestrijd van Wilhelmo/Gabriel een belangrijk thema: kiest hij voor de liefde, schendt hij de eer van zijn geslacht en kan hij rekenen op de vijandschap van familie en vrienden. Kiest hij voor de eer van zijn geslacht, verliest hij zijn geliefde. Pas in het derde bedrijf, halverwege het tweede deel van het treurspel, maakt hij zijn keuze:

[717] Gedwongen om de eer, sal ick mijn eer betrachten,
Gedwongen door de min sal ick geen min verachten.
Ick recht en pleit met haer tot vordering van eer, [...]. (*RM2*, B6r).

De rei van jonge heren besluit de dialoog met zang, tegenzang en toezang. In de zang wordt Venus gevraagd de bedroefde minnaars te helpen en hen in de liefde te laten volharden. In de tegenzang wordt de liefde verworpen, de wijn verkozen en opgemerkt dat degene die wil liefhebben, het verstand haat. In de toezang raadt de rei de heren aan wijn en Trijn te haten, om rustig te kunnen leven; beide zijn verderfelijk voor de jeugd. Hij roept die op het “spoor van Hercules” te volgen:

[155] Kom volg het spoor van Hercules,⁶
En min de moeder van de deughden,
Die sijn op aart de grootste vreugden; [...]. (*RM2*, A5r-v).

De rei gaat uiteen. Een van de jongheeren verlaat het toneel, de andere gaat in dialoog met Wilhelmo/Gabriel, die vindt bij hem gehoor voor zijn geklaag. Hij krijgt het advies niet naar zijn vrienden te luisteren maar voor Leonooore/Elisabeth te kiezen, omdat een hereniging tot hun beider eerherstel zal leiden. Moraliserend merkt de jongeheer op dat degene die stil en rustig wil leven, schande en smaad moet vergeten en vergeven.

De dichter laat in dit eerste bedrijf het publiek al kennis maken met de innerlijke tweestrijd van Wilhelmo/Gabriel, met de morele druk van familie en vrienden, met Kornelio als verdediger van de eer van het geslacht De Lalande en met een lid van de rei die begrip toont voor Wilhelmo's/-Gabriels liefdesgevoel.

In het derde bedrijf treedt een “Iongheer” als lid van de rei handelinggebonden op.⁷ Hij bezingt zijn liefde voor Alette. Hij toont zich blij dat zij zijn liefde beantwoordt. Als hij ziet dat Kornelio met haar flirt, grijpt hij

⁶ *Kom volg het spoor van Hercules*: Gr. Mythologie: Kom, doe als Hercules, strijd tegen bedreigingen en overwin hen.

⁷ Lia van Gemert: *Tussen de bedrijven door?* Deventer, 1990, 78-83.

in en verlaat met haar het toneel. Kornelio verwijt zijn vroegere liefje trouweloosheid; teleurgesteld merkt hij op:

[711] De vreughden van de min is ramp, bekommering,
Wat is een brave vrouw een licht verandert ding. (*RM2*, B6r).

En juist daarom raadt Kornelio zijn vriend aan de eer boven de onberekenbare liefde van een vrouw te stellen. De “Iongheer” toont het publiek, weliswaar ten koste van Kornelio, hoe wispelturig en trouweloos een vrouw kan zijn, waarmee hij impliciet concludeert dat bij een man de eer altijd moet prevaleren boven de liefde voor een vrouw. Vijf verzen later kiest Wilhelmo/Gabriel definitief voor eerherstel.

In het vierde bedrijf treden de rei en twee jongheeren op. Uit de situatie valt op te maken dat het duo samen de rei vormt. De rei als groep is driemaal kort aan het woord, eenmaal in de ik-vorm en tweemaal in de wij-vorm. Daar tussendoor laten de jongheeren (de “eerste Iongheer” en de “tweede Iongheer”) zich gelden als individueel personage. De rei – sprekend in de ik-vorm – adviseert Wilhelmo/Gabriel om Leonoore/Elisabeth te haten, maar die wil daar niets over horen. Hij nodigt hen uit met hem een glas te drinken.

Het treurspel eindigt met het optreden van de rei. Hij vat de ondeugden van Henrico/Mattheus en de gevolgen ervan samen. Hij veroordeelt hem al moraliserend tot de kwade genius van de affaire, waaruit te meer blijkt dat de *RM* ten detrimente van de Lestevenons en met name van Mattheus is geschreven. Wilhelmo/Gabriel krijgt slechts een reprimande voor zijn loslippigheid, zoals de dichter dat ook impliciet deed in het titelgedicht van de *RMI*. In de laatste twee verzen van de rei wordt teruggekoppeld op die in de ‘Opdracht aen de volmaeckste’.

Rey

Aenschouwers, en ghy heeren die hier in
Een schouburgh siet de rampen van de min.
Hier sietge nu hoe dat een eygen broeder
[1400] Met sijn behendigheyt misleyt de moeder,
En door sijn tegenzin de min belet
Die suster heeft te diep in 't hert geset;
Hy toont hem [= zich], hoe dat hy vergramt van sinnen
De reden door sijn driften gaet verwinnen,
[1405] Die sinneloos een kleynen eer bevocht
Toen hy de minnaer hadt te schant gebrocht.
Een jongelingh die als een man der mannen,
Sijn susters lof en aensien gaet verbannen,
En brenghet haer in de opspraeck vol verdriet,

[1410] Daer sy om treurt. Hier is hy die ghy siet,
 Wiens achterklap de gunst gaet openbaren,
 Die hy voor hem behoorden te bewaren [= voor zich moest houden].
 Dus leert nu uyt een spiegel van veel quaet
 Bemercken wat u wel of qualijck staet. (*RM2*, C8v).

De dichter besluit de *RM* met de woorden “Finis necdum finis” [= Einde en nog niet het einde]. Het treurspel mag dan ten einde zijn, in werkelijkheid moeten de processen om eerherstel nog beginnen en de uitkomst daarvan staat niet vast. Het is ook niet uitgesloten dat de dichter met dit naschrift preludeert op de emotionele reacties van het publiek na de beoogde opvoering van het stuk.

Inhoud

De beide delen beginnen elk met een korte inhoud. Ik geef ze beide weer. Het verloop van het verhaal heb ik in hoofdstuk 5 verwerkt, zodat een eigen korte inhoud hier overbodig is.

Leonoore, door de beloften die sy gedaen heeft aen haer minnaer Wilhelmo, verweckt de gramschap, van haer moeder, vrienden, en voornamentlick haer broeder, die dit huwelick soecken te beletten, en liever sagen dat sy de rechtgeleerde haer gunst bewees, waer toe sy swaerlick [= moeilijk] verstaen konde, maer eyndelijck door broeders smeecken, dreygementen, vermaningen haer sinnen ten deelen, maer niet geheel verandert hebbende, soo heeft Wilhelmo, siende dat hy by yeder van [= door] haer broeder gelastert viert, en dat de recht-geleerde haer min genoot, uytgestroit dat hy haer beslapen hadde, dit door een uyt het geselschap die het aenhoorde de broeder bekent gemaect zijnde; waer over hy vergramt was, heeft Wilhelmo met ramp en oneer aen weder zijden in hechtenis doen brengen, na dat hy verplichte vryheyte by sijn suster hadde genooten.⁸

Het tonneel begint met den avont, in 't leste van de vryagie, ende eyndicht met de gevangenis van Wilhelmo.

Wilhelmo, na dat hy door 't raetbesluyt van 't hooge Hof [= Hoge Raad] een uytpraeck hadde ontfanghen om op borghtocht uyt te gaen, is na lange hechtenis in vrydom weer herstelt, waer over sijn bloetverwanten, en voornamentlijck sijn vaders broeder [= Charles de Lalande] verstoort zijnde, heeft de saecke ter herte genomen en begeert niet dat hy sijn liefde sal toonen, aen haer wiens broeder en vrienden hem als een misdadiger hebben verongelijckt [= onrecht aangedaan];

⁸ *Verplichte vryheyte*: deze term klinkt paradoxaal, maar betekent dat Leonoore zich aan Wilhelmo verplicht heeft en zich verplicht voelt door haar liefde en trouwbelofte. Vandaar dat hem alle vrijheid op seksueel gebied werd toegestaan.

maer Leonore noch even seer beminnende (daer hy geen quaedt konde van hooren) heeft geperst [= gedwongen] door broeders haet hem als een party [= tegenpartij] voor haer geslachte vertoont, en na veel vergeefsche bewijsinge van de saeck te bemiddelen, die de onpartijdige hebben aengewent, isser aen wederzijde voorghenomen om haer verschillen [= hun geschillen] voor het hooge Hof te bevorderen [= aan de orde te stellen].

Het tonneel begint met sijn herstellinge [= vrijlating], ende eyndicht eenige dagen daer na.

Betekenis

De dichter vertelt in de laatste vier verzen van zijn ‘Opdracht aen de volmaeckste’ met welke bedoeling hij het treurspel heeft geschreven. Niet uit haat maar om het volk ondeugden te laten zien, zodat zij die de deugd beminnen, die opmerken en daar lering uit trekken.

[25] Vergeefme dat ick ga voor oogen stellen
Dit min-bedrijf [= vrijerij], 'tgeen niet door haet geschiet,
Men mag ondeugden wel voor 't volck vertellen,
Dat hy die deught bemint de deughden siet. (*RMI*, A2r).

Dat hij aangeeft niet uit haat te hebben gehandeld, impliceert dat het treurspel die indruk wel wekt. Sterker nog, hij heeft het geschreven met de werkelijke bedoeling het gedrag van Mattheus Lestevenon aan de kaak te stellen en – en passant – dat van Hendrick Cloeck. Het stuk is een aanklacht tegen het optreden van een aanzienlijke familie tegenover iemand die in haar kring niet wordt geduld. Het is ook een weerspiegeling van de heersende cultuur binnen de elite van Amsterdam.

Om overheids- en sociale repercussies te vermijden, volgt de dichter de tactiek om aan zijn stuk een morele bedoeling mee te geven. V.J.B.v.A. heeft datzelfde concept voor de *SV* toegepast. In zijn ‘Opdracht aen de Amstelsche jonckheid’ zegt hij de Amsterdamse jeugd een weg te willen wijzen om niet in buitensporigheid te vervallen, terwijl de titel en de inhoud van het werk die morele bedoeling logenstraffen. In werkelijkheid stelde hij de Lestevenons en in het bijzonder Elisabeth aan de kaak. In 1668 paste Thomas Asselijn dit misleidende concept ook toe. Marijke Meijer Drees noemt het een kwestie van tactiek zoals Asselijn zich in de opdracht van zijn politieke treurspel *Op- en ondergang van Mas Anjello of Napelse beroerte* indekt tegen eventuele afkeurende reacties.⁹ In het spel

⁹ T[homas] A[sselijn]: *Op- en ondergang van Mas Anjello*. 2^e dr. By Jacob Lescaijle.

zelf verdedigt hij de revolte tot op zekere hoogte. In de opdracht moest hij die krachtig veroordelen.¹⁰

De dichter laat het publiek zien waar heersende baatzucht binnen het gezin en binnen de stad toe leidt. Wat de gevolgen zijn van de baatzucht van Mattheus binnen de familie Lestevenon, wat de persoonlijke gevolgen zijn voor de baatzuchtige Hendrick Cloeck en wat de consequenties kunnen zijn voor de Amsterdamse burgerij als zij in handen valt van een baatzuchtig stadsbestuur, waarvan de schout in het treurspel de exponent is.

Mattheus maakt eigenbelang en persoonlijke eer ondergeschikt aan familiebelang en familie-eer. Zijn baatzucht prevaleert, veroorzaakt verdeeldheid binnen de familie, verstoort de harmonie in het gezin, ontkent het gezag van zijn moeder, staat het geluk van zijn zus in de weg, stelt haar bloot aan bespottingen en negeert de schande die de familie dagelijks moet ervaren. Mattheus heeft de macht in het vaderloze gezin van de Lestevenons, treedt onverbiddelijk op, is tot geen concessie bereid, zodat zijn baatzucht een gevaar is voor gezin en geslacht en desastreus voor Gabriel.

De baatzucht van Hendrick Cloeck doet hem een valse raadsman zijn van Mattheus, maakt hem belachelijk en verachtelijk en hoewel hij vooral persoonlijk wordt getroffen, slachtoffert zijn eigenbelang toch ook Elisabeth en Gabriel.

Gevaar op grotere schaal dreigt als de burgerij van Amsterdam geconfronteerd wordt met een baatzuchtig stadsbestuur met name met de Heren van het Gerecht die eigenbelang stellen boven het algemeen belang, keur en wet. In het treurspel voert de dichter de baatzuchtige schout ten tonele. Het publiek zal zijn optreden onmiddellijk herkennen en in hem de personificatie zien van het Amsterdamse stadsbestuur. En dat beoogde de dichter mede. Het publiek krijgt te zien dat baatzucht zowel kan heersen in een gezin als in de eigen stad. In beide situaties dreigt gevaar. Daarom wijst de treurspeldichter zijn publiek erop en spreekt de dichter van de ‘Geestelike vragen, op het apprehenderen van Lalande tot Amsterdam’ (SV-41) in zijn gedicht en in het motto: “Wee die stadt, daar men de wetten schendt”, zijn bezorgdheid daarover uit.¹¹

Amsterdam, 1669.

¹⁰ Thomas Asselijn: *Op- en ondergang van Mas Anjello*. Met inl. en aantekeningen door Marijke Meijer Drees. Amsterdam, [1994], 1 en 7.

¹¹ Een variatie op het motto onder het gedicht: ‘Geestelike vragen, op het apprehenderen van Lalande tot Amsterdam’ (SV-41).

Initiatief

Het valt niet te zeggen wie het plan heeft opgevat de *RM* te schrijven. Drie personen komen daarvoor in aanmerking: Johannes van den Bergh, Jan Neuye en Jan Vos. De vraag welke motieven elk van hen daarvoor kan hebben gehad, is niet te beantwoorden. Het meest waarschijnlijk is dat Van den Bergh en Neuye samen het plan hebben opgevat een treurspel tegen de Lestevenons en indirect tegen de Amsterdamse elite te schrijven en daarin Gabriel zoveel mogelijk te ontzien. Van den Bergh sympathiseerde met Gabriel en Neuye stoorde zich als orangist aan het optreden van de regenten en hun aanhang. Om met het treurspel een maximaal effect te bereiken, diende het in de schouwburg te worden vertoond. Om dat te bereiken hadden ze de steun van schouwburgregent Jan Vos nodig.

Vos kende Neuye uit het Amsterdamse poëtencircuit of via zijn mederegent en vriend Tobias van Domselaer. In dat circuit bewoog zich ook Gabriels vriend en dichter Dirck Pietersz. Heynck (1630-1679). Heynck was 'thuis' in de Amsterdamse schouwburg. Hij was familie van mr. Pieter van der Gracht die van 1651-1655 als schouwburgregent diende, het laatste jaar samen met Vos en Van Domselaer. Hoewel Heyncks eerste stuk *De gestrafte kroonzucht* slechts eenmaal werd opgevoerd,¹² lijkt hij daarna wel in contact te zijn gebleven met de kringen rond de schouwburg.¹³ Vos en Heynck moeten elkaar goed hebben gekend en via Heynck kende Vos waarschijnlijk ook Gabriel.

Dudok van Heel schrijft dat drie eeuwen verguizing van Jan Vos het de literatoren-biografen van Jan Vos buitengewoon moeilijk hebben gemaakt om hem in zijn juiste maatschappelijke kader te plaatsen.¹⁴ Jan Vos werd omstreeks 1610 te Amsterdam geboren als zoon van Jan Jansz. Vos en Aeltje Dircx Opmeer. Vader Vos was bergenvaarder, een koopman die vooral stokvis importeerde uit Bergen in Noorwegen.¹⁵ Jan Vos trouwde op 20 februari 1639 met de drieëntwintigjarige Grietie Gerrets. Ze kregen twee kinderen, een zoontje Jan dat slechts enkele dagen leefde en een dochter Maria. Grietie stierf in 1651 en werd op 6 mei in de Nieuwe Zijds Kapel begraven. Vos is nooit hertrouwd. Hij stierf en werd op 12 juli 1667

¹² E. Oey-de Vita en M. Geesink: *Academie en schouwburg*. Amsterdam, 1983, 168.

¹³ E.M. Grabowsky en P.J. Verkruysse: "Gadeloos, en onuytsprekelik van waerden". Netwerken rondom de Amsterdamse schouwburg'. In: *Kort tijt-verdrijf*. Amsterdam, 1996, 232-233.

¹⁴ S.A.C. Dudok van Heel: 'Jan Vos (1610-1647)'. In: *Amstelodamum* 72 (1980), 23-26.

¹⁵ W.J.C. Buitendijk: *Jan Vos toneelwerken*. Assen [enz.], 1975, 6.

in de Nieuwe Kerk begraven.

Jan Vos was katholiek, glazenmaker, toneeldichter en langdurig regent en hoofd van de Amsterdamse schouwburg. Die functie bekleedde hij twintig jaar, van 1647-1667, met slechts een onderbreking van één jaar van 1652-1653. Hij was een bekwaam en gewaardeerd organisator van grote evenementen, die meestal in opdracht van de regering van Amsterdam werden gehouden. Zijn roem en verguizing begonnen in 1641 nadat zijn treurspel *Aran en Titus* in de Amsterdamse schouwburg was opgevoerd. Mede dankzij het succes van dit spel en de bewondering van de Amsterdamse hoogleraar Caspar van Baerle (1584-1648), alias Casparus Barlaeus, die aan het Atheneum Illustre van Amsterdam doceerde, werd hij opgenomen in de kring van dichters en geleerden. Van Baerle schreef een lofdicht op de *Aran en Titus* (1641) dat de vele geringschattingen over Vos in de eeuwen daarna logenstraft. Uit de laatste tien verzen van dat lofdicht spreekt Van Baerles grote bewondering voor Vos:

Op het hoogdravend treurspel van Jan de Vos, glaezemaker.

Ick stae gelijk bedwelmt en overstolpt van geest.
 [20] De schouburgh wort verset, en schoeyt op hooger leest.
 Rijst Sophocles weer op? Stampst Aeschylus weer hier?
 Of maeckt Euripides dit ongewoon getier?
 Neen. 't is een ambachsman, een ongelettert gast,
 Die nu de gantsche rey van Helicon verrast.
 [25] Die noyt gezeten heeft aen Griecks of Roomsche disch,
 Wijst nu de weerelt aen, wat dat een treurspel is.
 Athenen las het spel, en sprack; ik schrijf niet meer,
 Die ons door glas verlicht, verduystert al ons eer.¹⁶

In 1642 volgde de *Klucht van Oene* en in 1667 het treurspel *Medea*,¹⁷ waarvan de opvoering nog meer spektakel bood dan de *Aran en Titus*. Ook schreef hij veel gelegenheidsgedichten. Talrijke aanzienlijken nodigden Jan Vos thuis uit en traden op als zijn mecenas, onder wie Joan Huydecooper, heer van Maarseveen. Worp schrijft, dat al wie in Amsterdam

¹⁶ Jan Vos: *Aran en Titus*. Voor Aeltje Verwou. Amstelredam, 1641, A2v. *Sophocles* (ca. 496-406), *Aeschylus* (525-456) en *Euripides* (ca. 485-406), de drie grote Atheense tragediedichters. *Helicon*: gebergte in Boeotië, waar men dacht dat de muzen huisden. Op de helling ervan lag o.a. de beroemde bron Hippokrene, waar dichters inspiratie uit putten. *Griecks of Roomsche disch*: de klassieke spelen. *Athenen*: Pallas Athene, de Griekse godin van wijsheid en kunst.

¹⁷ Jan Vos: *De klucht van Oene*. Voor Aeltje Verwou. Amstelredam, 1642. Jan Vos: *Medea, Treurspel*. By Jacob Lescaijle. Amsterdam, 1667.

hoge ambten bekleedde, door Vos met gepaste eerbied is bezongen. Worp merkt op dat hij bij het lezen van Vos' gedichten de indruk krijgt dat deze jegens de grote heren nogal onderdanig was, maar buiten die kring een heel andere toon placht aan te slaan.¹⁸ De afkeer van Vos mag blijken uit enkele vooroordelen die nota bene afkomstig zijn van 'beschaafde' letterkundigen uit de achttiende, negentiende en twintigste eeuw.

Het eene is *Aran en Titus* dat uit de harssenen eens dichters van lage geboorte gewrongen is; en het ander is *Arzases*, dat uit het edel vernuft eens dichters van deftigen huize is voortgevloeit.¹⁹

Jan Vos was een man uit de mindere volksklasse, zonder beschaafde opvoeding, zonder belesenheid, zonder eenige kunde dan die van zijn beroep; hij verstond geene vreemde talen, zoo min als de gronden zijner moedersprake.²⁰

Jan Vos, even vulgair van uiterlijk als inborst.²¹

Ook in de zeventiende eeuw werd er hard over hem geoordeeld, met name door Geeraardt Brandt (1626-1685), Antonides van der Goes (1647-1684), Joachim Oudaen (1628-1692) en de "almachtige literator" David van Hoogstraten (1658-1692), "hartstochtelijk vereerder van Vondel en een uitgesproken vijand van Vos".²² Buitendijk schrijft dat de vooringenomenheid tegen Vos geen grenzen kende, dat hij door de regentenaristocratie werd gerespecteerd maar ook door velen werd benijd en belasterd.²³ Onderzoekers hebben aan het gevoelsleven van Vos geen aandacht besteed, ik heb daar althans niets over aangetroffen. Menselijkerwijs gesproken moet hij vanaf 1641 tot aan zijn dood hebben geleden onder gevoelens van frustratie, minderwaardigheid, woede en haat jegens een deel van de Amsterdamse elite. Hij was er zijn leven lang afhankelijk van geweest, hij had veel aan haar te danken, hij had regelmatig onder haar verkeer, maar nooit echt tot haar mogen behoren. Een elite laat immers nooit mensen toe

¹⁸ J.A. Worp: *Jan Vos*. Groningen, 1879, 18.

¹⁹ Justus van Effen: *De Hollandsche Spectator*. Sevende deel. (Amsterdam, [1733]), (159). Bedoeld worden Jan Vos: *Aran en Titus* (1641) en Balthazar Huydecoper: *Arzases* (1722).

²⁰ P.G. Witsen Geysbeek: *Biographisch, anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*. Dl. 6. (Amsterdam, 1827), 398.

²¹ J. Greshoff en J. de Vries: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Arnhem, 1925, 98-99.

²² W.J.C. Buitendijk: *Jan Vos toneelwerken*. Assen [enz.], 1975, 32-33.

²³ W.J.C. Buitendijk: *Jan Vos toneelwerken*. Assen [enz.], 1975, 8, 22 en 44.

van een lager allooi of een afwijkende signatuur, anders dan in uiterste nood. Hij voelde en wist dat hij als mens door vele aanzienlijken werd geminacht, zoals later Van Effen, Witsen Geysbeek, en Greshoff en De Vries dat openlijk deden.

In die omgeving werkte Vos en hield hij zich staande. Nooit gaf hij openlijk blijk van zijn afkeer. Hij lijkt als geen ander de kunst te hebben verstaan om in een ‘vijandige’ omgeving te overleven. Hij was bijzonder intelligent, maar was in de ogen van de elite een volkstype gebleven, een mindere die buiten hun ‘gevestigde orde’ moest worden gehouden om te voorkomen dat hij met zijn intelligentie en maatschappelijke verdiensten haar in de schaduw zou stellen. In die zin vertoont Vos overeenkomst met Gabriel, die in eerste instantie door de Lestevenons werd gedooft tot het moment dat hij door een huwelijk met Elisabeth definitief tot hun kring zou gaan behoren.

Vos moet de explosieve kracht van de *RM* voor de Lestevenons en de Amsterdamse elite hebben onderkend. Toch plaatste hij het stuk op de schouwburgrol, niet alleen omdat hij ervan overtuigd was dat het een kas-succes zou worden, maar ook om wraak te nemen op de elite van Amsterdam, van wie een belangrijk deel hem reeds twintig jaar met verholen of uitgesproken minachting had bejegend. De LL-affaire bood hem eindelijk de gelegenheid voor een afrekening die haar hoogtepunt moest vinden in zijn schouwburg, in een gelijktijdige confrontatie tussen spel, elite en het gewone volk. Het is ontegenzeggelijk een gewaagde maar beslist geen absurde veronderstelling, een speculatie op de ongeken-de gevoelens van Vos.

Het opvoeringsverbod

De dichter van de ‘Verkonding, van de soete vryagie tusschen monsr. G.L. en juffr. L.S.’ (SV-01) was van mening dat er over de LL-affaire een toneelstuk moest worden geschreven met de bedoeling dat in de schouwburg op te voeren. Hij schrijft:

[125] Men hoort dees saeck in digt op schouburg te vertoonen,
 Wie sou my voor de tydt en mijne moeite loonen?
 Hoe sout sijn verdeelt in treurspel of een blijspel,
 Daer 't eynt noch duister is, so dat men noch niet wel
 Hier in bequaem [= toereikend] kan treen, om in het werk te stellen,

[130] So haest [= gauw] 't sal mooglijk sijn sal ick het oordeel vellen²⁴
 Van dees u soete min, het spel sal zyn genaemt,
 De min door haet voltoyt, soo wijt en zijts befaemt.
 De faem sal noch eerlang so door heel Neerlant breken,
 Datmen hoeft van Romeins of Griek niet meer te spreken.²⁵

Deze verzen moeten zijn gedicht voordat de *RM* het licht zag. Ik heb geen aanwijzingen gevonden voor de veronderstelling dat deze dichter en die van de *RM* dezelfde zijn, hoewel de inhoud van het bovenstaande citaat en de overeenkomst tussen de titels 'De min door haet voltoyt' en 'De rampsalige min' de gedachte daaraan wel oproepen. Ook de auteur van de 'Samenspraak, tusschen een Fransman en een Luycker-waal' (SV-24) maakt melding van het voornemen om over de affaire een toneelstuk te schrijven en dat te vertonen:

Luycker-waal: Ouy vrayment, un bon entendement, ne faut qu'un de my mot,²⁶
 ghy wilt noch wat weete hoor ick wel, maar ghy zijt de spreeuw, doch de cameraat,
 ick wil de broodt voor de vriendt niet sluit, ick wil u gaan, een vryery, die noch op
 schouwbergh verthoone zal worde, zegh, ghy hebt immers misschien al ghehoort,
 hoe dat monsr. Gabriel la Lande marchand franchoys, et bourgeois demeurant a
 Amsterdam, heeft gheapprehendeert [= is gevangen genomen], om de wil van de
 jonkevrouw Lyfspletje Stephenam, maar daar naar zal ick noch wat meer daar van
 spreek van die vange. (SV, 118).

De *RM* moest zijn première beleven in de Amsterdamse schouwburg, daar hoeft geen twijfel over te bestaan. Het betrof een Amsterdamse kwestie waarin bekende aanzienlijken een rol speelden. De burgemeesters vonden het stuk echter te kwetsend voor de Lestevenons en verboden de opvoering ervan. Dankzij Andries Pels is dat bekend geworden. Noch in het Stadsarchief van Amsterdam noch elders heb ik ook maar iets over het verbod kunnen terugvinden. Mogelijk hebben de heren hun actie buiten de stukken gehouden. Ze moeten zich ervan bewust zijn geweest dat ze uiteindelijk het Burgerweeshuis en het Oudemannengasthuis benadeelden. Andries Pels (1631-1681) praktizeerde als advocaat te Amsterdam. Hij

²⁴ *Hoe sout ... oordeel vellen*: De dichter vraagt zich af of het schandaal zal uitdraaien op een treurspel of op een blijspel. Omdat nog niet vaststaat hoe de zaak zal aflopen, kan hij daarover nog geen uitspraak doen.

²⁵ *Datmen ... spreken*: De spelen uit de klassieke oudheid zouden erbij in het niet vallen.

²⁶ *Ouy vrayment, un bon entendement, ne faut qu'un de my mot*: Ja zeker, een goed verstaander heeft slechts een half woord nodig.

was een vooraanstaand en invloedrijk lid van het kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum [= Voor hen die echt willen is niets te moeilijk]. Hij schreef gedichten en toneelstukken. Hij brak door in 1668 met zijn spelen *Didoos doot* en *Julfus* waarvoor Vondel en Constantijn Huygens een introductie schreven.²⁷ Zijn grote bekendheid verwierf hij met zijn *Q. Horatius Flaccus dichtkunst* (1677) en zijn *Gebruik én misbruik des tooneels* (1681), waarin hij de opvattingen van het NVA heeft neergelegd. Die waren gestoeld op de Frans-classicistische toneeltheorie. Daarin gold onder andere de eis van de *bienséance* [= welvoeglijkheid], die inhield dat niets in het literaire werk de morele of esthetische verwachtingen van het publiek mocht doorbreken en dat hoon en schimp op personen taboe waren. Vanuit die visie vond Pels zich in het opvoeringsverbod van de *RM* en sprak hij zijn afkeuring uit over de opvoering van Asselijns treurspel *De moort tot Luyk door den graaf van Warfuzé aan den burgermeester De la Ruelle* (1671). In zijn *Gebruik én misbruik des tooneels* schrijft hij:²⁸

En 't zelfde misbruik in de burgerlyke zeden,
 Als in de godsdienst, heeft het schouwtooneel geleeden.
 |635| 'k Staa toe, dat schempen op byzonderen voorlang,²⁹
 Van 't schouwtooneel gejaagd, ging zelden meer in zwang;
 Hoewel Rampzaal'ge Min, rampzaalig in twé deelen
 Gesplist, tot naadeel van een groot geslacht te speelen
 Beslooten was, en reeds gespeeld waar, zo de stad
 |640| Dien hoon door haar verbod niet voorgekomen had.
 De graaf van Warfuzé, wiens dochter door den dichter
 Wordt ingevoerd, gelyk een' hofpop [= courtesane], of nog lichter,
 Is ook veel te onbesuisd op 't schouwtooneel gebragt
 Ter onverdiende schimp van dat beroemd geslacht.

In 1907 herinnert J.A. Worp (1851-1917) als eerste na Andries Pels aan het opvoeringsverbod van de *RM*. In het tweede deel van zijn *Geschiedenis van het drama en van het tooneel* schrijft hij:

Toen in 1668 Asselijns' *Op- en ondergang van Mas Anjello, of Napelsche beroerte* vertoond werd, schijnen sommigen gemeend te hebben, dat de schrijver tot oproer wilde aansporen, omdat juist voor het eerst "het honderdpenning geld in Holland

²⁷ Pels, A: *Didoos doot. Treurspel*. Amsterdam, 1668. (UBL 1206 B4: 1). [Pels, A]: *Julfus. Blyspel*. Amsterdam, 1668.

²⁸ A. Pels: *Gebruik én misbruik des tooneels*. Amsterdam, 1706, 24-25.

²⁹ *Voorlang*: zoals dat vroeger gebeurde.

wierd geheven”, maar het blijkt niet, dat de magistraat zich met de zaak bemoeit heeft. Soms trad de stadsregeering met een verbod op, ook zonder dat zij door den kerkeraad daartoe was aangespoord. Zoo werd, waarschijnlijk in 1661, het opvoeren van *De rampsalige min* [zie voetnoot] belet, toen er besloten was, dit stuk “tot nadeel van een groot geslacht te spelen”.³⁰

Worp stierf op 28 augustus 1917. Kort voor zijn dood verzocht hij J.F.M. Sterck de correctie van de “*Geschiedenis*” tot 1772 op zich te nemen. Sterck voldeed aan dat verzoek, corrigeerde de *Geschiedenis* en zorgde voor een aanvulling tot 1872. Het werk verscheen in 1920.³¹ Opnieuw wordt het opvoeringsverbod van de *RM* gememoreerd:

Eene enkele maal traden de burgemeesters uit eigen beweging als censors op. In 1661 was uitgekomen *De rampsalige min* van een onbekenden dichter, die twee treurspelen van dien naam, elk van 5 bedrijven, aan eene jonge dame wijdt, welke door haar broer in hare liefde wordt gedwarsboomd en aan het slot van het 10de bedrijf – opgeluisterd door een “Rey van jonge heeren” – nog niet verder is dan dat de zaak voor het hof zal komen. De burgemeesters beletten dit stuk “tot nadeel van een groot geslacht te spelen”.³²

In de de *RM* stelt de dichter laakbaar gedrag van aanzienlijke personen aan de kaak. Hij onthoudt zich van persoonlijke grofheden en beledigingen. In *De moort tot Luyk* voert Asselijn een graaf ten tonele die zijn dochter Klarimeen slaat en haar uitscheldt voor bordeelbrok en haar hofdame voor doortrapte hoer.³³ Een graaf die niet voor een moord terugdeinst. Asselijn krenkte daarmee het geslacht Warfusé in zijn eer. Beide spelen waren dan ook evident in strijd met het *bienséance*-idee.

Bij het lezen van *De moort tot Luyk* rijst het vermoeden dat Asselijn elementen ontleend heeft aan de *RM*. Het gedrag van Warfusé met betrekking tot dochter Klarimeen vertoont overeenkomst met dat van Mattheus ten aanzien van zus Elisabeth. Beiden verbieden de jongedames de om-

³⁰ Worp: *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*. Dl. 2. (Groningen, 1907), 102. Worp verwijst hier in een voetnoot naar dl. 1, 305.

³¹ Worp: *Geschiedenis van den Amsterdamschen schouwburg 1496-1772*. Met aanvulling tot 1872 door J.F.M. Sterck. Amsterdam, 1920. Zie voor Worps verzoek aan Sterck het ‘Voorbericht’.

³² Worp: *Geschiedenis van den Amsterdamschen schouwburg 1496-1772*. Amsterdam, 1920, 123. In een voetnoot schrijft Worp: “Vgl. A. Pels, *Gebruik en misbruik des tooneels*, 3de druk, 1718, blz. 24. – Zie de geschiedenis van Gabriël de Lalande en Elisabeth Lestevenon bij J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, II, blz. 721”.

³³ [Asselijn]: *De moort tot Luyk*. By Jacob Lescaijle. Amsterdam, 1671, 9, 17 en 38.

gang met een van lagere stand geachte minnaar, respectievelijk Morizon en Gabriel. Beiden willen dat de dames zich verbinden met mannen van hun stand, respectievelijk Grandmondt en Hendrick Cloeck. Klarimeen verwijt haar vader dat hij door zijn gedrag het geslacht Warfusé heeft vernederd en dat alle hoge aanzien door zijn toedoen verloren is gegaan. Elisabeth en haar moeder maken Mattheus vergelijkbare verwijten. Wat Warfusé onderscheidt van Mattheus is zijn misdadigheid, hoewel de dichter van de *RM* Mattheus Lestevenon ook tot een moord in staat achtte.

Waarom grepen de burgemeesters wel in bij de *RM* en niet bij *De moort tot Luyk*? De volgende redenen doen zich veronderstellen: de moord vond plaats in 1637, het treurspel werd opgevoerd in 1671, de geschiedenis was dus niet actueel en had zich bovendien ver van Amsterdam afgespeeld, zodat de betrokkenheid van het publiek met de hoofdpersonen gering was. Ook had Asselijn het stuk geschreven op verzoek van de schouwburgregent Tobias van Domselaer en was de macht van Nil Volentibus Arduum alsnog onvoldoende om de opvoering ervan tegen te houden. De affaire De Lalande-Lestevenon daarentegen was uiterst actueel, speelde zich af in Amsterdam en betrof bekende aanzienlijken. Ter wille van hun reputatie en in het bijzonder die van de Lestevenons, Cloecken en Reynst, vaardigden de burgemeesters het opvoeringsverbod uit.

Verspreiding en receptie

Hoeveel *RMI*- en *RM2*-exemplaren er oorspronkelijk zijn verschenen, is onbekend. De *RMI* (door M.S.D.) in octavo heeft vrijwel zeker als eerste van de *RM*-edities het licht gezien, gevolgd door de *RMI* (door M.S.N.) in kwarto en octavo. De verschijningsvolgorde van de laatste kan niet meer worden vastgesteld. De *RM2* in kwarto en octavo zagen het licht kort na 8 augustus 1661, de dag waarop Gabriel werd vrijgelaten. Daarna zullen beide delen doorgaans in één band zijn verkocht of als convoluut – in octavo – met de *SV* en *KK*. Dat geldt niet voor de *RM* in kwarto, die acht keer voorkomt in één band als treurspel in twee delen. Wat ik over de verspreiding bij de *SV* heb geschreven, geldt voor een groot deel ook voor de *RM*, in het bijzonder als het om het *SV-RM-KK*-convoluut gaat.

De *RM* werd het slachtoffer van toneelcensuur, werd tweemaal negatief gekwalificeerd, en werd nooit positief gewaardeerd. Ook bevat vrijwel elke titelbeschrijving van het werk fouten en omissies. Na publicatie in 1661 stond het stuk logischerwijs even in de belangstelling; het had immers betrekking op een actuele, lokale kwestie waarin de hoofdpersonen

duidelijk vielen te herkennen. Enige belangstelling daarna kan worden afgeleid uit een heruitgave van de *RM* in 1667 en 1729, hoewel deze uitgaven ook kunnen worden beschouwd als een completering van werk van Jan Neuye in één band.

De eerste afwijzing betreft het opvoeringsverbod. De tweede is de aantekening van een onbekende commentator in de kantlijn van Andries Pels' *Gebruik én misbruik des tooneels* in de tweede verbeterde druk van 1706.

Met schempen op byzondere, niet toegelaaten, getoond in Warfuzé, en diergelyke prullen.³⁴

Deze diskwalificatie gold zowel de *RM* als *De moort tot Luyk*. De derde afwijzing is van recentere datum. In 1904 noemt Worp in zijn *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland* de *RM* een "alldwaast" treurspel:

Alldwaast is *De rampsalige min* (1661) van een onbekenden dichter, die twee treurspelen van dien naam, elk van 5 bedrijven, aan eene jonge dame wijdt, die door haar broer in hare liefde wordt gedwarsboomd en aan het slot der 10de acte – opgeluisterd door een "Rey van jonge heeren" – nog niet verder is dan dat de zaak voor het hof zal komen.³⁵

Het is onbekend waarop Worp zijn minachting heeft gebaseerd. Zeker is dat hij noch de controversiële en historische positie, noch de inhoud van de *RM* heeft gekend. Hij spreekt van twee treurspelen in plaats van één treurspel in twee delen, en impliceert ten onrechte een strijd voor het hof tussen broer en zus.

De rampsalige min heeft belangrijke literatuurhistorische, bibliografische, sociaal-maatschappelijke en ethische waarde voor de zeventiende-eeuwse geschiedenis van Amsterdam. Ook is het een goed leesbaar en voor zover ik kan beoordelen, ook een goed speelbaar spel.

³⁴ Pels: *Gebruik én misbruik des tooneels*. Amsterdam, 1706, 24.

³⁵ Worp: *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*. Dl. 1. (Groningen, 1904), 305.

16 Klucht van koddige Koert

Inleiding

De *Klucht van Koddige Koert* (1661) is niet alleen vermakelijk, het spel kent ook een diepere betekenis. In het onderstaande overzicht heb ik de personages gekoppeld aan die van de historische figuren waarop ze zijn geïnspireerd. De overige toneelfiguren zijn historisch ‘vreemd’.

- Henrico, een Frans koopman, geïnspireerd op Gabriel de Lalande.
- Koddige Koert, de knecht van Henrico.
- Kees Bus, de maat van Koert.
- Juffrouw Aeltje, geïnspireerd op Elisabeth Lestevenon.
- Monsieur Pardoës, de broer van juffrouw Aeltje, geïnspireerd op Mattheus Lestevenon.
- Mr. De Krommer, een rechtsgeleerde, geïnspireerd op mr. Hendrick Cloeck.
- Juffrouw Kofs, de moeder van juffrouw Aeltje, geïnspireerd op Elisabeth van Thije.
- Mr. Cortoys, een edelman en oude vriend van Henrico.
- De baljuw, geïnspireerd op schout mr. Lambert Reynst.

Bontemantels bewering dat de klucht ten faveure van Gabriel is geschreven, is niet correct.¹ Gabriel wordt erin vernederd. Toch sympathiseerde de dichter niet met de Lestevenons noch met Cloeck; menige episode getuigt daarvan, zoals die waarin hij Gabriel zijn seksuele stoeipartijen met Elisabeth laat verhalen:

Henrico/Gabriel

[115] Ick ben te ver met haer, haer maeghde-bloem is doot,
Heb ick Henrico niet ontwynt haer suyv`re schoot,
Daer wy op `t ledecant geheel na onse luste
Gestrangelt arm in arm, ons minnebrant soo bluste,
Alwaer ick haer, sy my met vaste eet verbant [= de trouwbelofte deed]:
[120] `k Vergeet toch noyt die uur wanneer ik mijne brant
Verkoelde na [= naar] mijn wil, [...]. (KK, A4r-v).

¹ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 276 (SAA 5059-32).

Afb. 59 *KK*-exemplaar KBH 348 D 28: 3.

De dichter heeft in zijn klucht Gabriel de toneelnaam Henrico gegeven. In de *RM* droeg Mattheus die naam. Misschien wilde de dichter daarmee een kleine handreiking doen aan de Lestevenons. Mattheus wordt in de *RM* nadrukkelijk aan de kaak gesteld, terwijl Gabriel daarin wordt gespaard. In de *KK* zijn de rollen omgekeerd, daarin wordt Gabriel vernederd en blijft Mattheus redelijk uit de wind.

Er bestaan vijf markante inhoudelijke verschillen tussen de *KK* en de *RM*: in de klucht wordt de trouwbelofte niet verbroken, Pardoes/Mattheus vertoont enige clementie met Henrico/Gabriel, de dwingende invloed van vrienden ontbreekt, er is sprake van een verzonnen tweede

arrestatie en vrijlating en in tegenstelling met de werkelijkheid zijn beide vrijlatingen ontluisterend voor Henrico/Gabriel.

Materiaal

Er zijn vierentwintig *KK*-exemplaren overgeleverd, waarvan drieëntwintig in octavo en één in kwarto. Ze behoren tot vier edities. De exemplaren komen voor als afzonderlijk werk (3x) en in de convoluto-combinaties *SV-RM-KK* (18x),² *SV-RMI-KK* (2x) en *RM-KK* (1x). Alle edities zijn anoniem verschenen.

Het *Alfabetisch overzicht der tooneelstukken in de bibliotheek van Johs. Hilman* (1878) vermeldt onder catalogusnummer 4009 nog een *KK*-exemplaar in kwarto.³ De Hilman-verzameling maakt nu deel uit van de collectie van de UBA. Daarin komt geen *KK*-exemplaar in kwarto voor. Het kan verloren zijn gegaan, maar Hilman kan ook in zijn beschrijving

² Inbegrepen het fout ingebonden exemplaar in de KBH (zie hierna).

³ Johs. Hilman: *Alfabetisch overzicht* [...]. Amsterdam, 1878. Johannes Hilman (1802-1881) koopman en toneeldichter te Amsterdam.

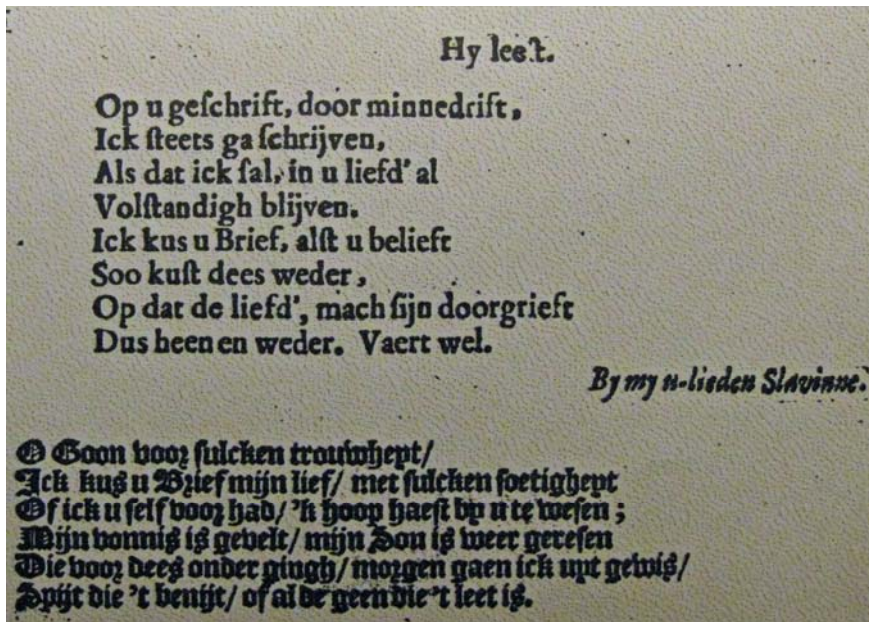
onnauwkeurig zijn geweest. In zijn catalogus komen meer onjuistheden voor.

Lucie van Aken beschrijft een *KK* in octavo in de *Catalogus Nederlands toneel*.⁴ Ze noemt 's-Gravenhage als plaats van uitgave, maar zet daar een vraagteken bij. Mogelijk heeft zij haar vermoedens gebaseerd op het impressum van de *RM* dat 's-Gravenhage als drukplaats vermeldt.

Bijzondere exemplaren

Bibliothèque nationale de France Parijs

De *KK* in de BnF met sign. Yi-1121 is een uniek kwarto exemplaar. Hoogstwaarschijnlijk is er slechts één editie in dit formaat verschenen. De slappe kaft en de tekstbladen zijn van grauwwit papier. Op een ingeplakt vel voorin staat geschreven: "Farce de Koddige Koert. Imp. pour les amateurs, 1661". Het gebezigde lettertype is een gotische textura. Alleen het lied van Koert op pagina B2r en de twee brieven op pagina B2v en B3r (afb. 59) zijn in romein gezet.

Afb. 60 Brief van Aeltje/Elisabeth aan de opgesloten Henrico/Gabriel: *KK* 4°, p. B3r (BNF Yi-1121).

⁴ Lucie J.N.K. van Aken: *Catalogus Nederlands toneel*. Dl. 1. Amsterdam, 1954, 482.

De gotische letter was voor de doorsnee-lezer geen probleem. Kerkgangers waren met dit schrift vertrouwd in psalmboeken en bijbels. Een kwarto exemplaar vereiste meer papier dan een octavo en was daardoor duurder. Een octavo exemplaar in romein – geen probleem voor lezers met een Latijnse school achtergrond – was bovendien gemakkelijker mee te nemen en daardoor gewilder. Ook kon een *KK* in octavo met de *SV* en *RM* in hetzelfde formaat, in één band worden gebonden.

Koninklijke Bibliotheek Den Haag

De *KK* in de KBH met sign. 348 D 28: 3 maakt deel uit van een convoluut met *SV* en *RM*; de *KK* is daarin abusievelijk tussen de *RM1* en *RM2* geplaatst.

Structuur

De *KK* heeft de vorm van een toneelstuk. Het werk telt 451 verzen. De tijdverdichting is aanzienlijk, de vertelde tijd is ruim zeventig dagen. Opvallend is het optreden erin van een baljuw in plaats van een schout. Ik vermoed dat de dichter naar enige versluiering heeft gestreefd of zich heeft willen conformeren aan de *RM* waarin ook van een baljuw sprake is. In het spel vallen vijf episoden te onderscheiden:

- De eerste episode (vs. 1-155): voltrekt zich op de eerste dag 's avonds. Het toneel is de omgeving van Aeltjes ouderlijk huis.
- De tweede episode (vs. 156-266): manifesteert zich op de tweede dag voornamelijk 's ochtends. Het toneel is het Herenlogement en voorts het ouderlijk huis van Aeltje.
- De derde episode (vs. 267-304): speelt zich af op de tweede dag in de namiddag en in de late avond. Het toneel is het huis van de baljuw en dat van Henrico.
- De vierde episode (vs. 305-394): doet zich voor in de weken daarna tot aan Henrico's vrijlating. Het toneel is afwisselend het ouderlijk huis van Aeltje, het huis van Henrico en de gevangenis en omgeving.
- De vijfde episode (vs. 395-451): beslaat de dag van de eerste vrijlating en de dag erna.

Inhoud

De eerste episode vs. 1-155 (A2r-A5r).

Koert en zijn maat Kees Bus ontwaren in het donker Aeltje en Henrico.

Koert is verrast zijn meester bij haar aan te treffen; hij vindt haar geen partij voor hem. Een woedende Pardoes verschijnt met getrokken degen. Hij wil Henrico vermoorden om te voorkomen dat deze met zijn zus zal trouwen. Henrico weet hem tot twee keer toe te ontwijken. Henrico maakt zich zorgen over zijn relatie met Aeltje. Zij stelt hem gerust; zij zal hem nooit verlaten en er altijd voor hem zijn, ook fysiek.⁵ Pardoes verwijt zijn zus dat zij ondanks haar belofte Henrico nog steeds ontmoet. De Krommer verschijnt; hij kust en vleit Aeltje. Pardoes verkiest hem boven Henrico omdat de Fransman niet rijk genoeg is (A3r). Pardoes vertrekt. Aeltje nodigt De Krommer uit mee naar binnen te gaan. Bij zijn vertrek vraagt hij haar waarom zij zo afstandelijk tegenover hem doet, terwijl hij toch een ‘gewiekst’ advocaat is. Koert heeft zich bij zijn meester gevoegd. Deze kondigt aan uit vrijen te gaan. Koert reageert brutaal door op te merken dat vrijen in een karos even goed gaat als in een stapel hooi (A3v). Henrico gelooft in Aeltjes trouw, zij deed hem immers haar trouwbelofte en heeft seks met hem gehad. Mr. Cortoys, een oude vriend van Henrico, duikt op. Ze spreken af elkaar de volgende ochtend in het Herenlogement te ontmoeten. Aeltje overdenkt in bed haar situatie. Liever leeft ze in onmin met haar moeder en broer dan Henrico te verlaten (A5r).

De tweede episode vs. 156-266 (A5r-A7r).

Henrico, Koert en mr. Cortoys treffen elkaar in de herberg. Ze bestellen rijnwijn. Cortoys vraagt Henrico of hij al snel gaat trouwen. Henrico antwoordt dat hij dat niet weet; vreest dat het niet zal gebeuren. Cortoys waarschuwt hem voor De Krommer. Koert werpt ongevraagd en indiscreet tegen: “Ia, ja, myn miester het haer al d’ondersteek gedaen, [...]”.⁶ Cortoys vertelt zijn vriend dat De Krommer voortdurend bij Aeltje te vinden is, dat haar moeder en broer hem geen strobreed in de weg leggen en dat ze haar nog steeds tegen Henrico opzetten. Pardoes en De Krommer verschijnen. Pardoes bestelt Hooglandse wijn.⁷ De Krommer biedt Cortoys een glaasje aan. Ze drinken op de gezondheid van bruid en

⁵ KK, A2v. De dichter benadrukt hier de seksuele behoefte van Elisabeth en het gemak waarmee zij aan de bevrediging daarvan toegeeft.

⁶ [...] *het haer al d’ondersteek gedaen*: letterlijk: heeft haar al de stoot in het onderlijf gegeven. (vs. 189, A5v).

⁷ Mogelijk wil de dichter met de rijnwijn voor Henrico en de Hooglandse wijn voor Pardoës niveauverschil tussen de heren uitdrukken. Het zijn beide Duitse wijnen, maar de Hooglandse is doorgaans beter en duurder.

bruidegom. Als Cortoys aan Pardoës vraagt wie de bruidegom zal zijn, antwoordt deze het zelf niet te weten, want de een komt en de ander gaat. Als Cortoys opmerkt dat Henrico de oudste rechten heeft, reageert Pardoës fel afwijzend (vs. 230, A6v). Henrico vraagt Pardoës wat hij op hem heeft aan te merken. Als deze antwoordt dat dat vrij veel is, eist Henrico een concreet antwoord. Pardoës weigert dat te geven. Henrico confronteert hem met de leugens en de laster die hij overal verspreid, zoals over de kamer die hij zou hebben gehuurd om zich daar seksueel uit te leven met een hoer, terwijl hij daar de liefde bedreef met Elisabeth. Hij noemt Pardoës een schavuit en bedrieger. Woedend vertrekken Pardoës en De Krommer nadat de eerste Henrico heeft toegebeten dat hij snel anders zal piepen. Kort daarna verlaten ook Henrico, Cortoys en Koert het Herenlogement. Pardoës doet verslag aan zijn moeder. Hij heeft deze ellende rond zijn zus zien aankomen en heeft spijt niet eerder te hebben ingegrepen.

De derde episode vs. 267-304 (A7v-A8r).

Pardoës vraagt De Krommer of het mogelijk is Henrico op grond van diens laster te arresteren en gevangen te zetten. Die bevestigt dat. Ze begeven zich naar de baljuw. Pardoës draagt de officier op Henrico 's avonds te arresteren en op te sluiten.⁸

De vierde episode vs. 305-394 (A8r-B1v).

Juffrouw Kofs roept haar dochter ter verantwoording. Die weigert haar moeder te vertellen dat zij seks met Henrico heeft gehad.⁹ Nu Henrico gevangen zit neemt Koert zijn kans waar. In een drinklied laat hij horen wat hij van plan is. Hij nodigt zijn maat Kees uit voor een zuipfestijn in het huis van zijn meester. Aeltje en Henrico bevestigen elkaar per brief hun liefde en trouw.

De vijfde episode vs. 395-451 (B1v-B2v).

Pardoës vraagt zich bezorgd af wat er moet gebeuren nu Henrico de strijd voor het gerecht heeft gewonnen. De Krommer weet raad: de Fransman moet direct na zijn vrijlating weer worden opgesloten, zodat de vernering voor hem nog groter wordt. Dergelijke lui moeten zo worden aan-

⁸ Zie hfst. 4 voor het verloop van de arrestatie.

⁹ Aeltje chanteert haar moeder. Ze stelt de voorwaarde: "Geef toestemming voor ons huwelijk, anders ga ik met Henrico naar bed".

gepakt. Pardoes is er niet gerust op: “Dat paert dat hinckt” (vs. 425, B2r). Hij wil dan ook dat Henrico de volgende dag weer vrij komt.¹⁰ Dat gebeurt; Koert haalt zijn meester af. Op weg naar huis wordt Henrico weer gearresteerd. Koert wijst het publiek op de ellendige gevolgen van loslippigheid. De volgende ochtend haalt Koert zijn meester voor de tweede keer af. Hij maant hem op te schieten en attendeert – meesmuilend – het publiek op de uiterst omzichtige wijze waarop zijn meester de gevangenis verlaat.

[438] Kom treedt over jou kooten [= schiet op].
Letter op hy sal treen als een haen met vuylnis in sijn pooten.¹¹

Koert besluit de klucht met de opmerking dat men al degenen die ondoordacht handelen op deze manier moet aanpakken.

Hey poep hille,¹²
[450] Daer bruye wy heen [= Daar gaan we], soo sal mense leere drille [= zo moet men ze aanpakken],
Al die der [= zich] niet recht braen [= terdege beraden] wille. (KK, B2v).

Betekenis

De *KK* lijkt niet meer te zijn dan een vermakelijke klucht waarin een knecht te zien is die zijn meester respectloos behandelt en een heer die in allerlei vernederende situaties geraakt. De meeste lezers en toeschouwers die de ontwikkelingen rond Gabriel en Elisabeth in werkelijkheid hebben gevolgd, zullen de klucht ook zo hebben ervaren. Toch is het werk veel minder oppervlakkig. Het heeft een bijzondere sociaal-maatschappelijke strekking.

De Lestevenons hadden Gabriels indiscrete onthullingen over zijn liefdeservaringen met Elisabeth aangegrepen om hem wegens schandelijke laster te laten opsluiten. Een pijnlijke consequentie van zijn indiscretie. De dichter veroordeelt haar impliciet in zijn moralisatie aan het slot van het spel. Een moralisatie gaf gewicht aan een stuk en kon in voorkomend ge-

¹⁰ Hier toont Pardoes/Mattheus zich wat milder jegens Henrico/Gabriel. In werkelijkheid kende Mattheus geen enkele clementie met hem.

¹¹ *KK*, B2v. Woordspeling met *haen*; het Lat. *gallus* betekent zowel haan als Fransman.

¹² *Hey poep hille*: Hé, poep, met de gedachte aan iemand die op zijn eigen hielen poept. De juiste betekenis heb ik niet kunnen achterhalen. Het woord heeft een brutale, negatieve connotatie, iets in de zin van: Hé, lummel, schijtluis.

val de dichter vrijwaren voor repercuussies.

Neemt hier een spiegel aen ghy die dit schouspel siet,
|420| Hoe dat een quade tongh een mens helpt in 't verdriet. (KK, B2r).

Wat dreef de anonieme dichter ertoe om Gabriel zo verschrikkelijk te vernederen? Had hij zich geërgerd aan diens levensstijl? Was hij jaloers op diens populariteit binnen de elite van Amsterdam? Stoorde het hem dat een vreemdeling een aanzienlijke Amsterdamse 'joffer' jarenlang wist te boeien? Deze aspecten zullen op de achtergrond slechts marginaal hebben meegespeeld. Zijn werkelijke motief berustte op elitaire gronden.

In de titel van de klucht stelt hij de knecht Koert boven diens heer Henrico. Dat is niet zonder betekenis. In de titel van de *SV* zette de samensteller de deugdzaamheid van Gabriel af tegen de onzedelijkheid van Elisabeth om zijn sympathie voor de eerste uit te drukken en de laatste te vernederen. In de lijst van personages gebruikt de dichter de beleefde aanspreektitel "monsieur" wel voor Pardoes, maar niet voor Henrico, terwijl hij voor de eerste de achternaam en voor de tweede de voornaam hanteert. De dichter weet in een rap tempo Gabriel verder te vernederen:

- Koert merkt tegen zijn maat Kees Bus op dat juffrouw Aeltje een te hoge partij is voor zijn meester en dat hij diens omgang met haar aan de meid zal vertellen, die in haar broek zal piesen van het lachen (vs. 12-16, A2r).
- Pardoes die met getrokken degen en onder het uitslaan van dreigende taal Henrico tracht te doden, die de bosjes is in gevlucht (vs. 21-24 en vs. 41, A2v).
- Henrico die voortdurend bevestiging zoekt van Aeltjes trouw en zich daardoor als een onzekere, ouwe zeur presenteert (passim).
- De uitdagende hofmakerij van mr. De Krommer voor de ogen van Henrico en Koert (vs. 58-59, A3r).
- De voorkeur van Pardoes voor de 'rechtschapen' mr. De Krommer boven de 'kale' Fransman als minnaar van zijn zus (vs. 68-70, A3r).
- Henrico die aankondigt samen met Koert uit vrijen te gaan (vs. 81, A3v).
- De brutale verwijzing van Koert naar de seksuele gedragingen van Henrico en Aeltje in de karos (vs. 84-85, A3v).
- Henrico die zijn knecht deelgenoot maakt van zijn intimiteiten met Aeltje (vs. 115-121, A4r-v).

- De baljuw die het poortrecht van Henrico negeert en hem in zijn huis arresteert (vs. 295-300, A8r).
- Het volkomen gebrek aan medeleven van Koert voor zijn meester: “sy sullen hem niet ophangen” en zijn onbeschaamdheid om samen met zijn kameraad Kees Bus de drankvoorraad van Henrico aan te spreken (vs. 314-333, A8r-v).
- Henrico’s vrijlating en zijn direct daaropvolgende tweede arrestatie en opsluiting (vs. 410-415, B2r).
- De oproep van Koert aan het publiek om lering te trekken uit de ellende die voortvloeit uit loslippigheid (vs. 417-419, B2r).
- De onbeschoftheid waarmee Koert zijn meester tot spoed maant om de gevangenis te verlaten (vs. 438, B2v).
- De respectloze manier waarop Koert het publiek attendeert op de omzichtige wijze waarop zijn meester naar buiten sluipt, doodsbang om voor de derde keer te worden gearresteerd (vs. 439, B2v).
- Koerts trouweloze opmerking aan het slot, dat het allen die ondoordacht handelen net zo zal vergaan als zijn meester (vs. 450-451, B2r).

Het intelligente publiek zal de superieure positie van de knecht niet zijn ontgaan en tot de conclusie zijn gekomen dat het in deze klucht ging om de verstoorde hiërarchie in de heer-knecht verhouding. De dichter voert een heer ten tonele die door verregaand familiair gedrag alle gezag over zijn knecht is kwijtgeraakt, zodat deze zich straffeloos vrijpostigheden en brutaliteiten tegenover hem permitteert. Henrico/Gabriel heeft zijn knecht deelgenoot gemaakt van intieme persoonlijke zaken, hem meegenomen als hij uit vrijen ging en hem niet tot de orde geroepen als hij tegenover hem over de schreef ging. Ook de dichter van de *RMI* memoreert dat vrijmoedige, onvormelijke gedrag van Wilhelmo/Gabriel. Die attitude was “by yder een bekent” zoals de onderstaande dialoog tussen Henrico/Mattheus en de Joncker/Cau laat zien. Aan dergelijk gedrag dankte Gabriel voor een deel zijn grote populariteit, maar werd daarom evenzeer in bepaalde kringen verguisd.

Henrico/Mattheus

Mijn suster schaft hem af, en is geheel verblijt
 Dat hij nu achter blijft, hy plagt hier alle dagen
 Te sitten op ’t salet, ja geen verlof te vragen,
 Wijl sijn vrymoedigheid, by yder een bekent
 |1075| Hem maeckte te gemeen, gelijk hy is gewent. (*RMI*, C2v).

De dichter moet een ontwikkeld man zijn geweest en tot de stadselite hebben behoord. Dat blijkt niet alleen uit de intelligente ambiguïteit in “wonderlijke kloeck” (vs. 96, A4r), de vermoede reminiscentie (vs. 98, A4r) aan de ‘regel’ van Samuel Costers *Boere-klucht*¹³ en uit de woordspeling met “Haen” (vs. 439, B2v), maar bovenal uit de verborgen thematiek. Hij streefde een hoger doel na dan het bieden van vermaak alleen. Hij wilde de elite laten zien dat familiair gedrag tegenover ondergeschikten of het gewone volk haar positie aantast. Dat degene die zich daartoe verlaagt, streng moet worden gecorrigeerd of uit de kring moet worden geweerd. Vanuit zijn optiek heeft Mattheus dan ook juist gehandeld toen hij Gabriel uit de sociale omgeving van de Lestevenons verwijderde, zodat hij respect verdient, eerder dan te worden verguisd.

Verspreiding en receptie

De *KK* is in diverse verschijningsvormen overgeleverd: afzonderlijk in kwarto (1x) en octavo (2x) en in de eerder genoemde samenstellingen. Ik heb de editievolgorde niet kunnen vaststellen. In eerste instantie is de *KK* afzonderlijk verschenen. Later zijn op verzoek de onderscheiden convoluten samengesteld. De twee afzonderlijke *KK*-exemplaren in octavo kunnen vanaf het begin separaat hebben bestaan, maar evengoed vroeger deel hebben uitgemaakt van een convoluut. Het *KK*-exemplaar in kwarto lijkt vanaf de dag van verschijnen een eenzame strijd gevoerd te hebben om te overleven. De meest gewilde samenstelling was die van de *SV-RM-KK* in octavo. Ze was in zakformaat en bevatte alle fictionele teksten over de affaire. Voor een boekverkoper was ze economisch aantrekkelijk. Bovendien droeg de *SV* in belangrijke mate bij aan de herkenning van personen omdat daarin man en paard zijn genoemd. De belangstelling voor een afzonderlijke *KK* zal gering zijn geweest. Zonder uitleg over situatie en historische context komt het werk niet tot zijn recht. Degene die het wilde lezen omdat hij de achtergrond van de affaire kende, schafte zich bij voorkeur de drie teksten-in-één aan.

De personages, de toneelaanwijzingen en de oproep van Koert tot het publiek aan het slot, duiden erop dat de dichter opvoeringen van zijn spel nastreefde. Evenwel zijn er geen aanwijzingen dat het stuk ooit een

¹³ Coster, Samuel: *Boere-klucht, van Teeuwis de boer, en men juffer van Grevelinckhuysen*. Amstelredam, 1633.

schouwburg heeft gehaald,¹⁴ noch indicaties dat er enige vorm van censuur op is uitgeoefend. Evenmin zijn er aanwijzingen dat er na 1661 nog aandacht aan de *KK* is besteed. Onderzoekers hebben het werk genegeerd. Ze hebben het gelaten bij titelbeschrijvingen in catalogi en handboeken.

¹⁴ De *KK* komt noch bij E. Oey-de Vita: *Academie en schouwburg, Amsterdams toneel-repertoire 1617-1665* noch in andere vergelijkbare overzichtswerken voor.

17 Tribunal injuriae & Amoris

Inleiding

Omstreeks begin augustus 1661 besloot Gabriel zijn strijd met de Lestevons te visualiseren. Hij liet de Amsterdamse graveur Crispijn de Passe de Jonge (1594-1670) naar zijn cel komen. Hij verzocht hem een koperen plaat te maken waarop hij en Elisabeth in een proces te zien zouden zijn, vanzelfsprekend met de bedoeling er prenten van te laten drukken en deze te distribueren. De ontstaansgeschiedenis is gedetailleerd beschreven in de akte van 21 november 1662 van notaris Joannes Hellerus. Het is onbekend in welke mate Gabriel zich met de inhoud en de compositie van de plaat heeft bemoeid. Ook is niet vast te stellen wat hij in eerste instantie wilde laten zien en wat hij daarmee wilde bereiken. Waarschijnlijk waren de prenten als een soort prentbriefkaart voor beperkte kring bedoeld.

Gabriel kwam vrij op 8 augustus 1661. Eén à twee dagen later begaf De Passe zich naar Gabriels huis *In 't witte paert* op de Herengracht om Gabriel uit te tekenen en op diens aanwijzingen ook een tekening van Elisabeth te maken. Vervolgens sneed De Passe de voorstelling uit in een vlakke koperen plaat. Middenonder plaatste hij het motto: “Quot campo flores tot sunt in amore dolores” [= Er is evenveel smart in de liefde als er bloemen in het veld zijn]¹ wat een antwoord lijkt te zijn op de kenspreuk die op de titelpagina van de *RMI* voorkomt: “Quot sunt in amore dolores?” [= Hoeveel smart is er in de liefde?]. De plaat toonde Gabriel en Elisabeth knielend afgebeeld voor de godin Themis. In het kamp van de opponerende partijen had De Passe allegorische figuren opgenomen. Aan Cupido en Venus had hij belangrijke posities toegekend. Hij adviseerde Gabriel er een verklarende tekst aan toe te voegen in de vorm van een rechtsgeding in verzen. Die stemde daarmee in. De anonieme jonge dichter die door Johannes van den Bergh was aanbevolen, meldde zich bij De Passe die hem een papieren afdruk – een prent of gravure van de plaat – verstrekte en hem vroeg op de zinnebeeldige voorstelling een proces in verzen te maken. Hij drukte hem op het hart dat de inhoud ervan niemand mocht kwetsen. Het proces in verzen kreeg de titel *Tribunal injuriae & Amoris* [= Rechtsgeding van belediging en liefde].

¹ Een toespeling op Ovidius' *Ars amatoria* II, 519, maar afkomstig uit Andreae Gartners *Dicteria proverbialia* (1598).

De Passe liet de kopij drukken bij Cornelis de Bruyn. Vervolgens plakte hij de tekst onder de door hem gemaakte prenten, zodat er één geheel ontstond in de vorm van een pamflet, het *TI*-pamflet.² Hoeveel exemplaren De Passe op deze manier heeft geproduceerd, is onbekend. De eerste opage, en waarschijnlijk ook de enige, verdeelde hij over Gabriel, Van den Bergh, De Reus en zichzelf om te verkopen of op een andere manier aan de man te brengen.

De *Tribunal injuriae & Amoris* (prent en tekst) is anoniem verschenen. Ilja Veldman schrijft dat De Passes nieuwsprenten – zij prefereert die term boven die van zinneprent – zelden zijn gesigneerd.³ Het was in het geval van deze netelige affaire ook wijs om dat niet te doen. Uniek aan de prent is het portret van Gabriel, helaas in profiel. Het is de enige afbeelding die van hem is overgeleverd. Het portret dat Isaac Luttichuys begin 1661 van hem heeft gemaakt, is nog steeds onvindbaar.⁴

Materiaal

Het enige complete *TI*-exemplaar dat ik heb weten te traceren, bevindt zich in het Prentenkabinet van het Rijksmuseum te Amsterdam.⁵ Het lijkt een origineel exemplaar te zijn, de tekst is onder de prent geplakt zoals De Passe dat in 1661 heeft gedaan. Het exemplaar is waarschijnlijk afkomstig uit de prentencollectie van Frederik Muller, die het in december 1860 voor fl. 2,25 kocht op een veiling te Utrecht. Boekhandelaar T. de Bruyn had de veilingcatalogus samengesteld en daarin onder nummer 711 en het jaar 1662 de *TI* opgenomen.⁶

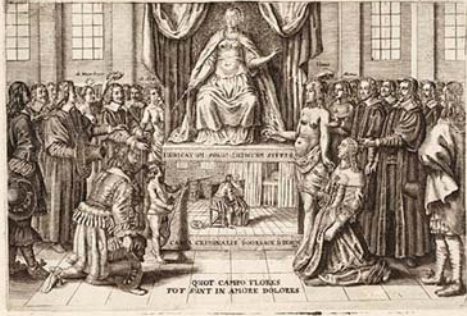
² *TI*-pamflet: *Tribunal Injuriae & Amoris* pamflet.

³ Ilja Veldman: 'Een riskant beroep. Crispijn de Passe de Jonge als producent van nieuwsprenten'. In: *Prentwerk 1500-1700*. Zwolle, [z.j.], 167. Met dank aan de auteur die mij op haar artikel wees.

⁴ Akte notaris Emanuel de Lavello d.d. 10 mei 1662. (SAA 5075-2995 film 3013, 158-159). Met dank aan dr. Bernd Ebert die mij op Isaack Luttichuys en diens portret van Gabriel heeft geattendeerd. Ebert is de auteur van: *Simon und Isaack Luttichuys*. München [enz.], 2009.

⁵ Collectie Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-76.934, Crispijn van de Passe 1662-1670.

⁶ T. de Bruyn: *Catalogus van eenen historischen atlas der Nederlanden*. Verzameling G. Munnicks van Cleeff. Utrecht, 1860. De versozijde van het ingebonden blad tussen pagina 34 en 35 biedt in handschrift een lijst van kopers en prijzen, waaronder die van Frederik Muller bij nummer 711. Het 'Voorberigt' vermeldt dat de heer H. Gartman te Amsterdam de oorspronkelijke samensteller van de Historische atlas is geweest en dat dit werk in 1843

Tribunal injurië & Amoris.

De beschuldiging en klachten van Juff. *Elizabet Servens*, gedaan als aanklager van de Heer *Gabriel Lalande*.

Amor injuriæ.

Oldime Thema, die op uwe Troon
De wereld heert (siet hem) te klagen,
Hoe my van hem geclacht veert smet en loon,
Die ik veert gant heb toegedragen,
L. A. N. D. E. was min overvloedig hart,
Wiens min mijn wedermin behagden;
Maar om sijn min te ik in rampen (sint),
Beroof van een, een lot der magden,
Mijn boeder had hem eenen lall geclacht
Dat by de welck van twee vrouwen
Gehoyt dat die was ont voor waar geclacht
Om Minder hier door waer te klagen;
Maer by geest in aenwoon, onbedacht
Ontkente dit dat by verkerden
By and're, en heeft my ten sijn geclacht
Door 't gevoont, dat mijn eer ontkeeren.
Nu by mijn haer door lall gedooten heeft,
Kennis ik hem heb toegedragen
Mijn gant en vryheit, die by onbeclacht
Beroof met onbedachtigen poort;
Nu roent by met verfoede logruaal
Dat ik onrechtijk ben geclacht,
Een recht mijn geclacht los meingaal,
Daer ik geclacht geclacht geclacht
Gedien, sy te sijn sijn, mijn klachten;
Verken, helact: een deure mag geclacht
Ik al voor te vree, sy waeren
Van we onslag herbedding een mijn eer;
Gy het mijn vree, en lall geclacht.
De doonen quere, maar de tong noch meer,
Lact by door u sijn sijn geclacht.

Venus verdedigt Juff. *Elizabet Servens*.

Amor est in culpa.

Beheer van het Recht mijn sijn hadt sijn.
Heeft die sijn veert veert geclacht.
Die sy na lall en doorbeert met geclacht,
De min heeft haer het hart doorgeclacht.
Haverd Dians om haer eer sijn
En hadt met vree, en geclacht,
De klacht der klacht heeft de magt millert,
Wiens eer went door de min bedacht.
Na heeft haer Mousus tong en pen geclacht;
Ik make d'ontfack van de twil bedacht.

d'Eerfte Advocaet pleyt de fake van ongelijk
voor de Juffrouw.

Panem quisnam.

Rechtvaardige Goddin kom straffen
Een Rouen minnar, die door sijn en hart
Met illeren, met schelden, klaffen,
En loguuel, verwecke veerticht en smet.
Sy die noch hoyter is kom klagen
Voor uwe troon haer aangeklachte loer.
Hy heeft beken door 't ondervegen
Van anderen (dat sijn voor klar veert)
Hoe hem geclacht sijn in haer hoe 'clacht;
Maer sijn dat by haer lall sijn geclacht,
Een geclacht dat sijn veert, sijn geclacht
Haer moeder sijn geclacht geclacht verdout.
Soo dat om een vreedelinge
Maer leren in bekommerige.

De tweede Advocaet pleyt mede voor de Juffrouw.

Panem indem pan.

Men hoort om Rechte die haer vreedelinge
Te klaffen, dat by sijn met sijn
Een lall woert daer magden eer een hang
Van haer die sijn veert in geclacht.

In amore semper vitium.

Gy weet hoe dat de Franck in der dact
Gewenlijk sijn om te geclacht.
Men sijn sijn tong, en sijn hem die die quart
Verloet heeft om haer eer te rooven.

Kupido verdedigt de Heer *Gabriel Lalande* voor
Thema, Goddin der Gerechtigheyt.

Amor est alteram partem.

Gewonachtige Goddin, wil sparen
Den minnar, die geclacht is geclacht
Een sijn van Minder herbeddingen
Die hem vreedelinge tong, en onbeverdi.
Hy heeft sijn tong en geclacht
Noch tegen uwe heyl'ge vet andien;
Maer roent hem al Kupido klachte,
Ay wil hem haer gerechtelick onclacht.
Soo heeft by haer geclacht de sijn klachte,
Daer voor de klachten, onclacht de Gedin
Gerechten moeren sijn geclacht,
Soo quam sijn voor Mousus tong ten toon.
Hy sag de klachten sijn haer sijn
Als sijn, sijn sijn sijn sijn sijn
Ay wil hem haer haer haer sijn
Een toonde dat sijn haer geclacht is.
Hy doet sijn sijn en mijn lall,
Een geclacht de klachten, en blinde Gedin geclacht.
Hy die op mijn geclacht geclacht,
Die veert Minder sijn sijn 't minnepoor.
Ik geclacht de minnar lall sijn sijn
De klacht, waer dat haer minnar sijn na tracht,
Een sijn sijn sijn sijn sijn
Met d'ontfack sijn en sijn sijn sijn nacht.
Die heeft mijn sijn sijn sijn sijn
In sijn vreedelinge by sijn sijn sijn.
Gy kom geen sijn sijn den minnar geclacht
De sijn sijn sijn sijn sijn sijn sijn sijn
De veert Nij sijn sijn sijn sijn sijn
Hy heeft noch met een lall veert geclacht,
Schoon sijn sijn sijn sijn sijn sijn sijn
Hem heeft veert lall veert geclacht.
Van sijn d'ontfack sijn sijn sijn sijn
Moeren de sijn sijn sijn sijn sijn sijn
Waer dat een hant of minnar vint een lall,
Daer sijn sijn sijn sijn sijn sijn sijn sijn.

d'Eerfte Advocaet pleyt de fake van ongelijk
voor de Heer *Lalande*.

Causa Amoris.

De blinde Lall heeft sijn sijn sijn sijn;
Hy sijn haer gant door lang verkeren,
Een tracht met haer ten herbedding te geclacht,
't Geclacht om Touer, sijn om 't onclacht.
Heeft by om haer geclacht dag, en nacht?
Hy heeft haer gant sijn sijn sijn sijn sijn sijn.

De tweede Advocaet pleyt mede voor de
Heer *Lalande*.

Invidia injuriam est Causa.

Die vree L. A. LANDE in onrecht oggeclacht
Van sijn minnar, wiens klachten
Hem onrechtelick beclacht heeft, en geclacht
Dat by met harter haer veert veert
Hoe dat sijn lall veert vrouwen onbedacht.
Heer op is sy waer uitgeclacht
Met herbedding, en sijn sijn sijn sijn sijn sijn
Wiens onclacht sijn sijn sijn sijn sijn sijn
Maer nu men loekte de waerheit van de dact.
Nu waer d'ontfack sijn sijn sijn sijn sijn sijn
Als Mousus, die, een onclacht van veert sijn sijn,
Met loren heeft haer eer geclacht.

Afb. 61 *De Tribunal injuriarum & Amoris* (Rijksmuseum Amsterdam RP-P-OB-76.934).

in handen kwam van Munnicks van Cleeff.

Tribunal injuri[a]e & Amoris. Zinnepr. op het regtsgeding tusschen Elisabeth Stevenon en Gabriel Lalande, met gedr. vers. gr. fol.⁷

In 1885 kocht het Rijksmuseum Mullers prentencollectie in haar geheel aan. Helaas heeft Bernard Mensink, zoon van de archivaris Anton Mensink, omstreeks 1950 het betreffende deel van het archief van het veilinghuis Frederik Muller & Co. vernietigd, zodat niet met absolute zekerheid kan worden vastgesteld of het overgeleverde *TI*-exemplaar werkelijk uit Mullers collectie afkomstig is.⁸ Het is niet uitgesloten dat er nog meer oorspronkelijke *TI*-exemplaren bestaan, maar een werk waarover zo weinig bekend is en dat anoniem is verschenen, valt nu eenmaal moeilijk terug te vinden. Wel trof ik in de Stadsbibliotheek Haarlem in een *RMI*-exemplaar een ingeplakt prent- en tekstfragment aan van het *TI*-pamflet (zie hierna).

Muller beschrijft de *TI* in *De Nederlandsche geschiedenis in platen*⁹ op de volgende wijze:

- 2186. Zinneprent op den minnehandel [= vrijerij] en de daaruit gevolgde procedure van de onteerde mejufvr. Eliz. Lestevenon tegen den heer Gabr. Lalande. – Themis [= godin van het recht] zit op een gestoelte te vierschaar [= rechtbank]; onder haar een afbeelding van den minnehandel; vóór haar liggen beide partijen ter weêrszijde geknield; voorts vele omstanders. In het midden een 2reg. [= tweeregelig] inschrift: “Quot campo flores, tot sunt in amore dolores” [= Er is evenveel smart in de liefde als er bloemen in het veld zijn]. – Onder de pl. [= plaat] een lang pleitgeding van Venus en Cupido en der advocaten in deze zaak, met bovenschrijf: *Tribunal injuriae & Amoris* [= Rechtsgeding van belediging en liefde]. – Fraaije pl. zonder eenigen naam of jaar. fol. De pl. hg. 13 dm., met vers 50 dm., br. 20 dm.¹⁰ Zeldzaam. Over deze zaak bestaat een vrij zeldzaam boekje: *De soete vryagie van Gabr. de Lalande; of d’afgevalen roos van juffr. El. l’Estevenon*, waarin alle pamfletten over haar verschenen herdrukt zijn. Zie Tiele, Bibl. v.

⁷ *Gedr. vers. gr. fol.*: gedrukte verzen op groot folio [= groot blad]. De titel is tussen aanhalingstekens geplaatst conform de bron.

⁸ Deze informatie ontving ik in november 2005 van de heer J.F. Heijbroek, conservator prenten Rijksmuseum Amsterdam.

⁹ F. Muller: *De Nederlandsche geschiedenis in platen*. Dl.1 (Amsterdam, 1863-1870), 317, nr. 2186.

¹⁰ *Fol. De pl. hg. 13 dm., met vers 50 dm., br. 20 dm.*: Folio. De plaathoogte 13 dm., met vers 50 dm., breed 20 dm.

pamphl. 4949-4955¹¹ en Meulman, Cat. v. pamfl. 3860-3881.¹²

Deze beschrijving vraagt om enkele kritische opmerkingen. De maataanduiding “dm” betekent normaliter decimeter. Dat is hier uitgesloten, het formaat zou dan buitenproportioneel zijn. Ook de duim als lengtemaat (ongeveer 2,5 cm) komt om dezelfde reden niet in aanmerking. Het overgeleverde exemplaar in het Rijksmuseum te Amsterdam heeft de afmetingen: 13,5 x 20 cm. (plaat) en 25 x 36 cm. (tekst), die vrij nauwkeurig overeenstemmen met die van Muller, mits “dm” gelezen wordt als “cm”. Muller spreekt terecht over een zeldzaam werk. De *SV* is echter minder zeldzaam dan hij veronderstelt. In het supplement op *De Nederlandsche geschiedenis in platen*¹³ vestigt Muller de aandacht op twee niet eerder door hem genoemde naslagwerken:

- 2186. Zinneprent op den minnehandel tusschen mej. E. Lestevenon en den heer Gabr. Lalande. (Is door C. de Pas.) – K. – Hierover bestaan eene menigte pamphletten, comediën en verzen; zie o.a. Catal. Maatsch. Ned. Letterk. 1877, I, 2, blz. 45, 46; Hilman, Tooneelstukken, no. 3381.¹⁴

Mullers verwijzing naar de uitgave van 1877 van de *Catalogus van de bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde* is niet correct, die editie bestaat niet. De genoemde bladzijden corresponderen met de editie Tydeman van 1847.¹⁵ De verwijzing naar Hilman betreft diens *Alfabetisch overzicht der tooneelstukken*. Muller noemt daaruit wel de *SV* (3381) maar laat de *RM* (898 en 3279) en *KK* (4009) onvermeld. Met de “comediën” zal hij de *RM* en *KK* hebben bedoeld, met de verzen

¹¹ P.A. Tiele: *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzameling Frederik Muller*. 1e afd. Dl. 2. 1649-1672 mei. (Amsterdam, 1860), 143. N.B. Het pamflet 4953 is geen LL-pamflet.

¹² J.K. van der Wulp: *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman*. Dl. 2. (Amsterdam, 1867), 97-98.

¹³ F. Muller: *De Nederlandsche geschiedenis in platen*. Supplement, aanhangsel en algemeen register. Dl. 4. (Amsterdam, 1882), 217, nummer 2186.

¹⁴ C. de Pas: Crispijn de Passe de Jonge. *K.*: afkorting voor koper(gravure). Johs. Hilman: *Alfabetisch overzicht der tooneelstukken in de bibliotheek van Johs. Hilman*. Amsterdam, 1878, 215; onder nr. 3381 staat vermeld: “Soete vryagie enz. (De), 1661, 4° ... [door] V.J.B.v.A.”

¹⁵ *Catalogus van de bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, te Leiden*. Dl. 1. Bij S. en J. Luchtmans. (Leiden, 1847).

de liederen. Dat hij de verzen apart noemt, is vreemd, er zijn geen andere bekend dan de zestien liederen die in de LL-pamfletten voorkomen. Kleerkooper en Van Stockum verwijzen in *De boekhandel te Amsterdam* in een voetnoot bij hun transcriptie van de uitgebreide *TI*-akte naar de beide beschrijvingen van Muller.¹⁶ Ze merken het volgende op:

Zie: Muller, Historieprenten no. 2186 en Suppl. waar de beschrijving niet correct is. Ook: Alg. Ned. Familieblad 1883, no. 36, waar deze namen niet voorkomen.

De auteurs vermelden niet wat er aan Mullers beschrijving schort. Hun verwijzing naar het *Alg. Ned. Familie blad* 1883, no. 36 lijkt me overbodig. Dat nummer bevat een zeer summiere stamboom van de Lestevenons, waarin Mattheus wel maar Elisabeth niet voorkomt en waarin vanzelfsprekend Gabriel ontbreekt.

De universiteitsbibliotheek van Amsterdam bezit een map waarin het LL-pamflet 'Coype, dictum van de sententie, in der saacke hangende by evocatie voor het hooge Hof der Liefde Souverain in materie van vryagie in Hollandt' (SV-51) is opgeborgen.¹⁷ Op de omslag staat de potloodaantekening: "FM 2186", waarmee de behandelaar verwijst naar Frederik Mullers catalogusnummer 2186. Een logische verwijzing: beide stukken betreffen een pseudo-proces uit de LL-affaire.

Bijzonder exemplaar

Stadsbibliotheek Haarlem

In de *RMI* met sign. 128 A 59: 5 zijn na de titelpagina een prent- en tekstfragment van de *TI* (*Tribunal injuriae & Amoris*) ingeplakt. Ruim een derde van de prent is afgesneden, zodat het kamp van de Lestevenons is verdwenen op Venus na. Het tekstfragment bestaat uit de aanklacht van Elisabeth: 'De beschuldige en klachten van juffr. Elizabeth Stevenon, gedaen als aenklaegster van de heer Gabriel Lalande'; tekst en typografie daarvan stemmen volledig overeen met het exemplaar in het Rijksmuseum. De 'Haarlemse' prent verschilt op drie punten met de 'Amsterdamse'.

¹⁶ Kleerkooper en Van Stockum: *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17^e eeuw*. Dl. 1 ('s-Gravenhage, 1914-1916), 545-546, lemma: *Pas, Crispijn van der*.

¹⁷ UBA Pfl. Port. Gr. Fol 1661: 1 en SV-51.

Afb. 62 Fragment van de zinneprent *Tribunal injuriae & Amoris* ingeplakt voorin het *RM1*-exemplaar van de SBH met sign. 128 A 59: 5. Achter de afbeelding zijn nog enkele tekstfragmenten van de aanklacht zichtbaar en het opschrift van Venus' pleidooi.

Op de Haarlemse prent is in beide ramen links een gekroond wapenschild gegraveerd, waarop een stappende leeuw is afgebeeld met in zijn voorpoten een bundel pijlen,¹⁸ zijn bij enkele personen de kapitalen B, E, F en G geplaatst en luidt het onderschrift op Themis' zetel: "Iudicatum solvi, iudicio sisti". De Amsterdamse prent mist de wapenschilden en de kapitalen, terwijl het onderschrift op de zetel luidt: "Iudicatum solvi, iudicium sisti".

Ik acht het onwaarschijnlijk dat er twee prentversies in omloop zijn gebracht voor een relatief kleine doelgroep. Aannemelijker is dat een van de twee prenten als werkexemplaar heeft gediend en per ongeluk is verspreid. Het is in deze één op één situatie niet te bepalen welke prent als zodanig heeft gediend. Wel pleiten de volgende argumenten voor de Amsterdamse prent als het werkexemplaar. De Passe vond dat er een verklarende tekst nodig was bij de prent. Hij gaf Jan Neuye [= ik heb eerder verondersteld dat hij de dichter van het pleidooi is geweest] een prent mee van de concept-gravure met de opdracht er een passend gedicht bij te maken in de vorm van een pleidooi. Neuye liet daarin beide partijen aan het woord en beletterde hun betogen met de kapitalen A tot en met G. Na ontvangst van het pleidooi plaatste De Passe de kapitalen bij de corresponderende figuren op de gravure.

De Passe had Venus en de allegorische figuren Waerheyt, Nyt en Momis reeds eerder benoemd. Door de afsnijding ontbreken op de Haarlemse prent de kapitalen A, C en D. Het onderschrift op de zetel van Themis op de Amsterdamse prent luidt: "iudicatum solvi, iudicium sisti" terwijl de courante formule is: "iudicatum solvi, iudicio sisti".¹⁹ Vrijwel zeker heeft de latinist Neuye De Passe hierop geattendeerd. Deze ongewenstheid viel eenvoudig door De Passe te herstellen. Om de rechtszaal een officiële tintje te geven bracht De Passe – al of niet op aanraden van Gabriel of Neuye – de wapenschilden in de ramen aan.

Om de Haarlemse prent als het werkexemplaar te veronderstellen, strandt

¹⁸ Hubert de Vries: *Wapens van de Nederlanden*. Amsterdam, [1995], 37. Het aantal pijlen is waarschijnlijk zeven; ze symboliseren de zeven gewesten die in de Republiek waren verenigd.

¹⁹ [Onder cautie] *iudicatum solvi* [et] *judicio sisti*: [Onder cautie] dat men de borgsom betaalt en zich houdt aan de uitspraak [van de rechtbank]. De Hoge Raad vonniste als volgt: "[...] ontslaet des niettemin den geappelleerde by provisie uyt den arreste, daer inne hy jegenwoordig tot Amsterdam is, onder cautie iudicatum solvi ende iudicio sisti [...]" (UBL Thysius pamflet 7277/Petit 3217). De voetnoot bij deze formule luidt: "Te voldoen 't geene gewesen sal worden, ende hem persoonelyck voor 't Gerecht te leveren."

de argumentatie al snel op het niet gangbare onderschrift van de Amsterdamse prent. Een courante formule zou dan in een ongebruikelijke zijn omgezet.

Structuur

Het *TI*-pamflet bestaat uit een zinneprent met daaronder een pseudo-rechtsgeding in verzen. Ogenschijnlijk is ze onvolledig doordat de uitspraak erin ontbreekt. Het pseudo-proces betreffende Casper Fagel uit 1688 dat ook door de godin Themis wordt gepresideerd, bevat wel een volledig proces; het bestaat achtereenvolgens uit de aanklacht van maar liefst 388 verzen, de repliek (vs. 389-532), de dupliek (vs. 533-670) en de uitspraak van Themis (vs. 671-836).²⁰ Het kent verschillende verschijningsvormen in kwarto en octavo. Bijzonder is dat er in het octavo exemplaar met de UBL sign. 1260 G 22 twee aantekeningen zijn gemaakt door een contemporaine anonymus. Op pagina D3v onderaan heeft hij vier verzen toegevoegd en op pagina D6v één vers. De reden daarvoor is onduidelijk. Er is geen tekst- of rijmdiscrepantie en de custodes hebben de juiste aansluitingen; ook heb ik geen exemplaren kunnen ontdekken waar deze verzen aan zijn ontleend.

Toch is ook de *TI* als proces compleet; de gravure zelf beeldt namelijk het volledige proces uit. Aanvankelijk zou de gravure afzonderlijk worden uitgebracht. Doordat De Passe vreesde dat het publiek de voorstelling niet geheel zou begrijpen, werd er op zijn advies een proces in verzen aan toegevoegd. Een uitspraak in verzen achtte hij overbodig, die was op de gravure pregnant genoeg uitgebeeld: Gabriel sprak de waarheid.

Inhoud

De prent (ik ga uit van het Amsterdamse exemplaar, want compleet) stelt een allegorisch rechtsgeding voor. In het midden zetelt op een verhoogd gestoelte Themis, de godin van recht en orde. In haar rechterhand heeft ze

²⁰ *Proces crimineel* [...] tusschen de ingesetenen van Holland als aanklager ter eenre en de hr. Casper Fagel raat-pensionaris &c. van Holland en West-Vriesland als gedaaghe ter andere sijde. [Z.p.], [z.j.]. Caspar Fagel (1634-1688) volgde in 1672 Johan de Witt als raadpensionaris op. Hij bleef dat tot zijn dood. Fagel en Gilles Valckenier waren de opstellers van het Eeuwig Edict (1667). In het pseudo-proces wordt Fagel als een dwingeland en fielt afgeschilderd die de autonome macht van de steden van Holland wil inperken en daardoor de welvaart zal schaden.

een kale tak als staf; vaak wordt ze geblinddoekt afgebeeld met een zwaard in de ene en een weegschaal in de andere hand. Onder haar staat geschreven: “Iudicatum solvi, Iudicium sisti” (zie mijn eerdere commentaar daarop). Het tafereeltje in het voetstuk van haar troon laat een vriendpaartje zien, waarin duidelijk Gabriel en Elisabeth zijn te herkennen. Op de achtergrond bevindt zich een bedstede met geopende gordijnen. Het hondje achter de bank symboliseert de trouw. Het onderschrift “Causa criminalis. d’Oorsack d’beschul(dingh)” laat er geen misverstand over bestaan dat de liefde de ellende heeft veroorzaakt waarin Gabriel en Elisabeth zijn geraakt en die hen nu als elkaars opponenten voor Themis heeft gebracht. Om het publiek op die vroegere, lieflijke situatie attent te maken, wijst Cupido – als een zogenaamde Hinweiser – met zijn pijl naar dat tafereel.²¹ Zo was het ooit, totdat Momis (Laster) en de Nyt (Jaloezie) het paar in hun greep kregen. Middenonder prijkt het motto van de pictura: “Quot campo flores, tot sunt in amore dolores” [= Zoveel bloemen als er op het veld zijn, zoveel smart is er in de liefde]. Het geeft uitdrukking aan het liefdesverdriet van Gabriel. Ter rechterzijde van Themis – links op de prent – bevindt zich de aanhang van Gabriel, ter linkerzijde – rechts op de prent – die van Elisabeth. Tot het kamp van Gabriel behoren Cupido, twee advocaten en de allegorische figuren Nyt (Jaloezie) en Waerheyt. In het kamp van Elisabeth bevinden zich Venus, twee advocaten en de allegorische figuur Momis. In beide gelederen zijn een aantal toeschouwers te zien. Gabriel en Elisabeth liggen geknield voor Themis. In hun borst steekt een liefdespijl die symboliseert dat Cupido zijn werk heeft gedaan. Gabriel zit met een ketting aan hem vast, waarmee wordt uitgebeeld dat hij in zijn liefde gevangen is, met andere woorden geestelijk gebonden is, want niet meer zichzelf in denken en doen. Dat laatste zal hij in het proces ook als excuus gebruiken voor zijn loslippigheid. Elisabeth ‘ligt’ niet aan de ketting, zij verbrak immers de banden met Cupido. De Waerheyt is naakt afgebeeld. Cesare Ripa schrijft immers: ‘Naeckt wort zy verthoont’.²² Haar strakke rechterborst – als symbool van volkomenheid – is duidelijk zichtbaar; boven haar hoofd schittert een zon en in haar opgeheven linkerhand houdt zij een lauwerkrans. De Nyt met ontbloot bovenlijf en hangende borsten als van een oude vrouw, knaagt aan haar eigen hart. Haar haren zijn krioelende serpentes. Ripa geeft een drietal karakteriseringen van

²¹ K. Porteman: *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur*. Groningen, [z.j.], 52.

²² Cesare Ripa: *Iconologia*. Uyt het Italiaens vertaelt door D.P. Pers. Amstelredam, 1644, 589.

Invidia of Nijdigheyt. Ik geef degene weer die het beste past op De Passes afbeelding van de Nyt.

Een oude verschrompelde leelijke vrouwe, met een mager en uitgeteert lichaem, scheele oogen, met verroestige kleederen, wesende gantsch onthult [= slaat op haar ontbloot bovenlijf], en onder haere hoofdhayren sullen eenige slangen gevlochten zijn, eetende haer eygen hert, dat zy in de handen heeft. Zy wort oud geschildert, omdat zy een oude vyandin van de Deughd is. De slangen in plaets van de hoofdhayren zijn de quaede gedachten, waermede zy in gestadige beweginge blijft van eens anders shade, zijnde altijd vaerdigh om haer venijn in de herten van andere te spreiden, sonder welke zy nimmermeer kan rusten, of moet haer eygen hert op knaegen, 't welck een groote straffe van de Nijdigheyt is; [...].²³

In het kamp ter linkerzijde van Themis, schuin achter de sierlijke, half-naakte Venus staat Momis als het symbool van laster, met haar lange spitse tong die als een priem uit haar mond naar voren steekt. Haar knappe uiterlijk doet niet vermoeden dat zij zo gevaarlijk is. Met de Laster is hier iets bijzonders aan de hand. De Passe heeft Momis als vrouw voorgesteld,²⁴ terwijl Neuye de courante mannelijke variant hanteert, voor de eerste maal in vers 41. Het is vreemd dat deze discrepantie is geaccepteerd, de tekst had gemakkelijk kunnen worden aangepast; waarschijnlijk is ze te laat opgemerkt. De Nyt en Momis zijn juist gepositioneerd. Ze symboliseren de bij het publiek bekende werkelijkheid: Gabriels jaloezie en Mattheus' lasterpraktijken. Mattheus had zich vrijwel dagelijks bij vrienden en kennissen ten detrimente van Gabriel uitgelaten met de bedoeling hem in een steeds kwader daglicht te stellen, waarvoor menige aanwijzing bestaat in de *SV*, *RM* en *KK*. De dichter kwalificeert Mattheus dan ook als leugenaar en lasteraar (vs. 95-6).

De Lestevenons zullen er vrede mee hebben gehad dat de Nyt in het kamp van Gabriel te vinden was. Gabriel was immers in de fout gegaan toen hij door jaloezie gedreven, loslippig werd en zijn intieme ervaringen met Elisabeth prijs gaf. Hij vrat zich op van woede en jaloezie zoals de knagende Nyt laat zien. Op dat moment was Gabriel buiten zinnen. Hij kon er eigenlijk niets aan doen dat hij zijn hart op die manier luchtte. Cupido merkt dan ook op:

Gy kunt geen schult den minnaer geven

²³ Cesare Ripa: *Iconologia*, 350.

²⁴ Cesare Ripa: *Iconologia*, 231-232. Bij Ripa staat de vrouwenfiguur Calumnia voor de Laster. Crispijn de Passe lijkt dan ook Ripa te hebben gevolgd.

Die noyt misdaen heeft tegen recht of wet.
 De vuyle Nijt is de innesteker [= aanstichter],
 Hy [= Gabriel] heeft noch noyt een lasterwoort geseyt,
 [95] Schoon sijn party [= tegenstander d.i. Mattheus], dien logenspreker,
 Hem heeft veel lasterwoorden opgeleyt.

De Waerheyt tracht met haar opgestoken linkerhand en lauwerkrans de aandacht van Themis te trekken om te symboliseren dat Gabriel de waarheid spreekt. De Lestevenons ontkennen die waarheid omwille van Elisabeths reputatie.

Diana kan getuygen geven,
 [25] Hoe ick [= Elisabeth] noch leef in 't ongeschonde koor [= van maagden].
 [...].
 [47] Sy [= Elisabeth] die noch suyver is komt klagen
 Voor uwe troon haer aengedane leet.

Gabriel liet de Nyt en de Waerheyt in zijn gelederen opnemen om uit te beelden dat hij zowel indiscreet was geweest – buiten zijn schuld weliswaar – als de waarheid had gesproken en dus geen leugenaar was. Ilja Veldman heeft de *TI* verklaard en in de historische context van de affaire geplaatst met behulp van elementen ontleend aan de *TI*-akte van Joannes Hellerus en aan Elias, waarnaar ze in eindnoten verwijst.²⁵ Zij schrijft dat De Passe zijn compositie heeft gebaseerd op een prent van Pieter Serwouters, die als illustratie diende in Johan van Heemskercks *Minnekunst. Minne-baet. Minne-dichten. Mengel-dichten* (1626).

Dat geldt voor de zaal, de zetel en de twee groepen mensen links en rechts. Inhoudelijk verschillen de beide prenten natuurlijk. Bij Serwouters is geen sprake van een proces maar van een voorlichtingsbijeenkomst over de liefdeskunst die waarschijnlijk geleid wordt door Ovidius, die Cupido demonstratief aan de teugel houdt. Daarom zijn daarin ook geen opponeerende partijen en verdedigers. Ook ontbreken de allegorische figuren.

Terecht merkt Ilja Veldman op dat de nieuwsprent minder neutraal is dan op het eerste gezicht lijkt, want De Passe heeft de personificatie van de Waarheyt niet toevallig aan de kant van Gabriel geplaatst en Momis (Laster) in Elisabeths gezelschap. Zij ziet het proces als een soort toneelstukje en wel als een duidelijke komedie. Dat laatste gaat mij te ver. Het

²⁵ Ilja Veldman: 'Een riskant beroep. Crispijn de Passe de Jonge als producent van nieuwsprenten'. In: *Prentwerk 1500-1700*. Zwolle, [z.j.], 167-171 en Ilja Veldman: *Crispijn de Passe and his progeny (1564-1670)*. Rotterdam, 2001, 360-363.

proces is allerm minst komisch. Het is een serieuze poging van Gabriel zich van schuld vrij te pleiten en zich te profileren als de waarheidslievende, oprechte minnaar.

Afb. 63 Prent van Pieter Serwouters in Johan van Heemskerks *Minne-kunst* (1626) (UBA OK 80-145).

Betekenis

Gabriel heeft de aanzet gegeven voor de *TI* en met het ontwerp ingestemd. Dat impliceert dat prent en tekst ook vanuit zijn perspectief moeten worden gezien. In een wanhopige laatste poging wilde hij zijn naam zuiveren. Hij wilde het publiek overtuigen dat hij een minnaar was met oprechte bedoelingen en geen leugenaar en lasteraar zoals de Lestevenons met hun leugens en laster de Amsterdammers wilden doen geloven. Hij heeft het plan voor het maken van de *TI* opgevat toen hij nog gevangen zat en de eerste instructies ervoor vanuit zijn cel gegeven. De vele steunbetuigingen konden bij hem helaas het gevoel niet wegnemen dat er waren die hem als leugenaar en lasteraar beschouwden. Dat zou pas veranderen als Elisabeth toegaf dat zij intiem met hem was geweest. Maar daarop hoefde hij niet te rekenen. Die bekentenis zou een te grote schande voor haar en haar geslacht betekenen. Gabriel had haar oprecht bemind. Dat hij zich indiscreet over hun liefdesleven had uitgelaten, zal hij hebben betreurd. De golven van jaloezie, woede en drank hadden hem kennelijk loslippig gemaakt. Hij was zichzelf niet meer, de 'vuyle Nyt' had bezit van hem genomen. Maar volgens enkele auteurs schijnt Gabriel toch nog een ander motief te hebben gehad voor zijn indiscretie: Elisabeth als onkuis en 'gebruikt' te profileren in de hoop dat potentiële minnaars daardoor zouden worden

afgeschrikt, zodat zij bij hem zou terugkeren. Ik geef twee voorbeelden waarin dat motief wordt gesuggereerd.

– (SV-16). Balance der houwelyken.

Arent: Dat is licht te gelooven, dat iemand, die zo van zijn vaste hoop gesmeten wort, daar hy niet denckt van te vallen, niet wel in syne grensen is; zoo dat hy dan tiert en raast, of uit ontsinnigheit wel iets uit sijnen mont laat vallen, dat de waarheit niet gelijk is.

Gysbert: Alsoo is 't hier oock mede gegaan: Want als Lalande verstaan had, dat Kloeck hem in de weegh was, en dat zijn vryster aan hem verlooft was, spoogh hy vyer en vlam, en smeeft vele vuile dinghen uit. En dit deed' hy om haar te behouden, en haar andere vryjers tegen te maken. (SV, 73).

– (SV-22). Gyselaars-praatjen.

Ik [= Gabriel] sit hier in de kou, om al myn qualyk spreken,
 Het is waerachtig niet [= is niet gemeend], het zyn maer minne streken,
 De brand steeg hoger op, de liefd die heeft 't gedaen
 [135] Dat ik om wederlieft, so tegen haar moest gaan; [...].

In het proces staan Gabriel en Elisabeth tegenover elkaar. Zij wordt bijgestaan door Venus en twee advocaten, hij door Cupido en twee advocaten. Bepaalde aspecten van het proces verdienen enige uitleg. Allereerst de kwestie van Gabriels 'overspel'. Mattheus had de roddel geloofd dat Gabriel er een maîtresse op nahield die hij op een huurkamer onderhield. Toen hij hem daarvan beschuldigde, ontkende Gabriel dat, waarbij hij repliceerde dat die vrouw Mattheus' eigen zus was. Gabriel was al die laster van Mattheus meer dan zat. Deze aantijging werd hem teveel en enigszins triomfantelijk beet hij hem toe: "Die hoer waarmee ik sliep, is wel je eigen zus, man". Zo zou het gegaan kunnen zijn. Om zijn moeder voor Gabriel te waarschuwen, vertelde Mattheus haar dit 'hoer-verhaal'. Dat heeft er mogelijk toe bijgedragen dat Elisabeth van Thije zich ook tegen Gabriel keerde. In vers 14-16 van het proces klaagt dochter Elisabeth:

Ontkende dit dat hy verkeerden
 [15] By and'ren, en heeft my ten schant gebracht
 Door 't segwoort, dat mijn eer onteerden.

In haar aanklacht schildert Elisabeth Gabriel af als iemand die haar voortdurend belasterde. In werkelijkheid gebeurde dat twee keer: op het moment van de breuk en direct daarna in de herberg onder vrienden. De dichter laat Elisabeth opmerken dat zij nog maagd is, terwijl heel Amster-

dam weet dat zij frequent intiem met Gabriel is geweest. Gabriel moest haar huichelachtigheid wel noemen. Zij loog, niet hij.

Verspreiding en receptie

Het laatste LL-pamflet, de nieuwstijding ‘Extraordinaris Parysche courant. No. 1’ (SV-57) zal omstreeks 7 augustus 1661 zijn verschenen, de *TI* zal medio augustus het licht hebben gezien. De affaire was na de vrijlating van Gabriel op 8 augustus niet actueel meer. De Passe zal daar ongetwijfeld rekening mee hebben gehouden en het bij één oplage hebben gelaten.

Van een kopergravure kunnen, afhankelijk van de diepte van de lijnen, 300 tot 800 afdrukken worden gemaakt.²⁶ De Passe spreekt in de *TI*-akte van Hellerus over verscheidene exemplaren die hij aan Gabriel, De Reus en Van den Bergh heeft verstrekt naast het aantal dat hij zelf zou gaan verkopen. Die kwantitatieve vaagheid biedt geen enkel houvast, speculaties over de aantallen hebben dan ook geen zin. De Passe, Van den Bergh en De Reus zullen de pamfletten hebben verkocht. Gabriel zal zijn exemplaren om niet hebben verspreid. Andere vormen van distributie lijken minder voor de hand te liggen, maar zijn niet uitgesloten. De Reus mocht dan boekbinder zijn, hij hield zich evenals andere collega’s graag bezig met de verkoop van boeken – een statuskwestie, een boekverkoper genoot meer aanzien dan een boekbinder – en met de verkoop van pamfletten die erg lucratief was, hoewel niet altijd zonder risico. Op 17 mei 1661 werd De Reus nog veroordeeld voor het verkopen van spotdichten.²⁷ Op 4 oktober 1661 trad hij toe tot het boekverkopersgilde te Amsterdam.²⁸ Het intellectueel niveau van een boekbinder uit die tijd moet niet worden onderschat; boekbinders waren geletterd en velen van hen hadden de Latijnse school gevolgd.²⁹

Dat er slechts één volledig exemplaar van de *TI* is overgeleverd – en vrijwel zeker ook nog toevallig – kan een gevolg zijn van een beperkte oplage, de kwetsbaarheid van een pamflet in plano, een gebrek aan be-

²⁶ ‘Grafische technieken – kopergravure’. Internet: <http://www.teylersmuseum.nl>.

²⁷ Schouten rolle begonnen den 14 decemb. 1660 tot den 13 junij 1662, ongepag. (SAA 5061-141).

²⁸ *Gildeboek van de boekverkopers-boekdrukkers en boekbinders 1613-1806* (SAA 366-4).

²⁹ Dr. Jan Storm van Leeuwen, conservator boekbanden van de KB te Den Haag, verstrekte mij deze informatie in oktober 2004.

langstelling, een onbekende censuur, een gebrekkige ontsluiting of van een combinatie van deze omstandigheden. Ilja Veldman heeft de *TI* aan de vergetelheid ontrukkt. Het werk komt in geen enkele bibliografie voor.

Dat Gabriel een laatste poging waagde om zijn naam te zuiveren, valt te begrijpen. Elisabeth Lestevenon bleef ontkennen dat zij seksueel contact met hem had gehad. Gabriel had in besloten kring het tegendeel beweerd. Voor vele Amsterdammers stond vast dat hij de waarheid sprak, ook voor Hans Bontemantel:

Dat de juffrouw, haer te familiaer met hem gemaect had en al de werelt groote oorsaecke hadde gegeven, om te moeten gelooven het segghen [= de uitlatingen van Gabriel] waer te weesen.³⁰

Maar er waren er ook, onder wie de Lestevenons en hun vrienden, die Elisabeth geloofden en dus in Gabriel een leugenaar en lasteraar zagen. Bovendien vorderde hun eer Elisabeths intieme leven te ontkennen. Deze groep werd in haar mening gesterkt door het algemeen vooroordeel dat Fransen onbetrouwbaar waren. De processen voor de Hoge Raad die beide partijen voerden om eerherstel te verkrijgen, leverden niets op. Dat Gabriel fysieke bijzonderheden van Elisabeth zei te kennen, zoals de moedervlek vlak bij haar lies, bracht hem geen stap verder.

– (SV-01). Verkonding, van de soete vryagie tusschen mons. G.L. en juffr. L.S.

[115] Nu is 't bewijs gedaen, maer noch heb ick gesien
Een maeltje twee spanne [= handbreedten] ontrent van hare knien:
Hoe ben ick oock so slecht [= dom], dat ick dit gae vertrouwen
Aen vrienden, die haer [= hun] woort gelijk als wijven houwen, [...]. (SV, 8).

Als Elisabeth zo maagdelijk was geweest als zij beweerde te zijn, had zij Gabriel als leugenaar kunnen ontmaskeren door die plek te laten controleren. Dat heeft zij niet gedaan.

Ik denk dat Gabriel niets heeft bereikt met de *TI*. De prent heeft een evenwichtige compositie met een rijke inhoud en sprekende symbolen. De voorstelling zal tot nadenken hebben gestemd en de strekking ervan zal in de ontwikkelde kringen zeker zijn begrepen. De tekst doet daar afbreuk aan, doordat Gabriel zich daarin aan zijn verantwoordelijkheid voor zijn

³⁰ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 279 (SAA 5059-32).

indiscreet gedrag tracht te onttrekken. Cupido presenteert hem als een man die nog nooit een belediging heeft geuit en die daar voor het eerst toe verviel toen hij 'onder invloed' van de *Nyt* verkeerde. Zij ontlokte de laster aan Gabriels mond en daarom is zij en niet hij schuldig.

Het is onbekend hoe de *TI* door de tijdgenoten is ontvangen. De *Lestevenons* zullen vooral furieus hebben gereageerd op de prent. Ze werden daarin immers als leugenaars en lasteraars voorgesteld. Mattheus zal direct hebben geprobeerd de distributie ervan te stoppen. Misschien is hem dat ten dele gelukt, misschien ook niet. Pas in november 1662 wist hij door tussenkomst van notaris Joannes Hellerus beslag te leggen op de kopergravure.

Slotbeschouwing

Dit boek zou aanvankelijk *Een verbroken trouwbelofte en haar gevolgen* gaan heten, doch gaandeweg het onderzoek achtte ik die titel te beperkt omdat hij de suggestie wekte dat het alleen om een rampzalige liefdes-affaire zou gaan. De affaire bleek van een heel andere orde te zijn. De Heren van het Gerecht van Amsterdam bepaalden vanaf het begin tot het einde de loop der gebeurtenissen. Na de wederrechtelijke arrestatie van Gabriel veranderde de private situatie op slag in een publieke, waarin de Lestevenons en De Lalandes opponeerden, de eersten gesteund door de Amsterdamse overheid, de tweede door de Amsterdamse goegemeente, vele paskwilmakers en op de verre achtergrond de Franse koning. Een passender titel vond ik dan ook: *De affaire De Lalande-Lestevenon. Feit en fictie over een spraakmakend schandaal in het zeventiende-eeuwse Amsterdam.*

De affaire De Lalande-Lestevenon lijkt het meest spraakmakende schandaal van Amsterdam te zijn geweest in de zeventiende eeuw. De dramatis personae Gabriel de Lalande, Elisabeth Lestevenon, Mattheus Lestevenon, Elisabeth van Thije en Hendrick Cloeck stonden aan de wieg ervan. De Amsterdamse overheid, in het bijzonder de Heren van het Gerecht (schout, schepenen en burgemeesters), veroorzaakte veel publieke commotie door haar illegitiem optreden. Op verzoek van de Lestevenons namen de schepenen Gabriel in hechtenis wegens laster. Zijn legitieme beroep op het poorterrecht om op borgtocht te worden vrijgelaten, werd door hen afgewezen.

De Republiek kende talrijke kleine en grote affaires waarin uitsluitend privépersonen een rol speelden. Die betroffen meestal liefdeskwesaties en eerkrenkingen. De commoties daarover beperkten zich doorgaans tot de betrokken families of tot een bepaalde sociale kring als kerk of gilde. Zodra bekende aanzienlijken partij waren, was de kans groot dat de 'straat' zich ermee bemoeide of er plezier aan beleefde. Alleen als de overheid blijk gaf van verregaande vriendjespolitiek of andere ernstige illegitieme gedragingen jegens iemand uit de burgerij kon dat tot stedelijke opschudding leiden. Een verbroken trouwbelofte of laster zou een dergelijke beroering nooit kunnen veroorzaken, zelfs niet als daarbij de interventie van de commissarissen van huwelijkse zaken en injuries en die van hogere rechtscolleges werd ingeroepen.

De aanhoudende commotie over de affaire was het gevolg van het optreden van de Heren van het Gerecht van Amsterdam tegenover de populaire

en geliefde Gabriel de Lalande. Als de Heren legitiem hadden gehandeld, was er geen affaire De Lalande-Lestevenon geweest. Als Gabriel minder geliefd was geweest, was er niet zoveel onrust ontstaan. Gabriels arrestatie en gevangenschap zijn onverbrekkelijk met de commotie verbonden. Ze begon toen de schout hem op klaarlichte dag opbracht naar de Boeyen, ze eindigde op de dag dat hij werd vrijgelaten. Ruim zeventig dagen lang trokken honderden Amsterdammers langs zijn cel om hem hun steun te betuigen; paskwildichters hielden de gemoederen verhit door het optreden van de Lestevenons, Hendrick Cloeck en de Heren van het Gerecht aan de kaak te stellen.

De affaire De Lalande-Lestevenon is op basis van archivalia en de fictionele LL-literatuur gescheiden gereconstrueerd. De fictionele literatuur is geïnventariseerd, op onderdelen besproken en systematisch geordend. Een aantal anonieme producenten is geïdentificeerd en hun rol in de boek- en pamfletproductie vastgesteld. De affaire kende een geweldige neerslag van ambtelijke en fictionele teksten die ik, op de Huntington Library exemplaren na, alle de visu heb onderzocht. De aantekeningen van Hans Bontemantel, de correspondentie tussen de Franse ambassadeur en de burgemeesters van Amsterdam, notariële akten, juridische verslagen en talrijke doop-, trouw- en begraafregisters vormden betrouwbare en onmisbare bronnen voor het onderzoek. Maar even onmisbaar was de fictionele literatuur over de affaire, die relatief veel waarheidsgetrouwe en geloofwaardige informatie bood.

Een belangrijke conclusie is dat voor een reconstructie van een affaire als deze beide bronnen van belang zijn. Hoewel ze elk voor zich een eigen beeld van de geschiedenis bieden, zijn ze samen nodig om tot één betrouwbare en geloofwaardige eigentijdse geschiedenis te komen. Ze vormen twee zijden van dezelfde medaille en zijn zodoende elkaars complement.

De oorspronkelijke teksten zijn vanaf eind mei 1661 tot omstreeks medio augustus 1661 verschenen. Ik koester niet de illusie ze alle te hebben gevonden, maar heb wel de overtuiging het grootste deel ervan te hebben opgespoord. Het treurspel *De rampsalige min* neemt in de fictionele literatuur van de affaire een sleutelpositie in, terwijl de *Klucht van koddige Koert* daarin een belangrijker plaats verdient dan aanvankelijk werd gedacht.

Hoewel aanknopingspunten ontbraken om de anonieme producenten te kunnen identificeren, heeft het onderzoek daarnaar toch resultaat opgeleverd. Het anonimiteitspercentage van de producenten van de fictionele

literatuur bedraagt meer dan 90%. De dichter Jan Neuye (1640-1706) is geïdentificeerd. Zijn personalia kunnen in biografieën en catalogi worden aangepast. Er zijn argumenten aan te voeren om hem als de anonieme dichter aan te merken van *De rampsalige min* en van het pseudo-proces *Tribunal injuriae & Amoris*. Een groepje producenten rond de drukker-boekverkoper Johannes van den Bergh, bestaande uit Neuye, de drukker Cornelis de Bruyn en de graveur Crispijn de Passe heeft de *Tribunal injuriae & Amoris* geproduceerd en is waarschijnlijk ook verantwoordelijk geweest voor de productie van *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande; of d'afgevalle roos van juffr. Elisabeth l'Estevenon* en het treurspel *De rampsalige min*. De identiteit van de anonieme producenten van de *Klucht van koddige Koert* blijft in nevelen gehuld.

Gaandeweg het onderzoek vielen diverse andere vermeldenswaardige zaken te constateren. Burgemeesters en schepenen toonden zich in de affaire niet alleen corrupte bestuurders en rechters, maar ook arrogante opposanten van de Franse ambassadeur en de Franse koning. De schepenen achtten zich op stedelijk juridisch gebied volledig autonoom; naar believen legden ze vonnissen van het Hof van Holland en de Hoge Raad naast zich neer. Gabriel had een groep respectabele vrienden en verkeerde in de hoogste stedelijke kringen. De paskwildichters beschadigden met hun niet aflatende scabreuze spot de reputatie van Elisabeth. Die vernederingen en de sociale druk uit eigen kring brachten de Lestevenons op de knieën. Elisabeth van Thije legde zich, in weerwil van de schepenen en haar zoon Mattheus, uiteindelijk neer bij het vonnis van de Hoge Raad, wat leidde tot Gabriels plotselinge vrijlating op 8 augustus 1661. Mattheus Lestevenon werd alom als de kwade genius van de affaire geduid, behalve door de dichter van de *Klucht van koddige Koert* die zijn optreden jegens Gabriel impliciet goedkeurde, omdat hij de elite had laten zien dat iemand die zich vrijpostig en familiair gedroeg, niet in haar kringen thuishoorde. De *Tribunal injuriae & Amoris* lijkt een laatste poging van Gabriel te zijn geweest zich van schuld vrij te pleiten. Het is onbekend waar Gabriel de Lalande na 1663 is gebleven.

De affaire biedt ruim voldoende mogelijkheden voor verder onderzoek in disciplines als: analytische bibliografie, retorica en rechtswetenschap. Voor de analytische bibliograaf zou het fonds van Cornelis de Bruyn in relatie tot het gebruik van het vignet 0322 een interessant onderzoeksobject kunnen zijn. De retoricus zou zich kunnen buigen over de liederen en over de polemische teksten tussen dichters in *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande; of d'afgevalle roos van juffr. Elisabeth*

l'Estevenon. Voor de rechtshistoricus moge het naschrift: “Wee die stad, daar men de wetten schendt” onder het gedicht ‘Geestelicke vragen, op het apprehenderen van Lalande, tot Amsterdam’ (SV-41) een uitdaging zijn.

Bijlagen

Bijlage 1 Titels en vindplaatsen van de pamfletten.

Legenda:

A (Aantal exemplaren), D (Dialog), G (Gedicht), J (Juridisch), Jp (Pseudo-juridisch), L (Lied), N (Nieuwstijding), S (Samenspraak), Ts (Tekstsoort), Sc (Scabreus; li: licht scabreus, ev: evident scabreus).

SV-code	SV-paginanrs	Titel van de hoofdtekst	Plaatsingscode	Ts	A	Sc
	3-4	Opricht, aen de Amstelse jonckheydt.	KBH Pflit 8554 (gebruikte bron)	-	-	-
-01	5-9	Verkonding, van de soete vryagie tusschen monsr. G.L. en juffr. L.S.	SAA F. Lal plano (zoek) UBG Meul 3861 UBL Thyspf 7279 UBL Portef. 10: 2 nr. 19	G	3	
-02	10-13	Het rechte fret in 't hol.	UBG Meul 9255 UBL Portef. 10: 2 nr. 16	G	2	li
-03/1	13-16	Gulde tandestoocker; alias fret in 't hol. Voor G.L. en sijn omgekochte half-gebacken poët.	UBL Portef. 10: 2 nr. 15	G	1	
-03/2		Titel: Voys: Courant Merkuur t'sa lustigh eens na Parijs		L		
-03/3		Titel: Toon: Ick heb een les, etc. Incipit: Hier kom ick Cupidoetje		L		
-04	17-18	Aen den poët van de tandestoocker, voor d'hr. G. Lalande.	SAA F. Lal plano UBG Meul 3878 UBL Portef. 10: 2 nr. 1	G	3	
-05	18-19	Eertitulen van den konstigen poët Hinck, complimenteur van G. Lalande.	UBG Meul 3879 UBL Portef. 10: 2 nr. 3	G	2	
-06	20-21	Juffrouw L.S. dolheys klacht.	UBG Meul 9253 UBL Portef. 10: 2 nr. 8	G	2	li

-07	21-25	De Haeghsche allamode geschoore kous.	UBG Meul 9254 UBL Portef. 10: 2 nr. 14	G	2	ev
-08	25-27	De lang-verwachte slaghboom.	SAA F. Lal (plano) UBL Portef. 10: 2 nr. 13	G	2	
-09	28-29	Lalands nieu gewonnen lauwer-krans.	UBG Meul 3876	G	1	li
-10	29-31	Stock in 't hondert, gesmeten onder al de pasquil-makers op monsr. Lalande en me-juffr. Stevenon.	UBG Meul 3881	L	1	
-11 proza	32-52	Proces en vonnis over Lalande en Stevenon. Collatie: A-B4. Vingerafdruk: 166104-b1 A2 d\$op : b2 B3 /\$ev	UBA Pfl. G g 2 UBG Ti 4952 UBL Thyspf 7276 UBL Kl.Ges 144	S	4	
-12/1	53-55	Op 't affronteeren van het hol.	KBH Collectie Wouters II map 5 nr. 02096 SAA F. Lal (plano) UBG Meul 9256 UBL Portef. 10: 2 nr. 17	G	4	ev
-12/2		Titel: - Voys: Wat gantsch felten Incipit: Wat ramp brengt ons de mingodt veur		L		e
-13/1	56-59	Op de versleeten kouse, Kleefsche naelde, en Vlaemsche drade.	pamflet niet overgeleverd	G	0	ev
-13/2		Liedt. Op de wijze als 't begint. Incipit: 't Is al verloren praet.		L		
-14	60-64	Een nieu liedje van een Frans heer en een Amsterdamse joffer.	SAA F1 Lal (plano) UBG Meul 9252 UBL Portef. 10: 2 nr. 9	L	3	li
-15	65-66	Juffrouw Elisabeth Stevenons dolheyt om de eer	pamflet niet overgeleverd	G	0	
-16 proza	67-90	Balance der houwelyken gehouden in forme van een wagenpraet, tusschen Naerden en Amersfoort; slaende op de vryagien van monsr.	UBG Ti 4950 UBL Thyspf 7280 UBL Kl.Ges 144	S	3	

		Lalande, en juffr. Stevenon.				
		Collatie: A-B4 Vingerafdruk: 166104-b1 A2 \$we : b2 B3 hev				
-17	91-93	Klaghte, van joffrouw Elisabeth Lestevenon.	pamflet niet overgeleverd	L	0	ev
-18	93-97	De verleide kuisheid.	pamflet niet overgeleverd	G	0	
-19	97-99	Lalants nieuw gewonnen Haagsche recht.	UBG Meul 3874 UBL Portef. 10: 2 nr. 4	G	2	ev
-20	100-103	Sael-praetje, van juffr. L. Stevenon ende juffr. H. Stouter.	pamflet niet overgeleverd	G/D	0	ev
Ingebed lied		Titel: - Toon: Amaril Incipit: Myn lief Lalande		L/D		li
-21	103-106	't Rechte ballans, van monsr. Lalande en juffr. Stevenons.	UBL Portef. 10: 2 nr. 12	L	1	ev
-22	106-111	Gyselaars-praatjen, gehouden in de gysel-kamer in 't stadthuys van de koningin der steden, tussen Lalant en sijn bywesende macker, wegen sijn gyseling.	UBG Meul 3872 UBL Portef. 10: 2 nr. 2	G/D	2	
-23	111-114	Een nieuw Amsterdams liedeken, van juffrouw Stevenon.	UBG Meul 3862 UBL Portef. 10: 2 nr. 7	L	2	ev
-24	115-132	Samenspraak, tusschen een Fransman en een Luyckerwaal. Collatie: A-B4 Vingerafdruk: 166104-b1 A2 leyt : b2 B3 beste	KBH Pfl 8554a SBR Erasmuszaal 1661: 5 UBA Pfl. G g 1 UBG Ti 4951 UBL Thyspf 7281 UBL Thyspf 9199 UBL KL.Ges 144 UBU Muller 4951	S	8	
-25	133-135	Uyt-wischspons, om de lasteringhen van sommige twist-gierighe poeten, over de liefkoosende vryery van sr. G.L. en juffr. L.S. uit te vegen.	UBG Meul 3880 UBL Portef. 10: 2 nr. 18	G	2	

-26	135-137	De naackte vliegende faam.	pamflet niet overgeleverd	G	0	ev
-27	137-140	Gesuyckerde muysekeutels, alias olipodriigo.	pamflet niet overgeleverd	G	0	ev
-28	140-141	Op der hemelen open ganck, en Lalants uytgebluschte stanck.	pamflet niet overgeleverd	G	0	ev
-29	142-143	Ruyge Robbert de beer, verstoort over 't veranderen van sijn hol.	pamflet niet overgeleverd	L	0	ev
-30	143-147	Oorbiecht, van juffrouw Stevenon, aen haer moeder en broeder.	UBG Meul 3869	G	1	li
-31	147-151	Lalandes geopende karos.	UBG Meul 3868	G	1	
-32	151-153	Het laatste gewonnen Haegse regt, door de Provinciale Staten gewesen.	UBG Meul 3875	G	1	ev
-33 proza	153-154	Sententie, gewesen by 't Hof Provinciael van Hollandt, in de sake van sr. Gabriel Lalande contra juffr. Le Stevenon.	UBG Ti 4955	J	1	
-34	155-158	Lalandes gedraeyde fortuyn-radt.	UBG Meul 3866	G	1	ev
-35	158-160	De gysel-kamer, geopent van monsieur Lalande, tot schande van juffrouw Stevenon, als mede haar laatste sententie.	UBG Meul 3873	L	1	ev
-36	161-163	d'Ontspanne lier.	pamflet niet overgeleverd	L/D	0	li
-37	164-166	Mercurius vliegende triumf-vaen, tot herstellinge van Lalant en schandverlore kosten van Stevenon.	UBG Meul 3877	G	1	li
-38	166-168	Lalandes quatertemperdagen.	UBG Meul 3867	G	1	
-39	168-172	Wonderlijk raket-spel, tegens d'E. heer Gabriel de Lalande, aan zijn geest-	pamflet niet overgeleverd	G	0	

		vlugge juffrouw, juffr. Elizabeth Stevenon.				
-40	173-175	Uylen-zang voor de platluys die op juffers kosten heeft geleefd in zijn quateremper-dagen. Van Gabriel de Lalande.	pamflet niet overgeleverd	G	0	
-41	176	Geestelicke vragen, op het apprehenderen van Lalande, tot Amsterdam.	UBG Meul 3870	G	1	
-42	177-180	Nieuwe Haegse middelweeckse courant. No. 1.	UBG Meul 3865	N	1	ev
-43	181-187	Jarige Rommelso.	pamflet niet overgeleverd	L/D	0	ev
-44	187-188	Jan Vos en Jan Soets voor kraem-praetje. Van juffrouw Stevenon.	pamflet niet overgeleverd	G	0	
-45	189-191	Aen de rymers van de onnoodige pasquillen, tegen monsr. Lalande, en juffrouw Elizabeth l'Estevenon.	pamflet niet overgeleverd	G	0	
-46	192-193	Klachte van juffr. E. l'Estevenon, over de gevangenis van de heer G[r]abriel de Lalande.	pamflet niet overgeleverd	L	0	
-47 proza	194-215	Den Haagsen tour a la mode, of karos-praatjen, over den voorval der vryagie, tusschen juffrouw Stevenon en monsieur G. de Lalande.	UBG Ti 4949 UBL Thyspf 7274	S	2	
		Collatie: A-B4 Vingerafdruk: 166104-b1 A2 \$wo : b2 B3 aer				
-48	215-218	Montstoppinge, tegen alle lasteraars van wegen haar onnoodige pasquillen, ende uitstroijing tegen dien edelen heer Lalande en juffrouw Elisabeth Stevenon.	pamflet niet overgeleverd	G	0	
-49	218-219	Aan de pluymstryker P.A. Bloemendel, op sijn onwetende montstoppinge.	pamflet niet overgeleverd	G	0	

-50	220-225	Tot voorstant der vromen.	pamflet niet overgeleverd	G	0	ev
-51 proza	226-227	Copie, dictum van de sententie, in der saacke hangende by evocatie voor het hooge Hof der Liefde Souverein in materie van vryagie in Hollandt.	CBG Dossier Lestevenon NL Collectie algemeen UBA Pfl. port. gr. fol 1661: 1 UBG Ti 4954	Jp	3	
-52	228-231	De Haeghsche middelweeckse courant. No. 2.	pamflet niet overgeleverd	N	0	ev
-53	232-233	Op de tijdt-verquistende schimpers, op de wercken van monsr. Gabriel de Lalande en juffr. Stevenon.	pamflet niet overgeleverd	G	0	
-54	233-234	Eygen schilt, van G: Lalande.	UBG Meul 3871	G	1	
-55	235-238	De verkeerde weerelt.	UBG Meul 3863	L	1	ev
-56	239-241	Haeghsche Mercurius, of verscheyde post-tydingen.	UBG Meul 3864	N	1	ev
-57	242-245	Extraordinaris Parysche courant No. 1	pamflet niet overgeleverd	N	0	ev
HH-x proza		't Vonnis van 't Hof vernietigende 't arrest op den persoon van Lalande.	KBH 32 D 37: 1 (ingeplakt pamflet) UBL Thyspf 7275	J	2	
HR/ SA-x Proza		Sententie van de Hooge Raeden van Hollandt [...]. Als mede d'ontslagingh van de heere schepenen der stadt Amsterdam, des arrest van Gabriel de Lalande.	UBL Thyspf 7277	J	1	
SA-hs proza		Schepenen der stadt Amsterdam.	UBG Meul 3860	J	1	
TI		Tribunal injuriae & Amoris.	RMA RP-P-OB-76.934 SBH 128 A 59: 5 (fragment)	P/G	1	-

Bijlage 2 Verschijningsvormen van *SV*, *RM* en *KK*.

De titels van de afzonderlijke werken/delen:

- De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande of d'afgevalle roos van juffr. Elisabeth l'Estevenon.* Bestaende in alle de gedichten, sententien, en samen-spraken, die 'er, van 't begin tot den einde, uitgekomen zijn. Door een liefhebber, tot dienst der Amstelsche jonckheid. Gedrukt in 't jaer van 't Haegse pleidoy, 1661. (Exemplaar KBH Pflit 8554).
- De rampsalige min. Treurspel voor Cupido.* [Spreuk: Quot sunt in amore dolores?]. [Het eerste deel]. ['Opdracht' ondertekend door M.S.D.]. Voor de liefhebbers van Amsterdam. 'sGravenhage, 1661. (Exemplaar UBA OK 63-8928).¹
- De rampsalige min. Treurspel voor Cupido.* [Spreuk: Quot sunt in amore dolores?]. [Het eerste deel]. ['Opdracht' ondertekend door M.S.N.]. Gedrukt by Ian Pietersz. van Dam. 'sGravenhage, 1661. (Exemplaar KBH 459 C 42: 1).
- De rampsalige min. Treurspel voor Cupido.* [Spreuk: Miseri nondum tibi finis amoris.]. Het tweede deel. ['Opdracht' en titelgedicht ondertekend door M.S.N.]. By Jan Pietersz. van Dam, boeckverkooper, in 't Martelaers Boeck. 'sGravenhage, 1661. (Exemplaar KBH 459 C 42: 2).²
- Klucht van koddige Koert.* Gedrukt voor de liefhebbers, in 't jaer, 1661. (Exemplaar KBH 459 C 42: 3).

De met een asterisk (*) gemarkeerde exemplaren bevinden zich in een convoluut met werken die niet tot de primaire literatuur van de affaire behoren. De getraceerde overgeleverde exemplaren in hun huidige verschijningsvorm zijn:

	SV	RM1	RM2	KK	
Overgeleverde/getraceerde exn.	25	38	32	24	
Afzonderlijk voorkomende exn.	4	4	1	3	
SV-RM1-RM2-KK convoluut					18
SV-RM1-KK convoluut					2
SV-RM1 convoluut					1
RM1-RM2-KK convoluut					1
RM1-RM2 compleet					12

Verschijningsvorm	Vingerafdruk	Collatieformule	Plaatsingscode
* RM1 [MSN]	166104 - *2 int - b1 A d : b2 F3 er;\$	*2 A-F4	BLL 11555.d.48.(12.)
* RM2 [MSN]	166104 - *b1 B ij : b2 G2 t\$vo	A2 B-F4 G2	BLL 11555.d.48.(12.)

¹ *Quot sunt in amore dolores*: Hoeveel smart is er in de liefde?

² *Miseri nondum tibi finis amoris*: Voor jou is er nog geen einde aan de ellendige liefde.

* RM1 (MSN)	166104 - *2 int - b1 A d : b2 F3 er;\$	*2 A-F4	BLL 11556.c.46.(1.)
* RM2 (MSN)	166104 - *b1 B ij : b2 G2 t\$vo	A2 B-F4 G2	BLL 11556.c.46.(1.)
* RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 \$deu : b2 C5 ie\$	A-C8	BLL 11755.aa.25.(2.)
* RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	BLL 11755.aa.25.(2.)
SV (7 embl)	166108 - b1 A2 n,\$i : b2 Q3 kome	A-P8 Q4	BLL 1487.ee.3.(1.)
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 \$deu : b2 C5 ie\$	A-C8	BLL 1487.ee.3.(2.)
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	BLL 1487.ee.3.(3.)
KK	166108 - b1 A2 ats : b2 B2 r\$a	A8 B2	BLL 1487.ee.3.(4.)
SV	166108 - b1 A2 -zon : b2 Q3 h\$ko	A-P8 Q4	BMR O-2005
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	BMR O-2005
KK	166108 - b1 A2 ats\$: b2 B2 is\$	A8 B2	BMR O-2005
RM1 (MSN)	166104 - *2 int - b1 A d : b2 F3 er;\$	*2 A-F4	BNF YI-885
RM2 (MSN)	166104 - *b1 B ij : b2 G2 t\$vo	A2 B-F4 G2	BNF YI-886
KK	166104 - b1 A3 e\$lus : b2 B2 \$brie	A-B4	BNF YI-1121
SV	166108 - b1 A2 n,\$i : b2 Q3 kome	A-P8 Q4	BNF YI-1676
RM1 (MSD)	166108 - b1 A2 \$de : b2 C5 oo	A-C8	BNF YI-1677
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	BNF YI-1678
KK	166108 - b1 A2 ats : b2 B2 r\$a	A8 B2	BNF YI-1679
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	BNF 8-RE-15484
SV	166108 - b1 A2 n,\$i : b2 Q3 kome	A-P8 Q4	BNF 8-YI-115
RM1 (MSD)	166108 - b1 A2 \$de : b2 C5 oo	A-C8	BNF 8-YI-115
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	BNF 8-YI-115
KK	166108 - b1 A2 ats : b2 B2 \$do	A8 B2	BNF 8-YI-115
KK	166108 - b1 A2 ats : b2 B2 \$do	A8 B2	BNF 8-YTH-68764
SV	166108 - b1 A2 n,\$i : b2 Q3 kome	A-P8 Q4	Cordes, Rudolf
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	Cordes, Rudolf
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	Cordes, Rudolf
KK	166108 - b1 A2 ats\$: b2 B2 is\$	A8 B2	Cordes, Rudolf
SV	166108 - b1 A2 n,\$i : b2 Q3 kome	A-P8 Q4	HGA Hgst 8138
SV	166108 - b1 A2 -zon : b2 Q3 h\$ko	A-P8 Q4	HLCA RB 384713
RM1 (MSD)	166108 - b1 A2 \$de : b2 C5 oo	A-C8	HLCA RB 384714
KK	166108 - b1 A2 ats\$: b2 B2 is\$	A8 B2	HLCA RB 384715

SV	166108 - b1 A2 -zon : b2 Q3 h\$ko	A-P8 Q4	HUA 43/300
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	HUA 43/300
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	HUA 43/300
KK	166108 - b1 A2 ats\$: b2 B2 is\$	A8 B2	HUA 43/300
RM1 (MSN)	166104-b1 A2 er\$si : b2 F3 er;\$	*2 A-F4	IISG AB G 844 s
SV	166108 - b1 A2 -zon : b2 Q3 h\$ko	A-P8 Q4	KBH 32 D 37: 1
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	KBH 32 D 37: 2
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	KBH 32 D 37: 2
KK	166108 - b1 A2 ats\$: b2 B2 is\$	A8 B2	KBH 32 D 37: 3
SV	166108 - b1 A2 -zon : b2 Q3 h\$ko	A-P8 Q4	KBH 348 D 28: 1
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	KBH 348 D 28: 2
KK	166108 - b1 A2 ats\$: b2 B2 is\$	A8 B2	KBH 348 D 28: 3
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	KBH 348 D 28: 4
RM1 (MSN)	166104 - *2 int - b1 A d : b2 F3 er;\$	*2 A-F4	KBH 448 J 94
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	KBH 459 C 42: 1
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	KBH 459 C 42: 2
KK	166108 - b1 A2 ats : b2 B2 \$do	A8 B2	KBH 459 C 42: 3
SV	166108 - b1 A2 n,\$i : b2 Q3 kome	A-P8 Q4	KBH Pflt 8554
SV	166108 - b1 A2 n,\$i : b2 Q3 kome	A-P8 Q4	KBR III 21.865 A
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 \$deu : b2 C5 ie\$	A-C8	KBR III 21.865 A
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	KBR III 21.865 A
KK	166108 - b1 A2 ats : b2 B2 r\$a	A8 B2	KBR III 21.865 A
SV	166108 - b1 A2 -zon : b2 Q3 h\$ko	A-P8 Q4	KBS 137 Ha Vrijagie
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	KBS 137 Ha Min
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	KBS 137 Ha Min
KK	166108 - b1 A2 ats\$: b2 B2 is\$	A8 B2	KBS 137 Ha Klucht
*RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	RSB 01-D02-A
SV	166108 - b1 A2 n,\$i : b2 Q3 kome	A-P8 Q4	SAA 15030: 95074
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	SAA 15030: 95074
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	SAA 15030: 95074
KK	166108 - b1 A2 ats : b2 B2 r\$a	A8 B2	SAA 15030: 95074
SV	166108 - b1 A2 n,\$i : b2 Q3 kome	A-P8 Q4	SBH 85 G 22: 1
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	SBH 85 G 22: 2
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	SBH 85 G 22: 3
KK	166108 - b1 A2 ats : b2 B2 \$do	A8 B2	SBH 85 G 22: 4

*RM1 (MSN)	166104 - *2 int - b1 A d : b2 F3 er;\$	*2 A-F4	SBH 128 A 56: 6
*RM2 (MSN)	166104 - *b1 B ij : b2 G2 t\$vo	A2 B-F4 G2	SBH 128 A 56: 6
*RM1 (MSN)	166104 - *2 int - b1 A d : b2 F3 er;\$	*2 A-F4	SBH 128 A 59: 5
*RM2 (MSN)	166104 - *b1 B ij : b2 G2 t\$vo	A2 B-F4 G2	SBH 128 A 59: 5
SV	166108 - b1 A2 -zon : b2 Q3 h\$ko	A-P8 Q4	SBM CB 14 E 34
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 \$deu : b2 C5 ie\$	A-C8	SBM CB 14 E 34
RM1 (MSN)	166104 - *2 int - b1 A d : b2 F3 er;\$	*2 A-F4	UBA O 60-4335 (1)
RM2 (MSN)	166104 - *b1 B ij : b2 G2 t\$vo	A2 B-F4 G2	UBA O 60-4335 (2)
RM1 (MSN)	166104 - *2 int - b1 A d : b2 F3 er;\$	*2 A-F4	UBA O 62-5683 (1)
RM2 (MSN)	166104 - *b1 B ij : b2 G2 t\$vo	A2 B-F4 G2	UBA O 62-5683 (2)
SV	166108 - b1 A2 -zon : b2 Q3 h\$ko	A-P8 Q4	UBA OK 62-7297 (1)
RM1 (MSD)	166108 - b1 A2 \$de : b2 C5 oo	A-C8	UBA OK 62-7297 (2)
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	UBA OK 62-7297 (3)
KK	166108 - b1 A2 ats\$: b2 B2 is\$	A8 B2	UBA OK 62-7297 (4)
SV	166108 - b1 A2 n,\$i : b2 Q3 kome	A-P8 Q4	UBA OK 63-601 (1)
RM1 (MSD)	166108 - b1 A2 \$de : b2 C5 oo	A-C8	UBA OK 63-601 (2)
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	UBA OK 63-601 (3)
KK	166108 - b1 A2 ats : b2 B2 r\$a	A8 B2	UBA OK 63-601 (4)
RM1 (MSD)	166108 - b1 A2 \$de : b2 C5 oo	A-C8	UBA OK 63-8928 (1)
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	UBA OK 63-8928 (2)
SV (aantek)	166108 - b1 A2 -zon : b2 Q3 h\$ko	A-P8 Q4	UBA Pfl. G f 27
KK	166108 - b1 A2 ats\$: b2 B2 is\$	A8 B2	UBA Port. Ton. 24-1
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	UBA Port. Ton. 24-2
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	UBA Port. Ton. 24-2
RM1 (MSN)	166104 - *2 int - b1 A d : b2 F3 er;\$	*2 A-F4	UBG A 41703: 1
SV	166108 - b1 A2 -zon : b2 Q3 h\$ko	A-P8 Q4	UBG BL 7008: 1
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	UBG BL 7008: 2
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	UBG BL 7008: 3
KK	166108 - b1 A2 ats\$: b2 B2 is\$	A8 B2	UBG BL 7008: 4
SV	166108 - b1 A2 -zon : b2 Q3 h\$ko	A-P8 Q4	UBG H 140: 1
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	UBG H 140: 2
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	UBG H 140: 3
KK	166108 - b1 A2 ats\$: b2 B2 is\$	A8 B2	UBG H 140: 4

SV	166108 - b1 A2 -zon : b2 Q3 h\$ko	A-P8 Q4	UBGw 520/Bo 153
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	UBGw 520/Bo 153 adn 1
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	UBGw 520/Bo 153 adn 2
KK	166108 - b1 A2 ats : b2 B2 \$do	A8 B2	UBGw 520/Bo 153 adn 3
SV	166108 - b1 A2 -zon : b2 Q3 h\$ko	A-P8 Q4	UBL 1089 G 27
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	UBL 1098 G 2: 1
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	UBL 1098 G 2: 2
RM1 (MSN)	166104 - *2 int - b1 A d : b2 F3 er;\$	*2 A-F4	UBL 1241 H 24: 1
RM2 (MSN)	166104 - *b1 B ij : b2 G2 t\$vo	A2 B-F4 G2	UBL 1241 H 24: 2
SV	166108 - b1 A2 n,\$i : b2 Q3 kome	A-P8 Q4	UBN 39 C 215: 1
RM1 (MSD)	166108 - b1 A2 \$de : b2 C5 oo	A-C8	UBN 39 C 215: 2
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	UBN 39 C 215: 2
KK	166108 - b1 A2 ats : b2 B2 \$do	A8 B2	UBN 39 C 215: 3
SV	166108 - b1 A2 n,\$i : b2 Q3 kome	A-P8 Q4	UBU Z oct 3056: 1
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 \$deu : b2 C5 ie\$	A-C8	UBU Z oct 3056: 2
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	UBU Z oct 3056: 2
KK	166108 - b1 A2 ats : b2 B2 \$do	A8 B2	UBU Z oct 3056: 3

Bijlage 3 Edities van *SV*, *RM* en *KK*

Editie	Vingerafdruk	Collatie- formule	Plaatsingscode		
SV	166108 - b1 A2 -zon : b2 Q3 h\$ko	A-P8 Q4	BMR O-2005		
SV			HLCA RB 384713		
SV			HUA 43/300		
SV			KBH 32 D 37: 1		
SV			KBH 348 D 28: 1		
SV			KBS 137 H a Vrijagie		
SV			SBM CB 14 E 34		
SV			UBA OK 62-7297 (1)		
SV (aantek)			UBA Pfl. G f 27		
SV			UBG BL 7008: 1		
SV			UBG H 140: 1		
SV			UBGw 520/Bo 153		
SV			UBL 1089 G 27		
SV (embl)	166108 - b1 A2 n,\$i : b2 Q3 kome	A-P8 Q4	BLL 1487.ee.3.(1.)		
SV			BNF 8-YI-115		
SV			BNF YI-1676		
SV			Cordes, Rudolf		
SV			HGA Hgst 8138		
SV			KBH Pfl 8554		
SV			KBR III 21.865 A		
SV			SAA 15030:95074		
SV			SBH 85 G 22: 1		
SV			UBA OK 63-601 (1)		
SV			UBN 39 C 215: 1		
SV			UBU Z oct 3056: 1		
RM1 (MSN)			166104 - *2 int - b1 A d : b2 F3 er;\$	*2 A-F4	BLL 11555.d.48.(12.)
RM1 (MSN)	BLL 11556.c.46.(1.)				
RM1 (MSN)	BNF YI-885				
RM1 (MSN)	IISG AB G 844 s				
RM1 (MSN)	KBH 448 J 94				
RM1 (MSN)	SBH 128 A 56: 6				
RM1 (MSN)	SBH 128 A 59: 5				
RM1 (MSN)	UBA O 60-4335 (1)				
RM1 (MSN)	UBA O 62-5683 (1)				
RM1 (MSN)	UBG A 41703: 1				
RM1 (MSN)	UBL 1241 H 24: 1				
RM1 (MSD)	166108 - b1 A2 \$de : b2 C5 oo	A-C8			BNF 8-YI-115
RM1 (MSD)					BNF YI-1677
RM1 (MSD)			HLCA RB 384714		

RM1 (MSD)			UBA OK 62-7297 (2)
RM1 (MSD)			UBA OK 63-601 (2)
RM1 (MSD)			UBA OK 63-8928 (1)
RM1 (MSD)			UBN 39 C 215: 2
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 de\$: b2 C5 \$he	A-C8	BMR O-2005
RM1 (MSN)			Cordes, Rudolf
RM1 (MSN)			HUA 43/300
RM1 (MSN)			KBH 32 D 37: 2
RM1 (MSN)			KBH 348 D 28: 2
RM1 (MSN)			KBH 459 C 42: 1
RM1 (MSN)			KBS 137 H a Min
RM1 (MSN)			RSB 01-D02-A
RM1 (MSN)			SAA 15030:95074
RM1 (MSN)			SBH 85 G 22: 2
RM1 (MSN)			UBA Port. Ton. 24-2
RM1 (MSN)			UBG BL 7008: 2
RM1 (MSN)			UBG H 140: 2
RM1 (MSN)			UBGw 520/Bo 153 adn1
RM1 (MSN)			UBL 1098 G 2: 1
RM1 (MSN)	166108 - b1 A2 \$deu\$: b2 C5 ie\$	A-C8	BLL 11755.aa.25.(2.)
RM1 (MSN)			BLL 1487.ee.3.(2.)
RM1 (MSN)			KBR III 21.865 A
RM1 (MSN)			SBM CB 14 E 34
RM1 (MSN)			UBU Z oct 3056: 2
RM2 (MSN)	166108 - b1 A2 \$gy\$: b2 C5 fhe	A-C8	BNF 8-RE-15484
RM2 (MSN)			BNF 8-YI-115
RM2 (MSN)			BNF YI-1678
RM2 (MSN)			BLL 11755.aa.25.(2.)
RM2 (MSN)			BLL 1487.ee.3.(3.)
RM2 (MSN)			Cordes, Rudolf
RM2 (MSN)			HUA 43/300
RM2 (MSN)			KBH 32 D 37: 2
RM2 (MSN)			KBH 348 D 28: 4
RM2 (MSN)			KBH 459 C 42: 2
RM2 (MSN)			KBR III 21.865 A
RM2 (MSN)			KBS 137 H a Min
RM2 (MSN)			SAA 15030:95074
RM2 (MSN)			SBH 85 G 22: 3
RM2 (MSN)			UBA OK 62-7297 (3)
RM2 (MSN)			UBA OK 63-601 (3)
RM2 (MSN)			UBA OK 63-8928 (2)
RM2 (MSN)			UBA Port. Ton. 24-2
RM2 (MSN)			UBG BL 7008: 3
RM2 (MSN)			UBG H 140: 3
RM2 (MSN)			UBGw 520/Bo 153 adn 2

RM2 (MSN)			UBL 1098 G 2: 2
RM2 (MSN)			UBN 39 C 215: 2
RM2 (MSN)			UBU Z oct 3056: 2
RM2 [MSN]	166104 - *b1 B ij : b2 G2 t\$vo	A2 B-F4 G2	BLL 11555.d.48.(12.)
RM2 (MSN)			BLL 11556.c.46.(1.)
RM2 (MSN)			BNF YI-886
RM2 (MSN)			SBH 128 A 56: 6
RM2 (MSN)			SBH 128 A 59: 5
RM2 (MSN)			UBA O 60-4335 (2)
RM2 (MSN)			UBA O 62-5683 (2)
RM2 (MSN)			UBL 1241 H 24: 2
KK	166108 - b1 A2 ats : b2 B2 \$do	A8 B2	BNF 8-YI-115
KK			BNF 8-YTH-68764
KK			KBH 459 C 42: 3
KK			SBH 85 G 22: 4
KK			UBGw 520/Bo 153 adn 3
KK			UBN 39 C 215: 3
KK			UBU Z oct 3056: 3
KK	166108 - b1 A2 ats : b2 B2 r\$a	A8 B2	BLL 1487.ee.3.(4.)
KK			BNF YI-1679
KK			KBR III 21.865 A
KK			SAA 15030:95074
KK			UBA OK 63-601 (4)
KK	166108 - b1 A2 ats\$: b2 B2 is\$	A8 B2	BMR O-2005
KK			Cordes, Rudolf
KK			HLCA RB 384715
KK			HUA 43/300
KK			KBH 32 D 37: 3
KK			KBH 348 D 28: 3
KK			KBS 137 H a Klucht
KK			UBA OK 62-7297 (4)
KK			UBA Port. Ton. 24-1
KK			UBG BL 7008: 4
KK			UBG H 140: 4
KK	166104 - b1 A3 e\$lus : b2 B2 \$brie	A-B4	BNF YI-1121

Bijlage 4 Akte notaris Hellerus (21 november 1662, beknopte versie).

Transcriptie en handschrift

Op huyden den 21^e november anno 1662 compareerde voor mij Jo[anne]s Hellerus notaris publicus [= openbaar] by den Hove van Holland geadmitteert, tAmsterdam
[5] residerend, Crispijn du Pas plaetsnijder alhier, out 68 jaeren¹ ende heeft ten versoecke van sr. Mattheus Lestevenon, coopman alhier, geattesteert ende getuijgd hoe waer is dat een à twee [10]dagen nadat sr. Gabriel de la Lande is gerelaxeert uyt de boeyen deser stede, hij deposant tot sijn Lalandes huuse op de Heeregraft heeft int Witte paert is geweest,
[15] om te maken seker koperen plaet uytbeeldende de playdoye tusschen hem ende juffer Lestefanon en dat hij Lalande als doen door hem deposant hem heeft laten uytteijckenen
[20] sonder dat eenige vrouspersoonen daerbij weesende te sijn, waerop hij Laland voorsz. juffrou Lestefanon hem deposant uytgebeelt hebbende met woorden, heeft hij deposant
[25] deselve nevens de voorsz. La Lande inde voorsz. uytteijckeninge gestelt, daer op deselve uytteijckeninge in een koperen plaet heeft gesneden waeronder de navolgende
[30] woorden: *Quot campo flores tot sunt in amore dolores* [= Er is evenveel smart in de liefde als er bloemen in het veld zijn], hij deposant niet denckende dat sulx ijmand tot nadeel soude strecken, dat voorts de plaet
[35] bij hem deposant is gedrukt en tgeschrift daer onderstaende bij een ander hem wel bekend sijnde heeft laten drucken, dat oock hij deposant om
[40] alle onlusten voor te comen de voorsz. plaet in presentie mijns notaris aen requirant heeft overgelevert, presenterende hy deposant dese sijne verclaringe taller tijd des noodende
[45] versocht sijnde by eede te stercken ieder tAmsterdam int bysijn van Jan Cranendoncq ende Cornelis Jacobsz. als getuygen.

[= Ondertekend door:] Jan Cranendoncq, Cornelis Jacobsz. en Crispin du Pas.

¹ Op 21 november 1662 is Crispijn de Passe de Jonge 68 jaar oud. Dat betekent dat hij in 1593 of 1594 moet zijn geboren.

Bijlage 5 Akte notaris Hellerus (21 november 1662, uitgebreide versie)

Transcriptie en handschrift

Op huyden den 21ste november anno 1662 compareerde [= verscheen] voor mij Joannes Hellerus notaris publicus [= openbaar] by den Hove van Hollant geadmitteert, tAmsterdam
[5] residerend, Crispijn du Pas plaetsnyder, out 68 jaeren en heeft ten versoecke van sr. Mattheus Lestefanon, coopman alhier, geattesteert [= verklaard] ende getuijgd hoe waer is, dat soo wanneer sr. [= sieur]
[10] Gabriel de la Lande inde boeijen deser stede was gestelt, de boeckbinder de Reus sijn kas houdende [= die sijn winkel dreef] op de hoeck van de Papenbrughsteegh hem depositant [= bewaarder] gebracht heeft bij den voorsz.
[15] Lalande in de boeyen alwaer bij hem depositant en de voorsz. [= voorszede: bovengenoemde] Lalande is gesproocken van seker concept te bewerpen [= ontwerpen] nopende [= met betrekking tot] seker print.¹ Ende dat een à twee dagen nadat de voorsz.
[20] Lalande uijt de boeyen was gerelaxeert [= vrijgelaten] hij depositant ten huijse van bij hem Lalande op de Heeregrafft in 't Witte paert is gegaen, alwaer hij depositant hem Lalande uijtgetekent heeft om sijn
[25] persoon uijttesnijden op een copere plaet waerin uytgebeelt soude werden de playdoije tusschen hem ende juffrouw Lestefanon sonder dat eenige vroupersoonen daerbij geweest
[30] sijn, waerop hij Lalande de voorsz. juffrouw Lestefanon hem depositant met woorden uytgebeelt hebbende, heeft hij depositant deselve nevens de voorsz. Lalande in de voorsz. teyckeninge gestelt, daer
[35] na hij depositant deselve uytteyckeninge op de voorsz. plaet heeft gesneden ende daer onder gestelt de navolgende woorden: *Quot campo flores tot sunt in amore dolores* [= Er is evenveel smart in de liefde als er bloemen in het veld zijn],
[40] ende alsoo tot verclaringe van de voorsz. print door hem depositant de voorsz. Lalande geoordeelt wiert een gedicht van noden te sijn² soo heeft hij depositant hem [= zich] ge-
[45] transporteert bij [= begeven naar] den boeckvercoper Vandenberghe, wonende in de Gasthuyssteegh, die hem depositant gerecommandeert heeft om het voorsz. gedicht te laten maken bij een jongman uijt den Haegh
[50] hem depositant onbekend, studerende tot Leijden, daerop de voorsz. jonghman bij hem depositant tot sijn depositants woonstede is gecomen, alwaer hij depositant

¹ In de transcriptie van Kleerkooper en Van Stockum is op deze plaats een voetnoot geplaatst met de volgende inhoud: "Zie: Muller, Historieprenten no. 2186 en Suppl. waar de beschrijving niet correct is. Ook: *Alg. Ned. Familieblad* 1883, no. 36, waar deze namen niet voorkomen".

² [...] *door hem depositant geoordeelt wiert de voorsz. Lalande een gedicht van noden te sijn*: Crispijn vond dus dat er een verklarende tekst bij de prent nodig was. "De voorsz. Lalande" is hier derhalve indirect object. Met dank aan prof. dr. Marijke van der Wal (Universiteit Leiden).

259

19 **D** **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 20 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 21 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 22 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 23 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 24 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 25 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 26 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 27 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 28 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 29 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 30 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 31 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 32 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 33 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 34 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 35 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 36 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 37 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 38 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 39 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 40 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 41 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 42 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 43 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 44 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 45 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 46 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 47 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 48 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 49 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**
 50 **A** **N** **D** **E** **S** **E** **T** **A** **N** **D** **A** **M** **O** **L** **L** **E** **R**

[p. 259v] de voorsz. jonghman heeft overgelevert

[55] de print van de voorsz. plaet met versoeck dat hij daerop soud componeren een gedicht daerop slaende doch niemand quetsende, waerna de voorsz. jonghman hem deposant ter
 [60] hand gestelt heeft seker gedicht geintituleert: *Tribunal injuriae & Amoris* (= Rechtsgeding van belediging en liefde) 't welck hij deposant heeft laten drucken door seker drucker genaemt De Bruijn, welck ge-
 [65] dicht hij aen sijn gedruete printen vastgeplackt alsoo heeft doen vercoppen, ende daerop verscheijde exemplaren aen de voorsz. Lalande op sijn begeeren, alsoock aen de
 [70] voorsz. De Reus ende Vanden Bergh heeft ter hand gestelt, op de belofte, die hij Lalande hem deposant hadde gedaen, van hem deposant te sullen contenteeren [= tevreden stellen] hij deposant niet
 [75] denckende dat de voorsz. print ende gedicht tot ijmants nadeel soude strecken. Dat voorts hij deposant de voorsz. plaet om alle onlusten en moeijten voor te comen in presentie mijns notaris
 [80] aen requirant heden dato heeft overgelevert, presenterende hy deposant dese sijne verclaringe des noodende versocht synde bij eede te stercken ieder tAmsterdam int bysyn van
 [85] Jan Cranendoncq ende Cornelis Jacobsz. als getuygen.

[= Ondertekend door:] Crispin de Pas, Jan Cranendoncq en Cornelis Jacobsz.

Bijlage 6 *Tribunal injuriae & Amoris*

Tribunal injuriae & Amoris.

[= Rechtbank van belediging & liefde].

De beschuldige en klachten van juffr. Elizabeth Stevenon, gedaen als aenklaegster van de heer Gabriel Lalande.

Audi injurias [= Luister naar de beschuldigingen].

A

Goddinne Themis, die op uwe troon
De werelt stiert: ick kom u klagen,
Hoe my van hem geschiet veel smaet en hoon,
Die ick veel gunst heb toegedragen.
[5] Lalande won mijn onverwonnen hart,
Wiens min mijn wedermin behaegden;
Maer om sijn min leef ick in ramp en smart,
Berooft van eer, een lof der maagden.
Mijn broeder had hem eens ten last geleyt
[10] Dat hy de wellust van twee vrouwen
Gebruyckte: dit was ons voor waer geseyt
Om moeder hier door waer te schouwen;
Maer hy gereet in antwoord, onbedacht
Ontkende dit dat hy verkeerden
[15] By and'ren, en heeft my ten schant gebracht
Door 't segwoort, dat mijn eer onteerden.
Nu hy mijn hart door list gestoolen heeft,
En nu ick hem heb toegelaten
Mijn gunst en vryheyt, die hy onbeleeft
[20] Beloont met onbedachtsaem praten;
Nu roemt hy met verfoeyde logentael
Dat ick oneerlijck [= onfatsoenlijk] ben gebleven,
En quest mijn suyperheyt soo menigmael.
Diana kan getuygen geven,
[25] Hoe ick noch leef in 't ongeschonde koor.
Goddin, ay sie sijn schult, mijn klachten;
Verleen, helaes! een droeve maegt gehoor.
Ick val voor u te voet. Wy wachten
Van uw ontsag herstelling aen mijn eer;
[30] Gy siet mijn roem; en lof benyden.
De doornen quetsen, maer de tong noch meer.
Laet hy door u sijn schult belijden.

Venus verdedigt juffr. Elizabeth Stevenon.

Amor est in culpa [= De liefde is schuldig].

B

Beheerster van het recht mijn soon [= Cupido] hadt schult.

[Door hem] Heeft dese nymph veel ramp genooten

[35] Die sy nu lijdt en doorbrengt met gedult,

De min heeft haer het hart doorschooten.

Hoewel Diana om haer eere strijt

En bidt met voetval, en gebeden,
 De kracht der liefde heeft de maegt misleyt,
 [40] Wiens eer wiert door de min bestreden.
 Nu heeft haer Momus (= god van de hoon) tong en pen geschent;
 Ick make d'oorsaeck van de twist bekent.

d'Eerste advocaet pleyt de sake van ongelijck voor de juffrouw [= dat Elisabeth onrecht is aangedaan].
Paenam poscimus [= Wij eisen straf].

C
 Rechtvaerdige goddin kom straffen
 Een stouten minnaer, die door nijt en haet
 [45] Met lasteren, met schelden, blaffen,
 En logentael, verweckt veel schant en smaet.
 Sy die noch suyver is komt klagen
 Voor uwe troon haer aengedane leet.
 Hy heeft bekent door 't ondervragen
 [50] Van anderen (dat ick voor seker weet)
 Hoe hem geweygert is het huw'lijck:
 Maer seyt dat hy haer lust alleen genoot,
 Een segwoort dat soo vals, soo gruw'lijck
 Haer moeders loffelijck gemoet verdroot.
 [55] Soo datse om een vremdelinge
 Moet leven in bekommeringe.

De tweede advocaet pleyt mede voor de juffrouw.
Paenas itidem peto [= Ik vraag eveneens straffen].

D
 Men hoort met recht die stoute vremdeling
 Te straffen, dat hy niet meer spreke
 Een lasterwoort daer maeghden eer aen hing
 [60] Van haer die noyt viel in gebreke.
 Gy weet hoe dat de Fransen in der daet
 Gevaerlijck sijn om te gelooven.
 Men snoert sijn tong, en straft hem die dit quaet
 Verbreit heeft om haer eer te rooven.

Kupido verdedight de heer Gabriel Lalande voor Themis, goddin der gerechtigheyt.
Audi & alteram partem [= Luister ook naar de andere partij].

E
 [65] Grootmachtige goddin, wil sparen
 Dees minnaer, die gestadig is geweest
 Een zuyl van moeders kerckpijlaren
 Die hem vrymoedig toont, en onbevreesst.
 Hy heeft niet tegen uw gerechte
 [70] Noch tegen uwe heyl'ge wet misdaen:
 Maer toont hem [= zich] als Kupido's knechte,
 Ay wil hem hier gerechtiglijck ontslaen.
 Soo haest [= zodra] hy hadt gevoelt de schichten,
 Daer voor de koningen, en self de goôn
 [75] Getroffen moeten nederswichten,
 Soo quam sijn min voor Momus tong ten toon.

Hy sag de stralen uyt hare oogen
 Als Echo, toen sy vlamden op Narcis:
 Hy was door min seer haest [= snel] bewoogen,
 |80| En toonde dat sijn hart getroffen is.
 Hij deê seer vlijtig na [= naar] mijn laste,
 En gaf de kleyne, en blinde godt gehoor.
 Hy die op mijn gebooden paste,
 Die volgde moeders swaan op 't minnespoor.¹
 |85| Ick geef de minnaers last: sy wagen
 De kans, waer dat haar minnedrift na tracht,
 En soecken joffers te behagen
 Met dienstbaerheyt en sorg by dag en nacht.
 Dit heeft mijn lijftrawant bedreven
 |90| In soet vermaeck by sijne Elisabeth,
 Gy kunt geen schult den minnaer geven
 Die noyt misdaen heeft tegen recht of wet.
 De vuyle nijt is de innesteker [= aanstichter],
 Hy heeft noch noyt een lasterwoort geseyt,
 |95| Schoon sijn party (= tegenstander), dien logenspreker,
 Hem heeft veel lasterwoorden opgeleyt.
 Van alles datter is bedreven,
 Moet men de schult aen Momus geven.
 Waer dat een hont of minnaer vint een kuyl,
 |100| Daer steeckt hy in sijn scharpe poot of muyl.

d'Eerste advocaet pleyt de sake van ongelijck voor de heer Lalande [= dat Lalande onrecht is aangedaan].

Caecus Amor fecit [= De blinde liefde heeft het veroorzaakt].

F

De blinde liefde heeft alleen misdaen,
 Hy socht haer gunst door lang verkeerren,
 En tracht met haer ten huwelijck te gaen,
 't Geschied om trouw, niet om t'onteerren.
 |105| Heeft hy om haer geloopen dag, en nacht?
 Hy heeft haer gunst soo trouw'lijck opgewacht.

De tweede advocaet pleyt mede voor de heer Lalande.

Invidia injuriarum est causa [= De jaloezie is de veroorzaker van de beledigingen].

G

Dit wert Lalande in onrecht opgeleyt [= aangedaan]
 Van sijne minnares, wiens krijten
 Hem openlijck bestraft heeft, en geseyt
 |110| Dat hy met hartseer hoort verwijten,
 Hoe dat sijn lust twee vrouwen onderhiel.
 Hier op is sy wat uytgevaren
 Met hevigheyt, en klemt sijn bange ziel,
 Wiens droefheyt naulijck kon bedaren.

¹ Een toespeling op het "zwanenspan" van Venus waarop zij placht rond te vliegen. (Ovidius: *Metamorphosen* X, 707).

|115| Maer nu men soeckt de waerheit van de daet,
Nu wert daer niemant meer bevonden
Als Momus, die, een oorsaeck van veel quaet,
Met logen heeft haer eer geschonden.

In amore semper odium [= In de liefde is altijd vijandschap]

Bijlage 7 Brief ambassadeur De Thou van 20 juni 1661 aan burgemeesters

De la Haye a 20 Juin 1661.

Messieurs

Jay receu la lettre, qu'il vous a plû de m'escire, en datte du 15 de ce mois, en response de laquelle, je vous diray, qu'il est vrai, que messieurs les eschevins m'ont faut response, depuis que je vous ay escrit par laquelle ils

[5] veulent me persuader, qu'il ne s'est rien fait dans l'affaire du nommé Gabriel De la Lande, que conformement aux privileges de leur bourgeoisie, ce qui se trouve neant moins n'estre pas veritable, puisque le conseil de la Cour Provinciale de Hollande a jugé, non point par

[10] defaut, mais en cognoissance de cause, contradictoirement et sur le plaidoyé de trois des plus fameux advocats de leur barreau, que le prisonier debvoit estre eslargy, en donnant une caution mesme moindre, que celle qui avoit esté offerte sur les lieux; deforteque je me

[15] trouve obligé d'avoir recours a vous pour la seconde fois et vous prier, de vouloir interposer vostre autorité a ce que le dict prisonier ne demeure pas plus longtems dans une prison, ne pouvant vous dissimuler que voyant qu'on affecte de traisner l'affaire en

[20] longueur, je ne puis plus differer a en rendre compte de sa Majesté, laquelle prenant, comme vous scavez, une cognoissance entiere du detail de toutes les affaires de son Royaume, et avec une application toute extraordinaire il est impossible, quelle ne trouve bien estrange, pour

[25] ne pas dire d'avantage, comme sont generalement toutes les personnes raisonnables et des interessseés de ceste province que vous, qui estes si jaloux de la conservation des privileges de vos bourgeois, souffriez plus longtems qu'ils soient violéz si sensiblement, en la persone d'un

[30] François, dont la famille demeure depuis tant de temps dans vostre ville, et avec toute sorte d'estime et de bonne reputation. C'est pour quoi, comme cette cause est aussi une affaire de police, dans laquelle vous estes juges souverains, je vous requiers de nouveau, de la

[35] part du roy mon maistre, et vous prie en mon particulier, de vouloir ordonner l'eslargissement du prisonier, soubz les cautions requises et offertes, et prevenir par cette action de justice, toutes les longueurs qui sont presque inseparables des formalitéz, qui se

[40] rencontrent dans les Cours de Judicature, lesquelles jugeront a loysir le fonds de l'affaire, selon son merite, et selon la justice et la raison. Je vous prie aussi de vous ressouvenir, de ce qui s'est jugé depuis peu, dans le conseil de sa Majesté, sur l'affaire du

[45] nommé Jacob Arondeaux, habitant de vostre ville, et qu'il vous plaise, de me donner response, devant le parlement du premier ordinaire, affin que j'en puisse rendre compte a sa Majesté, et que j'aye lieu de me louer, de l'esgard que

[50] vous aurez eu, a la recommandation que je vous en fais pour la seconde fois tres affectueusement, puisque vous ne pouvéz pas doubter, que je ne sois bien veritablement.

Messieurs, Vostre très affectioné serviteur J.A. de Thou Ambassadeur de France.

Vertaling brief ambassadeur De Thou van 20 juni 1661 aan burgemeesters

Den Haag, 20 juni 1661.

Mijne Heren

Ik heb de brief ontvangen die u mij heeft willen schrijven, gedateerd op de vijftiende van deze maand waarover ik u zal zeggen dat het juist is dat de heren schepenen mij hebben doen antwoorden sedert ik u heb geschreven over hetgeen zij

[5] mij willen doen geloven dat er slechts gehandeld is in de zaak van genoemde Gabriel de la Lande, overeenkomstig de privileges van hun burgerij, wat niettemin blijkt niet waar te zijn, aangezien de raad van het Hof van Holland heeft geoordeeld niet bij

[10] verstek maar met kennis van de zaak, tegenstrijdig en met het pleidooi van drie beroemdste advocaten van hun balie, dat de gevangene moet worden vrijgelaten terwijl hem een borg wordt gegeven die zelfs minder is dan die ter plaatse is aangeboden; zodat ik me

[15] verplicht vind hulp te hebben van u voor de tweede keer en u verzoek uw autoriteit te willen aanwenden zodat de genoemde gevangene niet langer zit in een gevangenis terwijl ik u niet kan verbergen ziende dat men moeite doet de zaak op de lange baan te schuiven

[20] dat ik niet kan uitstellen rekenschap te geven aan zijne majesteit die zoals u weet volledig kennis neemt van de details van alle zaken in zijn Koninkrijk en met een zeer bijzondere toewijding. Het is onmogelijk dat zij [= zijne majesteit] het niet heel vreemd vindt om er

[25] niet meer over te zeggen, zoals in het algemeen alle redelijke personen en geïnteresseerden van deze provincie zijn, dat u die zo gehecht is aan het behoud van de privileges van uw burgers, dat u langer zou dulden dat zij zo pijnlijk worden geschonden in de persoon van een

[30] Fransman waarvan de familie sedert zo lange tijd in uw stad woont en met alle achting en van goede reputatie. Daarom aangezien deze zaak ook een zaak van orde is, waarin u soevereine rechters bent, verzoek ik opnieuw

[35] namens mijn meester, de koning, en verzoek u persoonlijk de opdracht te willen geven de vrijlating van de gevangene onder de vereiste en geboden borgen en te voorkomen door die actie van justitie alle verdragingen die bijna onverbrekkelijk verbonden zijn aan de formaliteiten die

[40] gebeuren in de Hoven van Justitie, welke in alle rust zullen oordelen over de kern van de zaak, volgens zijn verdienste en volgens de justitie en de reden. Ik verzoek u ook om u weer te herinneren wat is geoordeeld kort geleden in de raad van hare majesteit over de zaak

[45] genoemd Jacob Arondeaux [= een kwestie die ik niet heb kunnen achterhalen, BH] inwoner van uw stad en dat het u behaagt mij antwoord te geven ten overstaan van het parlement van de minister van algemene zaken, zodat ik er rekenschap over kan afleggen aan zijne majesteit en dat ik de mogelijkheid heb om me gelukkig te prijzen met de achting die

[50] u zult hebben gehad bij de aanbeveling die ik er voor de tweede keer zeer hartelijk over maak, want u mag niet twifelen dat ik niet heel oprecht ben.

Heren, uw zeer toegewijde dienaar J.A. de Thou ambassadeur van Frankrijk.

Bijlage 8 Weggelaten impressa en ondertekeningen in de *SV*

SV-tekst	Pamflet ja/nee overgeleverd	Weggelaten tekstelementen
SV-01	ja	Door ordre gedrukt tot Antwerpen. Anno 1661. Ondertekening: een mix van initialen.
SV-02	ja	Tot Bockstehoe, gedrukt den 20. van fret-maent, anno 1661.
SV-03	ja	Gedrukt na [= naar] Cupidoos copia, anno 1661.
SV-09	ja	Ter druckery van Joris Akersloot tot Baenbrugh. 1661. Kenspreuk: Niet soeter.
SV-10	ja	Kenspreuk: Komt dat niet soet.
SV-12	ja	Gedrukt tot çiersel van het hol, by druck in 't fret en Besje Kol. ¹
SV-19	ja	Ondertekening: J.V.
SV-23	ja	Gedrukt in Buycksloot, in de Nieuwe Druckerye van joffr. Stevenon, in de Santlooper. 1661.
SV-25	ja	Hage: In Beëlseub op stelten. 1661.
SV-26	nee	* Gedrukt tot Hamborgh op 't huis de Nonnenborgh, den 8. van Kaimaent.
SV-32	ja	Gedrukt met privilegie van 't Hof, in 's Gravenhage, by Pieter de la Serre, boeckverkooper.
SV-33	ja	Gedrukt in 't jaer ons Heeren. 1661.
SV-40	nee	* Naschrift: Buiten kosten aen Lijsjes Bedelaar.
SV-42	ja	In 's Gravenhage, gedrukt by Metre de my Party, nieuwe en extraordinaris courante-drucker. 1661.
SV-44	nee	* Gedrukt bij Billenborgh inde Ruige hoeck.

¹ Het impressum is ontleend aan het pamflet SAA Lal (plano). Op het exemplaar UBG Meul 9256 ontbreekt het doordat de onderzijde van het pamflet is afgeknipt. *Besje Kol*: afgeleefde, ontuchtige vrouw.

SV-51	ja	* Te Romerswale, bij Carel Vrients te bevragen, in den Haegh aen 't Hoff, te Haerlem op de marckt, te Leyden op de Breestraat, te Amsterdam op de Beurs, na den [= de dato] s ^o [= secundo] augusti 1661.
SV-52	nee	* In 's Gravenhage. Gedrukt by Metre de mij partij [nieuwe en extraordinaris courante-drucker. 1661].
SV-55	ja	Gedrukt in Liefjes-hoeck, naer de copy.

* Dankzij de aantekeningen van een anonus is deze informatie overgeleverd (zie hfst. 14).

Bibliografie

Archivalia

Amsterdam: Stadsarchief

- 27 Archief van het Collegium Medicum, Collegium Obstetricium en plaatselijke commissie van geneeskundig toezicht.
- Inv.nr. 20 ‘Series nominum doctorum medicinae’. Register bevattende de namen van de praktizerende med. doctores, met vermelding van de datum van promotie en burgerschap (1641-1812).
 - 201 Archief van de Waalsch Hervormde Gemeente.
 - Inv.nr. 3652 (1) Akte notaris Albert Eggericx; (2) Actes de consistoire depuis 1625 jusqu’au 1669.
 - 366 Archief van de gilden en het brouwerscollege.
 - Inv.nr. 4 Gildeboek van de boekverkopers-boekdruckers en boekbinders 1613-1806.
- 369 Archief van het Sint Jorishof, Leprozenhuis en Oude mannen- en vrouwengasthuis.
- 520 Archief van de familie Alberdingk Thijm en aanverwante families.
- Inv.nr. 120 Band met verzen van Gerrit Jansz. Kooch.
- 928 Collectie begraafbriefjes.
- 5001 Archief van de burgerlijke stand; doop-, trouw- en begraafboeken van Amsterdam (retroacta van de burgerlijke stand).
- Inv.nr. 1-399 Doop- en geboorteregisters.
 - Inv.nr. 401-1038A Huwelijksregisters.
 - Inv.nr. 1039-1276 Begraafenisregisters.
- 5004 Archief van de weeskamer; begraafregisters.
- 5015 Collectie genealogie-handschriften.
- Inv.nr. C 37.
- 5016 Collectie aansprekersregisters.
- 5020 Archief van burgemeesters; privilegeboeken en keurboeken.
- Inv.nr. 17 Keurboek .
- 5021 Archief van burgemeesters; stadspublicaties.
- Inv.nr. 1 Stadspublicatiën 1613-1711. Register van willekeuren nr. M 16 augustus 1650.
- 5024 Archief van burgemeesters; dagelijkse notulen, resoluties en missivenboeken.
- Inv.nr. 56 Minuijt-Bouck, Missiven Boek, Gemeene Missiven, Missiven aangaande den Raadt, Stads Missiven Boek, (Minuten van) Stads Missiven.
- 5026 Archief van burgemeesters; missiven aan burgemeesters.
- Inv.nr. 42 Buitenlandse vertegenwoordigers in Amsterdam of Den Haag 1637-1792.
- 5028 Archief van burgemeesters; stukken betreffende verscheidene onderwerpen.
- Inv.nr. 587 Stukken betreffende verscheidene onderwerpen. Kerkelijke zaken 1578-1779.
- 5033 Archief van burgemeesters; poorterboeken.
- 5044 Archief van de thesaurieren extraordinaris.
- Inv.nr. 284 Verpondings-quohieren van den 8sten penning 1647-1649.

- 5046 Archief van de secretaries; stukken betreffende de ontvangst van de twintigste penning op de collaterale successie.
 – Inv.nr. 14 Registers van de aangiften.
- 5048 Archief van de secretarie.
 – Inv.nr. 23 Stukken betreffende het middel op trouwen, begraven en advertentiën. (M.O.B.).
- 5059 Collectie handschriften.
 – Inv.nr. 25 Bontemantel: Resolutien van den Raad der stad Amsterdam 1658-1668.
 – Inv.nr. 27 Bontemantel: Civiele en militaire regeering der stad Amsterdam. 1650-1677.
 – Inv.nr. 29 Bontemantel: Civiele en militaire regeering der stad Amsterdam. 1653-1672. Dl. 3.
 – Inv.nr. 31 Bontemantel: Civiele en judicieele aanteekeningen. Merkwaardige stukken. 1671-1762. Dl. 2.
 – Inv.nr. 32 Bontemantel: Civiele en judicieele aanteekeningen II.
 – Inv.nr. 35 Bontemantel: Civiele en judicieele aanteekeningen IV.
 – Inv.nr. 38 Bontemantel: Aanteekeningen over verschillende zaken I.
 – Inv.nr. 78 Stukken betreffende Amsterdam (1303-1870 en ongedateerd). Reinier van Heemskerck: Genealogie van Lestevenon, oorspronkelijk van Weesel (1540-1794). (Map 138).
- 5061 Archieven van schout en schepenen, van schepenen en van de subaltene rechtbanken.
 – Inv.nr. 141 Schouten rolle begonnen den 14 decemb. 1660 tot den 13 junij 1662.
 – Inv.nr. 2056 Vonnis van de schepenbank van 7 juli 1661.
 – Inv.nr. 2065 Sententie van de schepenbank van 16 juli 1661.
 – Inv.nr. 2066 Vonnissenregister.
- 5067 Archief van schepenen; register van afschrijvingen bij willige decreten.
 – Inv.nr. 38 Willige decreten.
- 5072 Archief van de commissarissen van de desolate boedelskamer.
 – Inv.nr. 16 Register van de notulen 15 (28 september 1660-6 april 1662).
 – Inv.nr. 17 Register van de notulen 17 (7 april 1662-21 december 1663).
 – Inv.nr. 474 Register van de curatelen E (1661).
 – Inv.nr. 475 Register van de curatelen F.
 – Inv.nr. 588 Registers van inventarissen van roerende goederen [...].
 – Inv.nr. 1012 Negende rolle van de desolate boedels. Anno 1662.
- 5073 Archief van de weeskamer en commissie van liquidatie der zaken van de voormalige weeskamer.
 – Inv.nr. 16 Inbrenregister.
 – Inv.nr. 662 Index op het kohier van de 200ste penning 1674 (L-Z).
 – Inv.nr. 783 Inbrenregister.
 – Inv.nr. 803 Inbrenregister.
 – Inv.nr. 1428 Extract uyt het transportboeck van de Oostindische Compagnie.
- 5075 Archief van de notarissen ter standplaats Amsterdam.
 – Inv.nr. 31 Jacob Gijsbertz.
 – Inv.nr. 612 Pieter en Simon Ruttens.
 – Inv.nr. 1209 Jan Vos.
 – Inv.nr. 2069 Joannes Hellerus.
 – Inv.nr. 2109 Joachim Thielmans.
 – Inv.nr. 2185, 2216, 2262b Adriaen Lock.
 – Inv.nr. 2617, 2620, 2621 Nicolaes Listingh.

- Inv.nr. 2859 Bernard Coornhart.
 - Inv.nr. 2983-2984, 2992-2995, 3008-3009 Emanuel de Lavello.
 - Inv.nr. 3584 Jacobus Snel.
 - Inv.nr. 3669 Abraham van den Ende.
 - Inv.nr. 5513 Johannes van den Kerckhoven.
- 5276 Archief van de Gemeentelijke Archiefdienst.
- Inv.nr. 871 (1) Genealogie Lestevenon; (2) Extract uyt een memoriael.
 - Crimineele ordonnantiën van den Hove van Holland. Het 10e boeck.
 - Loterijlijsten 1606, register 4, fotoblad 25, 3.
- Crimineele ordonnantiën van den Hove van Holland.
- Serie 74 doos F.

Bayonne: Archive municipale de Bayonne

Table alphabétique des baptêmes de 1586 à 1666.

Registre de la paroisse de Bayonne. Eglise Notre-Dame de Bayonne. Acte de baptême nr 26GG160 Lalande.

Registre BB20, BB22 en BB23.

Den Haag: Nationaal Archief

Archief van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland.

- 3.03.02 inv.nr. 652 Resolutie van 30 juli 1661: Elisabeth van Thijen contra Gabriel de Lalande.
- 3.03.02 inv.nr. 653 Resolutien vande jaaren 1662-1663 en 1664-1665. Betreft de resoluties van 13 mei (p. 19v), 12 december 1662 (p. 52v) en 16 februari 1663 (z/pag.).
- 3.03.02 inv.nr. 475 Sententie [van den Hoogen Rade in Hollant] van 21 september 1661: Elisabeth van Thijen contra Gabriel de Lalande.
- 3.03.02 inv.nr. 944 Dictums van sententien gewesen bij den Hoogen Rade in Hollant, beginnende met den jare 1660. en eijndigende metten jare 1664.

Archief van het Hof van Holland.

- 3.03.01.(01) inv.nr. 773 16^e Reg[iste]r. vande sententien beginnende den 6^e mejij 1661 ende eijndigende den 22^e december a[nn]o voorsz. 1661. Door mr. A[driaen] Pots. Sententie 61 van 28 juni 1661.
- 3.03.01.(01) inv.nr. 2443 [?] Reg[iste]r vande dingtalen vanden 4^e july 1661 totten 28^e october anno voorsz incluijs. Door A[driaen] Pots. Dingtalen m.b.t. Gabriel de Lalande en Elisabeth van Thijen van: 4, 15, en 21 juli 1661, en 19 september 1661.

Leiden: Regionaal Archief

633/b Archieven van de gaarders (1695-1806).

- Inv.nr. 1-3 Registers van ontvangst van impost op trouwen en begraven (1695-1806).
- 900 Archieven van de gemeente Noordwijk (1399-1930).
- Inv.nr. 287 Kohieren van de extraordinaris omslagen (1678-1807).
 - Inv.nr. 567-579 Kohieren van het zout-, zeep-, heere- en redemptiegeld over Noordwijk en Noordwijk aan Zee (1681-1694).

Leiden: Universiteitsbibliotheek

Archieven van senaat en faculteiten der Leidsche universiteit.

- Nr. 414 Actora Facultatis Medicae Leydensis.
- Nr. 32 en 33 Recensieregisters.

Parijs: Ministère des affaires étrangères

Diplomatiek archief van Jacques-Auguste de Thou.

Utrecht: Het Utrechts Archief

43 Archief familie Martini Buys.

- Inv.nr. 25 Geslacht-lijst van Buijs.
- Inv.nr. 25 Geslacht-lijst van Van Thije.
- Inv.nr. 25 Geslacht-register der Lestevenons.
- Inv.nr. 25 Genealogie de la Famille de Lestevenon.
- Inv.nr. 26 Genealogie van Lestevenon.

Gedrukte bronnen

- Abrenethy, Johan: *Een christelick ende goddelick tractaet, inhoudende de medicine der siele*. Uyt het Engelsch getrouwelijck overgeset, door I. Lamotius. Gedrukt by Baltus de Wild', woonende op de Angeliers-Graft naest 't wapen van Vrieslandt. Amsterdam, 1648. (UBA OK 63-1774).
- Adresboek. Nederlandse drukkers en boekverkopers tot 1700*. Verzameld door de STCN. Onder red. van: J.A. Gruys en Jan Bos. Den Haag, 1999.
- Advertisement van rechten, gedaen maecken, ende den Hove van Hollandt over-gegeven, uyt den name ende van wegen joffrou Anna Allevermans, weduwe wijlen Hans Stegeman, woonende tot Amsterdam, impetrante in cas d'appel ter eenre, op ende jehghens domine Wilhelmus Sommerus, predicant aldaer, ghedaeghde in 't voorsz. cas ter andere zijden*. [’s-Gravenhage], 1645. (KBH Pfl 5390).
- Advys-brief uyt Utrecht, belangende de leste geschiede moort, op den 4. September 1661. Nieuwe-stijl. Aen de onnosele, ende getrouwe dienstmeyt Orseltje, gewoon hebbende by den heer de Reuver: Ende hoe 't Augusteyn Vos backer, sijn vrouw, ende soon bekent hebben*. Getrouwelijk getranslateert naer de principale missive, uyt de Latijnsche tale. Gedrukt voor Klaes Iansz. in de Cromme Hout-straet. Amsterdam, 16 november 1661. (UBL Thyspf 7270).
- Aken, Lucie J.N.K. van: *Catalogus Nederlands toneel*. Dl. 1. Oorspronkelijke stukken. Amsterdam, 1954.
- Album amicorum van J. Heybloq 1645-1678*. Facsimile. [Z.p.], [z.j.].
- Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875*. Accedunt nomina curatorum et professorum. Per aedem secula. Hagae, 1875.
- Albums de Croÿ. Châtellenies de Lille, Douai, Orchies*. Tome 12-13. Publiés sous la direction de Jean-Marie Duvosquel. Préface de François Narmon. (Bruxelles, 1985-1986).
- Alexandrinus, Diophantus: *De stel-konstige boecken*. Nu eerst in onze Neêr-duitse taal, vertaalt; konstigh verklaart ende ontbonden op verscheiden manieren: door stel-konstige getallen, ende nieuw door verhoogden in tel-konstige getallen. Door Frans vander Huips. Voor Hendrick Tjercksz. de Vries, boeck-verkoper op de Zee-dijck, over de Storm-steegh, in Chronijck van Vrieslandt. Amsterdam, 1661. (UBA O 63-7558).
- Ameze, Willem: *Vyf boecken vande conscientie en haar regt of gevallen*. Vertaalt en met uitgedrukte schriftuur plaatsens vermeerderd door C. v. Wallendal. By Ian Pietersz. Kuypen. Amsterdam, 1660. Colofon: Ter druckerye van Cornelis de Bruyn, boeckdrucker, in de Heere-straat. Amsterdam, 1659. (UBA OK 62-1852).
- Amsteldams ('t -) minne-beeckje, op nieuws bestroomt met verscheide minne-deuntjes, en nieuwe ghezanghen*. Den achsten druck. Voor Joost Hartgers, in de Gasthuys-steegh, in de Boeck-winckel, altijd wat nieuws. [Amsterdam], 1649. (UBA OK 82-27).
- Amsterdam burgerwijkenkaarten*. Van Hoeve. Amsterdam, [z.j.]. (UBL P 59 5410-11).
- Amsterdamse (d'-) kordewagen*. Opgevult met alderhande nieuwe voyzen [...]. By Jacob Vinckel, boeckverkooper in de Oude Lely-straat, in de History-schryver. 8°. Oblong. Amsterdam, 1662. (KBH 174 F 31).
- Anderen advijs-brief, uyt Utrecht, vervattende een klare ordentlijcke beschrijvingh vande verschrickelijcke moordt, begaen by Augustyn Vos backer, sijn vrouw Catharina Riddersbag, ende haren sone Pieter Vos, binnen Utrecht op den 25. Augustus 1661. Mitsgaders de executien aen hare personen daer over gedaen binnen Utrecht den 12. en 13. November ouden stijls, des selven jaers, ende in druck gebracht tot een spiegel en*

- exempel voor alle menschen. Voor Jan Gerritsse van Sleeswijck. Dordrecht, 1661. (UBL Thyspf 7271).
- Apeldoorn, L.J. van: *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving*. Amsterdam, 1925.
- Apolloos minne-sangen. Bestaande in veelderhande nieuwe voisen, bruilofs-sangen, knipvaarjes, verjaars-dichten, minne-klachten, rondee len, boertige vryagien, lijk-sangen, vragen, lof-dichten, raadzelen en anderen vermaakliheden*. Noit in druk geweest, soo Frans, Duyts, als mede Latijn. By Iohannes van den Bergh, boek-verkooper, bezijden 't stadt-huys, in de Boek-winkel. Amsterdam, 1663. 8°. Oblong. (KBH 174 J 6).
- Apolloos harp, bestaande in Nederduytsche mengelrymen van byzondere stoffen, van C. Huygens, J. v. Vondel, J. Westerbaan, J. vander Burgh, R. Anslo, J. Dekker, J. Vos, &c.* By een verzamelt door N.H.A.I.M. [= Geeraert Brandt]. By Jan Hendriksz. en Jan Rieuwertsz. Boekverkoopers. Amsterdam, 1658. (UBA OK 63-18).
- A[sselij], T[homas]: *Op- en ondergang van Mas Anjello, of Napelse beroerte, (voorgevallen in 't jaar 1647,) Treurspel*. Vertoont op d'Amsterdamsche schouwburgh. Den tweeden druk, van vele misslagen gezuiverd. By Jacob Lescaijle, boekverkooper op den Middeldam, naast de Vismarkt. Amsterdam, 1669. (UBL 1090 F 27: 3).
- [Asselyn, T.]: *De moort tot Luyk door den graaf van Warfusé aan den burgermeester De La Ruelle, (voorgevallen in 't jaar 1637,) Treurspel*. Vertoont op d'Amsterdamsche schouwburg. By Jacob Lescaijle, boekverkooper op de Middeldam, naast de Vismarkt. Amsterdam, 1671. (UBL 1090 F 27: 4).
- Asselij, Thomas: *Op- en ondergang van Mas Anjello, of Napelse beroerte (voorgevallen in 't jaar 1647)*. 1668. Treurspel. Met inl. en aantekeningen door Marijke Meijer Drees. Amsterdam, [1994].
- Bailly, M.-CH. Le en Chr. M.O. Verhas: *Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland (1582-1795)*. De hoofdlijnen van het procederen in civiele zaken voor de Hoge Raad zowel in eerste instantie als in hoger beroep. Hilversum, 2006. (Procesgidsen).
- Baker, Richard: *Meditatien oft overdenckingen, en gebeden, op yder dagh in de week; In 't Engels beschreven door Richard Baker en in 't Neerduyts vertaelt door D.E.S.B.S.D.I.* Te koop, inde boeck-winkel van Gerrit van Goedesberg, op 't Water tegen over de Nieuwe-brug in de Delfse Bybel. Amsterdam, 1655. (UBA OK 99-170: 2).
- Beijers, J.L.: *A collection of rarities and curiosities. Property of a wellknown Dutch collector*. Utrecht, 1959.
- Beijers, J.L.: *Dutch popular literature. The collection of M. Buisman J. Fz.* Utrecht, 1972.
- Beverwyck, Ioh. van: *Schat der ongesontheydt, ofte genees-konste van de siekten*. By Jan Jacobsz. Schipper. Amsterdam, 1660. (UBA OG 63-6826).
- Bijbel. De deuterocanonieke boeken. Het nieuwe testament*. In de *Nieuwe Bijbelvertaling*. Met alle prenten van Gustave Doré. 3° dr. Amsterdam, 2005.
- Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Dl. 5 (Kampen, 2001).
- Bleu, Franc. Le: *Minnevlam, brandende in 't hert van Thyrsis, om de schoone Amaril*. By Baltus Boeckholt, boec-verkooper voor-aen in de Nes. Amsterdam, 1659. (UBA OK 63-1244).
- Bloemkrans van verscheiden gedichten*. Door eenige liefhebbers der poëzij bij een verzamelt. Bij Louwjs Spillebout. Amsterdam, 1659. (UBA O 63-1202).
- Bloys van Treslong Prins, P.C.: 'De geslachten Van Thije en Van Thije Hannes'. In:

- Maandblad van het Genealogisch-heraldiek genootschap "De Nederlandsche Leeuw"* 21 (1903), 264-271.
- Böse, J.H.: *'Had de mensch met één vrou niet connen leven ...': prostitutie in de literatuur van de zeventiende eeuw*. Met medewerking van P.M.M. Kroone. [Zutphen], [1985].
- Bosman, Machiel: *Elisabeth de Flines. Een onmogelijke liefde in de achttiende eeuw*. Amsterdam, 2008.
- Bostoën, Karel: 'Over de editeur van Focquenbrochs *Min in 't Lazarus-huys* (1674)'. In: *Fumus* 6 (2008), 1-18.
- [Broeck, Pieter van den en Jacob Valck]: *St. Nicolaes milde gaven, aen d'Amstelse ionckheyt. Ofte het laetste quartier der Amsterdamsche mane-schijn*. [Amsterdam], 1640. (UBL 1228 D 45: 4).
- Brugmans, H.: *Geschiedenis van Amsterdam. Bloeitijd 1621/1697*. 2^e, herz. en bijgewerkte dr. Dl. 3. (Utrecht [enz.], 1973).
- Brune, Johan de: *Banket-werk van goede gedachten*. Ghedruckt by Jaques Fierens, in de Globe. Middelburgh, 1657. (UBL 1019 G 14).
- Bruyloft (Ter -) van den heer Jacob Trist rechts-geleerde, en juffr. Anna van den Bogaart, geviert op den 25ste van Loumaandt 1678, binnen Gouda*. Gouda, gedrukt by Kornelis Dyvoort, op de Markt. (UBL 1197 B 36: 9).
- Bruyn, T. de: *Catalogus van eenen historischen atlas der Nederlanden, bestaende in platen en portretten, uitmuntende door zeldzaamheid en fraaiheid der platen, het aantal van zinne- en spotprenten, alsmede door de velen betrekkelijk de buitenlandsche geschiedenis. Gevolgd door eene verzameling verschillende prenten, portretten en teekeningen, [...]*. Alles nagelaten door G. Munnicks van Cleeff. Utrecht, 1860.
- Buitendijk, W.J.C.: *Jan Vos toneelwerken. Aran en Titus. Oene. Medea*. Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien. Assen [enz.], 1975.
- Busken Huet, Conrad: *Het land van Rembrandt. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw*. 5^e dr. Haarlem, [z.j.].
- Buuren, Fons van: *Levenslessen van Cato. Het verhaal van een schoolboek*. Amsterdam, 1994.
- Callenfels, A. en M.: *Groote verzameling van uitmuntende boeken in alderhande wetenschappen en talen, zoo van dagelyks gebruik, als zelden voorkomende: Nagelaten by den wel-eerwaarden, zeer geleerden heer Gerard de Wind [...]*. Middelburg, [1753]. (UBL IDC-cat. 555; mf 894-899).
- Catalogus elegantissimorum [...]*. Lugduni Batavorum, 1705. (IDC-cat. 2503; mf. 3872-3873).
- Catalogus rarissimorum [...]*. Quorum auctio habebitur in aedibus Jacobi Hackii. Lugduni Batavorum, 1703. (IDC-cat. 2542; mf. 3928).
- Catalogus van de bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, te Leiden*. Door J.T. Bodel Nyenhuis, W. Tydeman en J.T. Bergman. Dl. 1. Handschriften. – Taalen letterkunde, algemeene, en Nederlandsche. Bij S. en J. Luchtmans. Leiden, 1847. (UBL 985 D 16).
- Catalogus variorum & insignium librorum*. [Collected by a bailiff of Reeswijk]. Boekverkooper Boudewijn (I) van der Aa. Leiden, 1705. (IDC-cat. 2973; mf. 4571).
- Chabaud, Jean-Marie et Raymond: *Les rues de Bayonne*. Biarritz, [s.a.]. (BMB 90A CHA Us. Fr.).
- Cock, David (-) van Enckhuysen: *Een korte ende grondige onder-richtinghe, soo van het Italiaens boeck-houden, als oock vande voornaemste hoofd-stucken des koophandels. Vraegs-wijse voor-gesteld, beantwoort, ende exempel-der-wijse op het een-voudighste*

- verklaert*. Voor Hendrick Tjercksz. de Vries, boeck-verkooper, inde Nieuwe Gasthuysmeulen-steegh, inde Cronijck van Vrieslant. Amsterdam, 1652. (UBA OK 62-3584: 2).
- Cock, David (-) van Enckhuysen: *De cyfer-konst*. Noyt voor desen den leerlingen grondiger, noch oock duydelijker, voor-gesteld. Den vierden druck. Van alle mis-druck ghesuyvert, verbeterd, ende merckelijck vermeerderd, door Dirck de Hollander, Italiaens boeck-houder, reecken-meester ende liefhebber der wis-konst. Voor Hendrick Tjercksz de Vries, boeck-verkooper, op de Zee-dijck, over de Storm-Steegh, in de Chronijck van Vrieslant. Amsterdam, 1661. Colofon: Gedruckt by Kornelis de Bruyn, in de Gravestræet, achter de Nieuwe Kerck. Amsterdam, 1661. (UBA OK 62-8932).
- Commelin, Casparus: *Beschryvinge van Amsterdam, desselfs eerste oorspronk uyt den huysse der heeren van Aemstel en Aemstellant; [...]. Beneffens een historisch verhaal, vervattende 't geene in, en om dezelve, van den beginne af, tot in den jare 1691. toe, is voorgevallen. [...]*. Voor Wolfgang, Waasberge, Boom [e.a.]. Amsterdam, 1693. (UBL 6811 B 14-15).
- Commelin, Casparus: *Vervolg van de beschryving der stad Amsterdam*. Voor Wolfgang, Waasberge, Boom [e.a.]. Amsterdam, 1693. (UBA KF 61-4389).
- Cordes, Rudolf: *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674*. Leven en werk van een kleurrijk schrijver. Hilversum, 2008.
- Coster, Samuel: *Boere-klucht, van Teeuwis de boer, en men juffer van Grevelinckhuysen*. Op het woordt: 't Krom hout brandt soo wel alst recht, alst by de vyer ken komen. Op 't nieuw verbeterd door den voorsz. autheur. Door Cornelis Lodowijcksz: vander Plasse, boeck-verkooper, woonende op de hoeck van de Beurs, inden Italiaenschen Bybel. Amstelredam, 1633. (UBA O 80-939: 10).
- Craffurd, Joris: *Een generaal en kort verhaal van de schrickelycke beroerte binnen Amsterdam voorgevallen en begonnen op den 30 januarij des savonds, ende volcomen t'ondergebracht ende gestilt op den 6de februarij 1696*. (SAA B 365; ZKW 6 E 3).
- Croon, J.H.: *Elseviers encyclopedie van de antieke wereld*. Amsterdam [enz.], 1962. (Elseviers encyclopedische pocketreeks).
- Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*. Redactie: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff. Meppel [enz.], [1992].
- Cupidoos lust-hof, bestaende in verscheyde nieuwe voysen, minne-klachten, bruylofsangen, knip-vaersjes, kusjes, lof-dichten, herders-kout, boere vryagien, ende andere vermakelichheden [...]*. Noyt voorhenen in druk geweest. Voorgesteld door de voornaemste liefhebbers. By Ioannes van den Bergh, boekverkoper, bezijden 't stadt-huys. Amsterdam, 1662. 8°. Oblong. (KBH 174 G 27).
- Dekker, R.M.: *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten. Ooggetuigeverslagen van oproeren in de provincie Holland ten tijde van de Republiek (1690-1750)*. Assen, 1979.
- Dekker, Rudolf: 'Handwerkslieden en arbeiders in Holland van de zestiende tot de achttiende eeuw: Identiteit, cultuur en protest.' In: *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850*. Meppel [enz.], [z.j.], (109-147).
- Dent, Arthur: *De practycke der bekeeringhe: leerende een christen mensche, hoe hy inden wandel van sijn gantsche leven, door de boetveerdigheydt, Godt behagen mach. Vertaelt door Willem Cristiaens*. Den vierden druck. Gedruckt voor Ioost Hartgers, boeck-verkooper in de Gasthuys-steegh, in de Boeckwinckel. Amsterdam, 1641. (UBA OK 62-786: 2).
- [Desmarets, Jean, de Saint-Sorlin]: *d'Onvergelykelijke Ariane [...]*. Uyt het Françoys van de heer Desmarets door I.I. Schipper vertaalt. By I.I. Schipper. Amsterdam, 1661.

- (UBA OK 63-2346).
- [Detune]: *Catalogue de la bibliothèque de feu M. Matheus Lestevenon, seigneur de Berkenroode et Streyen; [...]; dont la vente se fera le 19 mars prochain*. Chez Detune. La Haye, 1798. (UBM Wa 141 C 17).
- Deursen, A. Th. van: *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw*. Amsterdam, 2006.
- Dialogue (Een –), oft t'samensprekinghe van den staet van een christen mensche*. Vergaert door M. Perkins, uyt de lieflicke ende wel-smakende schriften van M. Tindal, ende Bradfort. Overgheset door Willem Teelinck. Den vierden druck. Gedrukt voor Jillis Kok, boeck- ende penne-verkooper op den Nieuwen-Dijck. Amsterdam, 1657. Colofon: Te koop, by Baltus de Wild', op de Haarlemmer-straat. Amsterdam, 1657. (UBA K 61-5599: 1).
- Dicteria proverbialia, rhythmica, ab antiquitate mutuata, et doctrinam ethicam completentia, cum versione Germanica Andreae Gartneri Mariaemontani [...]*. Apud haer[edes] Christ. Egen[olphi]. Franc[ofurti], 1598. (Uit het bezit van P. Burmannus). (UBL 1201 E 30).
- Dillen, J.G. van: *Een boek van Phoonsen over de Amsterdamsche wisselbank*. Overdruk uit het Economisch-historisch jaarboek. Dl. 7. ('s-Gravenhage, 1921).
- Dillen, J.G. van: *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek*. 's-Gravenhage, 1970.
- Dingemans, Clazina: *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600-1750)*. Hilversum, 2008.
- D[oorninck], v[an]: 'Jan Norel'. In: *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel 1879*. Dl. 5. (Zwolle, 1879), 67-79.
- Doorninck, J.I. van: *Vermomde en naamlooze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren*. Tweede uitgave. Leiden, 1883-1885. 2 dln. (Bibliotheek van anonymen en pseudonymen).
- Droevigh klaegh-liedt, over de met eede beswooren trouloose trou-beloften des houwelijkken staets, uyt-wijsende het edict van den E. Kercken-raedt, en eenighe certificatien by gheloofwaerdighe persoonen deser stede Amsterdam ghedaen, geschiedt tusschen de eerbare joffrou N.N. ende den heer Wilhelmus Sommerius bedienaer des H. Evangeliums vande ghereformeerde kercke binnen deser stede Amsterdam*. Ghedruckt in't jaer ons Heeren, 1644. (KBH Pflit 5148).
- Ducéré, Edouard: *Histoire topographique et anecdotique des rues de Bayonne*. Tome 6. 1894. (BMB 90 A DUC Us-Fr).
- Ducéré, Edouard: *Dictionnaire historique de Bayonne*. Marseille, 1976. 2 Vols.
- Ducéré, Edouard: *Le vieux Bayonne. Hôtels, maisons et logis*. Augmenté de la reproduction d'aquarelles inédites, signées par L. Dupuis. Marseille, 1981. (BMB 90 A DUC Us-Fr).
- Dudok van Heel, S.A.C.: 'Jan Vos (1610-1667)'. In: *Amstelodamum* 72 (1980), 23-43.
- Ebert, Bernd: *Simon und Isaack Luttichuys. Monographie mit kritischem Werkverzeichnis*. Deutscher Kunstverlag. München [enz.], 2009.
- Eeghen, I.H. van: 'Frederick Rihel een 17de eeuwse zakenman en paardenliefhebber'. In: *Amstelodamum* 45 (1958), 73-81.
- Eeghen, I.H. van: 'Een oude band met gedichten van ondergeschoven kinderen en geschaakte juffers'. In: *Amstelodamum* 53 (1966), 207-12.
- Eeghen, I.H. van: *De Amsterdamsche boekhandel 1680-1725*. Amsterdam, 1960-1978. 5 dln.

- Eer is het lof des deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra.* Onder red. van H. Duits, A.J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt. [Amsterdam], [1986].
- Effen, Justus van: *De Hollandsche Spectator*. Sevende deel. Amsterdam, [1733]. (KBH 229 L 36).
- Egmond, Florike: 'Fragmentatie, rechtsverscheidenheid en rechtsongelijkheid in de Noordelijke Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw'. In: *Nieuw licht op oude justitie. Misdaad en straffen tijde van de Republiek*. Onder red. van Sjoerd Faber. Muiderberg, 1989.
- Ekkart, R.E.O.: *Haagse drukkers van de 16^e tot en met de 19e eeuw*. [’s-Gravenhage], [z.j.].
- Elias, Johan E.: *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*. Met een inl. woord van W.R. Veder. Amsterdam, 1963. 2 dln.
- Elstland, Lourens van: *Jan onder de deecken. Een Haarlemse 'klugt'geschreven te Batavia rond 1690*. Naar het handschrift in de Bibliothèque Nationale te Parijs voor het eerst uitgegeven, toegelicht en van een inleiding en commentaar voorzien door Karel Bostoen, Marja Geesink en Mary Zijlstra. Leiden 2005. (KITLV).
- Emblemata Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, herausgegeben von Arthur Henkel und Albrecht Schöne. Ergänzte Neuausgabe. Stuttgart, [z.j.].
- E[nschedé], J.W.: 'Langs den weg, In het Witte Paard'. In *Amstelodamum* 9 (1922), 3-4.
- Episcopius, Simon: *Tractaet van 't ampt der overhey, dat is: Of een christen gheoorloft zy het selve te bedienen*. Int Latijn gestelt. In Nederduytsch vertaelt. Tweede druck. Voor Pieter Walschaert, boeckverkooper woonende inde Heere-straet. Amsterdam, 1645. Colofon: Ghedruckt by Thomas Fonteyn, boeck-drucker in de Bartel-Joris-straet. Haerlem, 1639. (UBA 414 F 14).
- Episcopius, Simon: *Uytbreydinge ende aenmerckingen over 't VIII, IX, X ende XI capittel des send-briefs Pauli tot den Romeynen*. Int Latijn. Ende nu in Nederduytsch vertaelt. De tweede druck. Voor Pieter Walschaert, boeckverkooper inde Heere-straet. Amsterdam, 1645. (UBA O 65-1125: 3).
- Episcopius, Simon: XXXIV. *Predicatie, over de woorden Christi, in den Euangelio Ioannis*. Voor de welke gaet eene predicatie van den Goeden Herder. Gepredickt in de christelijcke vergaderinge der Remonstrantsche binnen Amsterdam. Voor Pieter Walschaert, boeckverkooper inde Heere-straet. Amstelredam, 1646. (UBA 416 G 7).
- Epistelen en euangelien, op alle sondaghen, en de voornaemste feest-dagen des geheelen jaers. Mitsgaders de passie, ofte de historie van het lyden ende sterven onses Heeren Jesu Christi, na het beschryven der vier H. Evangelisten*. Getrouwelyck getrocken uyt de laetst gecorrigeerde bybel: Verduyscht door D. Mart. Luth. By Paulus Bloemendael, boeck-binder, op de Joode Bree-straet, in de laetste Dwars-straet. Amsterdam, 1675. (UBA OK 63-9389).
- Evenhuis, R.B.: *Ook dat was Amsterdam. De kerk der hervorming in de gouden eeuw*. Dl. 2. (Amsterdam, 1967).
- Faber, Sjoerd, Jacobine Huisken en Friso Lammertse: *Van heeren, die hunn' stoel en kussen niet beschaemen. Het stadsbestuur van Amsterdam in de 17^e en 18^e eeuw*. [z.p.], [z.j.].
- Faber, Sjoerd: *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811*. De nieuwe menslievendheid. Arnhem, 1983. Diss. VU Amsterdam.
- Faber, Sjoerd: 'Crime and punishment in Amsterdam'. In: *Rome * Amsterdam. Two groing cities in seventeenth-century Europe*. Editors: Peter van Kessel en Elisja Schulte. Am-

- sterdam, [1997], 289-303.
- Flaccus, Quintus Horatius: *Moralia Horatiana: Das ist die horazische Sitten-lehre*. Aus der Ernst-sittigen Gesellschaft der alten Weise-meister gezogen, und mit 113 in Kupfer gestochenen Sinn-bildern, und eben so viel Erklärungen und andern Anmärkungen vorgestellt. In reiner Hochdeutschen Sprache zu Lichte gebracht durch Filip von Zesen. Gedrukt zu Amsterdam, auf Kosten Kornelis Dankers, durch Kornelis de Bruyn. 1656. (UBA O 63-9917: 1).
- Flaccus, Quintus Horatius: *Moralia Horatiana: Das ist die horazische Sitten-lehre*. Aus der Ernst-sittigen Gesellschaft der alten Weise-meister gezogen, und mit 43 in kupfer gestochenen Sinn-bildern, und eben so viel erklärungen und andern anmärkungen vorgestellt. Das andere Teil. Gedrukt zu Amsterdam, durch Kornelis de Bruyn, in verlegung Kornelius Dankers. 1656. (UBA O 63-9917: 2).
- Foltzer, A: *Au temps jadis de Bayonne*. Bayonne, 1932. (BMB MR.256.1).
- Font, Carolus de la: *Dissertationes duae medicae de veneno pestilenti, in quarum priore agitur de veneni pestilentis naturâ, & causis, absque ullo, occultarum qualitatum [= bron: qualitanem] figmento*. Ubi etiam D. Thomae Willisii de veneni pestilentis naturâ opinio examinatur, & ostenditur, venenum pestilens nullâ coagulandi, sed corrodendi vi esse praeditum. In alterâ agitur de veneni pestilentis curatione; Ubi de septem remediorum generibus veneno pestilenti corrosivo specificè adversantibus disseritur. Studio Caroli de la Font Parisiensis, & in Avenionensi Academiâ Medicinæ Doctoris, & professoris primarii, seu regentis ordinarii. Apud Gerbrandum Schagen. Amstelodami, 1671. (UBA OK 62-585).
- Frank, Johannes en Nicolaas van Wijk: *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*. 2^e dr. Met registers der Nieuwhoog duitsche woorden, enz. 's-Gravenhage, 1912-1929.
- Frederiks, J.G. en F. Jos. van den Branden: *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. Tweede, omgewerkte dr. Amsterdam, [z.j.].
- Frijhoff, Willem: *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* Nijmegen, 1984.
- Frijhoff, Willem en Marijke Spies: *1650 Bevochten eendracht*. Den Haag, [1999]. (Nederlandse cultuur in Europese context).
- Ganda, Theocritus à Ganda [pseudo. Van Daniel Heinsius]: *Quaeris quid sit amor, quid amare, cupidinis et quid Castra sequi?* (UBA OL 40 (1-20).
- 'Gemaskerde schrijvers'. In: *Literatuur* 3 (2003), 20-21.
- Gemert, Lia van: 'De Haagsche broeder-moord: Oranje ontmaskerd'. In: *Literatuur* 1 (1984-1985), 268-276.
- Gemert, Lia van: *Tussen de bedrijven door? De functie van de rei in Nederlandstalig toneel 1556-1625*. Deventer, 1990. (Deventer Studiën 11).
- Gijswijt-Hofstra, Marijke: *Wijkplaatsen voor vervolgd. Asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot eind 18de eeuw*. [Dieren], [1984].
- Gimpel, Corn. J.: 'Amsterdamsche curiosa. In 't Witte Paard'. In: *Algemeen Handelsblad* van 1 oktober 1922.
- Goyheneche, E.: *Le Pays Basque. Soule – Labourd – Basse-Navarre*. Pau, 1979.
- Graadt van Roggen, W.: 'Politiek en romantiek op Moersbergen'. In: *Historia* 14 (1949), 206-216.
- Grabowsky, E.M. en P.J. Verkruysse: "Gadeloos, en onuytsprekelik van waerden'. Netwerken rondom de Amsterdamse schouwburg'. In: *Kort tijt-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca 1550) aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt*. Red.: W. Abrahamse, A.C.G. Fleurkens en M. Meijer Drees. Amsterdam, 1996, 227-242.

- Greenwood, Henri: *Den grooten, algemeynen, en schrikkelijcken dagh des oordeels: Noodigh voor alle christenen, die hare zielen een salige behoudenis wenschen*, [...]. Uyt het Engels vertaelt door Jacob van Oort. By Joannes van den Bergh, boeckverkooper op de Warmoes-gracht, by 't Blauw-huys. Amsterdam 1660. (UBA OK 62-8710: 1).
- Greenwood, Henri: *Tophet, zijnde een beschrijvinge vande helle, ende de gruwelijke, ysselijke, en schrickelijke rampsaligheden der verdoemde*. Den tweeden druck na den thienden Engelsen druck vertaelt, door Jacob van Oort. Uyt de boek-winkel van Joannes van den Berg, op de Warmoes-graft, by 't Blau-huys. Amsterdam, 1660. (UBA OK 62-8710: 2).
- Greshoff, J. en J. de Vries: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Arnhem, [1929].
- Grijp, Louis Peter: *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw. Het mechanisme van de contrafactuur*. Amsterdam, 1991. (Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut 15).
- Grijp, Louis Peter: 'Spotliederen in de Gouden Eeuw'. In: *Schimpden en schelden, Eer en belediging in Nederland, ca. 1600-ca. 1850*. Onder red. van: Annemieke Keunen & Herman Roodenburg. [Amsterdam], 1992, 340-366. (Volkskundig bulletin 18,3).
- Groot, Hugo de: *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid*. Met aantekeningen van S.J. Fockema Andreae en L.J. van Apeldoorn. Derde, herz. en verm. uitg. Dl. 2. (Arnhem, 1926).
- Groot, Hugo de: *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid*. Met de te Lund teruggevonden verbeteringen, aanvullingen en opmerkingen van den schrijver en met wijzigingen naar zijn andere geschriften uitg. en van aant. en bijlagen voorz. door F. Dovring, H.F.W.D. Fischer en E.M. Meijers. 2° uitg. Leiden, 1965.
- Grootes, E.K.: 'Geeraardt Brandt en de Nederlandse poëzie'. In: *Geschiedenis godsdienst letterkunde*. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam. Onder red. van E.K. Grootes en J. den Haan. Roden, 1989, 139-146.
- Grootes, E.K.: 'Zeventiende-eeuws drama: Bredero's Spaanschen Brabander'. In: *Historische letterkunde*. Groningen, [z.j.] (Spektator cahiers 3), 59-74.
- Grote Winkler Prins. *Encyclopedie in twintig delen*. Bew. door J.F. Staal, R.F. Lissens, A. Devreker [e.a.]. Amsterdam [enz.], 1966-1975.
- Gruijs J.A. en C. de Wolf: *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkoopers*. Met plaatsen en jaren van werkzaamheid. Nieuwkoop, 1989.
- Gulde- (De -) en bloedvlag af gehaalt. Anders: De spreeuw in 't net*. (UBL Portef. 10: 2).
- Gulde vlag van 't groot misverstant van mijn heer en iuffer N.N.* (UBL Portef. 10: 2).
- Haegs-kermisch-praetgen over het gevange-nemen van Jacobus Overheul. Om dieswille dat een burgemeesters dogter van Delft, Zara van der Dusschen genaemt, geseyt wierdt met hem te willen door-gaen*. By Jilles met de kous. 's Gravenhage, 1664. (UBA Pfl. G p 16).
- Haks, Donald: *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven*. Utrecht, 1985.
- Hamer, Dianne en Wim Meulenkamp: *De dolle jonker. Leven en werk van Everard Meyster (ca. 1617-1679)*. Amersfoort, [z.j.].
- Handleiding voor huizenonderzoek in Amsterdam*. Amsterdam, 1999.
- Hanou, A.J.: 'Een 18°-eeuws broodschrijver: Nicolaas François Hoefnagel (1735-84)'. In: *Spektator* 2 (1973-1974), 62-81, 535-548.
- Harline, Craig E.: *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch Republic*. Dordrecht [enz.], 1987 (International archives of the history of ideas 116).

- Hart, Marjolein 't: 'De prijs van de vrijheid: de opstand en de belastingdruk in de noordelijke Nederlanden'. In: *Oorlog en samenleving in de Nieuwe Tijd*. Onder red. van: Raymond Fagel en David Martin Luther Onnekink. Maastricht, 2005, 11-27.
- Hart, S.: *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800*. Dordrecht, 1976.
- Hattum, M. van en H. Rooseboom: *Glossarium van oude Nederlandse rechtstermen*. Amsterdam, 1977. (Nieuwe reeks 2).
- [Heemskerck, Johan van]: *Minne-kunst. Minne-baet. Minne-dichten. Mengel-dichten*. Voor Hessel Gerritsz: Boeck-verkooper op den hoeck vande Doele-straet in de Pascaert, of in de Engel. Colofon: Gedrukt by Paulus Aertsz. Van Ravesteyn. Amsterdam, 1626-1627. (UBA OK 80-145).
- Heerman, Franciscus: *Guldene annotatien. Vertoonende de heerlijkste deughden, daden, leeringen ende sententien, van de alderdoorluchtigste ende vermaerste mannen der werelt*. Den thienden druck. Door den autheur doorgaens veel vermeerdert en verbeterd. By Baltus de Wild', boeck-verkooper in de Harte-straet. Amsterdam, 1653. (UBA OK 62-6215).
- Heerman, Franciscus: *Guldene annotatien. Vertoonende de heerlijkste deughden, daden, leeringhen en sententien, van de alderdoorluchtigste en vermaertste mannen der wereltdt*. Op 't nieu door den autheur met morale leeringen verrijckt, en het geheele werck doorgaens grootlijcks vermeerdert. Den derthienden druck. By Pieter Allerts, boeck-verkooper, in de Post-straet. Leeuwarden, 1661. Colofon: Gedrukt by Philippus Sioerds Boenja, boeck-drucker, op de groote Dijlacker. Bolswardt, 1662. (UBA OK 72-256).
- Heidanus, Abrahamus, Iohannes Coccejus en Iohannes Hoornbeek: *Wy onder-geschrevene, professores der H: Theologie binnen Leyden, over-wogen hebbende de bovenstaande vragen, [...]*. Gedaan in Leyden den 26. januarij 1658. B3v-B4r. (UBG Meul 3677).
- Heijden, Manon van der: *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700*. Amsterdam, 1998. Diss. Rotterdam.
- Hekma, Gert en Herman Roodenburg: *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850*. [Nijmegen], [1988]. (Sporen).
- Hekman, Bauke: 'De bijdragen van Willem Godschalck van Focquenbroch en Jan Neuyen aan het album amicorum van Jacob Heyblocq'. In: *Fumus* 4 (2006), 1-10.
- Hekman, Bauke: 'Bijzondere betrekkingen tussen Willem Godschalck van Focquenbroch, Jan Neuyen, Arnold Moonen en Joannes van den Bergh'. In: *Fumus* 4 (2006), 19-29.
- Helmers, Dini: *'Gescheurde bedden'. Oplossingen voor gestrande huwelijken, Amsterdam 1753-1810*. Hilversum, 2002.
- Hermkens, H.M. en C. van de Ketterij: *Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten*. Instructiegrammatica. [5^e dr.] Groningen, [1984].
- Herstelden (Den -) Apollos harp, versien met verscheyde nieuwe snaren*: Voor desen noyt soo gedrukt. Voor de liefhebbers van de kunst. Door expresse last ende ordre van den brenden raedt der vermaerde dichteren [...]. [Z.p.], 1663. (UBA OK 63-36).
- Heuvel, Elisabeth van den: 'Anagramma, op het verjaren, des Eerwaardigen Heer, Simon Simonides [...]'. In: *Verscheide lykdichten over het droevigh afsterven van den eerwaardighen ende godsaligen heer Simon Simonides*. By Arnout Leers, boeckverkooper woonende op de Hoog-straet. 's Gravenhage, 1675, 21-22. (UBL Pamflit 1675).
- Hilman, Johs.: *Alfabetisch overzicht der tooneelstukken in de bibliotheek van Johs.*

- Hilman. Amsterdam, 1878.
- Histoire de Bayonne*. [S.p.], [s.a.]. Sous la direction de Josette Pontet. (Univers de la France et des pays francophones). (BMB 90A PON).
- Histoire de procédures criminelles, et de l'exécution des tropis contes François Nadasti, Pierre de Zerin, & Frans Christof Francipani*. By H. Allard. Amsterdam, 1672. (BLL 878.b.28).
- Histoire des bibliothèques françaises. Les bibliothèques de la Révolution et du XIXe siècle. 1789-1914*. Sous la direction de Dominique Varry. [s.p.], [1991].
- Hoftijzer, P.G.: *Engelse boekverkopers bij de Beurs. De geschiedenis van de Amsterdamse boekhandels Bruyning en Swart, 1637-1724*. Amsterdam [enz.], [1987]. Diss. Nijmegen.
- Hoftijzer, P.G. en O.S. Lankhorst: *Drukkers, boekverkopers en lezers in de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding*. Tweede, herz. en verm. uitgave. Den Haag, [2000]. (Nederlandse cultuur in Europese context).
- Hollantsche Parnas, of verscheide gedichten*. Gerijmt door J. Westerbaen, J. v. Vondel, J. Vos, G. Brant, R. Anslo, en andere voornaamste dichters onzer eeuw. Door T. van Domselaer verzamelt. Eerste deel. By Jacob Lescaille, boekverkooper op de Middeldam, naast de Vismarkt. Amsterdam, 1660. (KBH 2105 A 153).
- Hooft, P.C.: *Gedichten*. Volledige uitgave door P. Leendertz Wz en F.A. Stoett. Tweede geheel herz., opnieuw bew. en verm. dr. Amsterdam, 1899-1900. 2 dln.
- Horst, D.J.H. ter: 'Over het begrip "pamflet"'. In: *Bibliotheekleven* 7 (1932), 8-32.
- Hourmat, Pierre: *Histoire de Bayonne. Des origines à la révolution française de 1789*. Bayonne, 1986. (Bulletin de la Société des sciences lettres et arts de Bayonne 142). (BMB 90A HOU).
- Huisstede, P. van en J.P.J. Brandhorst: *Dutch printer's devices 15th-17th century. A catalogue*. 3 Volumes. Nieuwkoop, 1999.
- Inventaris van de notariële archieven van Amsterdam. 1578-1842*. Dl. 2. Nos. 1825-4501. ([Amsterdam], [1952-1953]).
- Israël, Jonathan I.: *De Republiek 1477-1806*. Franeker, 1996.
- Jaarboek Die Haghe*. Onder redactie van W. Moll. 's-Gravenhage, 1945-....
- Jacobs, M.: 'Charivari in Europa: een historisch en comparatief perspectief'. In: *Volkkundig Bulletin* 15 (1989), 281-296.
- Jesse[y], Henry: *De uytnemende ryckdom der genade, door den geest der genade verleent aen een ledig, nietig creatuer, namelick: Ionckv. Sara Wight, [...]*. In 't Engelsch uytgegeven, ende [...] vertaelt, door P.S. De tweede druck. Daer nu by komen 2 sentbrieven uyt Sara Wights eygen handt getranslateert, [...]. Te koop by Baltus d'Wild', op de Haerlemmer-stræet. Amsterdam, 1661. (UBA OK 61-2154).
- Jochems, J.A.: *Amsterdams oude burgervendels. (Schutterrij). 1580-1795*. Met historische aantekeningen. Amsterdam, 1888.
- Jong, Joop de: *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw*. Utrecht [enz.], [1987].
- Jonge, H.J. de: 'Willem Godschalck à Focquenbourg (Focquenbroch). Student theologie te Leiden en bursaal in het Collège Wallon (ca. 1658-1661)'. In: *Fumus* 1 (2003), 2-15.
- Kalff, G.: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl 5. Boek V. (Groningen, 1910).
- Kam, J.G.: *Waar was dat huis in de Warmoesstraat*. Amsterdam, 1968.
- Kempenaer, A. de: *Vermomde Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers*. Vervolg op mr. J.I. van Doorninck's Vermomde en naamlooze schrijvers, opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren. Leiden, [1928].

- Kernkamp, G.W.: *De regeeringe van Amsterdam soo in 't civiel als crimineel en militaire (1653-1672)*. Ontworpen door Hans Bontemantel. 's Gravenhage, 1897. 2 dln.
- Kleerkoper, M.M.: 'Amsterdamsche boekdrukkersgeslachten in de 17^e eeuw'. In: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 77 (1910), 902-903.
- Kleerkoper, M.M. en W.P. van Stockum jr.: *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17^e eeuw. Biographische en geschiedkundige aanteekeningen*. 's-Gravenhage, 1914-1916. 2 dln.
- Klioo's kraam, vol verscheiden gedichten*. By Henrik Rintjus, boekdrukker in de Peperstraat, in den Zaaizaaijer. Leeuwarden, 1656-1657. Twee openingen. (UBL 1198 F 29).
- Klucht van koddige Koert*. Gedrukt voor de liefhebbers, in 't jaer, 1661. 4° (BNF YI-1121).
- Klucht van koddige Koert*. Gedrukt voor de liefhebbers, in 't jaer, 1661. 8°. (KBH 459 C 42: 3).
- Knuttel, W.P.C.: *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Beredeneerde catalogus*. Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel. [...]. 's-Gravenhage, 1914.
- Knuttel, W.P.C.: *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. Met een inleidend essay en een handleiding voor de gebruiker door H. van der Hoeven. Herdr. Utrecht, 1978. 9 dln.
- Kooch, Gerrit Jansz.: *Hier hebt ghy raet voor man en vrou*. In de band met verzen van Gerrit Jansz Kooch. (SAA 520-120), 51-53.
- Kooijmans, Luuc: *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw*. [Amsterdam], [1997].
- Kopstukken. Amsterdammers geportretteerd. 1600-1800*. Redactie Norbert Middelkoop. [z.p.], [z.j.].
- Kossmann, E.F.: *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de achttiende eeuw. Biographisch woordenboek van boekverkoopers, uitgevers, boekdrukkers, boekbinders enz. Met vermelding van hun uitgaven en de veilingen door hen gehouden*. 's-Gravenhage, 1937.
- Kossmann, F.K.H.: *De Nederlandsche straatzanger en zijn liederen in vroeger eeuwen*. Amsterdam, 1941. (Patria vaderlandsche cultuurgeschiedenis in monografieën 26). (UBL 1292 E 42).
- K[ouwenaar], D.: 'Langs den weg. In de Warmoesstraat'. In: *Amstelodamum* 1 (1914), 7.
- Kruseman, A.C.: *Aanteekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam, 1893.
- Laan, K. ter: *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. Tweede verm. dr. 1941. 's-Gravenhage [enz.], 1952.
- Lange, P. de: *Guldene annotatien. In sik vervattende, duysent uit-ghelesene spreuken, en leeringen van de wijste heidenen, beroemste oudt-vaders en voortreffelijkste hedendaeghse schrijvers*: [...]. By Baltus en Johannes de Wild', boekverkopers op de Haerlemmer-straet, over de Een-hoorens-sluys. Amstel-dam, 1660. (UBA OK 62-8719).
- Lange, Petrus de: *Batavise Romeyn; ofte alle de voornaemste heldendaden, ridderlijke feyten en listige oorlogsvonden, in veld en zeeslagen, overwinninge van steden en schepen, en in andere gelegtheden, by de Hollanders en Zeeuwen verricht, zedert den iare 1492 tot 1661*. Verciert met kopere platen. Voor Willem van Beaumont, boeckverkooper, in de Kalverstraet, tusschen de Spaer-pot en S. Lucye-steegh, in de Witte Boeck-pers. Amsterdam, 1661. Colofon: Ter druckerije van Gabriël à Roy, in de Pieter Jacob-straet, by de Nes. Amsterdam, 1661. (UBL 1158 G 27).

- Lange, Petrus de: *Jaer-boek, der gedenkwaerdige geschiedenissen, die in Europa, als Duytslant, Vrankrijck, Engelandt, [...] en Nederlant [...] en Peru; van 't begin des jaers 1661, tot hoymaendt des selven jaers, (zijnde 6. maenden) zijn voorgefallen.* Voor Willem van Beaumont, boeck-verkooper, in de Kalver-stræet, tusschen de St. Lucie en Spaer-pot-steegh, in de Witte Boeck-pers. Amsterdam, 1661. (UBL 120 E 12).
- Ledeboer, A.M.: *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland sedert de uitvinding van de boekdrukkunst tot den aanvang der negentiende eeuw.* Deventer, 1872.
- Ledeboer, A.M.: *Alfabetische lijst der boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland.* Utrecht, 1876.
- Leemans, Inger: *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700.* 2e dr. [z.p.], [2002].
- Levie, Tirtsah en Henk Zantkuyl: *Wonen in Amsterdam in de 17de en 18de eeuw.* Onder red. van Renée Kistemaker en Carry van Lakerveld. Purmerend, [1980].
- Linden, Joannes van der: *Regtsgeleerd, practicaal, en koopmans handboek; ten dienste van registers, practizijns, kooplieden, en allen, die een algemeen overzicht van regtskennis verlangen.* Amsteldam, 1806.
- List sommaire des principaux fonds entrés à la Bibliothèque de la Ville et de l'Université de Gand, sous l'administration de mr. Vander Haeghen de 1869 à 1911.* Gand, 1912.
- Love, Cristophorus: *Heerlijkheit des hemels, en schrikkelijkheit der helle; ofte twee tractaten: Het eene, aengaande de heerlijkheit der heilighen met Jesu Christo, [...]. Het andere, van de pijn der verdoemde, [...].* Uit de Enghelsche, inde Nederduytsche tale overgeset, door P.T. By Baltus de Wild', op de Haarlemmer-stræet, over de Prinse sluys ofte gheby-naamt de Eenhoorens-sluys. Amsteldam, 1659. (UBA O 62-99).
- Love, Christopher: *Love redivivus ofte sijn 16. alder-laetste, troostelijcke, hert-doorsoeckende, en hert-versterckende predicatien.* [...]. Uyt het Enghels vertaelt door H.V.S. [= H. Versteegh]. By Baltus de Wild' boeck-verkooper op de Haerlemmer-stræet. Amsterdam, 1658. (UBA O 61-1551).
- Maiër, Ingrid en René Vos: 'Van oude couranten de dingen die opduiken. Nieuw licht op de Haagse Pers in de zeventiende eeuw'. In: *Jaarboek Die Haghe* (2004), 10-35.
- Manasse teegen Ephraim: Dat is Engelandt teegen Hollandt. Mits gaeders oogen-salve voor hun beyden.* Uytgegeven na ord're door I.S.A.P.G. [= Jacobus Sceperus Amsterdammer Predikant te Gouda]. Den tweeden druck, by den autheur ooversien, verbeetert ende vermeerdert. By Jaques Boursse, boekverkooper op de Cingel, op de hoek van de Blaeu-Borghwal, in de Beurs van Antwerpen. Colofon: Uit de drukkery van Kornelis de Bruyn, vooraan op de Lauw'rier-gracht. Amsterdam, 1653. (UBL Pamflit 1653-I nr. 4211).
- M[arees], P.D.: *Beschryvinge van de Goudt-kust Guinea. Als mede een voyagie naer de selve. Waer in den aert des landes, koopmanschap, handeling, gedierten [...], gewoonten, en visscherye der swarten en inwoonders des selven landts, seer duydelyck beschreven worden.* By Joost Hartgers, boeck-verkoper op den Dam, bezijden het stadthuys, op de hoek van de Kalver-stræet, in de Boeck-winckel. Amsterdam, 1650. Colofon: Gedrukt by Christoffel Cunradus, boeck-drucker op de Egelentiers Gracht, in 't Vergulde Schaeveje. Amsterdam, 1650. (UBA O 60-969).
- Marnix, Philips [van], Heer van St. Aldegond: *De byen-corf der H. Roomscher kercke.* By den auteur vergroot ende vermeerdeert. By Jan Bouman. Amsterdam, 1657. (UBA O 61-5463).
- Maro, Virgilius: *De herdere-sangen.* In Neerduyts gesongen, op twee verscheydene too-

- nen. Door I.U. [= Johannes Ulaeus] en W.v.F. [= Willem van Focquenbroch]. [Kenspreuk: Haec muta loquuntur] [= Deze stomme dingen spreken]. Gedrukt by Johannes van den Berg, boekverkooper, bezijden 't stadthuys. Amsterdam, 1666. (UBA OK 62-1776: 3).
- Mathijsen, Marita: *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*. Den Haag, 2003.
- Meij, G.M.J. de: *Inventaris van de archieven van de familie Martini Buys 1559-1966 en van het huis en de heerlijkheid Loenersloot (1276) 1569-1954*. [Utrecht], 1984. (HUA 43/300).
- Meijer, D.C.: 'Groei en bloei der stad'. In: *Amsterdam in de zeventiende eeuw*. 's-Gravenhage, 1897.
- Meijer Drees, Marijke Eleonore: *De treurspelen van Thomas Asselijn (ca. 1620-1701)*. Diss. Utrecht 1989.
- [Meyster, Eduard]: *Drooge buckens: In de schuur van Amore-fortis gedroogd*: [Vignet met de initialen M.E.Y.S.T.[E].R]. Gedrukt recht-uit in 't brand-oly-steegjen, schuyns over Ruym-mond gietloogen, by de wind-buyl van Tongerlo, ontrent de goê-koop buckman henk, naast Waaresteyn van loonen-burgh, alwaar de Roskam van straf-fort uithangt, ten enden de straat der ellenden. Utrecht, 1676. (UBA Obr. 28).
- Meyster, Everard: *De kruys-leer ter zaligheydt*. Ter druckery van Kornelis de Bruyn, vooraen in de Nieuwe Lely-straet. Amsterdam, 1658. (KBH 3176 G 27: 1).
- Middelnederlandsch woordenboek*. Door E. Verwijs en J. Verdam. 's-Gravenhage, 1885-1952. 11 dln.
- Missive, of cotype uyt een brief, geschreven uyt Gent, gedateert den 15. May, in 't jaer 1658*. By Jacob Vinckel, boekverkooper, in de Oude- Lelystraet, in de History-Schrijver. Amsterdam, 1658. (KBH Pfl 7930).
- Monballyu, J.: 'Het onderscheid tussen de criminele en de ordinaire en de extraordinaire strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de 16^e eeuw'. In: *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden*. Hilversum, 1991, 120-132.
- Montanus, A.: *'t Leven en bedryf van Frederik Henrik*. Den derden druck vermeerderd. Bij Ioost Hartgers, boekverkooper op den Dam. Amsterdam, 1652. (UBA OK 63-2232).
- Moonen, Arnoldus: *Kerszangh*. Gedrukt by Joannes van den Bergh, boekverkooper aan den Dam, in den Boekwinkel. Amsterdam, 1663. (KBH 448 K 125).
- Moonen, A.: *Poëzy*. By François Halma en Willem vande Water, boekverkoopers. Amsterdam [enz.], 1700. (UBL 708 C 20).
- Mosquera, Patricia Maria Rodriguez: *Honor and emotion. The cultural shaping of pride, shame and anger*. Amsterdam, 1999. Diss. Univ. Van Amsterdam.
- Muller, F.: *De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*. Amsterdam, 1863-1882. 4 dln.
- Muller, Frederik: *Catalogus van eenen Nederlandsch-historischen atlas, bestaande in 18 portefeuilles met platen en portretten, uitmuntende door zeldzaamheid en fraaiheid der platen en door het aantal van zinne- en spotprenten*. [...]. Alles verzameld door J.J. van Voorst. Amsterdam, 1858.
- Muller, Frederik: 'Levensschets van Isaac Meulman'. In: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden over het jaar 1871*. Leiden, 1871, 255-263.
- Muller, Frederik: *Nederlandsche letterkunde. Catalogus van boeken en handschriften voorhanden bij Frederik Muller & Cie*. Amsterdam, [1892].

- Muller/De Vries/Scheepers: *Populaire prozaschrijvers der XVIIe en XVIIIe eeuw*. Foto-mechanische herdr. van de magazijn-catalogi van de firma's Frederik Muller en Cie (1893) en R.W.P. de Vries (1907) en de veiling-catalogi van de collectie J.F.M. Scheepers (1947 en 1949). Van registers voorzien door H.W. de Kooker. Met een inl. door P.J. Buijnsters. Utrecht, 1981.
- N[euye], I[an]: *Eneas of vader des vaderlants. Treurspel*. Gedrukt by Joannes van den Bergh, boeckverkooper ter zijden 't stadthuys, in altijd wat nieuws. Amsterdam, 1664. (UBA OK 63-8280).
- N[euye], I[an]: *Beschrijvingh van Batavien. Haer gedeelte aen dees zijde des Rhijns genaemt Zuid- en Noord-Hollandt*. By Willem van Beaumont, boeckverkooper, in de Kalverstraet, inde Witte Boek-pers, tusschen de Lucye en Spaerpot-steeg. Amsterdam, 1666. (UBA O 60-1694).
- [Neuye, J.]: *De gewroke Lucretia, of Romen in vryheit. Ryxs-treurspel*. In 't jaer 243 na d'opbouw. [Spreuk: Vicit. Vim. Virtus = Deugd overwint geweld]. Getoont op d'Amsteldamse schouburg. Gedrukt by Johannes van den Bergh, boeckverkooper, bezijden 't stadt-huys. Amsterdam, 1669. (UBA O 63-7431).
- Neuye, J.: 'In tractatum de veneno pestilenti, auctore Carolo de la Font, medicinae professoris in Academia Avenionensi'. In: Carolus de la Font: *Dissertationes duae medicae de veneno pestilenti*, [...]. Apud Gerbrandum Schagen. Amstelodami, 1671, G11v-H2v. (UBA OK 62-585).
- Neuye, J.: *Op de Hoogh-edele Wilhelm de Derden. Prince van Orangien, Grave van Nassouw, &c.* By Michiel Pietersz. Boeckverkooper in de Lombert-steegh. Amsteldam, 1672. (UBG Ti 6162).
- Neuye, J.: *Echt-zang ter eeren van de E. Heer bruidegom Hendrik Tresenier en d'eerbare kunst-minnende juffr. bruit Marye Simonides. Gehuwt den 11 van wiede-maent [= juni] 1675 in 's Graven-hage*. By Arnout Leers, boeckverkooper woonende in de Hooghstraet. 'sGravenhage, [1675]. (BL 11556.c.46.(4)).
- Neuye, J.: 'Rouw-beklaeg aen de gemeynte van s'Gravenhage, over t' afsterven van haer getrouwe, en eerwaerdige leeraer Simon Simonides, gerust den 27. van grasmaendt 1675'. In: *Verscheide lykdichten over het droevigh afsterven van den eerwaer dighen ende godtsaligen heer Simon Simonides*. By Arnout Leers, boeckverkooper woonende op de Hoog-straeet. 's Gravenhage, 1675, 8-10. (UBL Pamfl 1675).
- Neuye, J.: *Beschryvingh van Hollandt benevens deszelfs omleggende landen genaamt Zuyd en Noord-Hollandt*. By Pieter Bastiaansz., boeckverkoper. Amsterdam, 1739. (UBL 1204 H 3).
- Neuye, Joannes: *Disputatio medica inauguralis, de nutritione*. Quam ter optimo, et triuno deo praeside ex auctoritate magnifici D. Rectoris D.D. Abrahami Heidani, S.S. Theol. Doct. ejusdemque facultatis in inclyta Academia Lugd. Bat. Professoris primarii, ibidemque ecclesiae pastoris dignissimi [...]. Apud Franciscum Moyaert, Lugduni Batavorum, 1662. (UBL 236 A 15: 52).
- Neuijen, Joan: '[Incipit:] Out Romen (eerst Latinus rijk)'. In: Kees Thomassen and J.A. Gruys: *The album amicorum of Jacob Heyblocq*. Zwolle, 1998, 170-172. [In facsimile p. 272-273].
- Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Onder red. van P.C. Molhuysen [e.a.]. Leiden, 1911-1937. 10 dln.
- Nieuwe (De -) Haagsche nachtegaal*. Vol van de nieuwste deunen en aartigste zangen. Uyt de boekwinkel van Ian van Duisberg, in de Stilsteeg. 8°. Oblong. Amsterdam, 1659. (KBH 174 H 46).

- Nieuwe (De -) Haagsche nachtegaal*. Vol van de nieuwste deunen en aardigste zangen. Desen laatsten druck, geheel vernieuwt en vermeerderd met veel boertige, kluchtige en vrolijke liedekens. Noyt voor desen soo gedrukt. Gedrukt by Broer Iansz Bouman, boeck-verkooper op't Water, by de Nieuwe Brugh, in 't Vlie-Boot. 8°. Oblong. Amsterdam, 1661. (UBL 1194 H 36).
- Nieuwland, Nicasius: *Korswillige heekel-kout tusschen eenige Amsterdamsche doelisten en Amersfoortsche kroegisten*. In *de Elyseesche kroegen, over haer lijvigh, en af-lijvigh leeven voor gevallen*: [...]. [Spreek: Wat gaater booven en onder de wereldt niet al om]. Gedrukt tot Scheerдам, aen de Dwers-straet; naest de helsche heekelaer: by Hermen Hend'rixsen corswijn in Colen-burgh. [z.j.]. 4°. (RUG Meulman 3853).
- Nieuw licht op oude justitie. Misdaad en straf ten tijde van de Republiek*. Onder red. van: Sjoerd Faber met bijdragen van Florike Egmond [e.a.]. Muiderberg, 1989. (Rechts-historische verkenningen 2).
- Norel, J.: *Ysselstroom*. By de weduwe van Gysbert de Groot op de Nieuwendyk. Amsterdam, 1693. (UBL 778 C 57: 8).
- N[orel], J[an]: *Dank-offer aan de Wel E. Achtbare Heeren Regenten van het Oude Mannen- en vrouwen-Gasthuys binnen Amsterdam*. Amsterdam, 1700. (UBA Pfl. Portplano 1700: 1).
- Nutte en noodige middelen voor de pest. Ofte een bequaame maniere hoe men zich in deezee gevaarlijken tijd zal houden*. Voor Jan van Duisberg, boeck-verkooper op de hoek van de Stil-steeg, achter 't stadthuys. Amsterdam, 1655. (KBH Pfl 7683).
- Oey-de Vita, E. en M. Geesink: *Academie en schouwburg. Amsterdams toneelrepertoire 1617-1665*. Naar de bronnen bew. en ingel. Met medewerking van B. Albach en R. Beuse. Amsterdam, 1983.
- Oldewelt, W.F.H.: *Amsterdamsche archiefvondsten*. Amsterdam, 1942.
- Oldewelt, W.F.H.: 'De zelfkant van de Amsterdamse samenleving en de groei der bevolking (1578-1795)'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 77 (1964), 39-55.
- Olipodrigo (De -) bestaande in vrolijke gezangen, kusjes, rondeeltjes, levertjes, bruilofs- en mengel-rijmpjes [...]*. 8°. Oblong. Amsteldam, 1654. 2 dln. (KBH 7 E 12).
- Oprechte Haerlemsche Courant* (1660, 1662 en 1671).
- Otegem, Matthijs van: 'Tijd, snelheid, afstand; de mechanica van het pamflet'. In: *De zeventiende eeuw* 17 (2001), 50-61.
- [Oudaen, J.]: *Haagsche broeder-moord, of dolle blydschap: Treur-spel*. By Johan Ernst Smith. Frederik-stad [z.j.]. (UBL 1007 B 17).
- Ovidius: *Metamorphosen*. 10^e dr. Vertaald door M. D'Hane-Scheltema. Met illustraties van Crispijn de Passe. Amsterdam, 2002.
- Panhuysen, Luc: *De ware vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt*. Vijfde druk. Amsterdam [enz.], [2006].
- Passe, Crispijn de: *Tronus Cupidinis sive emblemata amatoria*. P.T.L. [1617]. (UBA OK 79-20).
- Patrimoine [Le -] libéré 1789. 200 trésors entrés à la Bibliothèque Nationale de 1789 à 1799*. Paris, 1989. (BNF Cat. BN. J.13).
- Pels, A: *Didoos doot, Treurspel*. Met eenige kunstwerken, vertoont op d'Amsterdamsche schouwburg. [Motto: Infelix Dido, neutri bene nupta marito, dum perit ille, fugit; dum fugit iste, perit = Ongelukkige Dido, je had met geen van je beide echtgenoten een gelukkig huwelijk, de eerste verdween (lett.: vluchtte) [uit je leven] toen hij stierf; toen de tweede [uit je leven verdween] vluchtte, kwam hij om]. By Jacob Lescaijle, boekver-kooper op de Middeldam, naast de Vismarkt. Amsterdam, 1668. (UBL 1206 B4: 1).

- [Pels, A]: *Julfus, Blyspel*. Vertoont op d'Amsterdamsche schouwburg. [Motto: Gelukkige gekken behoeven geen wijsheit]. By Jacob Lescaijle, boekverkooper op de Middeldam, naast de Vismarkt. Amsterdam, 1668. (UBL 1206 B4: 2).
- Pels, A.: *Q. Horatius Flaccus dichtkunst, op onze tyden, én zeden gepast [...]*. By Jan Bouman, in de Kalverstraat, naast het weeshuis. Amsterdam, 1677. (UBA O 61-927: 1).
- Pels, A.: *Gebruik én misbruik des tooneels*. Vignet met onderschrift: Nil Volentibus Arduum. By Albert Magnus, op den Nieuwen Dyk, in den Atlas, by Dirk van Hasselstus Steeg. Amsterdam, 1681. (UBL 1206 B 4: 3).
- Pels, A.: *Gebruik én misbruik des tooneels. Dienende tot het vervolg van Q. Horatius Flaccus Dichtkunst*. De tweede druk verbeterd, en met kanttekeningen enz. vermeerderd. Gedrukt voor het kunstgenootschap en te bekomen by de erven van J. Lescaille, enz. Amsterdam, 1706. (UBL 1203 G 20: 3).
- Pels, A.: *Gebruik én misbruik des tooneels. Dienende tot het vervolg van Q. Horatius Flaccus Dichtkunst*. De derde druk naauwkeurig verbeterd. Vignet met onderschrift: Nil Volentibus Arduum. Gedrukt voor het Kunstgenootschap, en te bekomen by H. van de Gaete en H. Bos. Amsterdam, 1718. (UBL 1199 E 36).
- Pels, A.: *Gebruik en misbruik des tooneels*. Met inl. en commentaar door Maria A. Schenkeveld – Van der Dussen. Culemborg, 1978. (Teksten en studies uit de Nederlandse letterkunde).
- Petit, Louis D.: *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzamelingen van de bibliotheek van Joannes Thysius en de bibliotheek der Rijks-Universiteit te Leiden*. 's-Gravenhage, 1882-1934. 4 dln.
- Petit, Louis D.: *Catalogus der bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*. Leiden, 1887-1889. 3 dln.
- Philips, Caspar, Jacobszoon: *Grachtenboek. Naar de oorspronkelijke tekeningen*. Amsterdam, [ca. 1767]. Geschied-bouwkundige beschrijvingen door E. van Houten. Amsterdam, 1962.
- Ph[oonsen], J.: *Wissel-styl tot Amsterdam. Vervattende niet alleen het geene dat men gewoon, maar oock wat een voorsichtigh koopman, tot sijn securiteyt, in de wissel-handel dienstigh en noodigh is, te observeren. Mitsgaders de ordonantien, willekeuren, en reglementen van wisselen tot Amsterdam, Rotterdam, [...]*. Desen druck van veel grove fouten verbeterd. By Barent van Santbergen, boeckverkooper. Rotterdam, 1677. (SAA N09.05).
- Phoonsen, J. en Isaac le Long: *Wissel-styl tot Amsterdam, vervattende niet alleen wat men gewoon, maar oock wat een voorzichtig koopman, tot zyn securiteit in de wissel-handel, dienstig en noodig is. Mitsgaders veelerley verschillen over wisselbrieven, en derzelver uitspraken, [...]. Als mede plakkaten, ordonnantien, en reglementen van wisselen [...]*. Dl. 1. (Rotterdam, 1755). (UBA OK 61-530).
- Pinxter-bloem*. Gesongen door Licht-hart en Swaar-hoofd. Op de wijze, Na dat den tijd nu loopt. Gedrukt by Jacob de Hooft-breker, woonende op de Kolk. Amsterdam, 1653. (UBL Pamflt 1653-I nr. 4215).
- P[lacker], C[hristianus] D[e]: *Euangelische leeuwerck, ofte historie-liedekens, op de euangelien der sondagen. Euangelische levens der heyligen. Passie ons Heeren Jesu Christi: ende sommige euangelische deughden*. By Herman Aeltsz. by de Deventer Houtmarckt. Antwerpen, 1667. (UBL 1197 F 10).
- Pol, Lotte C. van de: *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam, [1996].
- Porteman, K.: *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur*. Groningen, [1981].

- (Nieuwe literaire verkenningen).
- Prims, Floris: 'De pasquille van "den praeltryn"'. April 1788'. In: *Antwerpiensia* 17 (1946), 108-117.
- Prins, Izak: 'Amsterdamsche schimpdichters vervolgd'. In: *Amstelodamum* 30 (1933), 189-219.
- Prins, Izak: 'Gegevens betreffende de "oprechte Hollandsche civet"'. In: *Economisch-historisch jaarboek, Bijdragen tot de economische geschiedenis van Nederland*. Dl. 20. 's-Gravenhage, 1936, 3-211.
- Proces crimineel, in cas van hoogh gequetste majesteyt. Tusschen de ingesetenen van Holland, als aanklagers ter eenre ende de heer Caspar Fagel, raad-pensionaris &c. van Holland en West-Vriesland als gedaagde ter andere sijde*. [z.p.] [z.j.]. (UBL 1260 G 22).
- Protestatie: Gedaen ende inghelevert, aenden eerwaerdige kercken-raedt der stad Amsterdam, door Anna Allevermans, over die calomnieuse injurien ende grouwelijcke lasteringen die haer aengedaen zijn van Wilhelmus Sommerus, predikant derselver gemeente, [...]. Hier achter is by ghevoegd de sententie die vanden selven Ed. Hove daer op ghevolght is*. Gepronuncieert op den 18 april 1646. Mitds-gaders drie lof-sangen, om by provisie als tot een staeltjen aen den eerw. kercken-raet te doen blijcken de onwaerheydt van 't 5 en 6 en twintigste artijckel in 't voorsz. navolgende extract van sijn advertissement. By Ludolph Breeckvelt, boec-drucker, woonende in de Booten in de Vinder van de Druckery. 'sGraven-hage, 1646. (KBH Pfl 5389).
- Publicatie*. Copie nae het originael. Op den eersten september 1644 is dese neffens staende publicatie D. Wilhelmus Sommerus, inde E.K.R. tot Amsterdam ter handt gestelt, en op den vierden september by de reconciliatie van sijn ampt, opentlijck in seven kercken, nae het voor-middagh sermoen, voor de gemeente af gepubliceert. Ghedruckt alhier tot Amsterdam, voor eenige liefhebbers vande Christel. Ghemeente, in 't jaer ons Heeren 1644. (KBH pfl 5149).
- Puffelen, S.A.E. van: 'Van disputatie tot pamflet in de zeventiende-eeuwse Nederlanden'. In: *Wetenschappelijke Tijdingen* 24 (1964-1965), 251-256.
- Rampsalige (De -) min. Treurspel voor Cupido*. [Kenspreuk: Quot sunt in amore dolores?]. [Het eerste deel]. [Door: M.S.N.]. Gedruckt by Jan Pietersz. van Dam, boeckverkooper, in 't Martelaers Boeck. 's Graven-hage, 1661. 4°. (IISG AB G 844 s).
- Rampsalige (De -) min. Treurspel voor Cupido*. [Spreek: Quot sunt in amore dolores?]. [Het eerste deel]. [Door M.S.D.]. Voor de liefhebbers van Amsterdam. 'sGravenhage, 1661. 8°. (UBA OK 63-8928).
- Rampsalige (De -) min. Treurspel voor Cupido*. [Spreek: Quot sunt in amore dolores?]. [Het eerste deel]. [Door M.S.N.]. Gedruckt by Jan Pietersz. van Dam. 'sGravenhage, 1661. 8°. (KBH 459 C 42: 1).
- Rampsalige (De -) min. Treurspel voor Cupido*. [Spreek: Miseri nondum tibi finis amoris.]. Het tweede deel. [Door M.S.N.]. By Jan Pietersz. van Dam, boeckverkooper, in 't Martelaers Boeck. 'sGraven-hage, 1661. 8°. (KBH 459 C 42: 2).
- Regenmortels, Irene en Irene Vertessen: 'Een pamfletten-catalogus en zijn problemen'. In: *De Bibliotheekgids* 29 (1953), 1-4.
- Remonst[r]antie: Ghedaen ende ingeleverd, door Anna Allevermans, aan de E. classicale vergaderinghe der stad Amsterdam: Van wegghen 't Advertissement van rechten [...], contra Wilhemus Sommerus predikant binnen der selver stede voornoemt, [...]*. By Ludolph Breeckvelt, boecdrucker, woonende inde Boot en inde Vinder van de Druckery. 's Gravenhage, 1646. (KBH Pfl 5390).

- Renier, G.J.: *The Dutch nation an historical study*. London [etc.], 1944.
- Ripa, Cesare: *Iconologia, of uytbeeldingen des verstands*. Uyt het Italiaens vertaelt door D.P. Pers. By Dirck Pietersz Pers, boeckverkooper op 't Water, recht over de Koorenmerckt. Amstelredam, 1644. (UBL Kunstg RB:ID 9).
- Rogge, H.C.: *Bibliotheek der Remonstrantsche geschriften*. Stuk 1. Afd. I. Amsterdam, 1863.
- Roo, E.J. de: 'Belediging en openbaar belang'. In: *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*. [Z/p], 1975, 10.
- Roodenburg, Herman Willem: *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700*. Hilversum, 1990. Diss. V.U. Amsterdam.
- Rooyackers, Gerard: 'Ten geleide. Charivaresk gedrag als maatschappelijk ritueel'. In: Gerard Rooyackers en Tiny Romme: *Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag*. (Amsterdam 1989), 253-265. (Volkskundig Bulletin 15).
- Rooseboom, Gerard: *Recueil van verscheide keuren, en costumen. Midtsgaders maniere van procederen binnen de stad Amsterdam*. Eerst gecollecteert en beschreven, door Gerard Rooseboom. In zijn leven secretaris der voorsz. stad. Den tweeden druck, nu merckelijck vermeerderd en verbeterd. Voor Ian Hendricks, boeck-verkooper op de Roüaensche Kay, in de Boeck-binder. Amsterdam, 1656. (UBL 1015 G 17).
- Sande, Johan van den: *Kort begriip der Nederlandtsche historiën, waer in 't begin, voortganck en eynde der selver beroerten en oneenigheden klaerlijck aengewesen wort*. By Iooost Hartgers, boeck-verkooper op den Dam, bezijden het stadthuys. Amstelredam, 1650. (UBA OK 63-4677).
- Sautijn Kluit, W.P.: 'De 's-Gravenhaagsche courant'. In: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1874-1875*. Leiden, 1875, 3-181.
- Scamozzi, Vincent: *Het voorbeelt der algemeene bouw-konst*. Het seste boeck, in 't tweede deel. [...]. By Danckert Danckertsz. Kaert- en boeck-verkooper in de Kalverstraet, in de Danck-baerheyt. Amsterdam [1661]. Colofon: Ter drukkerije van Cornelis de Bruyn, boekdrukker, achter de Nieuwe Kerk, in de Grave-straat. Amsterdam, 1661. (KBH 1304 B 63).
- Schema, Simon: *Overvloed en onbehagen, De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*. Vertaald door Eugène Dabekaussen, Barbara de Lange en Tilly Maters. Amsterdam, 1989.
- Scheffer, J.H.: *Genealogie van het geslacht Lestevenon*. Rotterdam, 1878. (Nederlands familie-archief).
- Schlimmer, J.G. en Z.C. de Boer: *Woordenboek der Grieksche en Romeinsche oudheid*. 3e dr. Met houtgravures tusschen den tekst. Haarlem, 1920.
- Schmidt, C.: *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950 een sociologische benadering*. [Amsterdam], [1986]. (Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde).
- Schneider, Maarten: *De Nederlandse krant. Van 'nieuwstydinghe' tot dagbladconcentratie*. 3^e, geh. herz. dr. Amsterdam, 1968.
- Schotel, G.D.J.: *Oude zeden en gebruiken in Nederland*. [Dordrecht], [1859].
- Schotel, G.D.J.: *Het maatschappelijk leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw*. 2^e verb. en geïll. uitg. door H.C. Rogge. Leiden, [1905].
- Schutte, O.: *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584-1810*. 's-Gravenhage, 1976. (Rijks geschiedkundige publicatien).
- Sententie over Augustyn Vosch, backer, Tryntje Riddersbach, zijn vrouw, en Pieter Vosch,*

- de soon. Wegens de schrickelijcke moort by haer ghedaen aen Orseltje, dienst-maeght van de heer de Reuver op sondagh den 24. Augusti 1661, binnen Utrecht. Met de executie daer op gevolght, en aen haer drien volbracht aldaer op de Neude, den 12. en 13. November.* (UBL Pamfl 1661, Thyspf 7272).
- Sententie over ende inder sake hangende voor den Hove van Hollant, tusschen Anna Allevermans weduwe, wijlen Hans Stegemans, woonende tot Amsterdam, impetrante in cas d'appel, dienende precise ter eenre, ende Wilhelmus Somerius, predikant aldaer, ghe-daeghde in 't voorsz. cas ter andere zyde.* Den Haghe, 1646. (KBH Pfl 5389).
- Smits-Veldt, Mieke B.: *Het Nederlandse renaissance-toneel.* Utrecht, [1991]. (Hes literatuur).
- Soete (De –) De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande; of d'afgevalle roos van juffr. Elisabeth l'Estevenon.* Bestaende in alle de gedichten, sententien, en samenspraken, die 'er, van 't begin tot den einde, uitgekomen zijn. Door een liefhebber, tot dienst der Amstelsche jonckheid. Gedrukt in 't jaer van 't Haegse pleidoy, 1661. (KBH pamflet 8554).
- Soete (De –) vryagie van monsr. Gabriel de Lalande of d'afgevalle roos van juffr. Elisabeth l'Estevenon.* Van inl. en aantekeningen voorzien door B. Hekman. Veghel, 1991. Doctoraalscriptie Leiden.
- [Soucy, François du, Sieur de Gerzan] *d'Afrikaanse Sofonisba.* Die, door de min, geestige werkingen, vreemde vonden, doorluchtige aan slagen, en schielijke toevallen van druk en blijdschap, vermakelijk onder een vertoont. In twee deelen begrepen. Nieulijks uit 'et Françoisch door D.V.R. vertaalt. Voor I.I. Schipper. Amsterdam, 1661. (UBA OK 62-5649).
- Stallaert, K.: *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden.* Leiden, 1890-1893. 3 dln.
- Strada, P. Famianus: *De thien eerste boecken der Nederlandsche oorloge.* Verduytscht door Guiliam van Aelst. Voor Andries van Hoogen-huyse, boeck-verkooper op de Beurs. Rotterdam, 1655. Colofon: Gedrukt by Iacob Braat. Dordrecht, 1655. (KBH 234 L 39).
- Straten, Hans van: *Razernij der liefde. Ontuchtige poëzie in de Nederlanden van middel-eeuwen tot Franse tijd.* Amsterdam, [1992].
- Tengnagel, Mattheus Gansneb: *Alle werken waarin opgenomen de paskwilen die ten onrechte aan Tengnagel toegeschreven zijn.* Ingel. en van aantekeningen voorzien door J.J. Oversteegen. (Nederlandse klassieken). Amsterdam, 1969.
- Thomassen, Kees and J.A. Gruys: *The album amicorum of Jacob Heyblocq.* Introduction, transcriptions, paraphrases & notes to the facsimile. Zwolle, 1998.
- Tiele, P.A.: *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten.* Eerste afdeling. Verzameling van Frederik Muller te Amsterdam. Naar tijdsorde gerangschikt en beschreven. Amsterdam, 1858-1861. 3 dln.
- Veenstra, Fokke: *Ethiek en moraal bij P.C. Hooft. Twee studies in renaissanceistische levensidealen.* Zwolle, 1968. (Zwolsche reeks van taal- en letterkundige studies 18).
- Veer, H. de: *Agatha Welhoek. De kerk, de staat en het hart.* Een paar bladzijden uit het archief der Nederduitsche hervormde gemeente te Delft. Delft, 1860.
- Veldman, Ilja M.: *Crispijn de Passe and his progeny (1564-1670). A century of print production.* Vol. 3. Translated from the Dutch by Michael Hoyle. Rotterdam, 2001.
- Veldman, Ilja: 'Een riskant beroep. Crispijn de Passe de Jonge als producent van nieuwsprenten'. In: *Prentwerk. Printwork. 1500-1700.* (Nederlands kunsthistorisch jaarboek

- 52 (2001)). Zwolle, [z.j.], 155-171.
- Vennekool, [Jacob]: *Afbeelding van 't stadthuys van Amsterdam, in dartigh coopere plaaten*. Geordineert door Jacob van Campen. Bij Dancker Danckerts, in de Calverstraet in de Danckbaerheyt. Amsterdam, 1661. (KBH 1302 A 42).
- Verdam, J.: *Middelnederlandsch handwoordenboek*. Onveranderde herdr. en van het woord *sterne* af opnieuw bew. door C.H. Ebbinge Wubben. 's-Gravenhage, 1981.
- Verhas, Christel Madeleine Odile: *De beginjaren van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland ... tot onderhoudinge van de politique ordre ende staet der landen van Hollandt, Zeelandt, Vrieslant ...* Den Haag, 1997. Diss. Leiden.
- Verkruisje, Piet: 'Moeilijk en dogmatisch, maar wel buitengewoon rijk. Verleden, heden en toekomst van de analytische bibliografie'. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 9 (2002), 7-23.
- Verkruisje, Piet: "Gedruckt in seghwaer, op de pars der lijftsaeemheyt". Boekwetenschap en pamfletliteratuur'. In: *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Onder red. van José de Kruijf, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman. Hilversum, 2006, 31-43.
- Verkuyl, P.E.L.: *Battista Guarini's Il Pastor fido in de Nederlandse dramatische literatuur*. Assen, 1971. (Neerlandica Traiectina).
- Verscheide Nederduytsche gedichten, van Grotius, Hooft, Barlaeus, Huygens, Vondel en anderen*. Versamelt door J.V. J.S. TVD. B. G P. CLB. Voor Lodewyck Spillebout, boeck-verkooper in de Kalverstraet, in d'Amsterdamsche Bibliotheek. Amsterdam, 1651. (UBL 1198 F 10).
- Verscheide Nederduytsche gedichten, van P.C. Hooft, C. Huygens, C. Barlaeus, Tesselshade, Vondel, Vander Burgh, en anderen*. Dl. 2. Verzamelt door J.V.M. Voor Lodewyck Spillebout, boeck-verkooper op den Dam, in d'Amsterdamsche Bibliotheek. Amsterdam, 1653. (UBA O 61-6248: 2).
- Verscheide Nederduytsche gedichten, van Huygens, Vondel, Westerbaen, Vander Burgh, Anslo, Dekker, Brandt, Vos, &c.* By een verzamelt door N.H.B.G.A.I.M. [= Geeraert Brandt]. Voor Jan Rieuwertsz. boekverkoper, in Dirk van Assensteeg, in 't Martelaars Boek. Gedrukt by Tymon Houthaak. Amsterdam, 1658. (UBA OK 80-822).
- Verscheide Nederduytsche gedichten, van Grotius, Hooft, Barlaeus, Huygens, Vondel en anderen*. Versamelt door J.V. J.S. TVD. B. G P. CLB. Voor Gerrit Willemsz. Doornick, boeck-verkooper op de Cingel by Jan-Roon-poorts-toorn, in 't Groot Kantoer-boeck. Amsterdam, 1659. (UBA O 63-9093).
- Vier eeuwen Herengracht. Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners*. Uitgegeven onder auspiciën van het genootschap Amstelodamum. Amsterdam, 1976.
- Virgile: 'L'Énéide'. Dans: *Oeuvres de Virgile*. Texte latin. Publiées avec une introduction biographique et littéraire, des notes critiques et explicatives, des gravures, des cartes et un index. Par F. Plessis et P. Lejay. Paris, [1913], 233-878.
- Visser, Piet: 'Frisia non cantat? Boekverkopers, bloemlezers en poetsenbakkers op de Helicon van 't Heitelân'. In: *Klinkend boeket. Studies over renaissancesonnetten voor Marijke Spies*. Hilversum, 1994, 165-172.
- Vollenhove, B.: *Broedermoort te Tranziane. Treurspel*. [Kenspreuk: Tu potes unanimes armare in praelia fratres = Je kunt je broeders eensgezind wapenen in de strijd]. Voor Jacob Vinckel, boeck-verkooper in de Oude Lely-straet in de History Schrijver. Amsterdam, 1661. (UBL 1093 G 32).
- [Vondel, J. van den]: 'd'Amsterdamsche Academi aen alle poeten en dichters der Ver-

- eenichde Nederlanden liefhebbers van de goude vryheyd'. In: *Bericht op de vragen vande Amsterdamsche Academi ofte narren-school, inghestelt by een lit van de Brabantsche Kamer ghenaeamt: t'Leliken onder de doornen*. Ghedruckt int jaer 1630. [z.p.] (UBL 904 F 33).
- Vondel, I. v.: *Gysbreght van Aemstel. d'Ondergangk van zijne stadt, en zijn ballingschap. Treurspel*. [Kenspreuk: Urbs antiqua ruit = De oude stad is ingestort]. De leste druck, vermeer, en verbeter. Ter druckerye van Kornelis de Bruyn, boeckdrucker, in de Gravestraet, 1661. (UBL 1093 G 39).
- Vondel, Joost van den: *Victoria Victus, of d'overwonne weereldt, daar in al de listen die de wereldt, om een godtsaligh mensch te verleyden, gebruyckt, als mede, hoe een oprecht christen, de selve lichtelijck kan overwinnen, seer geleerdelijck worden vertoont*. By David van Wesel, boeckver cooper, in de Gasthuys-steegh, aen den Dam. Amsteldam, 1653. (UBA 2 H 14).
- Vondelen, J. v.: *Toonneel des menschelicken levens, of de vernieuwde gulden winkel*; waer in, door poëtische, historische, morale, en schriftuurlikke leeringen, den mensche ver-toont werdt, hoedanigh hy zijn leven, handel, en wandel, zediglik, eerbaerlik en vermakelik sal overbrengen. Gedrukt by Cornelis de Bruyn. Voor David van Wesel, boekverkooper, op de hoek van de Nieuwe Hoogh-straet, in de groen Segreyne Bybel. Aemsteldam, 1655. (UBA Vondel 2 H 14: 1).
- Vos, Ian: *Aran en Titus, of Wraak en weerwraak: Treurspel*. Voor Aeltje Verwou, weduwe van Balthazar van Dorsten, boeckverkoopster op den Middeldam, in 't Schuldtboeck. Gedrukt by Dominicus vander Stichel. Amsteldam, 1641. (UBA O 61-8985).
- Vos, Jan: *Alle de gedichten*. Verzamelt en uitgeg. door J[acob] L[escaille]. 2 dln. Amsterdam, 1662. (KBH 232 N 29).
- Vos, Jan: *De klucht van Oene*. Ghedruckt by Severijn Thysz. op de Prince-graft achter 't schouwburgh. Voor Aeltie Verwou, boeckverkoopster op den Middeldam, in 't Schuldt-boeck. Amsteldam, 1642. (UBL 1098 B 29: 1).
- Vos, Jan: *Dichtkunst*. Verzamelt en uytgegeven door J.v.D. Uyt de boekwinkel van Ian van Duisberg, op de hoek van de Stil-steeg, achter 't stadthuys. Amsterdam, 1658. (UBL 1199 G 1).
- Vos, Jan: *Klucht van Oene*. Uyt de boekwinkel van Ian van Duisberg, op de hoek van de Stil-steeg, achter 't stadthuys. Amsterdam, 1658. (UBL 1095 D 63: 5).
- Vos, Jan: *Medea; Treurspel*: By Jacob Lescaijle, boekverkooper op de Middeldam, naast de Vismarkt. Amsterdam, 1667. (UBL 1095 D 63: 4).
- Vrankrijker, A.C.J. de: *Mensen, leven en werken in de Gouden Eeuw*. 's-Gravenhage, 1981 (Nijhoffs historische monografieën).
- Vrieler, Joost: *Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten*. Hilversum, 2007.
- Vries, Hubert de: *Wapens van de Nederlanden. De historische ontwikkeling van de heraldische symbolen van Nederland, België, hun provincies en Luxemburg*. Amsterdam, [1995].
- Vuile (De -) gewinzoekers ten toon gesteld, hunnen bedrieglyken handel gemeld; 't karakter der paskwilschryvers beschreeven, om aan de waereld van zulk volk een afschrik te geeven. Hun te dwingen van in hun schilp te kruipen, op dat ze behoed mogen blyven voor hangen of verzuipen, of and're benauwde stuipen. Blyspel in drie bedryven*. [z.p.] 1782. (UBL 1097 B 49).
- [Waarmond, Lieven van]: *Proces crimineel, in cas van hoogh gequetste majesteit tusschen de ingesetenen van Holland als aanklagers ter eenre en de hr. heer Casper Fagel raat-*

- pensionaris &c. van Holland en West-Vriesland als gedaagde ter andere zijde.* [Z.p], [z.j.]. (UBL 1260 G 22).
- Wagenaar, Jan: *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koop-handel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe.* Opnieuw uitgegeven. Alphen a/d Rijn [enz.], 1971-1972. 4 dln.
- Waller, F.G.: *Verzameling F.G. Waller. Catalogus van Nederlandsche en Vlaamsche populaire boeken.* Uit de nagelaten gegevens bew. door Emma Dronckers. 's-Gravenhage, 1936.
- Wijnaendts van Resandt, W.: *Op zoek naar onze voorouders. Handleiding voor genealogisch onderzoek.* 6de herz. dr. 's-Gravenhage, 1984. (CB-reeks 2).
- Wilpert, Gero von: *Sachwörterbuch der Literatur.* 8., verbesserte und erweiterte Auflage. Stuttgart, [o. J.].
- Winkel, J. te.: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van de Republiek der Vereenigde Nederlanden.* 2^e dr. Dl. 2. (Haarlem, 1924). (De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde 4).
- Winkelman, P.H.: *Bronnen voor de geschiedenis van de Nederlandse Oostzeehandel in de zeventiende eeuw. Amsterdamse bevrachtingscontracten, wisselprotesten en bodemerijen van de notarissen Jan Franssen Bruyningh, Jacob Meerhout e.a. 1601-1608.* Dl. 4. ('s-Gravenhage, 1983). (Rijks geschiedkundige publicatiën. Grote serie 184).
- Witsen Geysbeek, P.G.: *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters.* Amsterdam, 1821-1827. 6 dln.
- Woordenboek (Het -) der Nederlandsche taal.* Rotterdam, 2000, (cd-rom versie).
- Worp, J.A.: *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland.* Groningen, 1904-1908. 2 dln.
- Worp, J.A.: *Geschiedenis van den Amsterdamschen schouwburg 1496-1772.* Uitgeg. met aanvulling tot 1872 door J.F.M. Sterck. Amsterdam, 1920.
- Worp, Jacob Adolf: *Jan Vos.* Groningen, 1879. Diss. Groningen.
- Wulp, J.K. van der: *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman.* Met supplement op de jaren 1519-1688. Amsterdam, 1866-1868. 3 dln.
- Zanten, L. van: *Spiegel der gedenckweerdigste wonderen en geschiedenissen onses tijds. Meestendeel voor-gevallen in Europa, en voornaemlijk in de Nederlanden, zedert het jaer 1600, tot den jare 1660.* Uyt veel geloofwaerdige authouren, memorien en advijsen, met groote moeyte by een vergadert en uytgegeven. Gedrukt by Iohannes van den Bergh, boeckverkooper, in de Gasthuys-steegh, aen den Dam, bezijden 't Stadthuys, in de Boek-winckel. Amsterdam, 1661. (UBA OK 63-281).
- Zeeuwze ratel, geroert tusschen dry personen, een Hollander, Zeeuw en Hagenaar, over het uitsluiten en deporteren van een stadhouder en generaal.* By Philippus van Esch. Middelburgh, 1654. (UBL PAMFLT 1654 II nr. 4333).
- Zoest, Aart van: *Waar gebeurd en toch gelogen. Over fictie en niet-fictie.* Assen [enz.], 1980. (Puntkomma-reeks).
- Zoet, Jan: *d'Uitsteekenste digt-kunstige werkken. Bestaande in verschaiden ernsthaftige en boertige stoffen.* Naa zijn leeven by een gebragt, door een liefhebber der Neederduidsche digt-kunst. [...]. Amsterdam: Jan Klaasz. ten Hoorn, 1675. (UBL 1199 G 15).
- Zoeteman, Martine: 'Het universiteitsarchief als genealogische bron voor de vroegmoderne tijd'. In: *Jaarboek van het Centraal bureau voor genealogie* 51 (1997), 83-98.

Internetbronnen

- ‘1636. Schaking op Moersbergen’.
[Http://www.hetutrechtsarchief.nl/tijdbalk.asp](http://www.hetutrechtsarchief.nl/tijdbalk.asp)
- Bisterbosch, Liesbeth: De “trage” maan snelt door de dierenriem.
[Http://www.liesbethbisterbosch.org/act/act05/06maanmaagd/junimaan maagd.htm](http://www.liesbethbisterbosch.org/act/act05/06maanmaagd/junimaan%20maagd.htm)
- Court, Petronella de la/Brouwerij *De Swaen*/Bunghuis.
[Http://www.inghist.nl](http://www.inghist.nl); (zoekwoord: *Court*)
- Dijstelberge, Paul: De cost en de baet. Uitgeven en drukken in Amsterdam rond 1600.
[Http://www.dbnl.org/tekst/dijs002cost01_01/](http://www.dbnl.org/tekst/dijs002cost01_01/)
- Grafische technieken-kopergravure.
[Http://www.teylersmuseum.nl](http://www.teylersmuseum.nl)
- Helwig: ‘Johannes van den Bergh, boekverkoper te Amsterdam’.
[Http://home.planet.nl/~jhelwig/focquenbroch/bergh.htm](http://home.planet.nl/~jhelwig/focquenbroch/bergh.htm)
- ‘Het kasteel Moersbergen. Ligging, ontstaan, geschiedenis’.
[Http://www.kasteleninutrecht.nl/moersbergen.htm](http://www.kasteleninutrecht.nl/moersbergen.htm)
- Kloek, Els: ‘Bicker, Wendela’. In: *Digitaal vrouwenlexicon van Nederland*.
[Http://www.inghist.nl/onderzoek/projecten/dvn/lemmata/data/bicker](http://www.inghist.nl/onderzoek/projecten/dvn/lemmata/data/bicker)
- Liederen in De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande.
[Http://www.liederenbank.nl](http://www.liederenbank.nl) (zoekwoord: *Hekman SV1991*)
- Monumenten en archeologie in Amsterdam. 1200-1585: de voorgeschiedenis.
[Http://www.bma.amsterdam.nl/adam/nl/intro/gesch1.html](http://www.bma.amsterdam.nl/adam/nl/intro/gesch1.html)
- Museum Boerhaave: Algemene natuurwetenschappen. ‘Van piskijkers en heelmeesters. Genezen in de Gouden Eeuw’). [Http://www.museumboerhaave.nl](http://www.museumboerhaave.nl).
- Tijdsindeling: oude en nieuwe stijlen.
[Http://www.byzantijnsekapel.nl/pages/tijdsindeling.htm](http://www.byzantijnsekapel.nl/pages/tijdsindeling.htm)
- Verssen, Ludovicq van.
[Http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BesluitenStaten-generaal1626-651/silva/sg/resoluties?advanced=1&persoon_ids:int=148047](http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BesluitenStaten-generaal1626-651/silva/sg/resoluties?advanced=1&persoon_ids:int=148047) (zoekwoord: *Verssen*).

Lijst van afkortingen

ADN	Archives départementales du Nord te Lille.
ADP	Archives Diplomatique de la Ministère des affaires étrangères te Parijs.
ASA	Stadsarchief van Antwerpen.
BLL	British Library te Londen.
BMB	Bibliothèque municipale de Bayonne.
BMR	Bibliothèque municipale de Rouen.
BNF	Bibliothèque nationale de France te Parijs.
BR	Bibliotheek Rotterdam.
CBG	Centraal bureau voor genealogie te Den Haag.
CIL	Courtauld Institute te Londen.
DTB	Doop-, Trouw- en Begraafregisters.
HAB	Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel.
HGA	Haags Gemeentearchief.
HH	Hof van Holland.
HLCA	Huntington Library California.
HR	Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland.
HUA	Het Utrechts Archief.
IIH	Iconografisch instituut te Den Haag.
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.
ING	Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag.
KBH	Koninklijke bibliotheek te Den Haag.
KBR	Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel.
KBS	Kungliga biblioteket te Stockholm.
KITLV	Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde.
KK	<i>Klucht van Koddige Koert.</i>
LL	De Lalande-Lestevenon.
NAH	Nationaal archief te Den Haag.
RAL	Regionaal archief te Leiden.
RHC	Regionaal historisch centrum te Haarlem.
RKD	Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te Den Haag.
RM	<i>De rampsalige min. Treurspel voor Cupido.</i> (RM1 deel 1, RM2 deel 2).
RMA	Rijksmuseum Amsterdam.
RSB	Russische Staatsbibliotheek te Moskou.
SAA	Stadsarchief van Amsterdam (voormalig GAA).
SBH	Stadsbibliotheek Haarlem.
SBM	Stadsbibliotheek Maastricht.
SV	<i>De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande [...].</i>
TI	<i>Tribunal injuriae & Amoris.</i>
UBA	Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
UBG	Universiteitsbibliotheek Gent.
UBGw	Universiteitsbibliotheek Greifswald.
UBL	Universiteitsbibliotheek Leiden.
UBM	Universiteitsbibliotheek Maastricht.
UBN	Universiteitsbibliotheek Nijmegen.
UBU	Universiteitsbibliotheek Utrecht.

UBVU Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam.
UBA Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam.

Verantwoording van de afbeeldingen

De auteur heeft ernaar gestreefd de auteursrechten op de betreffende illustraties te regelen volgens de wettelijke bepalingen. In een enkel geval konden de (eventuele) auteursrechten niet worden achterhaald. Degenen die menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich wenden tot de auteur.

- 1 Plan de Bayonne en l'état qu'il estoit en 1674. (Médiathèque de Bayonne, France).
- 2 Palais Montaut. (Ducéré: *Le vieux Bayonne*. Médiathèque de Bayonne, France).
- 3 Fragmentgenealogie Pierre de Lalande – Madeleine du Prat/Gentine de Marqua.
- 4 Portret van Gabriel de Lalande. Vergroot detail uit de *Tribunal injuriae & Amoris* (Rijksmuseum Amsterdam RP-P-OB-76.934).
- 5 Handtekening van Gabriel de Lalande. (SAA 5075-1209).
- 6 Herengracht 362-394. Fragment uit het Grachtenboek van Caspar Philips Jacobsz. (SAA).
- 7 Fragment van het ruitersportret van Rembrandt (1660). (SAA Atlas Dreesmann).
- 8 De uitvergrote namen van de ruiters van groep B van het ruitersportret.
- 9 Fragment: Carte d'Artois, et des environs. (Archives départementales du Nord Lille France: AdN 59 Fi 282).
- 10 Impressie van Gondécourt. *Albums de Croÿ*.
- 11 Impressie van Pont à Vendin. *Albums de Croÿ*.
- 12 Het wapen van de Lestevenons volgens J.H. Scheffer: *Het geslacht van de Lestevenons*.
- 13 Het wapen van de Lestevenons volgens een anonieme tekenaar. (HUA 43/26).
- 14 Buurtkaart Warmoesstraat. (SAA Atlas J.C. Loman jr. 1876).
- 15 Portret Abraham Lestevenon. (Den Haag Collectie RKD/IB 44064).
- 16 Portret Elisabeth van Thije. (Den Haag Collectie RKD/IB 44065).
- 17 Fragmentgenealogie Abraham Lestevenon – Elisabeth van Thije.
- 18 Fragmentgenealogie Mattheus Pelgromsz. van Thije – Machtelt Boogers.
- 19 Portret Mattheus Lestevenon (1670). (Courtauld Institute of Art London).
- 20 Portret Mattheus Lestevenon (1693). (Den Haag Collectie RKD/IB 20558).
- 21 Portret Elisabeth Backer. Jaar (1693). (Den Haag Collectie RKD/IB 20559).
- 22 Portret Isaac van Thije. (Den Haag Collectie RKD/IB 37666).
- 23 Portret Elisabeth Lestevenon. (Den Haag Collectie RKD/IB 37667).
- 24 Fragmentgenealogie Isaac van Thije – Elisabeth Lestevenon.
- 25 Fragmentgenealogie Pieter Jansz. Cloeck – Jannetje Cornelisdr. Hoof.
- 26 Stadhuis van Amsterdam ca. 1665. (SAA nr. 010097002630).
- 27 Stadhuis van Amsterdam: schets begane grond en eerste verdieping. (Sjoerd Faber [e.a.]: *Van heeren, die hunn' stoel en kussen niet beschamen*. [Z.p], [z.j]).
- 28 Beginstuk akte notaris Emanuel de Lavello van 11 juni 1661 betreffende Annetge (SAA 5075-2983).
- 29 Bontemantels handschrift (*Civ. en judic. aant.* II, 280. (SAA 5059-32)).
- 30 Detail van de kaart van Amsterdam van Gerred de Broen 1724. (SAA nr. 010001000014).

- 31 Plattegrond van de gijzelkamers van het stadhuis van Amsterdam. Tekening Jacob van Campen. (KBH 1302 C 31a).
- 32 De Dam met stadhuis, Nieuwe Kerk en Waag. (SAA nr. 010097010593).
- 33 De Dam. Detail burgerwijkkaart wijk XXIII (1775). (UBL P59 5411).
- 34 Gravure van het interieur van een boekwinkel in L. van Zantens *Spiegel der gedenckweerdighste wonderen* (1661). (UBA OK 62-7609).
- 35 Begraafbriefje van Catharina Kruys. (SAA 928 Collectie begraafbriefjes, map K).
- 36 Vignet B-0322 op de titelpagina van *De soete vryagie*. (KBH 32 D 37: 1).
- 37 Hoofd met bladertooi op de slotpagina van *De soete vryagie*. (KBH 32 D 37: 1).
- 38 Titelpagina van *De rampsalige min*. Dl. 1 (M.S.N.), 8°. (KBH 459 C 42: 1).
- 39 Titelpagina van *De rampsalige min*. Dl. 2 (M.S.N.), 8°. (KBH 459 C 42: 2).
- 40 Titelpagina van *De rampsalige min*. Dl. 1 (M.S.D.), 8°. (UBA OK 63-8928 (1)).
- 41 G-initiaal in *De rampsalige min*. Dl. 2, kwarto. (UBL 1241 H 24).
- 42 Drukkersvignet met obelisk van Cornelis de Bruyn. (KBH 3176 G 27: 1).
- 43 De gekaderde M-initiaal in *De soete vryagie*. (KBH 32 D 37: 1).
- 44 Vignet B-0322 in Huisstede/Brandhorst: *Dutch printer's devices* (1999).
- 45 Vignet W-0322 in Episcopus: *Tractaet van 't ampt der overheyt*. (UBA 414 F 14).
- 46 Vignet B-0322 in colofon van Scamozzi: *Het voorbeelt der algemeene bouw-konst* (1661). (KBH 1304 B 63).
- 47 Fragmentgenealogie Denijs Denijssen – Sara Sijmons.
- 48 Fragmentgenealogie Herman Neuijen – Sara Denijs.
- 49 Ondertrouwakte Joan Neuijen en Christina van Zeller. (SAA DTB 1681 (692-239)).
- 50 Het slot van Jan Neuyes inscriptie in het *Album amicorum van Jacob Heyblocq* (facsimile p. 273).
- 51 De Nieuwe Brugh en het Paalhuis. (Rijksmuseum Amsterdam objectnr SK-A-20).
- 52 Allegorische voorstellingen (7x) in *De soete vryagie*. (British Library Board (1487.ee.3.(1))).
- 53 Begraafbriefje van Margareta Bas. (SAA 928 Collectie begraafbriefjes, map B).
- 54 Aantekening van de anonymus in *De soete vryagie* p. 137. (UBA Pfl. G f 27).
- 55 Aantekening van de anonymus in *De soete vryagie* p. 227. (UBA Pfl. G f 27).
- 56 Het openingsgedicht van *De soete vryagie*. (UBG Meul 3861).
- 57 Titelpagina van *De rampsalige min*. Dl. 1 (M.S.N.), 4°. (UBA O 60-4335).
- 58 Titelpagina van *De rampsalige min*. Dl. 2 (M.S.N.), 4°. (UBA O 60-4335).
- 59 Titelpagina *Klucht van Koddige Koert*. (KBH 348 D 28: 3).
- 60 Fragment uit de *Klucht van Koddige Koert*. 4°. (BNF Yi-1121).
- 61 *Tribunal injuriae & Amoris*. (Rijksmuseum Amsterdam RP-P-OB-76.934).
- 62 Fragment *Tribunal injuriae & Amoris*. (SBH 128 A 59: 5).
- 63 Prent van Pieter Serwouters in Johan van Heemskercks *Minne-kunst* (1626). (UBA OK 80-145).
- 64 *Tribunal injuriae & Amoris* akte (beknopte versie) van notaris Joannes Hellerus. (SAA 5075-2069 p. 258).
- 65 *Tribunal injuriae & Amoris* akte (uitgebreide versie) van notaris Joannes Hellerus. (SAA 5075-2069 p. 259r/v).

Résumé

L'amour lui fut fatal.

C'est en mai 1661 qu'Elisabeth Lestevenon sous la pression de sa mère Elisabeth van Thije et son frère Mattheus Lestevenon, rompit brusquement la liaison qu'elle entretenait depuis trois ans, avec Gabriel de Lalande, un riche marchand français. Dans le même temps, Hendrick Cloeck, jeune avocat à Amsterdam, demanda sa main et elle fit semblant d'en être amoureuse pour les besoins de la cause. Gabriel ne comprit pas son rejet. Par ressentiment et dépit, il révéla des détails intimes sur leur liaison, insultant ainsi l'honneur des Lestevenon. Elisabeth van Thije et son fils Mattheus réussirent à convaincre les échevins d'appréhender Gabriel et de l'emprisonner. Les pamphlétaires se saisirent de leur plume pour épinglez les ex-amants, la famille Lestevenon et Hendrick Cloeck et – en passant – l'administration d'Amsterdam et quelques-uns de ses notables. Les magistrats tinrent Gabriel reclus plus de soixante-dix jours, ce qui causa dans la ville une grande commotion qui dura jusqu'au jour de la libération de Gabriel. Les procès en justice qui se succédèrent pour réhabiliter son honneur traînèrent plusieurs années. Mais avec le temps, le scandale tomba dans l'oubli.

C'est de ce scandale que traite cette thèse qui porte le titre: *L'affaire De Lalande-Lestevenon. Faits et fiction à propos d'un scandale à sensation dans l'Amsterdam du dix-septième siècle*. L'histoire narre la triste fin de la liaison amoureuse entre Gabriel et Elisabeth et le rôle fâcheux joué par la classe régnante d'Amsterdam dans cette affaire mêlant abus de pouvoir et arrogance. C'est ainsi qu'une piquante anecdote privée, qui n'aurait fait que nous divertir, donna lieu probablement au scandale le plus bruyant dans l'Amsterdam du dix-septième siècle.

L'affaire n'a pas suscité l'intérêt des historiens durant plus de trois siècles, en dépit de l'abondante documentation primaire et secondaire. Cette étude fournit des hypothèses et des preuves concernant la participation à l'affaire du poète Jan Neuye, de l'imprimeur et libraire Johannes van den Bergh, de l'imprimeur Cornelis de Bruyn, du graveur Crispijn de Passe le Jeune et du régent Jan Vos, administrateur du théâtre d'Amsterdam.

De nombreuses personnes et instances ont été impliquées dans l'affaire: des producteurs de livres et pamphlets, des familles de notables, des notaires, des régents de théâtre, l'administration d'Amsterdam, la Cour de Hollande, la Cour de Cassation de Hollande, le représentant de la France à La Haye, Jacques-Auguste de Thou baron de Meslai (1609-1677) et même

le roi de France, Louis XIV (1638-1715).

Les protagonistes de cette affaire ne s'en tirèrent pas sans séquelle. Gabriel de Lalande fut éliminé socialement. Il fit faillite fin septembre et fut placé sous curatelle le 7 octobre 1661. Sa longue et coûteuse liaison avec Elisabeth, les frais élevés de procédure et la détérioration de ses affaires, le ruinèrent. Il perdit à Amsterdam sa fiancée, son argent et son prestige social et ainsi son honneur.

Les Lestevenon furent attaqués dans leur honneur, mais leur fortune ne s'en ressentit point. Malgré la honte qui les avait touchés, l'élite d'Amsterdam continua à les accueillir et à les protéger. Elisabeth Lestevenon se maria en 1661 avec son cousin Isaac van Thije, gentilhomme d'Opmeer. Son frère Mattheus se maria quelques mois plus tard avec Elisabeth Backer, fille d'un riche aristocrate, ancien maire et conseiller de la ville d'Amsterdam, le chevalier Willem Backer. Le scandale appartenait désormais au passé.

Hendrick Cloeck fut la figure tragique de cette affaire. Elisabeth Lestevenon le rejeta et il dut subir de nombreuses moqueries. Peu de temps après la libération de Gabriel le 8 août 1661, il se détourna des Lestevenon. Il avait perdu de sa crédibilité et de son honneur supprimer ceci, à l'instar des autres protagonistes. Deux ans plus tard, en août 1663, il épousa Anna Pers âgée de dix-sept ans. En 1667, après d'intensives tractations, il devint conseiller à la Cour de Hollande, à la Haye, où il mourut en octobre 1670.

La lutte entre honneur et honte constitue le fil conducteur de cette histoire. Elisabeth Lestevenon a rompu la promesse de mariage qu'elle avait fait à Gabriel attendant ainsi à leur honneur mutuel. L'indiscrétion de Gabriel suscita un flot de pamphlets injurieux dénonçant les deux amants, les Lestevenon, Hendrick Cloeck et l'administration d'Amsterdam. Le bailli appréhenda Gabriel en plein jour. Arrêté comme un vulgaire brigand, il fut emprisonné pendant une longue période; sa réputation et celle de sa famille en furent gravement lésées. L'administration d'Amsterdam fut discréditée du fait de son népotisme, de son non-respect de la loi et de son arrogance vis-à-vis des juridictions suprêmes, du roi de France et de son ambassadeur à La Haye.

Au dix-septième siècle Amsterdam était devenue la plus grande ville commerciale du monde et Bayonne un des principaux ports français. La République et particulièrement la ville d'Amsterdam utilisaient intensivement la position internationale de Bayonne, comme maillon entre le nord et le sud. Le commerce entre les deux villes reçut un coup de fouet vers

1635 quand Louis XIII établit à Bayonne un consul de Hollande. Il y eut alors un flot de migration dans les deux sens. Des membres de la famille De Lalande, de Bellegarde et d'autres s'établirent à Amsterdam et des familles hollandaises, telles que les Van Oostrom et Düffel élurent domicile à Bayonne. Les contrats notariés d'affrètement ainsi que les actes concernant des lettres de change conservés dans les Archives municipales d'Amsterdam offrent de nombreuses informations sur les relations commerciales entre les deux villes, les marchands concernés, les marchandises, les capitaines, les navires, les ports de chargement et de déchargement et les voies maritimes.

Gabriel de Lalande était originaire d'une famille bayonnaise portant le nom de Delalande Dapitois. C'était, semble-t-il une famille fortunée. Son père Pierre exerçait la profession de receveur de l'impôt du vin. Il décéda le 5 mars 1655 et sa femme Laurence David hérita de ses biens. Son fils aîné Pierre de Lalande reprit les affaires de son père. Cette famille comptait quinze enfants dont Gabriel, baptisé le 6 octobre 1629 à Bayonne. Vers 1656/1657, probablement, Gabriel et son frère Pierre (né en 1639) s'établirent à Amsterdam comme marchands. Gabriel devint bourgeois d'Amsterdam le 19 avril 1657 et avec son frère cadet Pierre il commença l'entreprise *Gabriel et Pierre de Lalande et compagnie*. Leur commerce européen fut florissant. A Bayonne ils étaient fréquemment en relation d'affaires avec Pierre de Lalande Hondaro, un cousin de leur père et avec Pierre le Jeune (né en 1611), un de leurs oncles paternels. Deux autres des frères de leur père, Charles (né en 1616) et François (né en 1618), s'étaient déjà établis à Amsterdam dans les années quarante. Ils étaient aussi marchands européens. Leur entreprise se nommait *Charles et François de Lalande et compagnie*. La famille De Lalande jouissait d'une très bonne réputation à Amsterdam.

Gabriel a dû être une figure marquante, aussi bien dans le monde des affaires qu'en société. En moins de cinq ans, il réussit à gagner l'estime aussi bien du citoyen ordinaire que celle d'une grande partie de l'élite d'Amsterdam. Aussi quand Les Magistrats de la Cour d'Amsterdam – le collège des échevins, du bailli et de quatre maires – l'appréhendèrent et l'emprisonnèrent de manière illégale, une tempête de protestation s'éleva, qui ne cessa qu'après la libération de Gabriel le 8 août 1661. Tous les jours, des centaines de personnes défilaient le long de son cachot pour lui témoigner leur soutien. La prison était située sur le côté nord de l'hôtel de ville, en face de l'Église Neuve (*Nieuwe Kerk*). Beaucoup de marchands et de dames de la grande bourgeoisie, parmi lesquelles quelques épouses

de maires, lui rendirent visite.

Elisabeth Lestevenon (1642-1710) était la fille du marchand de soie, Abraham Lestevenon (1592-1652) et Elisabeth van Thije (1608-v. 1665). Les Lestevenon étaient établis à Amsterdam à la fin du seizième siècle. Ils étaient originaires de la Flandre gallicante, au sud-ouest de la Châtellenie de Lille. Ils firent bien vite partie de l'élite d'Amsterdam. A la mort d'Abraham Lestevenon, Elisabeth était encore mineure. Elle fut placée sous la tutelle de sa mère et de son frère. Au printemps de 1658 elle commença une liaison sérieuse, intime et passionnée avec Gabriel qui la couvrit de cadeaux et l'entoura de nombreux égards. Elle était sous le charme du Français, un homme plein de vivacité et au style de vie flamboyant, qui, pour lui plaire, mais aussi pour impressionner son entourage, acheta un carosse avec deux chevaux magnifiques. Pendant leurs promenades en carosse aussi bien en ville ou à la campagne, Gabriel et Elisabeth manifestaient sans aucune gêne leur amour réciproque.

Peu à peu, le frère d'Elisabeth, Mattheus Lestevenon commença à ressentir une grande aversion pour Gabriel. Il trouvait la conduite de Gabriel en public trop indiscreète, son comportement au domicile des Lestevenon trop impertinent et son attitude envers le petit peuple trop familière. Le fait de perdre de plus en plus de son emprise sur Elisabeth l'irritait. En outre il était jaloux du succès en affaires de Gabriel, de sa grande fortune, de son image virile et de son style de vie, ainsi que de sa grande popularité et de son important réseau social au sein de l'élite d'amstellodamoise. Mattheus haïssait le Français et il voulait à tout prix empêcher qu'il n'épouse Elisabeth. Selon l'auteur de la tragédie *De rampsalige min. Treurspel voor Cupido* [= *L'amour funeste. Tragédie pour Cupidon*] et de la *Klucht van koddige Koert* [= *Farce de Koert le bouffon*] il aurait même voulu l'assassiner. On dénonça à l'unisson Mattheus Lestevenon comme le mauvais génie de l'affaire, à l'exception du poète de la *Klucht van koddige Koert* qui approuva son comportement, car il avait ainsi montré à l'élite qu'une personne impertinente et trop familière, n'avait pas sa place en son sein.

Mattheus insista auprès de sa soeur pour qu'elle rompe sa relation avec Gabriel et pour qu'elle épouse Hendrick Cloeck. Elle refusa car elle s'était promise en mariage à Gabriel. Rompre sa promesse aurait nui à son honneur et en outre elle aimait Gabriel. Mattheus avait interdit sa porte à ce dernier mais Elisabeth continua à rencontrer son fiancé en secret chez ses amies et dans une chambre de location. Quand Mattheus le découvrit, il lui interdit de le revoir et exigea qu'elle rompe définitivement la relation.

Lorsque, en compagnie de son frère et Hendrick Cloeck, elle rencontra de manière inattendue Gabriel, elle ne put faire autrement que le rejeter brusquement. Elle devait feindre bien sûr, mais Gabriel ne comprit pas. Sous le coup de l'émotion, il affirma d'un ton tranchant à Mattheus et Cloeck avoir eu des relations sexuelles avec Elisabeth. A l'auberge, sous l'emprise de l'alcool, il fit ces révélations de nouveau à un groupe d'amis, mais l'un d'entre eux, un prénommé Cau, le dénonça à Mattheus. Les Lestevenon se sentirent sérieusement insultés. Elisabeth van Thije, la mère d'Elisabeth et de Mattheus, convainquit les échevins d'arrêter et d'emprisonner Gabriel. C'était la première action illégale des Magistrats de la Cour d'Amsterdam contre Gabriel.

Les révélations indiscrettes de Gabriel permirent aux Lestevenon d'intenter une action en justice auprès des commissaires des affaires matrimoniales et injures. Mais ce tribunal aurait dû condamner Gabriel à des excuses et une amende, la sentence habituelle en cas d'injures. Cependant, cela n'était pas suffisant pour les Lestevenon qui voulaient que Gabriel reste en prison, afin d'empêcher toute fréquentation avec Elisabeth et ils désiraient aussi son élimination sociale; en effet, un long séjour en prison l'empêcherait de faire des affaires et en fin de compte le pousserait à la faillite.

Le mardi 31 mai 1661 les échevins jugèrent que Gabriel devait rester en prison. Il n'y eut aucune amende. Gabriel fit prévaloir en vain son droit d'être mis en liberté sous caution, en sa qualité de bourgeois d'Amsterdam. Selon les échevins il s'agissait d'atroces injures, que les magistrats – dans un esprit opportuniste – qualifièrent de délit. Gabriel devait expier sa faute, les échevins et Elisabeth van Thije en avaient convenu ainsi. Les échevins jouaient un jeu juridique très épineux. En considérant la sentence comme interlocutoire, ils pouvaient maintenir Gabriel aux arrêts et en même temps l'empêcher de faire appel auprès de La Cour de Hollande ou La Cour de Cassation. Mais ils furent déçus car Gabriel brava 'l'interdiction' et fit appel sans délai.

Les compatriotes de Gabriel à Amsterdam se sont efforcés de le faire remettre en liberté sous caution. Peine perdue. Ils en appelèrent alors à l'ambassadeur De Thou, qui écrivit plusieurs lettres aux maires et aux échevins. L'ambassadeur rendit également visite en personne à Elisabeth et à sa mère Elisabeth van Thije, et il les pria d'arranger l'affaire et d'accepter le mariage. Cependant tous ses efforts furent vains aussi.

Le mercredi 15 juin 1661 les maires répondirent à la lettre de De Thou. Ils avaient bien reçu le samedi 11 juin sa lettre en date du lundi 6 juin. Ils

avaient immédiatement discuté de la question avec les échevins; qui avaient déjà répondu à sa lettre, et ils lui faisaient savoir qu'ils se souciaient de l'affaire et qu'ils essaieraient de la régler en dehors des procédures habituelles.

Le lundi 20 juin 1661 De Thou réagit et fit savoir aux maires que les échevins lui avaient répondu et qu'ils voulaient lui faire croire qu'il n'y avait aucun problème avec Gabriel de Lalande, que la Cour de Hollande avait une autre opinion sur la question et qu'elle avait l'intention de le remettre en liberté sous caution. De nouveau il pria les maires d'user de leur autorité pour sommer les échevins de libérer Gabriel sur-le-champ. De Thou était convaincu que les échevins faisaient traîner la libération de ce dernier. Il se trouvait lui-même dans une situation délicate. Son roi était au courant de l'affaire et désirait en connaître chaque détail; et il trouverait étrange que Gabriel soit toujours en prison. De Thou reprochait aux maires de tolérer cette violation du droit de bourgeoisie et qui plus est, de quelqu'un dont la famille demeurait à Amsterdam depuis déjà si longtemps et y jouissait d'une si bonne réputation. Il fit remarquer que cette affaire relevait aussi de l'administration municipale et que les maires étaient juges souverains. De Thou les pria de nouveau, au nom de son roi et en son nom de libérer Gabriel sur-le-champ en attendant la décision de la Cour de Hollande, de sorte que celui-ci ne devienne pas la victime des retards, qui selon lui vont de pair avec les formalités judiciaires. Il pria les maires de lui répondre, afin de pouvoir rendre des comptes à son roi.

Le mercredi 22 juin 1661 la réaction des maires suivit. Ils répondirent à De Thou que l'appel de Gabriel relevait de la compétence des cours et des tribunaux de justice. Que les maires et les échevins avaient fait tout leur possible pour convaincre les parties intéressées de se réunir afin d'essayer de résoudre la question, en dehors des procédures normales. Ils firent la remarque suivante: "Ainsi que Votre Excellence pourra juger qu'il ne sera point nécessaire d'importuner le Roy sur cette matiere: puis qu'aussi bien le s[eigneur] de la Lande, apres s'estre acquis la bourgeoisie de cette ville [...]".

Le jeudi 21 juillet 1661 la Cour de Hollande cassa la sentence de la Cour de Justice d'Amsterdam en date du 31 mai 1661 et libéra Gabriel sous une caution de vingt mille florins. Les échevins ne tinrent pas compte de la sentence: Gabriel resta en prison. Elisabeth van Thije et Gabriel firent appel auprès de la Cour de Cassation.

Le samedi 30 juillet 1661 la Cour de Cassation cassa la sentence de la Cour de Hollande et celle de la Cour de Justice d'Amsterdam et libéra

Gabriel sous une caution de vingt mille florins. Les échevins refusèrent de nouveau de libérer Gabriel, ils voulurent réfléchir d'abord en session plénière.

Le lundi 8 août 1661 les échevins se réunirent à l'hôtel de ville. Après mûre réflexion ils décidèrent qu'ils ne pouvaient mettre aucune sentence à exécution (ni celle de la Cour de Hollande ni celle de la Cour de Cassation). Cependant, quand Elisabeth van Thije les informa vers midi qu'elle se conformait à la sentence de la Cour de Cassation, ils se résolurent à libérer Gabriel sous caution. Les pamphlétaires mirent la réputation d'Elisabeth en pièces. Ces humiliations et la pression sociale du cercle de leurs intimes portèrent le coup de grâce aux Lestevenon.

Pendant ce temps une grande foule s'était rassemblée sur le Dam (la grande place devant l'hôtel de ville). Après que les garants de Gabriel, parmi lesquels son oncle Charles de Lalande, eurent déposé la caution, Gabriel quitta en compagnie de cinq de ses garants l'hôtel de ville par l'entrée principale. La foule lui réserva un accueil triomphal. La joie de le voir libre fut si grande, qu'il put à peine traverser la foule. Le lendemain, à la Bourse beaucoup de visiteurs l'approchèrent pour lui parler ou juste le toucher.

Du 31 mai 1661 au 6 mars 1663, les deux parties s'intentèrent plusieurs procès, passant du rôle d'accusé à celui d'accusateur. Le 8 août 1661, il y eut des plaidoyers fréquents devant la Cour de Justice d'Amsterdam, la Cour de Hollande et la Cour de Cassation. Bien qu'il s'agît en l'occurrence de l'emprisonnement et de la libération de Gabriel, il y eut également des tentatives des Lestevenon pour obtenir la condamnation de Gabriel en diffamation pour ses propos. Les Lestevenon voulaient la négation officielle des faits. Ils exigèrent que Gabriel déclarât avoir menti au sujet de ses rapports sexuels avec Elisabeth, de sorte que son nom puisse être lavé. Gabriel refusa. Après le 8 août 1661 les deux parties ne s'opposèrent plus que devant la Cour de Cassation, avec pour seul enjeu: la réparation d'honneur.

Il n'est pas clair de ce qu'il advint de Gabriel après sa libération. Il est presque certain que sa vie aisée a pris fin juste après sa libération; il fit faillite le 27 septembre 1661. A partir de ce moment il n'avait plus rien à offrir à l'élite d'Amsterdam. Toutefois il ressort de trois documents de la Chambre de succession en faillite [= *Desolate boedelkamer*] d'Amsterdam, que Gabriel se trouvait encore à Amsterdam le 7 octobre 1661, le 17 janvier 1663 et le 6 juillet 1663 ou qu'il y était retourné pour une raison quelconque. A ces dates il avait demandé "seureté de corps". Peut-être a-t-

il pu demeurer de manière discrète à Amsterdam pendant quelques années avec le concours financier de sa famille et de ses amis, pour retourner finalement en France. Il n'est probablement pas retourné à Bayonne, son nom ne figure ni dans les registres de baptême – Gabriel aurait pu devenir père entre-temps – ni dans les registres funéraires de Bayonne d'après 1661.

Les Magistrats de la Cour d'Amsterdam se sont permis plusieurs actes illégaux et manipulateurs au profit des Lestevenon dans leur lutte contre Gabriel. La protection des membres de leur cercle social l'emportait sur les valeurs morales et chrétiennes. Que le simple peuple et surtout un ou deux notables puissent désapprouver leur comportement, ne les inquiétait aucunement. Ils se sentaient tout-puissants et de fait, ils l'étaient. L'élite politique dominait dans la justice municipale et l'appareil policier. L'élite des régents d'Amsterdam était une communauté bien organisée et fermée avec son propre mode de vie et des codes très stricts. La masse était impuissante, elle manquait d'unité et de moyens financiers, matériels et intellectuels pour faire front contre les puissants. L'arrogance de l'élite politique alla si loin qu'elle ne prit pas en considération statuts ou lois, qui, à un moment donné, ne lui convenaient pas. C'est ce que l'on peut constater dans l'attitude des échevins et des maires vis-à-vis de Gabriel.

- Il n'y eut aucune raison légale à l'arrestation de Gabriel. Il n'y eut aucun acte d'accusation. Pour un délit civil d'injure, un bourgeois ne pouvait pas être appréhendé.
- Le bailli ne fut pas accompagné pendant l'arrestation par les deux échevins réglementaires et un secrétaire mais seulement par deux serviteurs de justice.
- Le bailli n'aurait pas dû exécuter l'ordre des échevins d'appréhender Gabriel, car les maires n'avaient pas encore donné leur accord.
- L'arrestation et l'emprisonnement de Gabriel eurent lieu en plein jour, ce qui était considéré comme une insulte envers un bourgeois et un homme de la stature de Gabriel.
- La demande de Gabriel d'être libéré sous caution, fut rejetée, malgré son statut de bourgeois. Selon les échevins son privilège ne comptait pas, parce qu'il était question d'injures atroces.
- Les échevins manipulèrent le droit en qualifiant un délit civil de fait condamnable et en encourageant le bailli à s'y conformer.
- Les échevins prononcèrent un jugement interlocutoire pour pouvoir détenir Gabriel pendant une durée illimitée et l'empêcher de faire appel aux plus hautes institutions juridiques.

- Les échevins ne mirent pas à exécution la sentence de la Cour de Hollande ni celle de la Cour de Cassation pour libérer Gabriel sous caution.

En outre l'arrogance et la lâcheté de l'élite administrative se manifestèrent de la manière suivante:

- Les échevins ne se sentirent pas dans l'obligation de donner réponse à la lettre de l'ambassadeur de France, lettre dans laquelle celui-ci demandait la libération de Gabriel.
- Les quatre maires manquèrent de courage et d'intégrité pour braver les échevins.

Les Magistrats de la Cour d'Amsterdam dictèrent, bien que de manière trompeuse, l'histoire, du début à la fin. Ils provoquèrent ainsi l'agitation publique de par leur comportement entaché de népotisme et d'illégalité. Après l'arrestation illégale de Gabriel, cette affaire privée devint subitement une affaire publique, dans laquelle les Lestevenon et les Lalande s'opposèrent, les premiers soutenus par l'administration d'Amsterdam, les derniers par les habitants d'Amsterdam, les pamphlétaires et – au loin, à l'arrière-plan – par le roi de France.

L'affaire suscita une quantité d'écrits, aussi bien officiels que littéraires. Les pièces d'archives comprennent des notes rédigées par Hans Bontemantel, chroniqueur officieux de la ville d'Amsterdam, la correspondance de l'administration d'Amsterdam, des actes judiciaires des trois tribunaux, des lettres de l'ambassadeur de France, Jacques-Auguste de Thou, de nombreux actes notariés, etc. Les textes littéraires comprennent: (1) soixante et un pamphlets, dont quatre ont un caractère administratif, (2) le recueil: *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande; of d'afgevalle roos van juffr. Elisabeth l'Estevenon* [= *Les tendres amours de M. Gabriel de Lalande ou la rose flétrie de demoiselle Elisabeth L'Estevenon*], (3) la tragédie en deux tomes: *De rampsalige min. Treurspel voor Cupido* [= *L'amour funeste. Tragédie pour Cupidon*] et (4) *Klucht van koddige Koert* [= *Farce de Koert le bouffon*].

Les textes des 61 pamphlets nous ont été transmis; 57 d'entre eux ont été reproduits dans le recueil *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande* et quatre figurent dans des pamphlets séparés. Au total 39 pamphlets en format in-plano ont été transmis; les textes des 22 pamphlets non retransmis ont été conservés grâce au recueil *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande*. Les titres de tous les pamphlets sont inventarisés et

présentés systématiquement dans l'annexe 1.

Les textes littéraires furent imprimés entre la fin mai et la mi-août 1661. Le contenu de la plupart des pamphlets est moqueur et critique. Les moqueries visent plus spécialement Elisabeth, et les critiques Mattheus et l'administration d'Amsterdam. Dans le dernier pamphlet paru, *Tribunal injuriae & Amoris*, on trouve une gravure allégorique représentant Gabriel et Elisabeth devant la déesse Thémis et un pseudo-procès en vers intitulé: *Tribunal injuriae & Amoris* [= *Tribunal de diffamation et d'amour*], (voir chapitre 17). Dans ce pamphlet, Gabriel faisait preuve de manque de caractère en essayant de se blanchir de son accusation en diffamation.

On reconnaît clairement les protagonistes de l'affaire dans les personnages de la tragédie *De rampsalige min* et de la farce *Klucht van koddige Koert*. Dans les pamphlets on désigne souvent les personnes nommément. La tragédie est de façon prononcée anti-Lestevenon et la farce anti-Gabriel. Dans la tragédie le poète dénonce la conduite répréhensible des notables, en particulier celle des Lestevenon et de l'avocat Hendrick Cloeck. Il présente Mattheus Lestevenon comme le responsable de cet amour funeste et le dépeint comme un jeune homme, rigide, élitiste et rancunier. La farce est, à première vue, une pièce de théâtre amusante, dans laquelle le serviteur Koert humilie et ridiculise son maître [= Gabriel]. Mais le poète veut surtout mettre l'accent sur le déséquilibre hiérarchique dans la relation maître-serviteur dû au comportement trop familier du maître. Gabriel entretenait en effet des rapports amicaux avec le petit peuple et c'est surtout à ce comportement qu'il devait sa grande popularité, mais il lui valut également d'être vilipendé dans certains milieux. Pour les Lestevenon ce comportement était tout simplement inacceptable. Selon le poète de la farce, Mattheus avait réagi justement en rejetant Gabriel.

Les textes littéraires sont anonymes à plus de 90%, cette affaire étant très délicate sur le plan social. Il y a des arguments d'identifier quelques-uns de ces auteurs anonymes par exemple Jan Neuye qui semblerait être le poète anonyme de la tragédie *De rampsalige min* et du pseudo-procès *Tribunal injuriae & Amoris*. Un petit groupe d'auteurs autour de l'imprimeur-libraire Johannes van den Bergh, se composant de Jan Neuye, de l'imprimeur Cornelis de Bruyn et du graveur Crispijn de Passe le Jeune, serait probablement responsable de la production du recueil *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande*, de la tragédie: *De rampsalige min* et du pamphlet intitulé *Tribunal injuriae & Amoris*. L'identité des producteurs anonymes de la *Klucht van koddige Koert* reste dans le flou. Les

trois premiers ouvrages mentionnés ci-dessus sont pro-Gabriel, la farce est à l'évidence anti-Gabriel.

L'énorme commotion suscitée par cette affaire trouve son origine dans l'action illégale des Magistrats de la Justice d'Amsterdam contre Gabriel de Lalande. Si les magistrats avaient respecté la légalité, il n'y aurait pas eu d'affaire De Lalande-Lestevenon. Si Gabriel avait été moins populaire, il n'y aurait pas eu tant de commotion, qui est indissolublement liée à l'arrestation et à la détention de Gabriel. Elle commença quand le bailli l'emmena en prison en plein jour et finit le jour où il fut libéré.

La reconstitution de l'affaire De Lalande-Lestevenon repose uniquement sur des documents d'archives. L'utilisation de textes littéraires (textes fictionnels) qui contiennent de nombreuses informations crédibles et fiables a permis de compléter cette reconstitution. On peut donc en tirer une conclusion importante, à savoir que pour la reconstitution d'une affaire de ce genre, les sources officielles aussi bien que les sources fictionnelles sont d'une importance décisive. Chaque source prise séparément offre sa propre version de l'événement, mais combinées, elles permettent de le retracer de façon crédible et fiable. Ces sources forment l'avert et le revers d'une même médaille et se complètent donc mutuellement.¹

¹ Met dank aan dr. Madeleine van Strien-Chardonneau (Universiteit Leiden) voor haar steun bij de vertaling en voor de eindcontrole van de Franse tekst.

Register

Het register bestaat uit drie delen: een persoonsnamenregister, een geografisch register en een zakenregister. De inhoud, het woord vooraf, de slotbeschouwing, de bijlagen, de bibliografie en het résumé zijn niet bij het register betrokken.

Persoonsnamenregister

- Aa, Boudewijn van der, 326-327
Aaldericx, 313
Abba, Cornelis Dircksz., 153
Abrenethy, Johan, 215
Aeltsz., Herman, 211, 313
Aken, Lucie J.N.K. van, 27, 359
Akersloot, Joris, 193, 303
Alewyn, Frederick, 153
Alexandrinus, Diophantus, 223
Allard, Herman, 313
Allerts, Pieter, 219, 221
Allevermans, Anna, 141-143, 145-146
Ameze, Willem, 221
Amsterdammers, 384
Annetge (Gabriels dienstmeisje), 87
Ansloo, Jan, 97, 133, 147, 277, 285, 295-297, 304, 324
Ansloo, Johannes (1661-1661), 296
Apeldoorn, L.J. van, 144, 146
Asselijn, Thomas, 345, 352-354
Baacks, 120
Back, Eduart, 144, 149
Backer, Cornelis, 93, 158
Backer, Elisabeth, 59, 329
Baerle, Caspar van, 20, 348
Baker, Richard, 222
Balestel, Christina, 63
Banninck, Johan, 42, 44, 98
Barbou, Charles, 93, 95, 97, 172, 322
Bardoel, François, 41
Bas, Margriete, 15, 23, 109, 133, 147, 295-296, 304, 324
Bassecourt, 57
Bastiaansz., Pieter, 235, 248
Bailly, M.-CH. Le, 72
Beaumont, Willem van, 235, 247-248
Becker, David, 44, 90, 98
Beieren, Jacoba van, 70
Beijers, J.L., 327-328
Bergh, Jacobus van den, 190, 207
Bergh, Johannes van den, 13, 189-190, 197-201, 203, 205-206, 208-211, 213-214, 220, 234-237, 242, 245-249, 253, 256, 258-261, 277, 301, 306, 323, 347, 369, 383
Bergh, Maria van den, 204
Beverwijck, Jacob van, 278
Beverwyck, Ioh. van, 217, 226
Bicker, [?], 120
Bicker, Wendela, 70, 254
Bisterbosch, Liesbeth, 163
Blaeu, Joan, 97
Blancken, Abraham, 190
Bloemendael, Paulus, 182, 192
Blot, Claude, 41, 93, 95, 172, 322
Bloys van Treslong Prins, 55
Boeckholt, Baltus, 190, 223-224, 226
Boenja, Philippus Sioerds, 221
Bontemantel, Hans, 17-19, 22-23, 27, 44, 81, 95-96, 101, 103-106, 108, 110, 120, 125, 127-129, 134-136, 138, 147, 152-154, 158-160, 164, 166, 170, 263, 296, 326, 357, 384
Boogaerts, Machtelt, 48, 53, 57
Boreel, Jacob, 93, 159
Bornius, Arnoldus, 142-143, 145-146, 254, 325
Bos, Jan, 209
Bosman, Machiel, 22-23, 149
Bostoen, Karel, 203
Botton van Limborch, 58
Bouman, Jan Jacobsz., 190
Bourgondië, Filips van, 70
Branden, F. Jos. van den, 243
Brandhorst, J.P.J., 205, 208, 217-218
Breeckvelt, Willem, 319
Brink, J. ten, 21
broer (Mattheus). *Zie* Lestevenon, Mattheus
Brugmans, H., 181-182
Brune, Johan de, 339
Bruyn, Cornelis de, 13, 189-190, 197-199, 201, 208, 212-221, 224-226, 253, 301, 370
Bruyn, T. de, 370
Buitendijk, W.J.C., 347, 349
Bure, Guillaume de, 289
Buuren, Fons van, 114
Buys, Martini, 60, 328, 330
Buys, Paulus (mr.), 38, 84-85
Buys, Paulus Hubert Andries Martini, 328-330
Buys, Willem (*1661), 59, 329-330
Callenfels, A. en M., 289
Campbell, M.F.A.G., 19
Capelle, Nicolaes Rochus van, 97
Carseboom, Richard, 44, 90, 98, 120
Cato, Marcus Porcius, 114
Cats, Jacob, 295
Cau, 90, 119-120, 125-127, 135, 177, 335, 365
Chabaud, Raymond, 32
Claeszen, Matheus, 97
Cleinoven, Q. van, 191, 299
Cloeck, Anthonia, 65
Cloeck, Hendrick, 13-14, 20, 25, 65-67, 81-83, 95, 100-101, 110, 113, 116, 119-122, 124-125, 127, 129-133, 135, 138, 153-155, 158, 164-166, 184, 298, 329, 335, 345, 354,

- 357, 382
 Cloeck, Margaretha, 158
 Cloeck, Pieter (mr.), 20, 64, 121, 158
 Cloecken, de, 158-159, 354
 Clooster, Occa van den, 300
 Coccejus, Iohannes, 143
 Cock, David, 221-222, 225
 Cocq, Jacqueline, 53
 Coenen, J., 93
 Commenick, Cornelia, 242
 Coornhart, Bernard (not.), 64
 Cordes, Rudolf, 22, 191-192, 285, 303, 331-332
 Corver, Jan, 67
 Coster, Samuel, 246, 366
 Craeyers, Louis, 97, 296
 Craffurd, Joris, 16
 Cranendoncq, Jan, 197
 Cromhout, Jacob, 127, 165
 Crommon, Marinus van, 55
 Croock, Joris, 44, 91, 98
 Croon, Cornelia, 62
 Croÿ, heer van Avesnes, Charles de, 46
 Cruydingh, David, 239
 Cunradus, Christoffel, 190, 219-220
 Cupido, 369, 372, 378-380, 382, 385
 D.V.R., 316
 Dam, Jan Pietersz. van, 19, 195, 199, 208-210, 233-234, 242, 337
 Danckertsz., Cornelis, 190
 Danckertsz., Danckert, 190, 216
 David, Laurence, 39
 Dekker, R.M., 16
 Democritus, 249
 Denijs, Sara (1615-1664), 227, 229, 253
 Denijs, Susanna (1616-1664), 229, 254
 Denijssen, Denijs (ca. 1580-1627), 227, 229, 241
 Desaint, Nicolas, 289
 Desmarets, Jean, 223
 Deursen, A.Th. van, 263, 315
 Dibarboro, Marthe, 38
 Dijkstra, Paul, 278, 280
 Dillen, J.G. van, 34, 64
 Dingemanse, Clazina, 268
 dochter. *Zie* Lestevenon, Elisabeth
 Domselaer, Tobias van, 244-245, 347, 354
 Doncan, Robert, 326
 Doornick, Gerrit Willemsz., 190
 Doorninck, J.I. van, 257, 332
 Dronckers, Emma, 27, 286
 Ducéré, Edouard, 31
 Dudok van Heel, S.A.C., 347
 Düffels, Van, 34
 Duisberg, Jan van, 190, 222-225, 302
 Dunk, J.H., 330
 Dusschen, Zara van der, 143, 325
 Eeghen, I.H. van, 297
 Effen, Justus van, 349-350
 Eggericx, Albert (not.), 54
 Elias, J.E., 19-20, 56-57, 60-61, 104, 154, 181, 276, 322, 329, 353, 380
 Elstland, Lourens van, 289
 Ende, Abraham van den (not.), 203
 Episcopius, Simon, 218
 Ernst, Roetert, 95, 159, 322
 Es, G.A. van, 21
 Eswijler, Dionijs, 97
 Evenhuis, R.B., 141
 Faber, Sjoerd, 69
 Faber, Willem Harmensz. (cipier), 169
 Fagel, Casper, 377
 Farnese, hertog van Parma, Alexander, 50
 Flaccus, Quintus Horatius, 221
 Flines, Elisabeth de, 22, 144, 149
 Flines, Jacob de, 144, 149
 Focquenbroch, Willem Godschalck van, 167, 200, 206, 248
 Foltzer, A., 32, 34-36, 133
 Font, Carolus de la, 251, 253
 Fonteyn, Thomas, 190, 211
 Forcade, Aernout de, 97
 Frans vander Huips, 223
 Frederiks, J.G., 243
 Frijhoff, Willem, 17, 175, 315
 Gartman, H., 370
 Geesink, M., 347
 Gemert, Lia van, 255, 342
 Gerrets, Grietie, 347
 Gijsbertz, Jacob (not.), 50
 Gijswijt-Hofstra, Marijke, 325
 Gillon, Elisabeth le, 63, 159, 335, 346
 Gillon, Willem le, 63
 Gimpel, Cornelis Jacobus, 20, 322
 Goedesbergh, Gerrit van, 190, 222, 224-225
 Goes, Antonides van der, 349
 Gondécourt, Colard de, 47, 49
 Goyheneche, E., 33-34
 Gracht, Pieter van der, 347
 Graef, Cornelis de, 160
 Graeff, Jacob de, 42
 Greshoff, J., 349-350
 Grijp, Louis Peter, 21-22, 296, 313
 Groot, Hugo de, 20, 141, 143-144, 175-176
 Groot, Michiel de, 190
 Groot, Pieter de, 67
 Grootes, E.K., 244
 Gruys, J.A., 209, 250, 275, 303-304

- Guarde, Guilliam Beleyn de la, 93, 95, 322
 Guarini, Battista, 284
 Hackius, Jacobus, 326-327
 Hagoort, L., 145
 Haks, Donald, 141, 143, 145-146
 Hamer, Diane, 298
 Harline, Craig E., 191, 263-264
 Hart, S., 57
 Hartgers, Joost, 190, 205, 211, 219-220, 222, 224-225
 Hasselaer, Gerard, 67, 93, 95, 158-161, 322
 Heemskerck, Johan van, 380
 Heemskerck, Reinier van, 56, 60
 Heerman, Franciscus, 219, 221
 Heidanus, Abraham, 143, 240-241
 Heijden, Manon van der, 143
 Hekman, Bauke, 167
 Hellemond, Joan van, 159
 Hellerus, Joannes (not.), 23, 90, 94, 99, 136, 189, 195, 197-198, 202, 207, 238, 261, 369, 380, 383, 385
 Helwig, J., 206
 Heraclitus, 249
 Hercules, 342
 Heremans, Jacob Frans Johan, 286
 Hermans, Pieter (fictief?), 222, 224
 Heuvel, Elisabeth vanden, 242
 Heyblocq, Jacob, 167, 250
 Heynck, Dirck Pietersz., 42, 44, 91, 98, 347
 Hilman, Johs., 27, 358, 373
 Hinloopen, Joan, 93, 159
 Hoefnagel, Nicolaas François, 276
 Hoeven, H. van der, 263
 Hoffmann von Fallersleben, H., 267
 Hoftijzer, P.G., 272
 Hondius, Henricus, 305, 317
 Hoof, Catharina, 86
 Hoof, P.C., 150
 Hoofbreker, Jacob de (fictief?), 221
 Hoogstraten, David van, 349
 Hoorn, Anna van. *Zie* Vlooswijck, Anna van
 Hoorn, Jan Claesen ten, 331
 Hoorn, Symon van, 67
 Hoornbeek, Iohannes, 143
 Hop, Cornelis (mr.), 65-67, 81, 83-85, 95, 113, 158
 Horrel, Koos, 275
 Hourmat, Pierre, 33
 Houten, E. van, 53
 Huisken, Jacobine, 69
 Huisstede, P. van, 205, 208, 217-218
 Hulft, Joan, 66-67, 158
 Huydecoper de Jonge, Joan, 153
 Huydecoper, Balthazar, 349
 Huydecoper, heer van Maarseveen, Joan, 120, 348
 Huygens, Constantijn, 352
 Jacobsz., Cornelis, 197
 Jansz., Evert, 192, 270, 272, 274, 276
 Jesse[y], Henry, 224
 Jonckbloet, W.J.A., 21
 Jong, Joep de, 175
 Jonge, H.J. de, 240
 Kalff, G., 21, 320
 Kam, J.G., 51
 Kanter, W.D., 182, 193
 Kerckhoven, Johannes van den (not.), 91
 Kernkamp, G.W., 18-19, 23, 66, 325, 333
 Kleerkooper, M.M., 197, 275, 316, 374
 Knuttel, W.P.C., 19, 27, 263, 268
 Koenerding, Johannes, 246-247
 Koeyeman, 120
 Kooch, Gerrit Jansz., 296-297, 325
 Kooijmans, Luuc, 179
 Kools, Janneke, 227
 Kruys, Catharina, 206
 Kuypen, Jan Pietersz., 190, 221
 Laan, K. ter, 243
 Labadie, Jean de, 206
 Lagouche, 120
 Laguo, Pierre de. *Zie* Lagouche
 Lalande Dapitois, Pierre de (vóór 1600-1655), 34-36, 39
 Lalande Hondaro, Pierre de (1601-?), 37, 40
 Lalande, baron de Montaut, Pierre de, 32
 Lalande, Carel de [1616-?], 38
 Lalande, Charles de (1616-?), 34, 36-38, 40-41, 93, 95, 322, 339, 344
 Lalande, François de (1618-?), 34, 37-38, 40-41
 Lalande, Gabriel de (1629-?), 13-14, 17-19, 21-22, 31-32, 34, 37-38, 40, 42, 44-45, 61, 69, 77, 79, 81-85, 87-89, 91, 93-100, 103-111, 113, 116, 119-125, 127-135, 137-138, 147-149, 151-155, 157, 159-161, 163-167, 169-179, 183-185, 189, 193, 198, 202, 205, 214, 259, 262, 269, 271-272, 277, 280, 283, 295, 298, 301, 306, 309, 311-312, 318-319, 321-322, 324-330, 332, 334-335, 339-343, 346-347, 350, 353-354, 357-358, 363-366, 369-370, 372-374, 377-384
 Lalande, Jacob de (vóór 1600-?), 34-35, 38
 Lalande, Pierre le jeune de (1611-?), 34, 37-38, 40
 Lalande, Pierre le jeune de (1639-?), 38-40, 42, 77, 87, 96-99, 163
 Lalande, Sieur de Luc et Berrioz, Pierre de, 34

- Lalandes, de, 28, 31, 34, 37-38, 40, 60, 107, 130, 132, 175, 178, 346
- Lamine, Jacob (mr.), 84-85
- Lammertse, Friso, 69
- Lange, P. de, 223
- Lankhorst, O.S., 272
- Lavello, Emanuel de (not.), 37, 42, 45, 87, 90, 96, 135, 163, 169-170, 172, 186, 370
- Lavello, Emanuel de (not.), 37
- Ledeboer, A.M., 210, 303-304
- Leemans, Inger, 333
- Leers, Arnout, 235, 242, 255
- Lescaijle, Jacob, 190, 244, 345, 348
- Lestevenon, Abraham (1592-1652), 19, 50-51, 53-58, 60, 81-82, 171, 329
- Lestevenon, Abraham (1640-1640), 60
- Lestevenon, Daniel (1623-1666), 57, 59, 63-64, 123, 125, 129-130, 132, 152, 159, 178, 335, 346
- Lestevenon, Daniel Hendrick (1600-1661), 51, 63
- Lestevenon, Elisabeth, 353
- Lestevenon, Elisabeth (1642-1710), 13-14, 17, 19-22, 44, 49, 55, 60-61, 79, 81-82, 85, 90, 94, 96, 100, 108, 111, 119-121, 123-125, 127-135, 137-138, 147-149, 151-155, 157, 166, 172-173, 175-179, 181-185, 254, 259, 262, 271-272, 277, 288, 298, 301, 306-309, 312, 318, 320, 324-330, 332, 334-335, 339, 341, 343, 345-346, 350, 353-355, 357, 363-364, 369, 372-374, 378-382, 384
- Lestevenon, Elisabeth (1671-1747), 59, 329, 330
- Lestevenon, heer van Berkenrode, Mattheus (1715-1797), 330
- Lestevenon, Jeanne (1582-1643), 50, 55
- Lestevenon, Jeanne (1630-1636), 56
- Lestevenon, Machellyne/Michaelle (1632-1656). *Zie* Lestevenon, Machtelina
- Lestevenon, Machtelina (1632-1656), 56-57, 63
- Lestevenon, Martin (ca. 1525-?), 49
- Lestevenon, Mathieus (1629-1630), 55
- Lestevenon, Mattheus, 114, 116, 119, 133, 153
- Lestevenon, Mattheus (1633-1693), 13, 21, 49, 55, 58, 60, 81, 88-99, 101, 113, 117, 119, 121-133, 138, 148, 155, 157-158, 164-166, 173-179, 184-185, 195, 197-198, 262, 306, 312, 329-330, 335, 338, 343, 345-346, 353-355, 357-358, 365-366, 374, 379, 382, 385
- Lestevenon, Michiel (1550-1615), 49-50
- Lestevenon, Sara (1588-ca. 1668), 50-52
- Lestevenons, de, 25, 28, 36, 45, 47, 50, 63, 82, 88, 93, 100, 103, 107-110, 114, 119, 121, 124, 128-130, 132, 137-138, 149, 151, 154-155, 157-160, 171, 173, 175, 177-178, 183-184, 227, 274, 277, 280, 283, 306, 326, 330, 343, 345-347, 350-351, 354, 357-358, 363, 366, 369, 374, 379, 381, 384-385
- Liebergen, Daniel van, 58
- Lier, Joan van, 44, 90, 98
- Ligne, Paulus de (mr.), 38, 84
- Linden, Joannes van der, 143
- Linden, Johannes Antonides van der, 240
- Listigh, Nicolaes (not.), 64, 231
- Lock, Adriaen (not.), 95, 204
- Lodewijk XIII, 33
- Lodewijk XIV, 14, 33, 44, 88, 152
- Looten, Ester, 58
- Love, Christopher, 223
- Luchtmans, S. en J., 373
- Lütterse(n), J., 287
- Luttichuys, Isaac, 89-90, 169, 186, 370
- M.S.D., 25, 336
- M.S.N., 25, 336
- Maght, Gerard Lodewijk de, 317
- Maier, Ingrid, 305
- Marees, Pieter de, 53, 220
- Marez. *Zie* Marees
- Margriet (nicht van Floris Tin), 295
- Marnix, Philips, 208
- Maro, Publius Virgilius, 248
- Marqua, Gentine de, 34
- Marquillies, dame de Lestevelne, Marion de, 47
- Marquillies, Marion de, 49
- Mathijssen, Marita, 237, 284
- Mazarin, 33, 44
- Meij, G.M.J. de, 328-329
- Meijer Drees, Marijke, 345
- Meijer, D.C., 279
- Mensink, Anton, 372
- Mensink, Bernard, 372
- Meulenkamp, Wim, 298
- Meulman, Isaac, 280, 373
- Meyster, Everard, 16, 215, 270, 297, 324
- moeder (Elisabeth). *Zie* Thije, Elisabeth van
- Moene, Barbe. *Zie* Moonen, Barbara
- Moersbergen, Catharina van. *Zie* Wael, Catharina de
- Moijert, Jacomijntje, 200, 213
- Monstreuil, Adriaen de, 50
- Monstreuil, Jeanne de, 49-50
- Montanus, A., 222
- Montecuccoli, Raimondo, 135, 319
- Moonen, Arnold, 200, 203, 206, 246-247
- Moonen, Barbara, 203

- Moringes, Jeanne de, 49
 Mortagne, Johan Diederick van, 325
 Mosquera, Patricia Maria Rodriguez, 149-150
 Mourois, 55, 60
 Moyaert, Franciscus, 241
 Muller, Frederik, 18-19, 27, 280, 322, 325, 370, 372-374
 Munnicks van Cleeff, G., 370
 Munter, 120, 125-127, 335
 Musch, Cornelis, 295
 Nagelhof. *Zie* Hoefnagel, Nicolaas François
 Nassau, Willem III van, 42, 178
 Neer, Jan van, 256, 258
 Neuijen, Herman (1605-1662), 230, 241
 Neuijen, Joan (1640-1706). *Zie* Neuye, Jan
 Neuijen, Joannes (1636-vóór 6/1662), 189, 238-239
 Neuijen, Johannis (1640-1706). *Zie* Neuye, Jan
 Neuye, Jan (1640-1706), 13, 77, 167, 189-191, 200-201, 205-206, 211, 227, 229-233, 235-238, 240-251, 253-259, 261-262, 324, 347, 355, 376, 379
 Nieuland, Salomon van (not.), 275
 Nieuwland, Nicasius, 324
 Nobilois, Leon de, 97
 Nooye, Johan van, 191, 255
 Noozeman, Jan, 191
 Noozeman, Jillis, 256
 Norel, Jan, 191, 256
 Oey-de Vita, E., 347, 367
 Oldewelt, W.F.H., 16, 169
 Oostenrijk, Anna van, 44
 Oostenrijk, Marie-Thérèse van, 44
 Oosteroms, Van, 34
 Oostrum, Johan van, 148, 299, 300
 Opmeer, Aeltje Dircx, 347
 Orleans, Catharina van, 325
 Orseltje (dienstmeisje van kanunnik de Reuver), 324
 Otegem, Matthijs van, 315
 Oudaen, Joachim, 255, 349
 Oudtshoorn, Cornelis de Vlaming van, 86, 159
 Overdiep, G.S., 21
 Overheul, Jacobus, 143, 325
 Ovidius, 291, 380
 Paets, Jacob Pieterse, 275
 Pallas Athene, 348
 Pancras, Nicolaes, 93, 159
 Panhuysen, Luc, 70, 254
 Passe de Jonge, Crispijn de, 13, 21, 94, 96, 99, 189, 195, 197-199, 201-202, 238, 242, 261, 269, 369-370, 373, 376-377, 379-380, 383
 Passe de Oude, Crispijn de, 291
 Pels, Andries, 351-353, 355
 Perkins, M., 223
 Pers, Anna, 14, 65-66
 Petit, L.D., 19, 27
 Phoonsen, Johannes, 41, 60
 Pieters, Trijntje, 202, 208
 Pol, Lotte van de, 134, 149, 186
 Poll, Joan van den, 159-160
 Pon, Henricus du, 327
 Pots, Adriaen, 91
 Praet, Joseph Basile Bernard van, 289, 323
 Prat, Madeleine du, 34
 Prims, Floris, 26
 Prins, Izak, 227, 229
 Puffelen, S.A.E. van, 320
 Questiers, Catharina, 191, 299, 328
 Raesfeldt, Reinier van, 300
 Ravesteijn, Willem van (mr.), 90
 Rendorp, Joachim, 93, 158
 Renst, 120
 Reu, Martine De, 280
 Reus, Johannes de, 189, 197-199, 201, 214, 383
 Reuver, kanunnik de, 324, 429
 Reynst, Lambert, 76, 81-85, 106, 113-114, 115-116, 127, 159-160, 165-166, 335, 354, 357
 Rhegius, Urbanus, 316
 Ribetons, Olivier, 34
 Riddersbag, Catharina, 324
 Rieuwertsz., Jan I, 190, 209
 Rijn, Rembrandt van, 14, 42
 Ripa, Cesare, 378-379
 Rombauts, E., 21
 Roodenburg, Herman Willem, 143
 Rooseboom, Gerard, 69, 73-74, 79, 104-107
 Rooy, Jan de. *Zie* Roy, lean du
 Roy, lean du, 93, 95, 97, 322
 Ruarus, David, 234, 248, 324
 Ruttens, Pieter en Simon (not.), 50
 Ruyter, Michiel Adriaansz de, 14
 Ruyven, Dirk van, 316
 Sande, Johan van den, 222
 Sautijn Kluit, W.P., 305, 317, 319
 Scamozzi, Vincent, 216, 221
 Schaep, Gerard, 160
 Schagen, Gerbrand, 190, 253
 Scheffer, J.H., 18-19, 32, 45, 47-48, 56-57, 60, 276, 322, 330
 Schilder, Anna de, 60-61
 Schipper, Jan Jacobsz., 190, 217, 224, 226

- Schluter, Henricus, 206
 Schmidt, Cornelis, 70
 Schneider, Maarten, 317
 Schotel, G.D.J., 21
 Schout, Pieter, 246
 Schutte, O., 33
 Serwouters, Johannes, 245
 Serwouters, Pieter, 380
 Severinus, Isaac, 326
 Sijmense, Jan, 275
 Sijmons, Sara (1581-1664), 227, 229, 241
 Simonides, Simon, 241, 245, 253-255
 Six, [Joan], 128
 Sixt, Jannetie, 212
 Slingerlandt, Govert van, 191
 Smits-Veldt, Mieke B., 27
 Snel, Jacobus (not.), 52
 Snellaert, Ferdinand Augustijn, 286
 Snels, Jacob, 56
 Snoecks, Machtelt, 23
 Snoecks, Maria, 18
 Sommerus, Abigaël, 145
 Sommerus, Wilhelmus, 141-143, 145-146, 153
 Soucy, François du, 224
 Spies, Marijke, 17, 175, 315
 Spillebout, Lodewyck, 256
 Staffert, Thomas, 239
 Sterck, J.F.M., 353
 Stichel, Dominicus van der, 212, 220, 225
 Stichel, Josina van der, 212, 220
 Stockum jr., W.P. van, 197, 275, 316, 374
 Storm van Leeuwen, Jan, 383
 Straten, Hans van, 333
 Stuart, Maria, 42, 178
 Teding van Berkhout, Paulus, 70, 103
 Teelinck, Willem, 223
 Tegnagel, Mattheus Gansneb, 220, 233
 Themis, 25, 94, 262, 339, 369, 372, 376-380
 Thielmans, Joachim (not.), 37-38
 Thije, Abraham van (1603-1645), 48, 60-61
 Thije, Abraham van (1666-1724), 62
 Thije, Elisabeth van (1608-ca. 1665), 13, 19-21, 53-55, 60, 81, 84-85, 87, 90-94, 99, 119, 121, 124-132, 138, 148, 150, 152, 154, 158, 170-171, 174-177, 184-185, 306, 321, 329, 335, 346, 354, 357, 382
 Thije, Elisabeth van (1608-ca. 1665), 83
 Thije, Isaac van (1641-1695), 14, 60-62, 329
 Thije, Machtelt van. *Zie* Boogaerts, Machtelt
 Thije, Mattheus Pelgromsz. van (1571-1625), 48, 53, 58
 Thije, Pelgrom van, 48
 Thije, Sara van (1602-?), 55
 Tholinx, Arnoud, 153
 Thomassen, Kees, 250
 Thor, Tanneken le, 51
 Thou, J.A. de, 14, 22-23, 44, 85-86, 88, 101, 104, 107, 130, 135-136, 138, 152, 304
 Thysius, Joannes, 26
 Tiele, P.A., 18, 25-27, 372-373
 Tiellens, Jan, 51, 57
 Tigurinus, Bernardus, 229, 241, 254
 Tydeman, H.W., 27
 Ulaeus, Joannes, 200, 248
 Uytendogaert, Johannes, 20, 42, 98
 V.J.B.v.A., 195, 199, 206, 266, 283-284, 306, 309, 320, 322, 345
 Valck, Jacob, 191
 Valckenier, Gillis, 93, 159
 Veenstra, Fokke, 150
 Veer, H. de, 146
 Veldman, Ilja, 21, 370, 380, 384
 Venus, 342, 372, 374, 376, 378-379, 382
 Vergilius, 234, 248-250
 Verhas, Chr. M.O., 72
 Verhoeven, Philip, 42, 44, 91, 98
 Verkruisje, Piet, 264
 Verkuyl, P.E.L., 284
 Verloos, Frederik, 226
 Versnel, J.G., 327
 Verwou, Aeltie, 348
 Vigne, Jean de la, 55
 Vincent (Gabriels kassier), 124
 Vinckel, Jacob, 190, 203, 207-208, 223-224, 226, 258
 Visser, Piet, 244
 Vivie, Johannes du, 326
 Vlooswijck, Anna van, 86
 Vlooswijck, Cornelis van, 160
 Vloten, J. van, 21
 Vogelaer, Jacob de, 95
 Vollenhove, B., 223
 Vondel, Joost van den, 14, 114, 191, 216, 222, 225, 349, 352
 Vos, Augustijn, 324
 Vos, Jan, 13, 63, 191, 223, 244-245, 256, 347-350
 Vos, Jan (not.), 41
 Vos, Jan Jansz., 347
 Vos, René, 305
 Vossius, Gerardus, 20
 Vrieler, Joost, 24, 264, 314
 Vries, Hendrick Tjercksz. de, 190, 221-225
 Vries, Hubert de, 376
 Vries, J. de, 349-350
 Wael, Catharina de, 148, *Zie* Moersbergen, Catharina van

Wael, Franciscus de, 206
 Wael, heer van Moersbergen, Adolph de, 300
 Wagenaar, Jan, 33-34, 39, 41, 69, 71-73, 104-105, 133, 153, 167, 169, 271, 304
 Waller, F.G., 286
 Walschaert, Pieter, 190, 218-219
 Warfusé, graaf van, 353-354
 Warfusé, Klarimeen van, 353
 Wasteliers, Johanna, 200, 202-203
 Wattelier, Jenne. *Zie* Wasteliers, Johanna
 Wattelier, Joanna. *Zie* Wasteliers, Johanna
 Wattelier, Louis, 203
 Waveren, Alexander van, 327
 Waveren, Nicolaes van, 97
 Wees, Abraham de, 190, 332
 Welhoeck, Agatha, 146, 254, 260, 325
 Welhoeck, Geraldo, 143, 146, 254
 Wesel, David van, 190, 211, 222, 224-225
 Wevering, Philips, 153
 Wijnman, H.F., 53
 Wild', Baltus de, 190, 215, 217, 222-225
 Willem, David de, 44, 91, 98
 Willems, Jan Frans, 286
 Wilpert, Gero von, 264
 Wind, Gerardus de, 288-289, 322
 Winkel, J. te, 21
 Witsen Geysbeek, P.G., 243, 349-350
 Witt, Cornelis de, 254
 Witt, Johan de, 14, 69-70, 254-255
 Wittenoom, Cornelis, 245
 Witzen, Nicolaes, 236
 Wolf, C. de, 209
 Worp, J.A., 21, 348-349, 352-353, 355
 Wulp, J.K. van der, 27, 305, 333, 373
 Zanten, Laurens van, 204, 206, 211
 Zeller, Christina van, 231-232
 Zoest, Aart van, 23
 Zoet, Jan, 22, 117, 191-193, 298, 302, 328, 331-332
 Zoeteman, Martine, 239

Geografisch register

's-Gravenhage, 14, 24, 48, 55, 61, 66-67, 120, 189, 195, 198, 202, 209-210, 234-235, 238, 242, 261, 277-278, 283, 286, 289, 301, 304, 316, 319, 325, 359
 Amsterdam, 13-14, 16, 18, 20, 25, 28, 33-34, 37-42, 44, 50, 54-55, 58-59, 61, 63-68, 72-74, 82, 85-86, 88, 93-94, 100, 104, 108, 113, 120, 128, 141, 143, 149, 153, 157, 165, 169, 177, 181, 183, 185, 200, 202, 204, 229-231, 234, 238, 242, 256, 265, 277-278, 285, 295,

299-300, 306, 316, 319, 321, 323, 325, 328-329, 347, 349, 354-355, 370, 373, 383
 – Altijdt wat Nieuws, in, 205, 220, 234, 236
 – Amsterdamse Academie, 114
 – Baanbrugsteeg, 303
 – Baenbrugh, de, 303
 – Beurs, 14, 42, 63, 112, 124, 198, 205, 277, 279, 300
 – Beurssluis, 225
 – Bierkaai, 230
 – Blaeu-huys, bij 't, 202-204
 – Boeck-winckel, in de, 204-205, 211, 219-220
 – Boeyen, 21, 81, 83, 89, 110, 127, 160, 166, 169-170
 – Burgerweeshuis, 63, 351
 – Buycksloot, 318
 – Chronijck van Vrieslandt, in de, 222-223, 225
 – Civetkat, de, 229
 – civielere plaats, 81-83
 – Dam, 14, 95, 108, 199, 203-205, 208, 211, 213, 222, 279
 – Danckbaerheit, in de, 216
 – Deventer Houtmarkt, 313
 – Egelantiersgracht, 220
 – Fluwelenburgwal, 230
 – Gasthuismolensteeg, 160, 207, 225
 – Gasthuissteeg, 205, 211, 222, 225
 – gijzelkamer, 18, 81-82, 86, 127, 160, 166, 169
 – Gravenstraat, 63, 199, 213, 216-217, 221
 – Gulden Claeuw, de, 51-52
 – Haarlemmerstraat, 217, 223-224, 303
 – Hartenstraat, 217, 222
 – Heeregraft. *Zie* Herengracht
 – Heiligeweg Kerkhof, 204
 – Heiligewegspoort, 42
 – Herengracht, 20, 42, 50, 53-54, 96, 124, 127, 129, 138, 160, 165, 198, 202, 205, 207, 231, 369
 – Herenlogement, 15, 125, 360
 – Herenstraat, 213, 219, 221
 – History Schrijver, in de, 223
 – huizen van Cromhout, 127
 – huurkamer op de Achterburgwal, 124, 134, 138, 285, 382
 – Kalverstraat, 204, 216, 229, 235, 253
 – Kalverstraat-Gasthuissteeg, 204, 219
 – Keizersgracht, 91, 120, 226
 – Kerck-postil, in de, 204
 – Kolk, 221

- Langebrugsteeg, 226
- Latijnse school, 250, 360, 383
- Lauriergracht, 213, 216-217, 225-226
- Martelaers-boeck, in 't, 19, 195, 208-209, 233-234
- Molensteeg, 225
- Molsteeg, 219
- Nes, 223
- Nieuwe Brug, 42, 109, 225, 279, 443
- Nieuwe Doelenstraat, 63
- Nieuwe Gasthuismolensteeg, 222
- Nieuwe Hoogstraat, 225
- Nieuwe Kerk, 14, 64, 141, 166, 209, 212-213, 217, 221, 348
- Nieuwe Leliestraat, 199, 213
- Nieuwezijds Achterburgwal, 203
- Nieuwezijds Kapel, 230
- Nieuwezijds Voorburgwal, 212-213, 313
- Noorderkerk, 226, 257
- Oude Brug, 209
- Oude Kerk, 198, 200, 202, 279, 296
- Oude Leliestraat, 208, 223
- Oude Mannengasthuis, 257, 351
- Paalhuis, 279, 281
- Paleisstraat, 160, 225
- Papenbrugsteeg, 198-199
- Petruskerk, 169
- pui van het stadhuis, 72, 145
- Raadhuisstraat, 202
- Rust, de, 303
- Santlooper, in de, 50-51, 53
- schepenkamer, 77, 160
- Schippersbeurs, 279
- schouwburg, 15, 120, 173, 347-348, 350-351, 367
- Singel, 202
- Sint Anthonis Kerkhof, 213
- Sint Luciensteeg, 204, 229, 253
- Sloterdijk, 63, 169
- stadhuis, 14-15, 21, 44, 78, 94, 108-109, 129, 138, 160, 166, 170, 172, 219, 222, 225
- stamherberg Gabriel, 125
- Stilsteeg, 160, 222-223, 225
- Stormsteeg, 223, 225
- Vergulde Schaevje, in 't, 220
- Vijf ringen, de, 230
- Vlie-Boot, in 't, 443
- Voorburgwal, 225
- Waag, 14
- Waalse Kerk, 50, 53-54, 56, 171, 203, 206
- Walenweeshuis, 54
- Wapen van Maastricht, het, 229
- Warmoesgracht, 202, 204
- Warmoesstraat, 50-51, 53, 198-199, 304
- wereldhandelsstad, 14
- Westerkerk, 213, 296
- wisselbank, 15, 64
- Witte Boekpers, in de, 235
- Witte Paard, in 't, 20-21, 42, 98, 369
- Zeedijk, 223, 225
- Zoete rust, de, 303
- Zuiderkerk, 54
- Antwerpen, 50, 313
- Arras, 49, 289
- Artois, 45
- Atrecht. *Zie* Arras
- Baskenland, 32, 131
- Bayonne, 13, 21, 28, 31-34, 37, 40, 44, 178
- Adour, 32
- Château-Neuf, 32
- Musée Basque, 34
- Nive, le, 32
- Palais Montaut, 32, 44
- Place Montaut, 32
- Rue Montaut, 32
- Sainte-Marie kathedraal, 32
- Bergen, 347
- Biarritz, 178
- Bolsward, 221
- Bordeaux, 34, 318-319
- Brandenborgh, 318
- Breda, 48
- Brugge, 289
- Calicut, 318-319
- Châtellenie de Lille, 28
- Casselenye van Rijsel, 45
- Etève. *Zie* Estevelles
- Estève. *Zie* Estevelles
- Estevelne. *Zie* Estevelles
- Estevelles, 45
- Gondecourt, 45
- Haute Deule, 45-46
- Herrin, 45
- Lille, 45
- Marquillies, 45-46
- Pont à Vendin, 45-46
- Culemborg, 325
- Delft, 70, 254, 325
- Den Bosch, 48
- Den Haag. *Zie* 's-Gravenhage
- Dieppe, 33
- Europa, 318
- Frankrijk, 33-34, 59, 100, 330
- Galgenberg, 324
- Gent, 280, 286, 317

Ghana, 228
 Golf van Biskaje, 32
 Greifswald, 287, 323
 Haagse Binnenhof, 71-72, 278
 Haagse Gevangenpoort, 144
 Haarlem, 211, 277-278, 300, 316
 Heusden, 294
 Hippokrene, 348
 Holsteyn, 318-319
 huize Hazenberg te Utrecht, 295
 India, 319
 Italië, 60, 64
 Leeuwarden, 219, 221
 Leiden, 189, 197-198, 201, 238-242, 246, 261, 277-278, 285-286, 300, 327
 – universiteit, 231, 238-240, 243, 250, 267
 Levant, 60
 Lille. *Zie* Châtellenie de Lille
 Londen, 242, 290
 Maaghdenburgh, 318
 Maastricht, 227, 287
 Marseille, 34
 Middelburg, 288
 Naarden, 38
 Nantes, 33
 Nijmegen, 230
 Noordwijk, 231
 Noorwegen, 347
 Oostzee, 34
 Parijs, 288-289
 Pays-Basque. *Zie* Baskenland
 Republiek, 14, 27, 34, 38, 104, 141, 150, 179, 315, 326
 Rijp, de, 242
 Rijsel. *Zie* Lille
 Romerswale, 277
 Rotterdam, 241, 328, 330
 Rouen, 33, 290, 323
 Rue de Richelieu, 289
 Saint-Jean-de-Luz, 44
 Saint-Malo, 33
 's-Gravenhage, 208
 Sont, 244
 Spanje, 33, 59, 64
 Stockholm, 287-288, 323
 Ter Heijde, 244
 Utrecht, 287, 294, 370
 Venetië, 64
 Vereenigde Nederlanden, 48
 Voorhout, 232, 257
 Weesp, 38
 Wesel, 48
 Zeeland, 71
 Zweden, 319

Zakenregister

aanklacht tegen de schout, 114
 Aansprekers- of Biddersoproer, 16
 aansprekersregisters, 28
 aanzienlijken, 14-17, 86, 100, 114, 149, 153, 158, 182, 285, 311, 348, 350-351, 354, 387
 affaire Bornius-Welhoeck, 254
 Agatha (door M.S.N.), 259
 akte nalatenschap Herman Neuijen-Sara Denijs, 231
 allegorisch rechtsgeding. *Zie* zinneprent
 allegorische figuren in de *TI*, 369
 Amsterdammers, 178, 182-183, 202, 381
 Amsterdamse alliantie, 70, 254
 anonimiteit, 15, 24, 27, 111, 269, 271
 anonimiteitspercentage, 190
 anonymus, 277, 285, 295-296, 298-299, 300-301, 303, 317
 anti-democratisch, 69
 Archives municipales de Bayonne, 28
 arrestatie Gabriel, 20, 40, 81-84, 105-106, 114-116, 119, 127, 132-135, 159-160, 163-164, 202, 329, 358
 arts en dichter, 246, 253
 Association Généalogie et Histoire des Familles, 38
 autocratie van Willem II, 69
 autonomie, 107
 banken van justitie of rechtsoefening, 76
 begraafbriefjes, 28, 206, 296
 berusting en gewenning, 111
 besluitvorming pamflettenproductie, 268
 bestuurlijk establishment, 70
 bestuurselite van Amsterdam, 17, 114, 254, 304, 346
 bevrachtingscontracten, 34, 40
 bezoekers Gabriel, 44, 86, 89, 108, 120, 136
 bienséance, 352-353
 biografische gegevens, 256
 blauwboekjes, 18, 26, 263, 266-267, 277, 281
 bloemlezer, 244-245, 258-259, 261
 boedelbeheer, 77, 97
 boekbinder, 383
 borgen Gabriel, 38, 93-94, 128, 170, 172, 321
 breuk Gabriel-Elisabeth, 81-82, 100, 382
 Broeders van Maastricht, 287
 buitenlandvaarders, 279
 buitensporigheid, 284, 306-307, 345
 burgemeesters, 22, 28, 66-67, 72-76, 83, 85-86, 88, 100, 107, 159-160, 173, 351, 353-354
 cautionarissen. *Zie* borgen Gabriel

- censuur, 326, 367
 – opvoeringsverbod *RM*, 160, 173, 327-328, 350, 352-355
 – verspreidingsverbod pamfletten, 277, 296, 304
 Charles en François de Lalande en compagnie, 37
 civethandel, 227-229
 civetkatten, 228
 civiliteit, 106, 115, 127
 collaboratie Carel de Lalande [1616-?], 38-39
 college van gecommiteerde raden, 67
 colleges van regering en rechtsoefening, 76
 commissarissen
 – van de desolate boedels, 14, 76-77, 97-98
 – van de wisselbank, 76
 – van huwelijkse zaken en injuries, 55, 77, 105, 143-145, 153
 commotie, 13, 17-18, 20, 100, 108-109, 138, 329
 concessies 346
 consul de Hollande, 33
 contract van compagnieschap, 64
 contracten van correspondentie, 69
 corrupte tekst, 303
 crediteuren Gabriel, 96-98
 curatelestelling Gabriel, 14, 77
 dagboek Elisabeth, 137, 285
 Daniel en Mattheus Lestevenon en compagnie, 41, 59, 64, 178
 Dertigjarige Oorlog, 319
 disputatie Jan Neuye, 240
 disputatio pro gradu, 240
 dtb-registers, 28, 48, 57
 dwaasheid van de elite, 15
 eer, 284, 335
 – eer Elisabeth, 123, 127, 132, 149, 151, 153, 173, 184-185, 262, 334
 – eer Gabriel, 14, 36, 127, 131, 175, 338
 – eer Hendrick Cloeck, 131
 – eer Jan Anslou, 297
 – eer prevaleert, 130, 343
 – eercultuur, 150
 – eis om eerherstel Anna Allevermans, 143
 – familie-eer, 150
 – familie-eer De Lalandes, 36-37, 99, 131-132, 341-342, 346
 – familie-eer Lestevenons, 36, 51, 82, 124, 130-131, 155, 173, 179, 185, 346, 384
 – persoonlijke eer, 150, 346
 – seksuele reputatie, 149
 – voorkomen van schande, 148
 – vrouweneer, 149
 elite van Amsterdam, 15, 17, 54, 157, 185, 345, 349-350, 364
 – arrogant, 265
 – dwaasheden, 15
 elitisme, 346, 364
 emblemata in de *SV*, 290
 emigratie, 34
 ere-escorte Maria Stuart, 42, 178
 failleren, 41-42
 faillissement Gabriel, 14, 97, 296
 familieregering, 104
 feiten, 22, 25, 27, 74, 133-135, 138, 154, 164, 170, 178
 fictie, 23-25, 133-134, 138, 195, 208-209, 221, 225, 277, 305, 311, 318
 fictionele LL-literatuur, 22-26, 101, 108, 117, 133-134, 138, 147, 152, 154, 173, 176, 181, 190
 Franse overheid, 104
 Frans-Spaanse oorlog (1635-1659), 33
 Frederik Muller & Co, 372
 Gabriel en Pierre de Lalande en compagnie, 40, 96-97, 178
 Gabriel de ware liefde, 122, 124, 135
 gedragingen/typeringen Elisabeth, 132, 150, 185
 – aanklacht tegen Gabriel, 374, 382
 – afgevalen roos, 288, 326
 – bekentenis Elisabeth, 381
 – concubine, 123
 – eerzaam, 186
 – fysiek verlangen Elisabeth, 22, 123, 185, 283, 307-308, 361
 – huichelachtigheid, 383
 – leugenaar, 124
 – list met de linten, 124, 285
 – minziek, 20, 154, 181
 – ontkenning intimiteit, 384
 – ontrouw, 20
 – publiekelijk gevrij, 123, 183
 – rendez-vous, 120, 137-138, 185
 – riskant spel, 122
 – tweestrijd, 123
 – verdorde roos, 288
 – wellustig, 120, 185, 285, 308, 334
 – woordbreuk, 122-124, 153
 gedragingen/typeringen Gabriel, 121
 – familiair, 365
 – hoerrij, 382
 – indiscretie/lasterpraat, 20-21, 25, 81-83, 90-91, 99-100, 105, 112, 115, 125, 127, 132, 137, 147, 153, 157, 166, 173, 185, 285, 298, 307, 329, 338, 363, 365, 379-381,

- 384-385
- leugenaar, 379, 380, 384
- levensstijl, 120, 178, 364
- martelaarschap, 108
- respectabel, 44, 88, 120
- royaal en ruimhartig, 120, 134, 137, 176
- schaamhaar afgeschoren, 120, 133, 137, 285
- schaking Elisabeth, 19, 326
- tweestrijd Gabriel, 36, 119, 130-131, 259, 342
- verleiding Elisabeth, 327
- vrijkoop gevangenen, 128, 137
- vrijpostig, 177, 365
- geweldige minnaar, 120
- gedragingen/typeringen Hendrick Cloeck
 - distantieert zich van de Lestevenons, 137
 - corrupt, 115
 - louche, 137
 - slappeling, 137
 - verachtelijk wezen, 121-122, 131, 155
- gedragingen/typeringen Mattheus
 - afgunstig, 113, 131, 177, 262, 312, 364
 - arrogant, 346
 - autoritair, 123
 - corrupt, 127
 - leugenaar, 385
 - dwaas, 312
 - elitair, 173, 346
 - haat jegens Gabriel, 100, 113, 121, 124, 129, 131, 137, 173, 177, 312
 - halsstarrig, 173, 312
 - koopman, assuradeur en bankier, 59-60
 - lasterpraat, 121, 124, 129, 137, 157, 173, 254, 385
 - moordplannen, 123-124, 133, 137, 173, 361
 - onverzoenlijk, 173
 - wraakzuchtig, 123, 126
- geldzuchtige drukkers, 274
- geloofwaardigheden, 133-134, 137-138
- genealogieën Lestevenons, 28, 47
- geografische maskerade, 242
- Gerecht van Amsterdam, 22, 92-93, 100, 271, 311
 - vonnis 31 mei 1661, 91-93, 107, 321
 - vonnis 8 augustus 1661, 321
- gevangenschap Gabriel, 13, 20, 36, 38, 44, 84, 92, 99, 106, 111, 128, 132, 159, 163, 172, 183, 329, 338
- geveinsd congé, 124, 153, 155, 307
- geveinsde liefde, 122, 137, 155
- gevoelens en zeden, 26
- gezelschap, ander, 81-82, 125
- G-initialiaal, 211
- Gouden Eeuw, 21
- Grote Raad van Mechelen, 71
- handelsbetrekkingen, 34, 40, 323
- handelsverkeer, 33
- harde heelmeeesters, 265
- herdrukken, 266
- Heren van het Gerecht, illegitiem optreden, 100, 103, 130, 136, 164-165, 184, 311-312
 - corrupt, 83, 105-106, 111
 - interlocutoir vonnis, 92, 107, 159
 - rechtsmanipulatie, 23, 81, 83-84, 88, 105-106
 - schending civiliteit, 113
 - schending gewoonterecht, 103-106
 - schending poorterrecht, 18, 81, 86, 88, 104-106, 111-113
 - vriendjespolitiek, 110, 112, 128, 304, 311
- Hinweiser, 378
- Hof Provinciaal van Holland, 18, 19
- Hof van Holland, 13-14, 20, 22, 55, 66-67, 69, 70-71, 81, 86, 88-90, 92, 100, 107, 141-142, 144, 153-154, 305, 318
 - dictum 21 juli 1661, 94, 107
 - vonnis 18 april 1646, 143
 - vonnis 27 oktober 1655, 316
 - vonnis 21 juli 1661, 19-20, 91-94, 107, 214, 321, 329
 - vonnis 22 december 1673, 39
- Hof van Rijsel, 50
- Hoge Overicheyt, 71
- Hoge Raad, 13, 22, 65, 69, 71-72, 82, 90, 92-93, 98-100, 107, 131-132, 134, 154, 283, 339, 376, 384
 - dictum 30 juli 1661, 94
 - vonnis 30 juli 1661, 19, 36, 38, 92, 94, 107, 128, 170, 214, 319, 321, 344
- huisnummersysteem, 50
- identificatie producenten, 77, 190-191, 197, 224, 257, 336
- illegale pamflettenproductie, 272
- immigratie, 14
- inbrenregisters, 48
- inscriptie Jan Neuye, 249
- interventie De Thou, 23, 44
- intieme relatie Gabriel-Elisabeth, 20, 82, 125, 149, 181, 185, 308, 319, 328-329, 334, 383
- invloed van vrienden, 358
- jurats de la cour de Bayonne, 35
- kaimaent (juni), 297
- karos, 120, 123, 137
- keitrekking te Amersfoort, 297, 324

- kennis der zeden, 18, 277
klein-drukwerk, 206
kopergravure, 23, 94, 96, 99, 195, 197, 261, 369, 377, 383, 385
kritiek (op)
– advocaten en advocatuur, 113-114, 127, 129, 311-312
– Gabriel, 25, 137, 164, 314
– Hendrick Cloeck, 113, 115-116
– Heren van het Gerecht, 111, 113
– Lambert Reynst, 114-116
– Mattheus Lestevenon, 113, 115-116, 137
– vreemdelingen, 178-179, 299, 309
kuiperijen, 24, 103, 113, 312
kwijscheldingsregisters, 28, 48
labadisten, 203
lasterpraat Geraldo Welhoeck, 254
lasterpraat Wilhelmus Sommerus, 142
liedattributen, 313
liedjeszangers, 15, 108, 277, 315
literaire neerslag, 17-18
literaire omgeving, 256, 258
lofprijzing op Jacob Heyblocq, 250
lofprijzing op Jan Neuye, 246
lotsverbondenheid, 108
lucratieve handel, 275
memoriaal Lestevenons, 47, 58
minderjarigheid, 143
M-initiaal, gekaderde, 214, 217
minnehandel, 25
misbruik sociale positie, 254
moedervlek Elisabeth, 112, 285, 384
moralisatie, 307, 309, 345, 363
Nadere Reformatie, 254
nepotisme, 72, 160
nieuwsprenten, 370, 380
Nil Volentibus Arduum, 203, 352, 354
normen en waarden, 183, 185
obeliskvignet Cornelis de Bruyn, 215
oligarchie Johan de Witt, 69
oligarchische cultuur, 72, 160
ondertrouw(akte), 143-144, 213, 231
– Bergh, Johannes van den (1659), 202
– Bruyn, Cornelis de (1653) en (1661), 212
– Lestevenon, Elisabeth (1666), 55, 60
– Lestevenon, Machtelina (1655), 57
– Lestevenon, Mattheus (1666), 55
– Neuye, Jan (1681), 231
Oost-Indische Compagnie, 59, 67
opdrachten *RM*, 339-340
oplage van pamfletten, 280
Oudheid, 249
overspel Jan Anslou, 297
paardenman en -vrouw, 44, 136-137, 178
pamfletdefinities, 263-264
pamflettencatalogi, 24, 27, 268
parentage Buys-Martini, 329
parentage Lestevenon-Buys, 329
paskwillen. spot- of schimpdichten, 16, 263
paskwilmakers, 149, 155, 183, 265, 270, 272-273
patriciaat, 17
pensionaris, 65, 67
perscorrectie, 266
pest, 58, 251, 253
politieke banken, 76
poorter, 18, 61, 73, 81-82, 84-85, 89, 104-106, 111, 113, 117, 130, 164, 169
poortrecht, 39, 82, 84, 86, 106-107, 110-111, 113, 127, 159-160, 164, 311
populariteit Gabriel, 23, 44, 86, 100, 108, 119, 169, 177, 315, 364
populariteit van liederen, 315
pornografisch/scabreus, 332-333
portret Elisabeth, 90, 135
portret Gabriel, 90
prinsgezind, 245, 254
processen om eerherstel, 132, 136, 283, 344, 384
pro-Gabriel, 44, 96, 197
propaganda, 109
pseudo-proces voor Themis, 25, 94, 377
publieke bespottingen/vernederingen
– Elisabeth, 108, 110, 128
– Gabriel, 82, 105, 113, 117, 160, 357, 364
– Hendrick Cloeck, 110, 131
– Lestevenons, 171, 185
– publieke druk, 184
raad van vrienden, 124
raadpensionaris, 65, 69, 71, 377
rampzalige liefde, 110, 123, 131
rarus liber, 288, 322
recensie/herinschrijving, 239
recensieregister, 239
receptie, 276-277
– pornografische collectie, 19, 322, 325, 332-333
– treurspel (*RM*) allerdwaast, 355
– treurspel (*RM*) een prul, 355
– vuilaardige pamfletten, 154, 276, 329
– vuile pasquillen, 18, 276-277
rechtspraak, 72, 74
– actie van injurien, 93
– atroce injurien, 85, 106, 159, 170
– autorisatie gijzeling, 84, 164
– borgtocht Gabriel, 20, 36, 81-82, 84-85, 88,

- 91-92, 94-95, 104, 106-107, 128, 170, 214, 318, 321, 329
- cautie. *Zie* borgtocht
- cautie judicatum solvi ende iudicio sisti, 92-93, 95
- citatie extra, 79
- civiel vergrijp, 104-105
- criminele eis, 93
- extraordinair proces, 79-80
- extraordinaris rol, 77, 79, 90-91, 98
- geprivilegieerde rol, 77, 79, 81, 84
- getuigenis der waarheid, 79, 90-91, 98
- gewoonterecht, 106
- injurien, 105
- interlocutoir vonnis, 92, 107, 159
- judicatum solvi, iudicio sisti, 376
- ordinair proces, 79
- ordinaris rol, 77-78
- procesgang bij belediging, 111
- vierschaar, 77, 84, 91, 98
- reconstructie, 23, 27, 69, 81-82, 119, 133, 170
- redemptiegeld, 232
- rederijkerskamer, 114
- regenten, 17, 24, 70, 72-73, 103-104, 254
- arrogant, 72
- omkoopbaar, 103
- rei, 341-343
- rekenmeesters, 76
- Renaissance, 249
- retoriek, bijzondere, 320
- ridderschap, 67, 71
- schaamteloosheid in Amsterdam, 181
- scheepvaart, 34 schenkingsakte Abraham Lestevenon, 54
- schepenen, 13, 22-23, 28, 38, 44, 72-74, 76-77, 79, 81, 83-86, 88, 90, 92-94, 98, 100, 104, 106-107, 117, 136, 158-160, 164-165, 169-171, 184, 321
- schout, 16, 28, 71-73, 75-76, 84-85, 93, 105, 114, 127, 137, 160, 164-165, 169-170, 209, 224, 271, 360
- aanklager, 79, 106
- requisitoir Lambert Reynst, 106
- schouwburgregent, 13, 347-348, 354
- seurété de corps, 97-99
- Six-collectie, 328
- sociale stratificatie, 16
- brede burgerij, 17
- burgerij, 27, 105, 108-111, 138, 185, 276
- grauw, 17, 265, 315
- smalle burgerij, 17, 265, 315
- spinozisten, 203
- stadsregering van Amsterdam, 13, 22, 67, 108, 111, 114, 184, 296
- stadsregering van Bayonne, 22
- Staten van Holland, 66, 71-72, 295
- stemmende steden van Holland, 67
- steunbetuigingen voor Gabriel, 108-109, 128, 138, 170
- stigmatisering Elisabeth, 128, 185, 334
- straatfiguren, 15, 109
- strooptochten Van Praet, 289
- Susannedichters, 17, 272, 274, 276-277
- TI*-akte, 99, 189, 197, 199, 201-202, 207, 238, 242, 261, 374, 380, 383
- TI*-prent, Amsterdamse, 374, 376-377
- TI*-prent, Haarlemse, 374, 376
- titelgedichten *RM*, 338
- trouwen
- bevestiging trouwbelofte, 119, 138, 141
- bijslaap, 141-142, 148
- geboden/huwelijksafkondiging, 145
- huwelijk, 85, 119, 124-125, 141, 143-144, 148-149, 151-152, 175, 312
- huwelijk stopt schande, 129-130, 136, 152
- huwelijksbelofte. *Zie* trouwbelofte
- huwelijksrecht, 141, 153, 311
- huwelijksverbod, 121, 123-124, 137, 147
- ondertrouw, 143
- solemnisatie, 144, 147
- trouwadvis, 130
- trouwbelofte, 22, 77, 100, 119, 128, 138, 141-143, 147-148, 153, 184, 285, 294, 311, 344, 358
- verbroken trouwbelofte, 123, 143, 184, 285
- verloving Gabriel-Elisabeth, 147, 154, 177
- verlovingstijd, 143
- Tydeman, H.W., 267
- uitgeversfondsen, 190
- Unie van Atrecht, 50
- verboden boeken, 326-327
- verguizing Jan Vos, 348-349
- verpakkingsmateriaal, 268
- verponding, 53, 76
- verpondingskohieren, 53
- verpondingsregisters, 28
- verraders Cau en Munter, 125-126, 133, 138, 285, 346
- verspreiding pamfletten, 278
- verstoorde hiërarchie, 364-365
- vignet hoofd met bladertooi, 208
- vignet-0322, 214, 217-225
- vlukschriften, 26, 264, 276, 326
- voogdij, 61, 130, 158, 176

voordrachtskunstenaars, 15, 108, 277, 315, 317
vox populi, 265
Vrede der Pyreneeën (1659), 33
Vredesverdrag van Delft, 70
vrienden en verwanten, 121, 123-125, 131, 141, 174-176, 179, 259, 346, 384
vrijlating Gabriel, 13, 36, 44, 88-89, 91-92, 94-95, 99-100, 107-109, 119, 128, 133-135, 152, 163, 170, 172, 202, 259, 320-322, 329, 341, 354, 358, 369, 383
weeskamer, 28, 48, 197
weesmeesters, 76-77
wisselhandel, 34, 40-41, 96, 112, 128
wolhandel, 33
wraak van Jan Vos, 350
zeeheldengedichten, 258
zelfkant, 15, 16
zelfzucht en partijschap, 24, 103
zetter van de *SV*, 302-303
zijdehandel, 48, 50-51, 53, 59, 227
zinneprent, 25, 261, 370, 377
zwangerschap, geveinsde. *Zie* Bas, Margriete

Curriculum vitae

Bauke Hekman werd geboren op 24 oktober 1940 te Stadskanaal. Hij volgde van 1963-1966 middelbaar onderwijs aan de Bredase avond-hbs en slaagde in 1966 voor het staatsexamen hbs-A. Hij verwierf in 1982 de akte van bekwaamheid A tot het geven van middelbaar onderwijs in de Nederlandse taal- en letterkunde (LOI). Van 1985-1991 studeerde hij Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit Leiden, waar hij in 1991 afstudeerde met als specialisatie de letterkunde der renaissance. In de periode 2002-2010 verrichtte hij promotieonderzoek naar de affaire De Lalande-Lestevenon en publiceerde hij enkele wetenschappelijke artikelen.

Hij is sedert 1986 (bestuurs)lid van Proteus, het Leidse dispuut van renaissancecisten. Van 1958 tot eind 1992 diende hij als beroepsmilitair bij de Koninklijke Landmacht. Daarna werkte hij tot medio 2001 als zelfstandig ondernemer op interim- en projectmanagementposities in het bedrijfsleven.